

# संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

—:~:—

भाग, पांचमो

—:०:—

, पाठ १

आ पाठमां नीचे लपेला प्रलोकेने अस्यास कशे-

विवस्वानुवाच ।

यत्तेऽभिलपितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।

अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥

( म. भा० यन. ३:७१ )

अन्वयः-यत् किञ्चित् ते अभिलपितं तत् सर्वं त्वं अवाप्स्यसि  
सप्त पञ्च च समाः अहं ते अन्नं प्रदास्यामि ।

संस्कृत टीका-यत् किञ्चित् ते तव अभिलपितं अभीष्टं अस्ति  
तत् सर्वं त्वं अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि । सप्त पञ्च च द्वादश समाः  
वर्षाणि पर्यन्तं अहं ते तुभ्यं अन्नं प्रदास्यामि दास्यामि ।

अथ- ने कंठं तुं आहुतेः दशे ते अधु तने भणशे. गार  
वर्षं भुधी हुं तने अन्न आपीश.

शृङ्गीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।  
 यावद्धर्त्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन, सुव्रत ॥  
 फलमूलाभिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे  
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ॥

( महा० भा० वन० ३।७२-७३ )

अन्वयः- हे नराधिप ! मया दत्तं ताम्रं पिठरं शृङ्गीष्व । हे सुव्रत ! अनेन पात्रेण यावत् पाञ्चाली वर्त्यति तावत् यत् महानसे संस्कृतं फलमूलाभिषं शाकं चतुर्विधं तत् ते अन्नाद्यं अक्षय्यं भविष्यति ।

संस्कृत-टीका- हे नराधिप ! नराणां मनुष्याणां अधिप राजन् ! मया दत्तं ताम्रं ताम्रनिर्मितं पिठरं पात्रं शृङ्गीष्व शृङ्गाण सुव्रत ! हे उत्तमव्रतचारिन् ! अनेन पात्रेण पिठरेण यावत् पाञ्चाली द्रौपदी वर्त्यति तृप्तिं जनजीविकारूपां करिष्यति तावत्कालपर्यन्तं यत् तव महानसे पाकगृहे संस्कृतं कृतं फल-मूलाभिषं फलं च मूलं च आभिषं च शाकं च चतुर्विधं अन्नं तत् ते तव अन्नाद्यं अन्नादिकं अक्षय्यं क्षयरहितं भविष्यति ।

अर्थ - हे राजा ! भाई आपेदु तांजानु पात्र लो. हे उत्तम नियमोनु पावन करनार ! आ पात्रथी न्यां सुधी द्रौपदी पीरशसे त्यांसुधी तारा रसे।अभां मनेकुं इण, मूय, आस विजेरे सर्वअन्न पूर्ण थसे नहि.

## पाठ २

लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।  
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृंश्च परिपस्वजे ॥  
( म० भा० वन० ३१८१ )

अन्वयः— धर्मवित् कौन्तेयः तु वरं लब्ध्वा, जलात् उत्तीर्य, धौम्यस्य पादौ जग्राह, भ्रातृन् च परिपस्वजे ।

संस्कृत-टीका— धर्मवित् धर्मं वेत्ति जानाति इति धर्मवित् धर्मज्ञानी कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः धर्मराजः तु वरं लब्ध्वा प्राप्य जलात् सलिलात् उत्तीर्य निष्क्रम्य धौम्यस्य धौम्यनामकस्य आचार्यस्य पादौ चरणौ जग्राह गृहीतवान् । भ्रातृन् बंधून् च परिपस्वजे आलिलिंग ।

अर्थ— धर्मं ज्ञानार कुन्तीपुत्र धर्मराजस्ये वरदान भेषजीने पाणीथी जहार नीकुणीने धौम्यनां यग यकडया अने भाधस्येने आलिंगन आयुं.

द्रौपद्या सह संगम्य वन्द्यमानस्तया प्रभुः ।  
महानसे तदानीं तु साधयामास पाण्डवः ॥  
( म० भा० वन० ३१८२ )

अन्वयः— द्रौपद्या सह संगम्य, तया वन्द्यमानः, प्रभुः पाण्डवः तदानीं महानसे साधयामास ।

संस्कृत-टीका— द्रौपद्या पाञ्चाल्या सह संगम्य मिलित्वा,

तया द्रौपद्या वन्द्यमानः नमस्क्रियमाणः प्रभुः राजा पांडवः  
धर्मराजः तदानीं तदा एव महानसे पाकगृहे साधयामास  
पाकक्रियां आरब्धवान् ।

अर्थ - द्रौपदीने वन्दनीने, तेनाथी नमन करायेला राज  
धर्मराज त्याचे पाकगृहमां ( रसोडांमां ) साधवानी शरुआत करवा  
मंड्या.

### संधि ।

यत्तेऽभिलषितं- यत् ते अभिलषितं ।

यावद्दत्स्यति- यावत् दत्स्यति ।

यन्महानसे- यत् महानसे ।

तदन्नाद्यं- तत् अन्नाद्यं ।

कौन्तेयो जलात्- कौन्तेयः जलात् ।

जलादुत्तीर्य- जलात् उत्तीर्य ।

भ्रातृश्च- भ्रातृन् च ।

वांचके आ पाठनां श्लोकेनो सारी पेटे अभ्यास करयो.

संधि करैलां वाडयो.

यत्किंचित्तेऽभिलषितं तत्सर्वं त्वमवाप्स्यसि । हे नराधिप !  
मया दत्तं ताम्रं पिठरं शुक्लीष्व । हे सुवत ! अनेन पात्रेण  
यावत्पात्राली वत्स्यति तावद्यन्महानसे मंस्कृतं फलमूलामिषं  
शाकं चतुर्विधं यत्तेऽन्नाद्यमक्षय्यं भविष्यति ।

## / पाठ ३

आ पाठभां नीचे लपेला शब्दोनां इप लुयो --

चकारान्तः पुल्लिङ्गः 'सुवाच्' शब्दः ।

(सुवाच् = उत्तम भाषणु करनारे)

१ सुवाक्, सुवाग्	सुवाचौ	सुवाचः
सं. सुवाक्, सुवाग्	सुवाचौ	सुवाच.
२ सुवाचम्	सुवाचौ	सुवाचः
३ सुवाचा	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भि
४ सुवाचे	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
५ सुवाचः	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
६ सुवाचः	सुवाचोः	सुवाचाम्
७ सुवाचि	सुवाचोः	सुवाक्षु

आ प्रमाणे नीचे लपेला शब्दोनां इप भने छे.

शब्द ।

पयोमुच् = जण आपनार, वाङ्गां	कुवाच् = अपशब्द भोलनार
पर्णमुच् = पांढरां पाउनार,	दुर्वाच् = अपशब्द भोलनार
विवाच् = विविध भाषा भोल- नार	प्रवाच् = वक्ता, छटाहार ✓ भाषणु करनारे

संस्कृत-वाक्यानि ।

- १ पयोमुचा जलं वर्षितम् । २ स दुर्वाचं पुरुषं निन्दति ।  
३ सुवाचे मनुष्याय पारितोषिकं देहि ।

## ગુજરાતી વાક્યો

૧. મેઘે પાણીની વૃષ્ટિ કરી. ૨. તે અપશબ્દ બોલનાર માણસની નિન્દા કરે છે. ૩. ઉત્તમ શબ્દ બોલનારા માણસોને ઈનામ આપો.

જકારાન્તઃ પુલ્લિંગો 'રાજ્' શબ્દઃ ।

રાજ્ = રાજા

૧ રાટ્, રાઙ્	રાજૌ	રાજઃ
સં૦ રાટ્, રાઙ્	રાજૌ	રાજઃ
૨ રાજં	રાજૌ	રાજઃ
૩ રાજા	રાઙ્ભ્યાં	રાઙ્ભિઃ
૪ રાજે	રાઙ્ભ્યાં	રાઙ્ભ્યઃ
૫ રાજઃ	રાઙ્ભ્યાં	રાઙ્ભ્યઃ
૬ રાજઃ	રાજોઃ	રાજામ્
૭ રાજિ	રાજોઃ	રાઙ્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામોનાં રૂપ-ચાય છે.

શબ્દ ।

પરેતરાજ્ - યમ	વિભ્રાજ્ - તેજસ્વી
યમરાજ્ - યમ	વિશ્વસૃજ્ - વિશ્વ સર્જક
યક્ષરાજ્ - યક્ષોનો રાજા	જનરાજ્ - લોકોનો રાજા
પરિવાજ્ - સંન્યાસી	પક્ષિરાજ્ - ગરુડ, પક્ષિઓના
વિરાજ્ - ઉત્તમ ક્ષત્રિય	સ્વરાજ્ - સ્વરાજનો શાસક
સમ્રાજ્ - સાર્વભૌમ રાજા	

## ५४ ४

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अस्य देशस्य सम्राजं नमस्कुरु । २ ज्योतिषा विभ्राजं सूर्यं पश्य । ३ इदानीं जनराड् अत्र न आगमिष्यति । ४ यक्षराड्भिः किं कृतम् ? ५ पश्चिमाजः कदा तत्र गमिष्यन्ति ? ६ विश्वसृजं देवाधिदेवं ईश्वरं भज । ७ यथा पक्षिराड् आकाशे भ्रमति, तथा न कः अपि अन्यः भ्रमितुं शक्नोति ।

### गुजराती वाक्ये ।

१. आ देशना सम्राटने वंदन कर. २. ज्योतिषी तेजस्वी सूर्यने जे. ३. हुये मनुष्यनां राज व्यर्ही आवशे नहि. ४. यज्ञनां राजज्योत्ये शुं कर्तुं ? ५. सन्यासीज्यो त्यां कथादे जशे ? ६. विश्व-सर्जक देवाधिदेव ईश्वरतुं लजन कर. ७. जे प्रमाणे पक्षिज्योनां राज गरुड आकाशमां करे छे, ते प्रमाणे केछं पण्णीवुं भ्रमण् करवाने समर्थ नथी.

### जकारान्तः पुल्लिङ्गो 'हुतभुज्' शब्दः ।

१ हुतभुज्, हुतभुग्	हुतभुजौ	हुतभुजः
सं० हुतभुज्, हुतभुग्	हुतभुजौ	हुतभुजः
२ हुतभुजं	हुतभुजौ	हुतभुजः
३ हुतभुजा	हुतभुग्भ्याम्	हुतभुग्भिः
४ हुतभुजे	हुतभुग्भ्याम्	हुतभुग्भ्यः

૫ દુત્તમુજઃ	દુત્તમુજ્ઞ્યામ્	દુત્તમુજ્ઞ્યઃ
૬ દુત્તમુજઃ	દુત્તમુજોઃ	દુત્તમુજામ્
૭ દુત્તમુજિ	દુત્તમુજોઃ	દુત્તમુજુઃ

આ રીતે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ આય છે -

### શબ્દ ।

ફલમુજ્ - ફળાહારી  
મહીમુજ્ - રાજા  
મૂમુજ્ - રાજા  
દુત્તમુજ્ - અગ્નિ

અન્નમુજ્ - અન્ન ખાનાર  
ઋત્વિજ્ - યજ્ઞ કરનાર, યાજ્ઞક  
મિપજ્ - વૈધ  
વણિજ્ - વેપારી, વાણિયો

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ મહીમુજા કિં ન કૃતમ્ ? ઋત્વિગ્નિઃ યજ્ઞઃ કૃતઃ । ૨ યજ્ઞ-સમયે દુત્તમુજે હવ્યં દેહિ । ૩ વણિગ્નિઃ અસ્મિન્ વર્ષે વહુ ધનં સંપાદિતમ્ । ૪ અન્નમુજઃ મનુષ્યાઃ વિવિધં અન્નં પ્રાતઃ સાયં મક્ષયન્તિ ।

### ગુજરાતી વાક્યો

૧. રાજાએ શું ન કર્યું ? ૨. યાજ્ઞકોએ યજ્ઞ કર્યો. ૩. યજ્ઞ સમયે અગ્નિમાટે (અગ્નિમાં નાખવા) હવનીય પદાર્થ આપો. ૪. વાણિયાઓ આ વર્ષે પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું. ૫. અન્ન ખાનાર મનુષ્યો અનેક અકારનાં અન્ન સવારે અને સાંજે ખાય છે.



## संस्कृत-वाक्यानि ।

- १ यत्र तौ वणिजौ संस्थितौ तत्रैव अहं हुतभुजं नयामि ।  
२ ऋत्विजां यागविषयकं ज्ञानं अतीव शोभनं अस्ति ।

### गुजराती वाक्ये

१. ज्यां ते मे वणिज्जे छे, त्यांज हुं अग्नि लध न्ति छुं.

२. यागकेनुं यज्ञ विषेनुं ज्ञान धर्तुं उत्तम छे.

वाक्ये आ प्रभाण्णे आषा शब्दोनां रूप षणावीने वाक्ये  
षणावपां अने पोताने अभ्यास वधारवे.

### संधि कश्चिदां वाक्ये

वणिगिभरस्मिन्वपे बहु धनं संपादितम् । बहु धनं संपादितं  
वणिगिभरस्मिन्वर्ये । वर्येऽस्मिन्संपादितं वणिगिभर्वहु धनम् ।  
अन्नभुजो मनुष्या विविधमन्नं प्रातः सायं भक्षयन्ति । विविधमन्नं  
सायं प्रातर्भक्षयन्त्यन्नभुजो मनुष्याः । मनुष्या अन्नभुजो भक्ष-  
यन्त्यन्नं विविधं सायं प्रातः । अन्नं विविधं भक्षयन्त्यन्नभुजो  
मनुष्याः सायं प्रातः । ऋत्विजां यागविषयकं ज्ञानमतीव  
शोभनमास्ति । यागविषयकमृत्विजां ज्ञानमतीवास्ति शोभनम् ।  
शोभनमतीवास्ति ज्ञानमृत्विजां यागविषयकम् ।

## पाठ ६

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

१ विलपती जननी कौसल्यां धर्मसहितं वचः धर्मात्मा रामः  
उवाच । नास्ति मे शक्तिः पितुः वाक्यं समातिक्रमितुम् । प्रसादये  
त्वां शिरसा । २ अस्माकं एव कुले पितुः सगरस्य आज्ञया भूमिं  
खनद्भिः सगरपुत्रैः सुमहान् वधः प्राप्तः । जामदग्न्येन रामेण  
स्वयं जननी अपि पितुर्वचनकारणात् कृता । ३ धर्मो हि लोके  
परमः । धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् । सनातनः अयं धर्मः, पितुः-  
नियोगे स्यात्तव्यं इति । तत् अनुमन्यस्व वनं गमिष्यन्तं माम् ।  
४ पितुः निदेशपालने एवं व्यवसितं तं रामं समीक्ष्य  
वाप्संरुद्धनयना कौसल्या अब्रवीत् । पुत्र ! गच्छ त्वं एकाग्रेण  
शुश्रूषती वाक्ये ।

१. कृपांत करती माता कौसल्याने धर्मात्मा रामे धर्मयुक्त  
लापणु कछु. मारी शक्ति पिताना वाक्यनुं (वचन) उलंघन करवानी  
नथी. हुं तने भस्तक नभावी प्रसन्न कइं छुं २. अमारण वंशमां  
पिता सगरनी आज्ञाथी जमीन जोहनारा सगरनां पुत्रांजे मोटे।  
वध (पोतानोए नाश) क्यो. जमदग्निपुत्र परशुरामे जते पोतानी  
माताने पणु पितानां वचनथी क्षपी नाथी. ३. धर्मं सत्य  
भनाथे छे. पितानी आज्ञामां रहेवुं जेज सनातन धर्म छे.  
माटे वनमां जनार मने अनुमति आपे. ४ पितानी आज्ञानुं  
आ प्रभाणु पालन करवामां तैथार ते रामने जेधने अश्रुजोथी  
पूणुं आंभवाणी कैशद्या जेदी. ५ पुत्र! तुं जेकाथ मनथी

### संस्कृत-वाक्यानि ।

मनसा । भद्रं ते अस्तु । अभिरक्षतु त्वां स एव धर्मो यं त्वं पालयसि । सत्येन धर्मेण अभिरक्षितः चिरं जीव इति । ५ रामः पुनः मातुः चरणौ अभिवाद्य सीतानिलयं जगाम । ६ तत् सर्वं अजानती तपस्विनी वैदेही यौवराज्याभिषेचनं एव प्रतीक्षती तस्यौ । अवाद्मुखे पत्यां प्रविष्टे शोकसंतप्ते च वेपमाना उदपतत् सीता ।

#### गुणराती वाक्ये।

अ. ताङ् कथ्याणु थाओ. जे धर्म'तु' तुं पालन करे छे, तेज ताङ् रक्षणु करशे. सत्य धर्म'थी रक्षाथेओ तुं लांओ वभत एव. प. राम पुनः मातानां अरह्येने अलिष'दन करीने सीतानां निवासस्थाने जये. ६. आ णधुं न लणुनार तपस्विनी सीता युवराजनां राज्यालिषेकनीज राहु जेती उषी हुती. नीथे.भेा करता पति दाफल थया अने शोकथी दुःभी ( छे ओभ जेधने ) कंपती सीता उषी थध.

#### संधि करेलां वाक्ये।

पितुर्निदेशपालने व्यवसितं तं राममेवं समीक्ष्य वाप्पसंरुद्ध-  
नयना कौसल्याऽब्रवीत् । पुत्र ! गच्छ त्वमेकाग्रेण मनसा ।  
भद्रं तेऽस्तु । त्वामभिरक्षतु स एव धर्मो यं त्वं पालयसि ।

## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ દૃષ્ટ્વા તાં સીતાં ધર્માત્મા રામઃ મનોગતં શોકં સોઠું ન શશાક । ૨ વિવૃતતાં ચ ગતઃ સ શોકઃ । દૃષ્ટ્વા ચ તત્ સા અપિ દુઃખાભિસંતપ્તા અપૃચ્છત્ । કિમિદં પ્રભો ! કેન આસિ દુર્મનાઃ ? ન વિરાજતે છન્નં તવ ઉપરિ । નાપિ વ્યજને । અહો અપૂર્વશ્ચ મુખવર્ણઃ । ૩ ઇતિ વિલપતીં તાં સીતાં પ્રોવાચ રાઘવઃ । પ્રત્રાજયતિ માં તત્ર ભવાન્ તાતઃ । ચતુર્દશ હિ વર્ષાણિ વસ્તવ્યં મયા દણ્ડકે । સોઽહં વિજનં વનં પ્રસ્થિતો ત્વાં દ્રષ્ટું શ્વદાનો આગતોઽસ્મિ ।

## ગુજરાતી વાક્યો

૧. તે સીતાને જોઈને ધર્માત્મા રામ મનનાં શોકને સહન કરવાને ( શોકવાને ) અસમર્થ બન્યા. ૨. તે શોક પ્રગટ થયે જોઈને તેણી પણ દુઃખી બનીને પૂછવા લાગી. શું છે આ દે પ્રભુ! શા કારણે આપ દુઃખી - મનવાળા બન્યા છે? તમારા ઉપર છત્ર શોભતું નથી. પંખા પણ નથી ચરે, કદી પણ ન બન્યું હોય એવું મુખનું વર્ણુ છે! ૩. આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી તે સીતાને રામ બોલ્યા. પૂન્ય પિતા મને વનમાં મોકલે છે. ચૌદ વર્ષ મારે દડકારણ્યમાં રહેવું પડશે. હું તે નિર્ગન વનમાં જઈ છું. તને જોવાને ( મળવાને ) માટે હમણાં હું અહીં આવ્યો છું.

## समाप्त ।

- १ सगरपुत्रः = सगरस्य पुत्रः ( सगर-पुत्र )  
 २ निदेशपालनं = निदेशस्य पालनं ( अशानुं पालन )  
 ३ वाप्पसंरुद्धनयना = वाप्पैः संरुद्धः वाप्पसंरुद्धः । वाप्पसंरुद्धे  
 नयने यस्याः सा वाप्पसंरुद्धनयना । ( अश्रुभ्योऽथी पूष्णं  
 आंभवाणी )  
 ४ सीतानिलयं = सीतायाः निलयं ( सीतानुं धर )  
 ५ अजानती = न जानती ( न जानुनारी )  
 ६ यौवराज्याभिषेचनं = यौवराज्यस्य अभिषेचनं ( युवराज्य  
 पदनेन सन्न्यतिलक )  
 ७ शोकसंतप्तः = शोकेन संतप्तः ( शोऽथी न दुःभी )  
 ८ दुःखाभिसंतप्ता = दुःखेन अभिसंतप्ता ( दुःअथी दुःभी )  
 ९ मुखवर्णः = मुखस्य वर्णः ( मुखने रंग )  
 १० विजनं = वितताः जनाः यस्मात् ( जेभांथी लोके अह्मा  
 गया छे, भाषुसो विनानुं )

## अंधि कुरैलां वाक्ये

धर्मो हि लोके परमोऽस्ति । सनातनोऽयं धर्मः यः परमो-  
 ऽस्ति । पितुर्नियोगे स्यात्तव्यामिति । तदनुमन्यस्व वनं गमिष्यन्तं,  
 माम् । पितुर्निदेशपालनं एवं व्यवस्थितं तं रामं समीक्ष्य  
 वाप्पसंरुद्धनयना कौसल्याऽब्रवीत् ।

## पाठ ८

आ पाठभां तकारान्त शब्दानां रूप वताव्यां छे.

तकारान्तः पुल्लिङ्गो ' भूमृत् ' शब्दः ।

( भूमृत्=राज )

१ भूमृत्	भूमृतां	भूमृतः
सं० भूमृत्	भूमृतां	भूमृतः
२ भूमृतम्	भूमृतौ	भूमृतः
३ भूमृता	भूमृद्भ्याम्	भूमृद्भिः
४ भूमृते	भूमृद्भ्याम्	भूमृद्भ्यः
५ भूमृतः	भूमृद्भ्याम्	भूमृद्भ्यः
६ भूमृताः	भूमृतोः	भूमृताम्
७ भूमृति	भूमृतोः	भूमृत्तु

आ प्रमाणे नीचे लपेलां नामनां रूप वने छे—

शब्द ।

मरुत् - मरुत् देवता, वायु	महीक्षित् = राज
विपश्चित् - शानी, विद्वान्	कपालभृत् = शिव
अग्निचित् - अग्निने सगणव-	क्षमाभृत् = राज
नार	

संस्कृत-वाक्यानि ।

हे अग्ने ! त्वं मरुद्भिः सह आगच्छ । भूमृतां संगमेन ।  
फलं भवति ?

૩ યત્ર સર્વે વિપશ્ચિતઃ ભવન્તિ તત્ર ધર્મસ્ય નિર્ણયઃ ભવતિ ।  
 ૪ મહદ્ભયઃ હૃદ્યં દેહિ । ૫ ક્ષમાભૂતૌ યત્ર ગચ્છતઃ તત્ર વિપશ્ચિતૌ  
 ન ભવતઃ । ૬ एतत् भवनं पूर्वेण महीक्षिता निर्मितं अस्ति ।  
 ૭ વિપશ્ચિદ્ભૂતૌઃ ક શ્રેષ્ઠતરઃ ? ૮ સ્વદેશે રાજા પૂજ્યતે, પરંતુ  
 વિપશ્ચિત્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ।

### ગુજરાતી વાક્યો

૧. હે અગ્નિ ! તું પવનની સાથે આવ. ૨. રાજાઓની સગતિથી  
 શે લાભ વળે છે ? ૩. જ્યાં સર્વ જ્ઞાની હોય છે ત્યાં ધર્મનો નિર્ણય થાય  
 છે. ૪. પવન માટે હૃદય પદાર્થ આપો. ૫. જે રાજા જ્યાં જાય છે ત્યાં  
 જે રાજા હોતા નથી. ૬. આ ઘર અગાઉ રાજાએ બનાવ્યું છે.  
 ૭. વિદ્વાન અને રાજા એ બંનેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે ? ૮. પોતાના  
 દેશમાં રાજાનો સત્કાર થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીનો સત્કાર સર્વત્ર  
 થાય છે.

तान्तः पुष्टिर्गां 'महत्' शब्दः ।

( महत् = मोठો )

૧ મહાન	મહાન્તૌ	મહાન્તઃ
સં૦ હે મહન્	હે મહાન્તા	હે મહાન્તઃ
૨ મહાન્તમ્	મહાન્તૌ	મહતઃ
૩ મહતા	મહદ્ભવામ્	મહદ્ભિઃ
૪ મહતે	મહદ્ભવામ્	મહદ્ભયઃ
૨. ( સં. સ્વ. શિ. ભા. ૫ )		

૫ મહતઃ	મહદ્ધ્યામ્	મહદ્ધયઃ
૬ મહતઃ	મહતોઃ	મહતામ્
૭ મહતિ	મહતોઃ	મહત્સુ

મહત્ શબ્દ સામાન્ય વિશેષણ છે અને આથી તેની કોઈ પણ બળતિ નથી. છતાં પણ જે વખતે એ કોઈ નરજાતિનાં વિશેષ્યનો ગુણ બતાવવાને માટે તેના વિશેષણની જગ્યાએ આવે છે, તો તે વેળા તેનાં રૂપ પુલ્લિંગની માફક થાય છે. તે રૂપે અહીં આપ્યાં છે.

### વાક્ય

૧ મહદ્ધયઃ રુદ્રેભ્યઃ નમો નમઃ— મોટા રુદ્રોને માટે નમસ્કાર.

૨ યથા પશુષુ સિંહઃ મહાન્તં શબ્દં કરોતિ, ન તથા અન્યઃ કઃ અપિ પશુઃ મહાન્તં શબ્દં કર્તુ યત્કઃ— જેમ પશુઓમાં સિંહ ભારે ગર્જના કરે છે તેમ કોઈ પણ અન્ય પશુ કરવાને સમર્થ નથી.

તકારાન્નઃ પુલ્લિંગો ' ભગવત્ ' શબ્દઃ ।

( ભગવત્ = ભગવાન્ )

૧ ભગવાન્	ભગવન્તૌ	ભગવન્તઃ
સં૦ હે ભગવન્	હે ભગવન્તૌ	હે ભગવન્તઃ
૨ ભગવન્તમ્	ભગવન્તૌ	ભગવત્
૩ ભગવતા	ભગવદ્ધ્યામ્	ભગવદ્ધિઃ
૪ ભગવતે	ભગવદ્ધ્યામ્	ભગવદ્ધ યઃ
૫ ભગવતઃ	ભગવદ્ધ્યામ્	ભગવ દ્ધય



६ भगवतः                      भगवतोः                      भगवताम्  
 ७ भगवति                      , भगवतोः                      भगवत्सु

आ रीत प्रभाषे नीचे लपेला शब्दानां उप थाय छे.

### शब्द ।

नभस्वत् = वायु	राजन्वत् = उत्तम शासक वडे
धीमत् = बुद्धिमान	अलावायेहुं शब्द
ज्ञानवत् = ज्ञानी	बुद्धिमत् = बुद्धिशाली
क्रियावत् = पुरुषार्थी	उदन्वत् = समुद्र
विवस्वत् = सूर्य	आत्मवत् = आत्मिक अणधी
गरुत्मत् = गरुड	युक्त-ज्ञानी

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ भगवान् अत्र आगच्छतु । २ धीमता पुरुषेण एव ग्रन्थस्य रचना कर्तुं योग्या । ३ क्रियावतां मनुष्याणां मध्ये आत्मवान् एव श्रेष्ठतरः । ४ विवस्वान् आकाशे तपति । ५ बुद्धिमता वीरेण एव स्वदेशस्य हिताय युद्धं कर्तव्यम् । ६ गरुत्मतः अन्यत् नाम गरुडः इति अस्ति ।

### गुजराती वाक्ये।

१. भगवान् अर्हो आवे. २. बुद्धिमान् मनुष्येण ग्रन्थनी रचना करवी ये.अ छे. ३. पुरुषार्थी मनुष्योणी पदये आत्मिक

બળવાળો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ૪ સૂર્ય આકાશમા પ્રકાશે છે.  
૫ બુદ્ધિશાળી વીર પુરુષોએજ પોતાના દેશના હિતને માટે યુદ્ધ  
કરવું જોઈએ ૬ ગરુડમત્સ્ય બીજા નામ ગરુડ એવું છે

વાચકે આ રીત મુજબ બીજા અનેક તકારાન્ત શબ્દોના રૂપ  
બનાવીને તેનો ઉપયોગ વિવિધ વાક્યોમા કરવો અને પ્રત્યેક રૂપનો  
ઉપયોગ કરીને વાક્ય અવશ્ય બનાવવું અભ્યાસ એમ કરવાથી  
સારી પેઠે વધી શકશે

સંધિ કરેલાં વાક્યો.

૧ ભગવાનત્રાગચ્છત્તુ ! આગચ્છત્વત્ર ભગવાન્ । અત્રાગચ્છત્તુ  
ભગવાન્ । ભગવાનાગચ્છત્વત્ર ।

૨ ધીમતા પુરુષેણેવ ગ્રન્થસ્ય રચના કર્તુ યોગ્યા । ગ્રન્થસ્ય  
રચના ધીમતા પુરુષેણેવ કર્તુ યોગ્યા । પુરુષેણ ધીમતા રચના  
ગ્રન્થસ્ય યોગ્યા કર્તુમ્ । યોગ્યા રચના કર્તુ ગ્રન્થસ્ય ધીમતેવ  
પુરુષેણ ।

૩ યથા પશુપુ સિહો મહાન્ત શબ્દ કરોતિ ન તથાન્ય  
કોઽપિ પશુમહાન્ત શબ્દ કર્તુ શક્ત । યથા મહાન્ત શબ્દ પશુપુ  
સિહ કરોતિ, તથા ન કોઽપ્યન્ય પશુમહાન્ત શબ્દ કર્તુ શક્ત ।

૪ મહદ્ભ્યો રુદ્રેભ્યો નમો નમ । નમો નમો મહદ્ભ્યો રુદ્રેભ્ય ।  
રુદ્રેભ્યો મહદ્ભ્યો નમો નમ ।

## પાઠ ૯

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ એવં ઉક્તા તુ વંદેહી પ્રણયાત્ એવ સંકુચ્ઘા ભર્તારં હૃદં અબ્રવીત્ ।  
 'શસ્ત્રાસ્ત્રવિદુષાં વીરાણાં રાજપુત્રાણાં અનર્હં ત્વયા ઉદિતમ્ । ન  
 શ્રોતવ્યં તત્ । ૨ આર્યપુત્ર ! પિતા માતા તથા ચ પુત્રઃ પુણ્યાનિ  
 મુઝાનાઃ સ્વં સ્વં ભાગ્યં ઉપાસતે । નારી તુ એકા ભર્તુઃ ભાગ્યં  
 પ્રાપ્નોતિ । અતઃ અહં અપિ આદિષ્ટા એવ અસ્મિન્વને વસ્તવ્યં  
 ઇતિ । હૃદ પ્રેત્ય ચ નારીણાં સદા એકઃ પતિઃ એવ ગતિઃ । હે  
 રાઘવ ! યદિ ત્વં દુર્ગમં વનં પ્રસ્થિતઃ તર્હિ અહમપિ કુશકણ્ઠકાન્  
 સૃદ્ધન્તી તે અગ્રતઃ ગમિષ્યામિ ।

### ગુજરાતી વાક્યાં

૧. આ પ્રમાણે કહેવાયેલી સીતા પ્રોતિથીજ ક્રોધિત બનીને  
 પતિને આમ બોલી. શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર બંધુનારા વીર  
 રાજપુત્રોને અથે વ્ય તે કહ્યું. તે સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૨. હે  
 આર્ય પુત્ર ! પિતા, માતા તથા પુત્ર પોતાના પુણ્યને ભોગ ભોગવતાં  
 પોતપોતાનાં ભાગ્યનેજ મેળવે છે. પત્નીજ માત્ર એકલી પતિનાં  
 ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે મને પણ આજ્ઞા થઈ છે, વનમાં વનવા  
 માટે. અહીં તથા પરલોકમાં પત્નિઓને માટે પતીજ ગતિ છે. હે  
 રામ ! જો તું દુર્ગમ વનમાં જાય છે; તો હું હર્લ અને કાંટાને  
 હુટાવતી હુટાવતી તારી આગળ ચાલીશ.

## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૩ મુક્તવતિ ત્વયિ અહ મોક્ષ્યે । વનેઽપિ ત્વં મમ પરિપાલનં  
 કર્તું શક્તઃ । ત્વયા વિયુક્તા અહં મરણે નિશ્ચિતા અસ્મિ ।  
 ૪ સાન્ત્વયિત્વા તુ તાં સીતાં ધર્માત્મા રામઃ ઉવાચ । સીતે ! ત્વં  
 કુલીના ધર્મનિરતા ચ સદા અસિ । અતઃ ત્વં હૈવ સ્વધર્મ સમા-  
 ચર । યેન મમ મનસઃ સુખં ભવેત્ । ૫ વહુદોષં હિ વનં । તત્ર  
 સિંહાનાં ષ્યાઘ્રાણાં ચ દુઃસ્વદાઃ નિનાદાઃ, સરિતઃ સપ્રાહાઃ, મત્તાઃ  
 ગજાઃ, કણ્ટકિતાઃ લતાશ્ચ । માર્ગા અપિ નિરપાઃ સુદુઃસ્વાશ્ચ ।  
 અતઃ સીતે દુઃખં વનમ્ ।

### ગુજરાતી વાક્યો.

૩. તારા લોજન કર્યા પછી હું લોજન કરીશ. વનમાં પણ તું  
 મારું પાલન કરવાને શક્તિમાન છે. તારા વિયોગ પામેલી હું  
 મરવાને નિશ્ચિત છું. ૪. તે સીતાને શાંત કરીને ધર્માત્મા રામ  
 બોલ્યા. હે સીતા ! તું ખાનદાન અને ધર્મપરાયણ હોયેલાં છે.  
 માટે તું અહીંજ સ્વધર્મનું આચરણ કર જેથી મારા મનને સુખ  
 મળશે. ૫. વનમાં ઘણી મુશ્કેલી ( દુઃખ ) છે. ત્યાં સિંહ અને વાઘોને  
 દુઃખદાયી અવાજ, મગરમચ્છોથી ચુકત નદીઓ, મદમસ્ત હાથી,  
 કાંટાથી ભરેલી વેલીઓ હોય છે. માર્ગ પણ ( નિઃ-અપાઃ ) ઘણી  
 વિનાનાં અને ભારે દુઃખદાયક છે. માટે હે સીતા ! દુઃખકારી વન  
 છે.

## પાઠ ૧૦

## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ તત્ર ચ અતીવ તિમિરં, મહાન્ વાતઃ, નિત્યા વુભુક્ષા, મહાન્તિ  
 ચ ભયાનિ સન્તિ । ૨ एतत् श्रुत्वा दुःखिता सीता रामं उवाच ।  
 ये त्वया वने वस्तव्यतां प्रति दोषत्वेन परिकीर्तिताः तान् तव  
 स्नेहेन पुरस्कृतान् गुणान् एव विद्धि । अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा  
 सर्वे वनचारिणः दूरं अपसर्पेयुः । गुरुजनाज्ञया मया त्वया सह  
 वनं अवश्यं गन्तव्यं एव । हे राम ! त्वद्वियोगेन तु मया जीवित  
 मेव त्यक्तव्यम् ।

## ગુજરાતી વાક્યો

૧ ત્યાં ઘોર અંધકાર, પ્રચંડ વાયુ, હુંમેશાં ભૂખ અને મોટો ભય  
 છે. ૨ એ સાલળીને દુઃખી સીતા રામને કહેવા લાગી. જેને તે  
 વનવાસ બાબતમાં દુઃખો ગણાવ્યાં, તે તારા સ્નેહથી ચુકત બનીને  
 સુખજ છે એમ માન. પહેલાં ન જોયેલું તારું રૂપ જોઈને સર્વે  
 વનચરો દૂર ભાગશે. ગુરુજનોની આજ્ઞા મેળવીને તારી સાથે મારે  
 પણ નક્કી વનમાં જવાનું છે. હે રામ ! તારા વિયોગથી તો મારે  
 જીવનનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે.

## સમાપ્ત ।

૧ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્વાન્ - શસ્ત્રાણિ ચ અસ્ત્રાણિ ચ શસ્ત્રાસ્ત્રાણિ ।  
 શસ્ત્રાસ્ત્રાણિ વેત્તીતિ શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્વાન્ । ( શસ્ત્રાસ્ત્ર બલુનારા )

- २ राजपुत्रः- राज्ञः पुत्र ( राजानो पुत्र )  
 ३ अनर्ह- न अर्ह ( योग्य नहि )  
 ४ कुशकण्टका - कुशाः च कण्टकाः च ( हर्षं अने अटां )  
 ४ धर्मनिरतः- धर्मे निरतः ( धर्मभां भव्य )  
 ६ स्वधर्मः- स्वस्य धर्मः ( पेतानो धर्म )  
 ७ बहुदोषं- बहुष दोषाः यस्मिन् तत् ( धष्टो छे दोष जेभां ते )  
 ८ दुःखद- दुःखं ददाति इति ( दुःख आपे छे ते )  
 ९ सग्राहा- ग्राहः सहिता ( भगशेथी युक्त )  
 १० निरपाः- अङ्घ्रिः रहिता ( जणथी रहित )  
 ११ दोषत्वं- दोषस्य भावः ( दोषनो भाव )  
 १२ वनचारिन् - वने चरतीति वनचारी ( वनभां इरनारं )

### संधि करेखा वाक्ये।

एवमुक्त्वा तु वैदेहो प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।  
 शस्त्रास्त्रयिदुषां वीराणां राजपुत्राणामनर्हं त्वयोदितं, न-श्रोतव्यं  
 तत् । आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्रः पुण्यानि भुञ्जानाः  
 स्वं स्वं भाग्यमुपासते । नारी त्वेका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति ।

अहं त्वयि भुक्तवति भोक्ष्ये । मम परिपालनं वनेऽपि त्वं  
 शक्तः कर्तुम् । अहं वियुक्ता त्वया मरणे निश्चिना अस्मि ।

## પાઠ ૧૧

હવે અહીં દકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ આપ્યાં છે—

‘ દકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ‘ ક્રવ્યાત્ ’ શબ્દઃ ।

( ક્રવ્યાત્ = માંસ ખાનાવાળો )

૧ ક્રવ્યાત્, ક્રવ્યાદ્	ક્રવ્યાદૌ	ક્રવ્યાદઃ
સ૦ ક્રવ્યાત્ ક્રવ્યાદ્	ક્રવ્યાદૌ	ક્રવ્યાદઃ
૨ ક્રવ્યાદમ્	ક્રવ્યાદૌ	ક્રવ્યાદઃ
૩ ક્રવ્યાદા	ક્રવ્યાદ્વ્યામ્	ક્રવ્યાદ્વિઃ
૪ ક્રવ્યાદે	ક્રવ્યાદ્વ્યામ્	ક્રવ્યાદ્વચઃ
૫ ક્રવ્યાદઃ	ક્રવ્યાદ્વ્યામ્	ક્રવ્યાદ્વચઃ
૬ ક્રવ્યાદઃ	ક્રવ્યાદોઃ	ક્રવ્યાદામ્
૭ ક્રવ્યાદિ	ક્રવ્યાદોઃ	ક્રવ્યાત્સુ

આ પ્રમાણે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે--

શબ્દ ।

સહદ્-મિત્ર = ઉત્તમ દીલવાળો | તમોનુદ્ = અધકારનો નાશ  
 દુર્હદ્ = શત્રુ, દુષ્ટ દીલ- | કરનાર  
 વાળો | અન્નાદ્ = અન્ન ખાનાર

વાક્ય

૧ પ્રાણેન સહદા એવ મિત્રતા કર્તવ્યાઃ - સારી ઉત્તમ દીલવાળા  
 મનુષ્યથીજ મિત્રતા કરવી ચોખ્ખ છે.

૨ દુર્હદાં શત્રુણાં સર્વેઃ અવશ્યં નિવારણં કર્તવ્યં-૬૫ હૃદય-  
વાળા શત્રુઓનો સર્વએ અવશ્ય નિવારણ ( બચાવ ) કરવું જરૂરી  
છે.

દકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ' સુપાદ્ ' શબ્દઃ ।

( સુપાદ્ = ઉત્તમ પગવાળો )

૧ સુપાત્, સુપાદ્	સુપાદૌ	સુપાદઃ
સં૦ હે સુપાત્, સુપાદ્	હે સુપાદૌ	હે સુપાદઃ
૨ સુપાદમ્	સુપાદૌ	સુપાદઃ
૩ સુપદા	સુપદ્મચામ્	સુપદ્મિઃ
૪ સુપદે	સુપદ્મચામ્	સુપદ્મવઃ
૫ સુપદઃ	સુપદ્મચામ્	સુપદ્મચઃ
૬ સુપદઃ	સુપદોઃ	સુપદામ્
૭ સુપદિ	સુપદોઃ	સુપાત્સુ

મૂળ ' પાદ્ ' શબ્દ હોવા છતાં પણ બીજી વિભક્તિનાં બહુ-  
વચનની પછીનાં રૂપોમાં ' પાદ્ ' નાં સ્થાનપર ' પદ્ ' થયું છે.  
એ વાંચકે અહીં નોંધવું. માત્ર સમગ્રીનાં બહુવચનમાંજ ' સુપાત્સુ '  
રહ્યું છે. બાકીનાં રૂપોમાં ' પદ્ ' જ છે. આ વિશેષતા ધ્યાનમાં લેવી-

૧ સુપાત્ પુરુષઃ મહતા વેગેન ચલતિ- ઉત્તમ પગવાળા મનુષ્ય  
ઘણી ઝડપથી ચાલે છે.

૨ સુપદાં માનવાનાં યથા ગતિ. અસ્તિ તથા તવ ગમનં ભવતુ-  
ઉત્તમ પગવાળા માણસોની જેવી ગતિ છે તેવું તારૂં ગમન થાવ.



## પાઠ ૧૨

ઘકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' વુઘ્ ' શબ્દઃ ।

૧ મુત્, મુદ્	વુઘૌ	વુઘઃ
સં૦ હે મુત્, મુદ્	હે વુઘૌ	હે વુઘઃ
૨ વુઘમ્	વુઘૌ	વુઘઃ
૩ વુઘા	મુઘચામ્	મુઘઃ
૪ વુઘે	મુઘચામ્	મુઘઃ
૫ વુઘઃ	મુઘચામ્	મુઘઃ
૬ વુઘઃ	વુઘોઃ	વુઘામ્
૭ વુઘિ	વુઘોઃ	મુત્સુ

એક અકારાન્ત પુલ્લિંગ 'વુઘઃ' શબ્દ છે તે બુદ્ધો જ છે. તેનાં રૂપ 'દેવ' શબ્દની જેમ થાય છે. તે શબ્દની સાથે વાંચકોનો પરિચય છેજ. આ જગ્યાએ ( છેવટે અક્ષર રહિત ) ઘકારાન્ત 'વુઘ્' શબ્દનાં રૂપ આપ્યાં છે. એ રૂપોમાં 'વુ' ની જગ્યાએ કેટલાયે રૂપોમાં 'મુ' થયું છે, એજ વિશેષતા એમાં છે.

## વાક્ય

- ૧ વુઘા ત્વમ્યં કિં પાઠિતમ્ ?- જ્ઞાની મનુષ્યે તને શું લખાવ્યું ?
- ૨ વુઘે एव दक्षिणां देहि- જ્ઞાનીનેજ દક્ષિણા આપે.
- ૩ મુત્સુ विशेषं ज्ञानं भवति- જ્ઞાનીઓમાં વિશેષ જ્ઞાન હોય છે.
- ૪ વુઘાં समूहे एव सर्वं धर्मतत्त्वं निश्चितं भवति- જ્ઞાનીઓનાં સમાજમાંજ સર્વ ધર્મતત્ત્વ નક્કી થાય છે.

नकारान्तः पुल्लिङ्गः ' राजन् ' शब्दः ।

१ राजा	राजानौ	राजानः
सं० हे राजन्	हे राजानौ	हे राजान'
२ राजानम्	राजानौ	राज्ञः -
३ राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
४ राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
५ राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
६ राज्ञोः	राज्ञो	राज्ञाम्
७ राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु

शब्द ।

मूर्धन् = मस्तक  
 ग्रावन् = पथ  
 तक्षन् = सुधा  
 पूषन् = सूर्य  
 उक्षन् = पशु

प्लोहन् = प्लोहा  
 मज्जन् = मज्जा  
 अर्यमन् = सूर्य  
 परिज्मन् = यज्ञ  
 सुवामन् = रक्षक, धन

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अराजकः राजानं न नमति । २ मार्गे ग्रावाणः पथिकस्य जनस्य दुःसाय एव भवन्ति । ३ उक्षाणः कृषिं कुर्वन्ति, अन्नं च उत्पादयन्ति । ४ तक्षा काष्ठस्य गृहं निर्माति । ५ अस्माकं गृहं तक्षभिः निर्मितम् । ६ राज्ञः पदं सर्वेषां मूर्ध्नि भवति किम् ?

૭ રાજાં અપિ રાજા ઈશ્વરઃ । ૮ રાજાં પૂજા રાષ્ટ્રે ભવતિ ।  
૯ સુત્રામા ઇન્દ્રઃ સર્વસ્ય રક્ષક ।

### ગુજરાતી વાક્યો.

અરાજક રાજાને નમસ્કાર કરતો નથી. ૨ માર્ગમાં પથર પથિક મનુષ્યનાં ( મુસાફરોનાં ) દુઃખને માટેજ હોય છે. ૩ બળદ ખેતી કરે અને અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે. ૪ સુધાર લાકડાનું ઘર બનાવે છે. ૫ અમારું ઘર સુધારોએ બનાવ્યું છે. ૬ રાજાના પગ સર્વના માથા પર હોય છે શું ? ૭ રાજાઓના રાજા ઈશ્વર છે. ૮ રાજાઓની પૂજા રાષ્ટ્રમાં થાય છે. ૯ રક્ષક ઇન્દ્ર સર્વનો પાલક છે.

### સંધિ કરેલાં વાક્યો

અસ્માકં ગૃહં તક્ષાભિર્નિર્મિતમ્ । તક્ષાભિરસ્માકં ગૃહં નિર્મિતમ્ ।  
નિર્મિતમસ્માકં તક્ષાભિર્ગૃહમ્ । રાજામપિ રાજેશ્વરઃ । રાજામપી-  
શ્વરો રાજા । ઈશ્વરો રાજામપિ રાજા । વૃથાં સમૂહે એવ સર્વ  
ધર્મતત્ત્વં નિશ્ચિતં ભવતિ । માર્ગે ગ્રાવાણઃ પથિકસ્ય જનસ્ય  
દુઃખાયેવ ભવન્તિ ।

एवमुक्त्वा तु वंदेही प्रणयादेवं संकुद्धा भर्तारमिदमव्रवात् ।  
वीराणां शखास्त्रविदुषां राजपुत्राणामनहं त्वयोदितम् । तन्न  
श्रोतव्यम् । हे आर्यपुत्र ! माता पिता तथा च पुत्रः पुण्यानि  
भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते । नारी त्वेका भर्तुर्भाग्यं  
प्राप्नोति । प्रेत्य चेह नारीणां सदा एकः पतिरेव गतिः । हे राघव !  
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गमं वनं तर्ह्यऽहम् गमिष्याम्यग्रतः ।

## પાઠ ૧૩

હવે આ પાઠમાં આવેલાંજ વાક્યોનું સંધિવાળું સંસ્કૃત આપીએ  
છીએ—

સંસ્કૃત-વાચન -પાઠઃ ।

( ૧ )

યત્કિञ્ચિત્તેઽભિલપિતં તત્સર્વં ત્વમવાપ્સ્યાસિ । સપ્ત પञ્ચ ચ  
સમા અહં તેઽન્નં પ્રદાસ્યામિ । હેનરાધિપ ! મંયા દન્તં તામ્રં પિઠરં  
ગૃહ્ણીષ્વ । હે સુવ્રત ! અનેન પાત્રેણ યાવત્પાઞ્ચાલી વત્સ્યતિ  
તાવદ્યન્મહાનસે સંસ્કૃતં ફલમૂલામિપં શાકં ચતુર્વિધં તત્તેઽન્નાદ્ય-  
મક્ષય્યં ભવિષ્યતિ । ધર્માવિત્ કૌન્તેયસ્તુ વરં લઙ્ઘ્વા જલાદુત્તીર્ય  
ઘૌમ્યસ્ય પાદૌ જગ્રાહ । માનુંશ્ચ પરિપ્સ્વજે । ડ્રૌપદ્યા સહ સંગમ્ય  
તયા વન્ધમાન પ્રભુઃ પાણ્ડવસ્તદાનો મહાનસે સાધયામાસ  
પાકક્રિયાં ચ આરન્ધવાન્ ।

એ સમજવામાં કંઈ મુશ્કેલી આવે તેા આજ પુસ્તકનેા પહેલો  
અને ધીજે પાઠ જૂઓ, ત્યાં એજ વાક્યો અર્થની સાથે આપ્યાં છે.  
હવે થોડી સમાયણીની કથા આપવામાં આવે છે—

( ૨ )

વિલપન્તીં જનનીં કૌસલ્યાં ધર્મસહિતં વચો ધર્માત્મા રામ  
ઉવાચ । નાસ્તિ મે શક્તિ પિતૃર્વાક્યં સમતિક્રમિતુમ્ । પ્રસાદયે  
ત્વાં શિરસા । અસ્માકમેવ કુલે પિતુ- સગરસ્યાહયા ભૂમિં સ્વનદ્ધિઃ  
સગરપુત્રૈઃ સુમહાન્વધ પ્રાપ્તઃ । જામદગ્ન્યેન રામેણ સ્વયં જનન્યાપિ

पितुर्वचनकारणात्कृत्ता । धर्मो हि लोके परमः । धर्मे सत्यं प्रति-  
ष्ठितम् । सनातनोऽयं धर्मः पितुर्नियोगे स्थातव्यमिति । तदनु-  
मन्यस्व वनं गमिष्यन्तं माम् ।

पितुर्निदेशपालने एवं व्यवसितं तं रामं समीक्ष्य वाष्पसंरुद्ध-  
नयना कौसल्याऽब्रवीत् । पुत्र ! गच्छ त्वमेकाग्रेण मनसा ।  
भद्रं तेऽस्तु । अभिरक्षतु त्वां स एव धर्मो यं त्वं पालयसि ।  
सत्येन धर्मेणाभिरक्षिताश्चिरं जीवेति ।

रामः पुनर्मातुश्चरणावभिवाद्य सीतानिलयं जगाम । तत्सर्व-  
मजानती तपस्विनी वैदेही यौवराज्याभिषेचनमेव प्रतीक्षती  
तस्थौ । अवाङ्मुखे पत्यौ प्रविष्टे शोकसंतप्ते च वेपमानोदपत-  
त्सीता । दृष्ट्वा तां सीतां धर्मात्मा रामो मनोगतं सोढुं न  
शशाक । विवृततां च गतः स शोकः । दृष्ट्वा च तत्साऽपि  
दुःखाभिसन्तप्ताऽपृच्छत् । किमिदं प्रभो ! केनासि दुर्मनाः ? न  
विराजते छत्रं तवोपरि । नापि व्यजने । अहो ! अपूर्वश्च  
मुखवर्णः ।

इति विलपन्तीं तां सीतां प्रोवाच राघवः । प्रव्राजयति मां  
तत्रभवान्तातः । चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं मया दण्डके ।  
सोऽहं विजनं वनं प्रस्थितः । त्वां द्रष्टुमिदानीमागतोऽस्मि ।

आ समञ्जवाने कर्धक मुशकेली नडे तो वांयके, पाठ ६ अने ७  
जूओ, त्यां ओन वाक्ये। पदच्छेदपूर्वक अर्थ आये आभ्यां छे.  
६ये ओने उत्तरार्ध जूओ—

एवमुक्त्वा तु वैदेही प्रणयादेव संकृद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ।  
 शस्त्रास्त्रविदुषां वरिणामनर्हं त्वयोदितम् । न श्रोतव्यं तत् ।  
 आर्यपुत्र ! पिता माता तथा च पुत्र पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं  
 भागमुपासते । नारी त्वैका भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति । ततोऽहम-  
 प्यादिष्ट्वाऽस्मि वने वास्तव्यमिति । इह प्रेत्य च नारीणां सदैकः  
 पतिरेव गतिः । हे राघव ! यदि त्वं दुर्गमं वनं प्रस्थितस्तर्ह्यहमपि  
 कुशकण्ठकान्मृद्नन्ती तेऽग्रतो गमिष्यामि । भुक्तवति त्वय्यहं  
 भोक्ष्ये । वनेऽपि त्वं मम परिपालनं कर्तुं शक्त । त्वया वियुक्ताऽहं  
 मरणे निश्चिताऽस्मि ।

सान्त्वयित्वा तु तां सीतां धर्मात्मा राम उवाच । सीते !  
 त्वं कुलीना धर्मनिरता च सदाऽसि । अतस्त्वमिहैव स्वधर्म-  
 ममाचर । येन मम मनसः सुखं भवेत् । बहुदोषं हि वनम् ।  
 तत्र सिंहानां व्याघ्राणां च दुःखदा निनादाः, सरितः सग्राहाः,  
 मत्ता गजाः, कण्ठीकृता लता, मागा अपि निरपा मुदःसाश्च ।  
 अतः सीते ! दुःखं वनम् । तत्र चातीव तिमिरं, महान्वात,  
 नित्या बुभुक्षा, महान्ति च भयानि सन्ति ।

एतच्छ्रुत्वा दुःखिता सीता राममुवाच । ये त्वया वने  
 यस्तव्यतां प्रति दोषत्वेन परिकीर्तितास्तांस्तव स्नेहेन परस्कृतान्  
 गुणानेव विन्दि । अदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा सर्वे वनचारिणा  
 दूरमपसर्पयुः । गुरुजनाशया मया त्वया सह वनमवश्यं

गन्तव्यमेव । हे राम ! त्वद्वियोगेन तु मया जीवितमेव  
स्यक्तव्यम् ।

એ સમજવામાં કંઈ મુશ્કેલી નહે તેા પાઠ ૯-૧૦ જુઓ. ત્યાં  
એજ વાક્યેા અર્થની સાથે આખ્યાં છે.

### समास ।

- १ धर्मसहितं-धर्मेण सहितं ( धर्मं युक्त )
- २ सगरपुत्र-सगरस्य पुत्रः ( सगरनो पुत्र )
- ३ वाष्पसंरुद्ध-वाष्पैः संरुद्धः ( अश्रुज्जो वडे पूरुं )
- ४ सीतानिलयं-सीतायाः निलयं ( सीतानुं घर )
- ५ अजानती-न जानती ( न ज्ञानुनारी )
- ६ यौवराज्याभिषेचनं-यौवराज्यस्य अभिषेचनं ( यौवराज्येनो  
अभिषेक )
- ७ शोकसंतप्ता-शोकेन संतप्ता ( शोकथी दुःखी )
- ८ मनोगतं-मनासि गतं ( मनभां आवेयुं )
- ९ दुःखाभिसंतप्ता-दुखेन अभिसंतप्ता ( दुःखथी त्रासेलो )

-०=०-

## पाठ १४

आ पाठभां डेटलाड वधु नडाशन्त शप्ढोना इप लुओ—

नकारान्तः पुल्लिङ्गो ' ब्रह्मन् ' शब्दः ।

१ ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः
सं० हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः
२ ब्रह्माणम्	”	ब्रह्मणः
३ ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः
४ ब्रह्मणे	”	ब्रह्मभ्यः
५ ब्रह्मणः	”	”
६ ”	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्
७ ब्रह्मणि	”	ब्रह्मसु

आ शप्ढना इपोनी माड्ड नीथे वषुवेला शप्ढोना पषु इप थाय छे

शब्द ।

<p>आत्मन् = आत्मा</p> <p>अध्वन् = भार्ग</p> <p>अदमन् = पत्थर</p> <p>मातरिश्वन् = व.यु</p> <p>यज्वन् = याज्ड</p> <p>अर्वन् = धोरो</p> <p>सुपर्वन् = देव</p>	<p>अग्रजन्मन् = प्राद्वषु, भोटो लाध</p> <p>पाप्मन् = पापी, पाप</p> <p>जित्वन् = विज्यी</p> <p>सुन्वन् = सोम यज्ञ करनार, रस काढनार</p> <p>घन्वन् = शैतान प्रदेश, रषु</p>
--	---



## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ યજ્ઞે વ્રહ્મા સર્વેષુ ઋત્વિંશુ મુખ્યઃ અથર્વવેદં પઠતિ । ૨ એ સર્વે અપિ અધ્વાનઃ એકં એવ સ્થાનં પ્રતિ ગચ્છન્તિ । ૩ આકાશે માતરિશ્ચા સર્વત્ર સંચરતિ । ૪ અર્વા અર્વદેશાત્ અસ્મિન્ દેશે આનીયતે । ૫ યજ્વભિઃ યજ્ઞે યજનં ક્રિયતે । ૬ ધન્વનિ વૃક્ષાઃ ન ભવન્તિ । ૭ અધ્વાનિ શીતસ્ય નિવારણાર્થં વહ્નં ગૃહાણ । ૮ સૈનિકાઃ યુદ્ધે શ્રાન્તાઃ અધ્વાનિ એવ નિદ્રિતાઃ ।

### ગુજરાતી વાક્યો

૧. યજ્ઞમાં સર્વ યાજ્ઞિકોમાં મુખ્ય બ્રહ્મા અથર્વવેદ ભણે છે. ૨. એ બધા જ ભાગો એક જ જગ્યાએ જાય છે. ૩. આકાશમાં પવન સર્વત્ર ફરે છે. ૪. ઘેરા અરણસ્તાનથી અહીં લાવવામાં આવે છે. ૫. યાજ્ઞિકોથી યજ્ઞમાં યજન ( યજ્ઞક્રિયા ) કરાવવામાં આવે છે. ૬. રેતાળ પ્રદેશમાં વૃક્ષ હોતા નથી. ૭. ભાગમાં ઠંડી દૂર કરવા માટે વસ્ત્ર લો. ૮. સૈનિકો યુદ્ધમાં થાકીને રસ્તામાં જ સૂતા છે.

નકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' વૃત્રહન્ ' શબ્દઃ ।

૧ વૃત્રહા	વૃત્રહર્ણો	વૃત્રહણઃ
સં० હે વૃત્રહન્	હે    "    "	હે    "    "
૨ વૃત્રહણમ્	"	વૃત્રહ્ણઃ
૩ વૃત્રહ્ણા	વૃત્રહભ્યામ્	વૃત્રહભિઃ
૪ વૃત્રહ્ણે	વૃત્રહભ્યામ્	વૃત્રહભ્યઃ

५ वृत्रघ्नः	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
६ " "	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नम्
७ वृत्रघ्नि, वृत्रहणि	" "	वृत्रहसु

आ प्रभाषे नीचे लपेला शब्दोना रूप धने छे—

मातृहन् = मातानो वध करनार.

गुरुहन् = गुरुनो वध करनार.

पितृहन् = पितानो वध करनार.

ब्रह्महन् = ब्राह्मणुनो वध करनार.

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पितृहंभिः अस्मिन् यज्ञे न आगन्तव्यम् - पितृवध करनारने

आ यज्ञमां आवधुं न लेधये.

२ गुरुघ्ने उचितं दण्डं देहि - गुरुनो वध करनाराओने योग्य

दंड करे.

### नकारान्तः पुल्लिङ्गः 'श्वन्' शब्दः ।

१ श्वा	श्वानौ	श्वानः
सं० हे श्वन्	हे " "	हे " "
२ श्वानम्	" "	श्वानः
३ श्वाना	श्वभ्याम्	श्वभिः
४ श्वाने	" "	श्वभ्यः
५ श्वानः	" "	" "
६ " "	श्वानोः	श्वानम्
७ श्वानि	" "	श्वानसु

‘શ્વન્’ શબ્દનો ‘શ્વ’ ની જગ્યાએ કેટલાક રૂપોમાં ‘શુ’ થાય છે અને કેટલાકમાં ‘શ્વ’ રહે છે. વાચકે આ વિશેષતાને ધ્યાનમાં રાખવી.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

- ૧ ત્વયા સ્વકીયઃ શ્વા કુત્ર સ્થાપિતઃ ? - તેં તારો કૂતરો ક્યાં રાખ્યો છે ?
- ૨ અહં મદીયં શ્વાનં પુનઃ અત્ર ન આનેપ્યામિ - હું આપણા કૂતરાને પાછે અહીં નહીં લાવીશ.
- ૩ શ્વાભિઃ એવ એપ કોલાહલઃ કૃતઃ - કૂતરાઓએ જ આ કોલાહલ મચાવ્યો છે.
- ૪ શ્વભ્યઃ પક્ષિભ્યઃ ચ અન્નં દેહિ -- કૂતરા અને પક્ષિઓને માટે અન્ન આપો.

### નકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ‘યુવન્’ શબ્દઃ ।

૧ યુવા	યુવાનો	યુવાનઃ
સં૦ હે યુવન્	હે ”	હે ”
૨ યુવાનમ્	”	યૂનઃ
૩ યૂના	યુવભ્યામ્	યુવભિઃ
૪ યૂને	”	યુવભ્યઃ
૫ યૂનઃ	”	”
૬ યૂનઃ	યૂનોઃ	યૂનામ્
૭ યૂનિ	”	યુવસુ

અહીં પણ કેટલાક રૂપોમાં 'યુવ' રહ્યું છે, અને કેટલાકમાં 'યુવ' ની જગ્યાએ 'યૂ' થયું છે. આ વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી.

- ૧ યુવા પુરુષઃ બ્રહ્મચારી ભવિતું અર્હતિ- યુવાન બ્રહ્મચારી બનવાને લાયક છે.
- ૨ યુવમિઃ મનુષ્યૈઃ एव स्वदेशार्थं युद्धं कर्तव्यम् - યુવાનોએ જ પોતાનો દેશને માટે લડવું જોઈએ.
- ૩ યુવસુ અવિચારઃ મદઃ ચ ભવતિ- યુવાનોમાં કુવિચાર અને ધમંડ હોય છે.
- ૪ યુવમ્બ્યઃ પક્ષિમ્બ્યઃ વસું દેહિ- યુવાનો માટે ધન આપ.

### સંધિ કુરેલા વાક્યો

( ૧ ) યુવા પુરુષો બ્રહ્મચારી ભવિતુમર્હતિ । બ્રહ્મચારી ભવિતુમર્હતિ યુવા પુરુષઃ । ( ૨ ) યુવમિમનુષ્યૈરેવ સ્વદેશાર્થં યુદ્ધં કર્તવ્યમ્ । યુદ્ધં સ્વદેશાર્થં યુવમિમનુષ્યૈરેવ કર્તવ્યમ્ । ( ૩ ) યુવસ્વવિચારો મદશ્ચ ભવતિ । ભવતિ મદશ્ચાવિચારશ્ચ યુવસુ । અવિચારો મદશ્ચ યુવસુ ભવતિ । ( ૪ ) કુત્ર સ્થાપિતસ્ત્વયા સ્વકીયઃ શ્વા ? સ્થાપિતઃ કુત્ર ત્વયા સ્વકીયઃ શ્વા । શ્વા કુત્ર સ્થાપિતસ્સ્વકીયસ્ત્વયા ? ( ૫ ) શ્વમિરેવૈવ કોલાહલઃ કૃતઃ । કૃત એવ કોલાહલઃ શ્વમિરેવ । એવ કોલાહલઃ શ્વમિરેવ કૃતઃ । ( ૬ ) શ્વમ્બ્યઃ પક્ષિમ્બ્યશ્ચાન્નં દેહિ । દેહાન્નં શ્વમ્બ્ય પક્ષિમ્બ્યશ્ચ । પક્ષિમ્બ્યઃ શ્વમ્બ્યશ્ચ દેહાન્નમ્ ।

## पाठ १५

आ पाठमां नीचे लखेले श्लोकोने अभ्यास करे—

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।  
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ५ ॥

( म० भारत वन० अ० ५८ )

अन्वयः—तेजः सततं श्रेयः न, नित्यं क्षमा श्रेयसी न । हे तात ! इति एतत् द्वयं असंशयं विजानीहि ।

संस्कृतटीका—तेजः तेजस्विता सततं नित्यं सदा श्रेयः न, कल्याणकारिणी न भवति । तथा च नित्यं सततं क्षमा अपि श्रेयसी श्रेयस्करा न भवति । हे तात ! हे प्रिय ! इति एवं प्रकारेण एतत् द्वयं असंशयं संशयरहितं विजानीहि जानीहि ।

अर्थ—तेल स्वभाव पण दुःभेशा इत्याणुकारी होतो नथी, अने क्षमाशील स्वभाव पण दुःभेशा लालकारी होतो नथी. हे प्रिय ! आ अने वात तुं शंका छोडी दध जखी ले.

यो नित्यं क्षमते तात, बहून्दोषान्स विन्दति ।

भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ॥ ३ ॥

( म० भारत वन० अ० २८ )

अन्वयः—हे तात ! यः नित्यं क्षमते सः बहून् दोषान् विन्दति । एनं भृत्याः परिभवन्ति तथा अरयः उदासीनाः ।

संस्कृतटीका—हे तात ! हे प्रिय ! यः पुरुषः नित्यं सदा एव

ક્ષમતે ક્ષેમાં કરોતિ સઃ પુરુષ. વહૂન્ અનેકાન્ દોષાન્ અગુણાન્ વિન્દતિ પ્રાપ્નોતિ । કે તે દોષાઃ ? એનં ક્ષમાવન્તં પુરુષં તસ્ય એવ મૃત્યાઃ દાસાઃ પરિચારકા પરિમવન્તિ અપમાનયન્તિ । તયા ચ તસ્ય અંરય શત્રવઃ ઉદાસીનાઃ ભવન્તિ । શત્રવ અપિ તેં ન ગણયન્તિ હ્યર્થઃ ।

અર્થ- હે પ્રિય ! જે હુ'મેશ ક્ષમા કરે છે, તેને ઘણા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. નોકર પણ તેનું અપમાન કરે છે, અને તેના શત્રુ પણ ઉદાસીન થાય છે. મતલબ કે તેનું કોઈ સન્માન કરતું નથી.

સર્વભૂતાનિ ચાપ્યસ્ય ન નમન્તે કદાચન ।

તસ્માન્નિત્યં ક્ષમા તાત પણ્ડિતૈરપવાદિતા ॥ ૮ ॥

અન્વય- જ અપિ અસ્ય સર્વભૂતાનિ કદાચન ન નમન્તે । તસ્માત્ હે તાત ! નિત્યં ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ અપવાદિતા ।

સંસ્કૃતટીકા- જ અપિ અસ્ય ક્ષમાયુક્તસ્ય પુરુષસ્ય સર્વભૂતાનિ સર્વાણિ પ્રાણિજાતાનિ, સર્વે મનુષ્યાઃ કદાચન કદાપિ ન નમન્તે ન નમ્રીભવન્તિ । હે તાત ! હે પ્રિય ! તસ્માત્ કારણાત્ નિત્યં ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ વિવુર્ધ જનૈઃ અપવાદિતા અપવાદેન્ દોષેણ યુક્તા અસ્તિ ઇતિ જ્ઞાતા ।

અર્થ- અને એના આગળ બધા લોક કદાપિ નમ્ર થતા નથી, માટે હે પ્રિય ! હુ'મેશ ક્ષમા કરવી દોષયુક્ત છે, એવો વિદ્વાનોનો મત છે.

अवज्ञाय हि तं भृत्याः भजन्ते बहुदोषताम् ।  
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥९॥

( म० भारत वन० अ० २८ )

अन्वयः—हि तं भृत्या. अवज्ञाय बहुदोषतां भजन्ते । च  
अस्य वित्तानि आदातुं अल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

संस्कृत टीका— हि तं क्षमाशीलं पुरुषं भृत्याः तस्य एव  
पारिचारकाः अवज्ञाय तस्य अपमानं कृत्वा बहुदोषतां बहून्  
दोषान् भजन्ते सेवन्ते । च अस्य क्षमाशीलस्य पुरुषस्य  
वित्तानि धनानि आदातुं स्वीकर्तुं अल्पचेतसः अल्पमतयः जनाः  
प्रार्थयन्ते इच्छन्ति ।

अर्थ—शरथु डे नोकर अने अपमान करीने वधारे दोषवाणे।  
अने छे, अने तेना धनने भूर्ध बोडो पडावी देवा आडे छे.

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।

भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।

प्रदिष्टानि च देयानि न ददुर्भर्तृशासनात् ॥११॥

अन्वयः— यानं, वस्त्राणि, अलंकारान्, शयनानि, आसनानि  
च भोजनानि अथ पानानि सर्वोपकरणानि च अचेतसः अधि-  
कृताः यथाकामं आददीरन् । भर्तृशासनात् प्रदिष्टानि देयानि  
च न ददुः ॥

ક્ષમતે ક્ષમાં કરોતિ સઃ પુરુષઃ. વહૂન્ અનેકાન્ દોષાન્ અગુણાન્ વિન્દતિ પ્રાપ્નોતિ । કે તે દોષાઃ ? એતં ક્ષમાવન્તં પુરુષં તસ્ય એવ મૃત્યાઃ દાસાઃ પરિચારકાઃ પરિભવન્તિ અપમાનયન્તિ । તથા ચ તસ્ય અરયઃ શત્રવઃ ઉદાસીનાઃ ભવન્તિ । શત્રવઃ અપિ તં ન ગણયન્તિ इत्यર્થઃ ।

અર્થ- હે પ્રિય ! જે હુમ્બેશ ક્ષમા કરે છે, તેને ઘણા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. નોકર પણ તેનું અપમાન કરે છે, અને તેના શત્રુ પણ ઉદાસીન થાય છે. મતલબ કે તેનું કોઈ સન્માન કરતું નથી.

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।

तस्माच्चित्त्यं क्षમા तात् पण्डितैरपवादिता ॥ ૮ ॥

અન્વય- ચ અપિ અસ્ય સર્વભૂતાનિ કદાચન ન નમન્તે । તસ્માત્ હે તાત ! નિત્યં ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ અપવાદિતા ।

સંસ્કૃતટીકા- ચ અપિ અસ્ય ક્ષમાયુક્તસ્ય પુરુષસ્ય સર્વભૂતાનિ સર્વાણિ પ્રાણિજાતાનિ, સર્વે મનુષ્યાઃ કદાચન કદાપિ ન નમન્તે ન નમ્રીભવન્તિ । હે તાત ! હે પ્રિય ! તસ્માત્ કારણાત્ નિત્યં ક્ષમા પણ્ડિતૈઃ વિવુઘૈઃ જનૈઃ અપવાદિતા અપવાદેન દોષેણ યુક્તા અસ્તિ इति ज्ञाता ।

અર્થ- અને એના ઓગળ બધા લોક કદાપિ નમ્ર થતા નથી, માટે હે પ્રિય ! હુમ્બેશ ક્ષમા કરવી દોષયુક્ત છે, એવો વિદ્વાનોને મત છે.



अवज्ञाय हि तं भृत्याः भजन्ते बहुदोषताम् ।  
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥९॥

( म० भारत वन० अ० २८ )

अन्वयः-हि तं भृत्याः अवज्ञाय बहुदोषतां भजन्ते । च  
अस्य वित्तानि आदातुं अल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

संस्कृत टीका- हि तं क्षमाशीलं पुरुषं भृत्याः तस्य एव  
परिचारकाः अवज्ञाय तस्य अपमानं कृत्वा बहुदोषतां बहून्  
दोषान् भजन्ते सेवन्ते । च अस्य क्षमाशीलस्य पुरुषस्य  
वित्तानि धनानि आदातुं स्वीकर्तुं अल्पचेतसः अल्पमतयः जनाः  
प्रार्थयन्ते इच्छन्ति ।

अर्थ-कारण के नोकर अंतुं अपमान करीने वधादे दोषवाणे।  
धने छे, अने तेना धनने भूर्ध लोके पडावी सेवा थाडे छे.

यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।

भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।

प्रदिष्टानि च देयानि न ददुर्भर्तृशासनात् ॥११॥

अन्वयः- यानं, वस्त्राणि, अलंकारान्, शयनानि, आसनानि  
च भोजनानि अथ पानानि सर्वोपकरणानि च अचेतसः आधि-  
कृता यथाकामं आददीरन् । भर्तृशासनान् प्रदिष्टानि देयानि  
च न ददुः ॥

અર્થ— ગાડી, વસ્ત્ર, અલંકાર, ણિછાનું, આસન, લોજન અને પીવાનો રસ તથા સર્વ સાધન અલ્પ બુદ્ધિવાળો અધિકારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લઇ લે છે. સ્વામીની આજ્ઞાથી જેની આજ્ઞા થઇ છે તે આંપર્વા યોગ્ય પદાર્થ પણ આપતા નથી ( મતલબ કે હુમ્મેશા ક્ષમા કરવાવાળાની વ્યવહાર ( સંસાર ) માં આવી દશા થાય છે.

વાચકે આ પાઠને સારી પેઠે તૈયાર કરવો, અને બની શકે તો આ શ્લોકોને મોઢે કરે અને જાતેજ મંસ્કૃત અર્થ લખવાનો પ્રયત્ન કરે.

### સમાસ ।

- ૧ અસંશય— સંશય ન ભવતિ તથા ( સંશય વિનાનો )
- ૨ સર્વભૂતાનિ— સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ( સર્વ પ્રાણી )
- ૩ અલ્પચેતસ— અલ્પં ચેત યસ્ય ( જેનું મન સંકુચિત છે. )
- ૪ સર્વોપકરણાનિ— સર્વાણિ ચ તાનિ ઉપકરણાનિ । ( સર્વ સાધન )
- ૫ યથાકામં— કામ અનતિક્રમ્ય યથા ભવતિ તથા ( ઇચ્છાને વિરોધ કર્યા વિના, ઇચ્છા મુજબ, મનગમતું )
- ૬ મર્તૃશાસનં— મર્તુ શાસનં ( સ્વામીની આજ્ઞા )

## पाठ १६

हुये नकारान्त शब्दोनां इय लुब्धो—

नकारान्तः पुल्लिङ्गो ' ज्ञानिन् ' शब्दः ।

१ ज्ञानी	ज्ञानिनौ	ज्ञानिन
सं० हे ज्ञानिन्	हे ”	हे ”
२ ज्ञानिनम्	”	”
३ ज्ञानिना	ज्ञानिभ्याम्	ज्ञानिभि
४ ज्ञानिने	”	ज्ञानिभ्यः
५ ज्ञानिनः	”	”
६ ”	ज्ञानिनो	ज्ञानिनाम्
७ ज्ञानिनि	”	ज्ञानिपु

आ प्रभाषे नीचे लषेला शब्दोना इय अने छे—

शब्द ।

ब्रह्मचारिन् = ब्रह्मचारी	अतिचारिन् = अत्याचारी,
दन्तिन् = दाती	लुब्धी
शशिन् = शश्रुमा	शिरारिन् = शिपरवाणो
योगिन् = योगी	दूरदर्शिन् = दूरदर्शि वाणो,
त्यागिन् = त्यागी	दूरदर्शी
वाग्मिन् = वक्ता	गृहिन् = गृहस्थ, सन्तान

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ज्ञानिनं पुरुषं राज्ञः समीपं नय । २ ब्रह्मचारी विद्यां

સમાપ્ય ગૃહી ભવાતિ । ૩ દંતિના વિષ્ણુદત્તસ્ય પુત્રઃહતઃ ।  
 ૪ પૂર્ણિમાયાં શશિનઃ પ્રકાશઃ વર્ણનીયઃ ભવાતિ । ૫ યોગિનાં  
 અચિન્ત્યા શક્તિઃ ભવાતિ । અસ્મિન્ સંભાષણે તેન વાગ્મિના કિં  
 પ્રતિપાદિતમ્ ? ૭ દૂરદાર્શિના પુરુષેણ પ્રથમે વયસિ વ્રહ્મચર્ય  
 અવશ્યં પાલનીયમ્ । ૮ ગૃહિભિઃ પંચમહાયજ્ઞાઃ અવશ્યં  
 કર્ણીયાઃ ।

### ગુજરાતી વાક્યો

૧. જ્ઞાની પુરુષને રાજા પાસે લઈ બા. ૨ બ્રહ્મચારી વિદ્યા  
 સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થી બને છે. ૩ હાથીએ વિષ્ણુદત્તનો પુત્ર  
 માર્યો. ૪ પૂર્ણિમાએ ચંદ્રનો પ્રકાશ વર્ણન કરવા જેવો હોય છે.  
 ૫ યોગીઓની અચિન્ત્ય શક્તિ હોય છે. ૬ આ ભાષણમાં તે  
 વક્તાએ શું પ્રતિપાદન (સમર્થન) કર્યું ? ૭ દૂરદર્શી પુરુષે  
 શરૂઆતની છંદગીમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.  
 ૮ ગૃહસ્થીએ પંચમહાયજ્ઞ અવશ્ય કરવા જેવો છે.

ઉપર જણાવેલી રીત સિવાય બીજી રીતે નીચે લખેલા નકારાન્ત  
 શબ્દનાં રૂપ થાય છે.

નકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ 'પથિન્' શબ્દઃ ।

૧ પન્થા	પન્થાનો	પન્થાનઃ
સં હે ,,	હે ,,	હે ,,
૨ પન્થાનમ્	પન્થાનો	પથઃ
૩ પથા	પથિભ્યાં	પથિભિઃ
૪ પથે	પથિભ્યાં	પથિભ્યઃ

૫ પથઃ	પાથિભ્યાં	પાથિભ્ય
૬ ”	પથોઃ	પથામ્
૭ પાથિ	”	પાથિપુઃ

અગાઉ જણાવેલાં નકારાન્ત શબ્દના રૂપોથી જે બુદ્ધાપણું આ શબ્દોના રૂપોમાં છે, તે વાંચકે જોવું.

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોના રૂપ થાય છે—

શબ્દ ।

મથિન્ = મંથન કરવાનો દંડ । ક્રમુક્ષિન્ = ધન્ડ, મરુત  
વાક્ય

- ૧ મમ ગ્રામસ્ય કઃ પંથા. ?- મારા ગામનો કયો રસ્તો છે ?
- ૨ તં મંથાનં અત્ર આનય- તે મંથન-દંડને અહીં લાવ
- ૩ ક્રમુક્ષા ક્રમુખાં રાજા ભવતિ- ક્રમુક્ષા ક્રમુખોના રાજા હોય છે.
- ૪ અનેન એવ પથા તં નગરં ગચ્છ- આજ રસ્તાથી તે શહેરમાં જા.
- ૫ દિવ્યૈઃ પાથિભિઃ દેવાઃ ઉર્ધ્વં ગચ્છન્તિ- દિવ્ય માર્ગથી દેવ ઉપર જાય છે.

૧ કઃ પંથા મમ ગ્રામસ્ય ? ૨ અત્રાનય તં મંથાનમ્ ।  
૩ ક્રમુક્ષા રાજા ભવતિ ક્રમુખામ્ । ૪ તં નગરં ગચ્છ, અનેનૈવ  
પથા । ૫ દેવા દિવ્યૈઃ પાથિભિરૂર્ધ્વં ગચ્છન્તિ ।

## પાઠ ૧૭

હવે શકારાન્ત શબ્દોના રૂપોની વિધિ બતાવવામાં આવી છે.

શકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' વિશ્ ' શબ્દઃ ।

૧ વિટ્, વિટ્	વિશૌ	વિશઃ
સં હે, "	"	"
૨ વિશં	"	"
૩ વિશા	વિટ્ભ્યાં	વિટ્ભિઃ
૪ વિશે	"	વિટ્મ્યઃ
૫ વિશઃ	"	"
૬ "	વિશોઃ	વિશામ્
૭ વિશિ	"	વિટ્સુ, વિટ્સુ

આ પ્રમાણે શકારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દોના રૂપ થાય છે. હવે એનો વાક્યોમાં ઉપયોગ બુઝો—

વાક્ય

- ૧ વિટ્ભિ. રાજા નમસ્કૃત' સત્કારિતઃ ચ = પ્રજાએ ગળતને નમસ્કાર કર્યો અને તેનો સત્કાર કર્યો.
- ૨ વિશિ રાજા પ્રતિષ્ઠિત. = પ્રજાઓમાં રાજા પ્રતિષ્ઠિત છે.
- ૩ વિશાં રાજાને ધન = પ્રજાઓના રાજાને બે.
- ૪ વિટ્મ્યઃ ધનં રાજા ગૃહ્ણાતિ = પ્રજા પાસેથી રાજા ધન લે છે.

હવે સકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બતાવવાની રીત બતાવવામાં આવે છે.

સકારાન્તઃ પુલ્લિંગો 'વિદ્વસ્' શબ્દઃ ।

૧ વિદ્વાન્	વિદ્વાંસૌ	વિદ્વાંસઃ
સં૦ હે વિદ્વાન્	હે વિદ્વાંસૌ	હે વિદ્વાંસઃ
૨ વિદ્વાંસં	"	વિદુપઃ
૩ વિદુપા	વિદ્વદ્ભ્યાં	વિદ્વદ્ભિઃ
૪ વિદુપે	વિદ્વદ્ભ્યાં	વિદ્વદ્ભ્યઃ
૫ વિદુપઃ	"	"
૬ "	વિદુપોઃ	વિદુપાન્
૭ વિદુપિ	"	વિદ્વત્સુ

આ પ્રમાણે 'વસ્' પ્રત્યયના અંતવાળા સ કારાન્ત શબ્દોના રૂપ થાય છે.

વાક્ય

- ૧ તૌ વિદ્વાંસૌ પુરુષૌ કસ્માત્ દેશાત્ આગતૌ ? = તે બે વિદ્વાન પુરુષ કયા દેશથી આવ્યા ?
- ૨ વિદુપાં સકાશાત્ એવ વિદ્યા પ્રાપ્યતે = વિદ્વાનોની પાસેથી જ વિદ્યા મેળવી શકાય છે.
- ૩ વિદ્વદ્ભિઃ એવ સર્વે જગન્ યાઘાતધ્યેન ડાયતે = વિદ્વાનોથી જ આખું જગત્ યથાયોગ્ય રીતે જાણી શકાય છે.
- ૪ ઇતત્પુસ્તકં તેન એવ વિદુપા રચિતં = આ પુસ્તક તે જ્ઞાનીએ રચ્યું છે.

## पाठ १८

नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन । .

ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १ ॥

( म० भारत वन० अ० ३२ )

अन्वयः—हे पार्थ ! अहं धर्मं न अवमन्ये कथंचन गर्हे । कुतः प्रजापतिं ईश्वरं एव अहं अवमंस्ये ?

संस्कृत टीका—हे पार्थ ! हे पृथानन्दन ! अहं धर्मं न अवमन्ये धर्मस्य अपमानं न करोमि । न च कथंचन धर्मं गर्हे निन्दयामि । कुतः कथं प्रजापतिं प्रजापालकं ईश्वरं च अहं अवमंस्ये ! अहं कथमपि तस्य अपमानं न करोमि ।

अर्थ—हे पृथापुत्र ! हुं धर्मनु अपमान करती नहीं, अने तेनी निन्दा पणु करती नहीं. तो डेवी रीते प्रजापालक ईश्वरनी निन्दा करीश ?

आर्ताऽहं प्रलपाभीदामिति मां विद्धि भारत ।

भयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २ ॥

( म० भारत वन० अ० ३२ ॥

अन्वय—हे भारत ! अहं आर्ता प्रलपामि इति मां विद्धि भूयः च विलपिष्यामि । त्वं सुमनाः मे निबोध ।

संस्कृत टीका—हे भारत ! हे भारतकुलोत्पन्न ! अहं आर्ता



दुःखिता अस्मि इति अतः एवं प्रलपामि वदामि इति मां त्वं विद्धि जानीहि । इतः अस्मादपि भूयः अधिकं विलपिष्यामि वदिष्यामि । त्वं सुमनाः शोभनमनोयुक्तः भूत्वा मे मम भाषणं निवोध जानीहि ।

अर्थ— हे भरतकुलभां उत्पन्न ! दुःखी छुं, भाटे न् ऐम डहुं छुं, ऐम तुं न् लषु. डल पषु अधिक मोक्षीश. तुं चित्त धने सांलण.

कर्म खल्विह कर्तव्यं जानताऽमित्रकर्शन ।

अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥३॥

( म० भारत वन० अ० ३२ )

अन्वयः— हे अमित्रकर्शन ! जानता इह खलु कर्म कर्तव्यम् ।  
अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति इतरे जनाः न ।

संस्कृत टीका— हे अमित्रकर्शन ! न मित्र. अमित्रः शत्रुः, तस्य अमित्रस्य शत्रोः कर्शनः नाशकः अमित्रकर्शनः, तस्य संबुद्धौ अमित्रकर्शन शत्रुनाशक वीर ! जानता प्राज्ञेन विदुषा बुद्धिमता पुरुषेण इह अस्मिन् जगति खलु निश्चयेन कर्म पुरुषार्थः कर्तव्य अवश्यं करणीयः एव । अकर्माणः कर्महीनाः पुरुषार्थ-हीनाः स्थावराः वृक्षादयः एव जीवन्ति इतरे जनाः वृक्षपापाणादिभ्यः अन्ये जनाः पशवः पक्षिणः च न जीवन्ति । एते प्राणिनः कर्म कृत्वा एव जीवितुं समर्थाः भवन्ति ।

जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ २ ॥

( म० भा० वन० अ० ३२ )

अन्वयः— हे भरतर्षभ ! जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्याः इह च प्रेत्य च कर्मणा वृत्तिं अवाप्तुं इच्छन्ति ।

संस्कृत टीका— हे भरतर्षभ ! हे भरतश्रेष्ठ ! जङ्गमेषु गति-  
मत्सु भूतेषु विशेषेण विशेषतः मनुष्याः मानवा इह अस्मिन्  
जगति प्रेत्य परलोके च कर्मणा पुरुषार्थेन एव वृत्तिं आजीविकां  
अवाप्तुं प्राप्नुं इच्छन्ति ।

अर्थ— हे भरत श्रेष्ठ ! जङ्गम अर्थात् जंगलवासी आलतां  
प्राणीभ्यो मतलब हे मनुष्ये अर्थात् अने मनुष्य पक्षी कर्मशील  
आजीविकानी प्राप्ति करवानी छिछा राखे छे.

उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।

प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥

( म० भा० वन० अ० ३२ )

अन्वयः— हे भारत ! सर्वभूतानि उत्थानं अभिजानन्ति ।  
कर्मणां लोकसाक्षिकं प्रत्यक्षं फलं अश्नन्ति ।

संस्कृत-टीका— हे भारत ! हे भरतकुलोत्पन्न ! सर्वभूतानि  
सर्वाणि भूतानि सर्वे प्राणिनः उत्थानं अभ्युत्थानं जानन्ति ।  
तथा च कर्मणां स्वकीयानां पुरुषार्थानां लोकसाक्षिकं जन-  
साक्षिकं प्रत्यक्षं साक्षात् फलं अश्नन्ति भक्षयन्ति ।

અર્થ— હે ભારત ! સર્વ પ્રાણી ઉઠવું જાણે છે ( અર્થાત્ પોતાના ઉદ્ધારને માટે જાગીને કાર્ય કરવું જાણે છે. ) કારણકે કર્મોનું લોકોની આગળ પ્રત્યક્ષ રૂપ તેઓ ( મેળવે છે, અથવા તે ) ખાય છે.

વાંચકે આ પ્રલોકોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. પદ, અન્વય અને અર્થ જાતેજ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; અને જાની શકે તેા એક વાર અભ્યાસ કર્યા બાદ સંસ્કૃત-ટીકા પોતે મનથીજ લખવાનો પ્રયત્ન કરવો.

### સંધિ કરેલા વાક્યો

हे पार्थ ! नाहं धर्ममवमन्ये न च कथंचन धर्मं गर्हे । कुतः प्रजापतिमीश्वरमेवाहमवमंस्ये ? हे भारत ! अहमार्ता प्रलपामीति मां विद्धि । भूयश्च विलपिष्यामि । त्वं सुमना मे निबोध । हे अमित्रकर्शन ! जानतेह खलु कर्म कर्तव्यम् । अकर्माणः स्थावराः हि जीवन्ति, नेतरे जनाः । हे भरतर्षभ ! जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या इह च प्रेत्य च कर्मणा वृत्तिमवाप्तुमिच्छन्ति ।

ધર્મ નાવમન્યેઽહમ્ । કથંચન નાહં ધર્મં ગર્હે । કુત ઈશ્વરં પ્રજાપતિમેવાહમવમંસ્યે । હે ભારત ! આર્તા ભૂત્વાહં પ્રલપામિતિ વિદ્ધિ મામ્ । ચ ભૂયો વિલપિષ્યામિ । સુમના ભૂત્વા ત્વં મે નિવોત્ર । હે શત્રુનાશન ! જ્ઞાનિના પુરુષેણ કર્મ કર્તવ્યમિહ । સ્થાવરા વૃક્ષાદયો જીવન્તિ, જનાઃ ન । હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જંગમેષુ મૂતેષુ મનુષ્યા એવેહ કર્મણૈવ વૃત્તિમવાપ્તુમિચ્છન્તિ ।

## પાઠ ૧૯

હવે સામાન્ય સ કારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ બતાવવાની રીત આપી છે.

**સકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ 'ચન્દ્રમસ્' શબ્દઃ ।**

૧ ચન્દ્રમા	ચન્દ્રમસૌ	ચન્દ્રમસઃ
સં૦ હે ચન્દ્રમઃ	હે    "    "	હે    "    "
૨ ચન્દ્રમસમ્	"	"
૩ ચન્દ્રમસા	ચન્દ્રમોભ્યામ્	ચન્દ્રમોભિઃ
૪ ચન્દ્રમસે	"	ચન્દ્રમોભ્યઃ
૫ ચન્દ્રમસઃ	"	"
૬        "	ચન્દ્રમસોઃ	ચન્દ્રમસામ્
૭ ચન્દ્રમસિ	"	ચન્દ્રમસુ

સામાન્ય રીતે આ શબ્દની જેમ સકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે.

**શબ્દ ।**

વેધસ્        = વિશ્વ બનાવનાર સુમનસ્     = ઉત્તમ મનવાળો જાતવેદસ્   = અગ્નિ પ્રવેતસ્     = રાત્રી, વરુણ કૃત્તિવાસસ્ = મહાદેવ અંગિરસ્    = અંગિરા ઋષિ વિશ્વવેદસ્  = સર્વ ધનથી યુક્ત, સર્વ રાત્રીથી યુક્ત	ડશનસ્     = શુક સુતપસ્     = ઉત્તમ તપવાળો વયોઘસ્    = જીવાન મનુષ્ય પુરોઘસ્     = પુરોહિત પુરુરઘસ્    = એક રાજા નૃચક્ષસ્    = મનુષ્યોનાં નેતા અનેહસ્     = પાપરહિત
--	---

## વાક્ય

- ૧ આકાશે પ્રકાશમાનં ચન્દ્રમસં ચાલકઃ પદ્યતિ = આકાશ-  
માં પ્રકાશિત ચંદ્રને બાળક'જૂએ છે.
- ૨ રાત્રૌ સર્વં જગત્ ચન્દ્રમસા એવ પ્રકાશિતમ્ = રાત્રિના વખતે  
આખું જગત્ ચંદ્રથીજ પ્રકાશિત થાય છે.
- ૩ જાતવેદસા કાષ્ઠાનિ દગ્ધાનિ = અગ્નિએ લાકડાં સળગાવી  
દીધાં.
- ૪ અંગિરસા ઋષિણા એતત્સ્તોત્રં નિર્મિતમ્ = અંગિરા ઋષિએ  
આ સ્તોત્ર બનાવ્યું.
- ૫ ઉશનાઃ રાક્ષસાનાં પુરોહિતઃ = શુક રાક્ષસોનો પુરોહિત.
- ૬ પુરુરવાઃ સ્વર્ગં ગતઃ = પુરુરવા સ્વર્ગમાં ગયો.

ઉપર જણાવેલા શબ્દોની સમાન નીચે લખેલા શબ્દોનાં ઉપમાં  
સહેજ ફરક છે. જુઓ—

સકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ' પુંસ્ ' શબ્દઃ ।

૧ પુમાન્	પુમાંસૌ	પુમાંસઃ
સંહે પુમન્	હે ”	હે ”
૨ પુમાંસમ્	”	પુંસઃ
૩ પુંસા	પુંભ્યામ્	પુંભિઃ
૪ પુંસે	”	પુંભ્યઃ
૫ પુંસ	”	”
૬ ”	પુંસોઃ	પુંસામ્
૭ પુંસિ	”	પુંસુ

૧ યત્ર પુમાન્ ભવતિ તત્ર સ્ત્રી અપિ ભવતિ = ત્યાં પુરુષ હોય છે, ત્યાં સ્ત્રી પણ હોય છે.

૨ પુંસા યત્ કર્તુ શક્યતે તત્ ત્વં કુરુ = પુરુષ જે કરી શકે છે, તે તું કર.

૩ પુંસુ પૌરુષં ભવતુ = પુરુષોમાં પુરુષાર્થ હો.

૪ નગરેષુ પુંસાં નિવાસઃ ભવતિ = શહેરોમાં પુરુષોનો નિવાસ હોય છે.

હવે હ કારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ આપ્યાં છે.

હકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ' અનદ્વહ્ ' શબ્દઃ ।

૧ અનદ્વાન્	અનદ્વાહૌ	અનદ્વાહઃ
સં૦ હે અનદ્વન્	હે "	હે "
૨ અનદ્વાહમ્	"	અનદ્વહઃ
૩ અનદ્વહા	અનદ્વદ્વચામ્	અનદ્વદ્વિઃ
૪ અનદ્વહે	"	અનદ્વદ્વચઃ
૫ અનદ્વહઃ	"	"
૬ "	અનદ્વહોઃ	અનદ્વહામ્
૭ અનદ્વહિ	ઃ વાક્ય	અનદ્વહતુ

૧ અનદ્વાન્ યવસં ભક્ષયતિ = બળદ જવ ખાય છે.

૨ અનદ્વહા જલં કિં ન પીતં ? = બળદે પાણી કેમ ન પીધું ?

૩ અનદ્વદ્વચઃ જલં દેહિ - બળદ માટે પાણી આપ.

૪ અનદ્વદ્વિઃ જલં પીયતે - બળદોદ્વારા પાણી પીવાય છે.

## पाठ २०

अगाढिनां पाठोभां आपेला श्लोकोनुं सरण स'स्कृत स'धि साधे  
आ पाठभां आप्थुं छे. हुवे ओनुं अध्ययन करवुं—

१ तत्र अनडुद्धिः क्षेत्रस्य विनाशः कृतः— त्यां षणहोत्रे जेत-  
नो नाश कर्यो.

२ अनडुहां चर्मणा चर्मकारैः पादत्राणं क्रियते— षणहनां  
आभडाभांथी थभारे जेडा षनावे छे.

### संस्कृत-वाचन -पाठः ।

सतत तेजो न श्रेयः, नित्यं क्षमाऽपि न श्रेयसी, हे तात !  
इत्येतद् द्वयमसंशयं विजानीहि ।

हे तात ! यो नित्यं क्षमते स बहुदोषान् विन्दति ! एनं  
श्रुत्याः परिभवन्ति तथाऽरय उदासीना भवन्ति ।

अपि चास्य सर्वभूतानि कदाचन न नमन्ते । तस्माद्दे तात !  
नित्यं क्षमा पण्डितैरपवादिता ।

ते हि श्रुत्या अवज्ञाय बहुदोषतां भजन्ते । अस्य च वित्ता-  
न्यादातुमल्पचेतसः प्रार्थयन्ते ।

यानि वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च भोजनान्यथ  
पानानि सर्वोपकरणानि चाचेतसोऽधिकृता यथाकाममाददीरन् ।  
भर्तृशासनात् प्रदिष्टानि देयानि च न ददुः ।

हे पार्थ ! धर्मं नावमन्ये, न च कथंचन गर्हे ! कुतः प्रजापति-  
मीश्वरमेवाहमवमंस्ये ?

हे भारत ! अहमातां प्रलपामीति मां विद्धि । भूयश्च विल-  
पिष्यामि । त्वं सुमना मे निबोध ।

हे अमित्रकर्शन जानतेह खलु कर्म कर्तव्यम् । अकर्माणः  
स्थावरा हि जीवन्ति, नेतरे जनाः ।

हे भरतर्षभ ! जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या इह च प्रेत्य च  
कर्मणा वृत्तिमवाप्तुमिच्छन्ति ।

हे भारत ! सर्वभूतान्युत्थानमभिजानन्ति । कर्मणां लोक-  
साक्षिकं प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति ।

• वाच्यके आ वाक्येने इरी इरीने वाच्यवा अने तेने अर्थ  
वाच्यवानो प्रयत्न करवे. जे प्रयत्न छतां पणु डोछ वाक्यने अर्थ  
न समजय तो पाछला पाठोमां ते वाक्येना अर्थ जेवा अने  
समजवा. त्यां जे वाक्येनां पूर्यु अर्थ आष्या छे. दुवे आ पाठमं  
जे वाक्येनां समास आष्या छे, तेने सारी घेठे अव्यास करवे.

### समास ।

- १ असंशयं- न विद्यते संशयः यत्र तद् असंशयं ( सशय-  
रहित )
- २ सर्वभूतानि- सर्वाणि च तानि भूतानि । ( सर्व प्राणी )
- ३ बहुदोषता- बहव दोषाः बहुदोषाः । बहुदोषाणां भावः  
बहुदोषता । ( धणु वाक्ये वा )
- ४ अल्पचेताः- अल्पं चेतः यस्य सः अल्पचेताः । ( नाना-  
मनवाणां )
- ५ सर्वोपकरणानि- सर्वाणि च तानि उपकरणानि सर्वोप-  
करणानि । ( सर्व साधन )



- ૬ અચેતસઃ- ન અસ્તિ ચેતઃ અસ્ય સઃ અચેતાઃ (બુદ્ધિહીન ) ;  
 ૭ યથાકામં- કામં અનતિક્રમ્ય ઇતિ યથાકામં । ( ઇચ્છાનુકૂળ ) ;  
 ૮ ભર્તૃશાસનં- ભર્તુઃ શાસનં ભર્તૃશાસનં । ( સ્વામીની આજ્ઞા ) ;  
 ૯ પ્રજાપતિઃ- પ્રજાયાઃ પતિઃ । ( પ્રજાના પાલક ) ;  
 ૧૦ ઈશ્વરઃ- ઈશીષુ વરઃ ( દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ) ;  
 ૧૧ સુમનાઃ- સુપ્તુ મનઃ યસ્ય સઃ । ( ઉત્તમ છે મન જેતું ) ;  
 ૧૨ અમિત્રકર્શનઃ- ન મિત્રઃ અમિત્રઃ અમિત્રાણાં કર્શનઃ ।  
 ( શત્રુઓનો નાશ કરનાર ) ;  
 ૧૩ ભરતર્પભઃ- ભરતેષુ વ્રપભઃ । ( ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ )

વાંચકે આ સમાસોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. આ અભ્યાસ ખાસ જરૂરી છે. કયા સમાસ પદતું કયી રીતે વિવરણ કરવામાં આવે છે, એ ધ્યાન પૂર્વક જોઈ તે સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવું.

સંસ્કૃતમાં ઠેક ઠેકાણે સામાસિક પદ આવે છે, આ માટે આ અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ અભ્યાસથી વાંચક એ જાણી શકશે કે સમાસોનો અર્થ કેવી રીતે થાય છે, અને એને કેવી રીતે છૂટા પાડી શકાય.

### સમાસાઃ ।

- ૧ જનનાં ઈશઃ - જનેશઃ ।
- ૨ રાષ્ટ્રસ્ય અધિપતિઃ - રાષ્ટ્રાધિપતિઃ ।
- ૩ દેવાનાં ઇન્દ્રઃ - દેવેન્દ્રઃ ।

## પાઠ ૨૧

તસ્માત્ ન ત્વં એવં શોચિતું અર્હસિ । વયસ્યભાવેન તે હિતં  
 વ્રવીમિ, ન ઉપદિશામિ । સ રાઘવઃ એવં મધુરં સાન્નિવતઃ સુગ્રીવેણ,  
 અશ્રુપરિક્લિન્નં મુખં વચ્ચાન્તેન પ્રમાર્જયત્ । તદા સુગ્રીવવચનાત્  
 પ્રકૃતિસ્થઃ કાકુત્સ્થઃ સુગ્રીવે સંપરિવ્વજ્ય હૃદં અવ્રવીત્ । હે  
 સુગ્રીવ ! સ્નિગ્ધેન હિતેન વયસ્યેન યત્ કર્તવ્યં તત્ અનુરૂપં  
 યુક્તં ચ ત્વયા કૃતમ્ । એપ અહં ચ ત્વયા પ્રકૃતિસ્થઃ નીત ।  
 કિન્તુ મૈથિલ્યા. પરિમાર્ગણે ત્વયા યત્ન. કાર્યઃ ।

મયા ચ ત્વત્પ્રિયાર્થં યત્ કર્તવ્યં તત્ વિસ્તર્યધેન ઉચ્યતામ્ ।  
 તતઃ પ્રહૃષ્ટઃ સુગ્રીવઃ શુભયા ગિરયા ઉવાચ । અહં ભ્રાત્રા વિનિકૃતઃ  
 હૃતભાર્યઃ ઋપ્યમૂકં ચરામિ । તત્ અનાથસ્ય મમ અપિ ત્વં

માટે તારે આ પ્રમાણે શોક કરવો ન જોઈએ. મિત્રભાવે તારાં  
 ભલાની તારા કહું છું; ઉપદેશ કરતો નથી. આ પ્રમાણે સુગ્રીવ  
 સાથે માધૂર્યપૂર્વક શાન્તવન આપતાં તે રાઘવે અશ્રુઓથી ભીંભા-  
 યેલા મોંઢાને વચ્ચની કોરથી લૂછ્યું. ત્યારે સુગ્રીવના કહેવાથી રામ  
 પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવી સુગ્રીવને આલિંગન દઈને એવું  
 બોલ્યા. હે સુગ્રીવ ! પ્રિય શુભેચ્છક મિત્રે જે કરવું જોઈએ તે  
 પ્રમાણે તેં કર્યું. એ હું તારા વડે સ્વાભાવિક અવસ્થામાં આવી ગયો  
 છું. પરંતુ સીતાની શોધમાં તારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અને મારે તારું જે લક્ષ્ય કરવું જોઈએ, તે તું વિના સંકોચે  
 કહે. ત્યારે પ્રસન્ન થતાં સુગ્રીવ શુભ વચનોથી બોલ્યો—‘ હું ભાઈ  
 વડે કાઢી મૂકાએલો, જેની સ્ત્રી હરણ કરાઈ ગઈ છે એવો ઋપ્યમૂક

प्रसादं कर्तुं अर्हसि । ततः काकुत्स्थः प्रहसमानः 'अद्य एव तव भार्यापहारिणं आत्मशरैः वधिष्यामि' इति सुग्रीवं सान्त्वयन् प्राह ।

पर लटकी रहो धुं. भाटे अनाथ भारी पर तुं कृपा करवाने थोअ्य छे'. त्यारे राम दुसता दुसता 'आजेव तारी श्री दुरी लेनारने णालोदी भारीश' आ प्रभाणे सुग्रीवने हिलासे आपतां थोअ्यां.

संधि उरैला वाकुथे।

१ गृहिभिः पञ्चमहायज्ञा अवश्यं करणीयाः । गृहिभिरवश्यं करणीयाः पञ्चमहायज्ञाः । पञ्चमहायज्ञा गृहिभिरवश्यं करणीयाः ।

२ पूर्णिमायां शशिनः प्रकाशो वर्णनीयो भवति । शशिनः प्रकाशो वर्णनीयो भवति पूर्णिमायाम् । भवति पूर्णिमायां वर्णनीयः प्रकाशः शशिनः ।

३ तस्मान्न त्वमेवं शोचितुमर्हसि । न त्वं तस्मादेवमर्हसि शोचितुम् । शोचितुं नार्हसि त्वं तस्मादेवम् । नार्हसि त्वं तस्माच्छोचितुमेवम् ।

४ वयस्यभावेन ते हितं ब्रवीमि । ब्रवीमि ते हितं वयस्यभावेन । ते हितं ब्रवीमि वयस्यभावेन । हितं ते ब्रवीमि वयस्यभावेन ।

५ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः शुभया गिरयोवाच । शुभया गिर्येवाच ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः । उवाच शुभया गिरया प्रहृष्टः सुग्रीवः ।

६ अहं भ्रात्रा विनिकृतः हतभार्यः ऋष्यमूकं चरामि । चराम्यहमृष्यमूकं भ्रात्रा हतभार्यो विनिकृतः । ऋष्यमूकमहं भ्रात्रा हतभार्यो विनिकृतश्चरामि ।

## પાઠ ૨૨

## શૂર્પણખાયાઃ પંચવટ્યાં આગમનમ્ ।

તતઃ પંચવટીં ગત્વા રામ દીપ્તતેજસં ભ્રાતરં ઉવાચ । અયં  
 દેશઃ સમઃ પુષ્પિતૈઃ તરુભિઃ વૃત । ફહ રમ્યં આશ્રમપદં કર્તુ  
 અર્હસિ । इयं गोदावरी पुष्पितैः तरुभिः वृता रम्या हंसकारण्ड-  
 वाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता नातिदूरे दृश्यते । मयूरनादिताः  
 रम्याः प्रांशवः बहुकन्दराः सौम्याः फुल्लैः तरुभिः आवृताः गिरयः  
 अदूरे दृश्यन्ते ।

एवं रामेण उक्तः सुमहाबलः लक्ष्मणः अचिरेण भ्रातुः आश्रमं  
 चकार । तस्मिन् बहुफले देशे स धर्मात्मा सुखी सीतया लक्ष्म-

## શુર્પણખાનું પંચવટીમાં આગમન

ત્યારે પંચવટીમાં જન્મને ગમ તેજસ્વી ભાઈને કહેવા લાગ્યાં.  
 આ સપાટ ભૂમિ ખીલેલા ફૂલોવાળાં ઝાડોવાળી છે. અહીં સુંદર  
 આશ્રમસ્થાન બનાવવું જોઈએ. આ ગોદાવરી, ખીલેલાં ફૂલોવાળી,  
 સુંદર હંસકારણ્ડવ પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, ચક્રવાક પક્ષીથી શોભાય-  
 માન નજીકમાંજ નજરે પડે છે. મોર જેમા બેલી રહ્યા છે, જેમાં  
 રમ્ય ઢાણુ પ્રદેશ તથા ઘણી શુક્રાઓ છે; તથા જે સુંદર છે, જે  
 ખીલેલા ફૂલવાળા ઝાડોથી ઢંકાયેલા છે, એવા પહાડો નજીકમાંજ  
 નજરે પડે છે.

આ પ્રમાણે રામથી કહેવાયેલા અતિ બળવાન લક્ષ્મણે તુરતજ  
 ભાઈને આશ્રમ બનાવી આપ્યો. તે ઘણા ફળવાળા દેશમાં ધર્માત્મા

णेन च सह कंचित् कालं न्यवसत् । अथ एकदा दशग्रीवस्य रक्षसः भगिनी शूर्पणखा नाम तं देशं आसाद्य, महाबाहुं, पद्मपत्रायतेक्षणं, गजविक्रान्तगमनं, जटामण्डलधारिणं, सुकुमारं, महासत्त्वं, इन्दीवरदयामं, इन्द्रोपमं रामं दृष्ट्वा काममोहिता बभूव । तां तु शूर्पणखां रामः अवगतान्तर्भावः स्मितपूर्वं श्लक्ष्णया वाचा हृदं अत्रवीत्—

सुधी, सीता अने लक्ष्मणुनी साथे डेटलाड वणत सुधी रक्षा. त्यार पडी ऐक दिवस रक्षस दशग्रीवनी शूर्पणखा नामनी अडेन ते देशमां आवीने, लांणी लांणी मुजवाणा कमणपत्र जेवी मोटीमोटी आपोवाणा, हाथीना चालना जेवी गतिवाणा, जटा-समूहने धारणु करेला, सुकुमार, घण्टां पराकभी, नीलकमण जेवां श्याम, छंदनी सरभाभणीने योग्य रामने जठने काम-मोहित जनी. जेणे मनने साव जणु लीधे छे, जेवा रामे ते शूर्पणखा ने हृमीने मधुर वाणीधी कलु.

संधि करेला वाक्ये

१ ततो गत्वा पञ्चवटीं रामो दीप्ततेजसं भ्रातरं लक्ष्मण-सुवाच । उवाच दीप्ततेजसं भ्रातरं लक्ष्मणं रामो गत्वा पञ्चवटीम् । पञ्चवटीं ततो गत्वोवाच भ्रातरं रामः ।

२ अथैकदा दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा नाम तं देशमासाद्य रामं दृष्ट्वा काममोहिता बभूव । काममोहिता बभूव भगिनी दशग्रीवस्य शूर्पणखा नाम रामं दृष्ट्वा ।

३ तां शूर्पणखां राम स्मितपूर्वमिदमब्रवीत् । इदमब्रवीद्रामः स्मितपूर्वं तां शूर्पणखाम् । स्मितपूर्वमिदमब्रवीत्तां शूर्पणखां रामः ।

‘કૃતદારઃ અસ્મિ । इयं दयिता मम भार्या भवति । अतः हे विशालाक्षि ! एनं भ्रातरं भर्तारं भज ।’ इति रामेण सा काममोहिता राक्षसी प्रोक्ता, रामं विसृज्य सहसा लक्ष्मणं अत्रवीत् । ‘ते अस्य रूपस्य अहं वरवर्णिनी भार्या युक्ता । मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचारिष्यासि ।’ वाक्यकोविदः सौमित्रि तत शूर्पणखां स्मित्वा युक्तं उवाच ‘कथं मे दासस्य त्वं दासी भार्या भवितुं इच्छसि ?’ इति । सा लक्ष्मणेन उक्ता यारिहासावचक्षणा तद्वच सत्यं मेने ।

पर्णशालायां उपविष्टं रामं च गत्वा उवाच— ‘ इमां विरूपां

‘હું વિવાહિત છું. આ મારી પ્રિય સ્ત્રી છે. માટે હે વિશાળ નેત્રેવાળી ! આ લાઈને પતિ માન. આ પ્રમાણે તે કામ-મોહિત રાક્ષસી રામથી કહેવાયલી તેને છોડીને એકદમ લક્ષ્મણને કહેવા લાગી— ‘ તારા આ રૂપને યોગ્ય હું સુદર રંગવાળી પત્ની બનવાને યોગ્ય છું. મારી સાથે તુ સુખપૂર્વક આખા દંડકારણ્યમાં વિહાર કરી શકશે.’ વચન વહવામાં પડિત સુમિત્રાનેા પુત્ર ત્યારે હસીને શૂર્પણખાને યોગ્ય યોત્યો— ‘ કેમ મારી સાથે દાસની સ્ત્રી બનીને દાસી બનવા ચાહે છે ? આ પ્રમાણે તે મશ્કરીને ન સમજનારી લક્ષ્મણથી કહેવાએલી તેના વચનને સત્ય માનવા લાગી.

અને પર્ણકુટીમાં બેઠેલા રામની પાસે જઈને યોત્તી— ‘ કુરૂપ,

असतीं करालां भार्यां वहन् न मां त्वं बहुमन्यसे, तस्मात् अद्य  
इमां मानुषीं तव पश्यतः एव भक्षयिष्यामि । ततः निःसपत्ना त्वया  
सह यथासुखं विचरिष्यामि ।' इत्युक्त्वा सुसंकुद्धा सा अभ्य-  
धावत् । तां मृत्युपाशप्रतिमां आपतन्तीं महाबलः रामः निगृह्य  
कुपितः लक्ष्मणं अब्रवीत् । सौमित्रे ! क्रूरैः अनार्यैः कथंचन  
अपि परिहासः न कार्यः । पुरुषव्याघ्र ! इमां राक्षसीं विरूपयितुं  
अर्हसि ।'

इत्युक्तं लक्ष्मणः क्रुद्धस्य रामस्य पश्यतः खड्गं उद्धृत्य  
तस्याः कर्णनासे चिच्छेद । निकृत्तकर्णनासा घोरा सा विस्वरं  
विनद्य यथागतं प्रदुद्राव ।

जे सती नथी; लयंकर छे; जेवी आ पत्नीना होवा छतां तुं राने  
मान नथी अपतो. भाटे आ मानवीने आज तारी नजर आगण-  
न भाई नमंश. त्यारे पतिन विनाना जेकला तारी साथे सुभपूर्वक  
विहार करीश. जेवुं कहीने घण्टा जेधमां आवीने ते होडी.  
मृत्युजण जेवी आवी पडती तेणीने अति गणवान रामे पकडीने  
जेधमां आवीने लक्ष्मणने कहुं—' हे सौमित्रे ! क्रूर अनार्यो जेडे  
जेध पणु प्रकारनी भक्षरी करी न जेधजे. हे नरव्याघ्र ! आ  
राक्षसीने कुरूप करी हे'.

आ प्रभाणे कडेवायेला लक्ष्मणे कोधित रामनी सामे तलवार  
उपाडी तेणीना नाक कान कापी नाण्या. जेना नाक कान कपाई गया  
छे जेवी लयानक ते राडो पाडती ज्यांथो आवी हुती त्यां नासी  
गई.

## समासाः ।

- १ दीप्ततेजाः - दीप्तं तेज यस्य स - (अति तेजस्वी)
- २ हसकारण्डवाकीर्णा - हंसाश्च कारण्डवाश्च हसकारण्डवा ।  
हसकारण्डवै अवकीर्णा - ( ह स-कारण्डी व्याप्त )
- ३ चक्रवाकोपशोभिता - चक्रवाके उपशोभिता ( चक्रवाक  
पक्षीशोभो मुशोभित )
- ४ मयूरनादिता - मयूरै नादिता ( मयूरना शब्दोद्गी युक्त )
- ५ वृष्टफले - बहूनि फलानि यस्मिन् ( वृष्टा इण वाणा )
- ६ दशग्रीव - दश ग्रीवा यस्य स ( दश भुजवाणे )
- ७ महाबाहु - महान्तौ बाहु यस्य ( लाभी लुजशो वाणा )
- ८ पद्मपत्रायतेक्षणं - पद्मपत्रमिव आयते अक्षिणी यस्य  
( कमल पत्रनी जेभ मोटी व्याप्त वाणा )
- ९ काममोहिता - कामेन मोहिता ( कामोद्गी मोहित )
- १० वाक्यकोविद - वाक्ये कोविद ( कोविदोद्गी पठित )
- ११ तद्वच - तस्य वच ( तेषु वापणु )
- १२ पर्णशाला - पर्णाना शाला ( पादशोभोद्गी अनावेदी शाणा )
- १३ विरूपा - विगत रूपं यस्या ( दुःख )
- १४ असती - न सती असती । ( सती नर्ही ते )
- १५ निःसपत्ना - निर्गता सपत्नी यस्या सा । ( जेना पतिनी  
भीलु श्री नथी )
- १६ सुसंकुद्धा - सुष्टु सम्यक् कुद्धा ( अत्यंत क्रोधित )
- १७ मृत्युपाशप्रतिमा - मृत्यो पाश मृत्युपाश । मृत्युपाशस्य  
प्रतिमा मृत्युपाशप्रतिमा ( मृत्युना पाशनी उपमा वाणा )



## પાઠ ૨૪

હવે અહીં નારી જાતિનાં નામોનાં રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે—

આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' રમા ' શબ્દઃ ।

૧ રમા	રમે	રમાઃ
સં૦ હે રમે	"	"
૨ રમામ્	"	"
૩ રમયા	રમાભ્યામ્	રમાભિઃ
૪ રમાયૈ	"	રમાભ્યઃ
૫ રમાયાઃ	"	"
૬ "	રમયોઃ	રમાણામ્
૭ રમાયામ્	"	રમાસુ

આ પ્રમાણે નિચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

શબ્દ ।

વિદ્યા	- વિદ્યા	લતા	- વેલી
દેવતા	- દેવી	અવલા	- સ્ત્રી-નિર્બળ
વનિતા	- સ્ત્રી	ચપલા	- ચચળ-વિજળી,
કાન્તા	- પત્ની	મહિલા	- સ્ત્રી
તારા	- તારા	પ્રપા	- પરબ
જ્યોત્સ્ના	- ચાંદની	યાજ્ઞા	- યાચના
પાઠશાલા	- પાઠશાળા	શાલા	- ઘર

૫ ( સં. સ્વ. શિ. ભા. ૫ )

## संस्कृत-वाक्यानि ।

१ विद्यया मनुष्याः शोभन्ते । २ लताभि वृक्षः आच्छादित ।  
३ महिलाभि विद्याध्ययनं अवश्यं कर्तव्यम् । ४ तां प्रपां गत्वा  
यथेच्छं जलं पिव । ५ महिला विद्यया शोभते । ६ याञ्चया  
मनुष्यः पतति । ७ कथं आकाशे तारा सन्ति । ८ तासु लतासु  
व्याघ्रः वसति ।

### गुणशती वाक्ये।

१ विद्या वडे मनुष्य शोभे छे. २ वेदीओथी वृक्ष आच्छादित थयुं  
छे. ३ स्त्रीओओे विद्याओ्यास अवश्य करेओे ओेधओे. ४ ते परणमां  
जधने धञ्छानुसार पाणी पीओे. ५ नारी विद्याथी शोभे छे.  
६ याचनथी मानवी अधःपतन पामे छे. ७ आकाशमां ताराओियो  
डेवी देओाय छे ! ८ ते वेदीमां वाघ रहे छे.

### अंधि कुरेक्षा वाक्ये।

१ शोभन्ते मनुष्या विद्यया । मनुष्याः शोभन्ते विद्यया ।  
विद्यया शोभन्ते मनुष्याः ।

२ लताभिराच्छादितो वृक्षः । वृक्ष आच्छादितो लताभि ।  
आच्छादितो वृक्षो लताभिः । आच्छादितो लताभिर्वृक्ष ।

३ महिलाभिरवश्यं कर्तव्यं विद्याध्ययनम् । विद्याध्ययनमवश्यं  
कर्तव्यं महिलाभि । अवश्यं महिलाभि कर्तव्यं विद्याध्ययनम् ।  
कर्तव्यमवश्यं महिलाभिविद्याध्ययनम् ।

## પાઠ ૨૫

આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'નાસિકા' શબ્દઃ ।

૧ નાસિકા	નાસિકે	નાસિકાઃ
સં૦ હે નાસિકે	”	”
૨ નાસિકામ્	”	નાસિકાઃ, નસઃ
૩ નાસિકયા, નસા	નાસિકાભ્યાં, નોભ્યાં	નાસિકાભિઃ નોભિઃ
૪ નાસિકાયૈ, નસે	નાસિકાભ્યાં, નોભ્યાં	નાસિકાભ્ય. નોભ્ય.
૫ નાસિકાયાઃ નસઃ	નાસિકાભ્યાં, નોભ્યાં	” ”
૬ નાસિકાયા, નસઃ	નાસિકયોઃ, નસોઃ	નાસિકાનામ્ 'નસામ્
૭ નાસિકાયાં, નસિ	નાસિકયોઃ, નસોઃ	નાસિકાસુ નસ્સુ

સામાન્ય રીતે “રમા” શબ્દની જેમજ આ નાસિકા શબ્દ આકારાન્ત છે. પરંતુ એનાં ૩૫ દ્વિતીયાના બહુવચન પછી જેમ થાય છે તે ઉપર આપ્યાં છે. આ ૩૫માં એક “રમા” શબ્દની માફક છે, અને બીજા લિંગ છે. વાંચકે એનું ખાસ ધ્યાન રાખવું.

વાક્યાનિ ।

૧ નાસિકયા પ્રાણઃ સંચરતિ-નાકથી પ્રાણનું સ ચારણુ થાય છે.

- ૨ ચોરેણ તસ્ય નાસિકા કૃતા- ચોરે તેનું નાક કાપ્યું.  
 ૩ તસ્ય નમિ વ્રણ સંજાતઃ- તેનાં નાકમાં ફાટકો થયો છે.  
 ૪ વનિતાભિઃ નાસિકાસુ આમૂષણાનિ ધાર્યન્તે- સ્ત્રીઓએ  
 નાકમાં ઘરેણાં પહેર્યાં છે.  
 ૫ રાત્રૌ જ્યોત્સ્ના ભવતિ, તથા દિને સૂર્યપ્રકાશ. ભવતિ-  
 રાત્રે ચાંદની હોય છે, તેમ દિવસે સૂર્યપ્રકાશ હોય છે.  
 ૬ યૌવને કાન્તા પ્રિયા ભવતિ- યૌવનમાં સ્ત્રી પ્રિય હોય છે.

આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' નિશા ' શબ્દઃ ।

૧ નિશા	નિશે	નિશા
સં૦ હે નિશે	"	"
૨ નિશામ્	"	નિશા, નિશઃ
૩ નિશયા,	નિશાભ્યાં	નિશાભિઃ,
નિશા	નિદ્ભ્યાં	નિદ્ભિઃ
૪ નિશાયૈ, નિશે	" "	નિશાભ્ય, નિદ્ભ્યઃ
૫ નિશાયાઃ,	નિશાભ્યાં,	નિશાભ્યઃ,
નિશા	નિદ્ભ્યાં	નિદ્ભ્યઃ
૬ " "	નિશાયોઃ,	નિશાનામ્
	નિશોઃ	નિશામ્
૭ નિશાયામ્, નિશિ	" "	નિશાસુ, નિદ્-સુ

" નિશા " શબ્દ પણ " રમા " શબ્દનાં જેવેજ છે. પરંતુ અગાઉનાં જેમ દ્વિતીયાના બહુવચન પછી તેનાં દરેકમાં જે, જે ૩૫

થાય છે. એક “ રમા ” શબ્દના જેવાં રૂપ છે, અને ધીજા સિદ્ધ છે. પાઠકે એનાં વધુ રૂપો પર ખાસ ધ્યાન આપવું—

### વાક્યાનિ ।

- ૧ નિશિ ચંદ્રમાઃ પ્રકાશતે- રાત્રે ચંદ્રમા પ્રકાશે છે.
- ૨ કૃષ્ણપક્ષસ્ય નિશાસુ ચોરાણાં ભયં ભવતિ- કૃષ્ણપક્ષની રાત્રી-ઓમાં ચોરોનો ભય હોય છે.
- ૩ દ્વાભ્યાં નિશાભ્યાં ત્વં તત્ર ગમિષ્યાસિ- બે રાત્રિએ તું સ્થાં જશે.
- ૪ ચંદ્રમાઃ નિશાયાઃ પતિઃ- ચંદ્ર રાત્રિનો પતિ છે.

### આકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ‘ જરા ’ શબ્દઃ ।

૧ જરા	જરસૌ, જરે	જરસઃ, જરાઃ
સં૦ જે જરે	” ”	” ”
૨ જરસમ્, જરામ્	” ”	” ”
૩ જરસા, જરયા	જરાભ્યામ્	જરાભિઃ
૪ જરસે, જરાયૈ	”	જરાભ્યઃ
૫ જરસ, જરાયાઃ	”	”
૬ ” ”	જરસોઃ, જરયોઃ	જરસામ્, જરાણામ્
૭ જરાસિ, જરાયામ્	” ”	જરાસુ

“ જરા ” શબ્દ “ રમા ” ના જેવોજ આકારાન્ત છે, છતાં વધુ તેનાં ક્રૈટલાંચે રૂપ “ રમા ” શબ્દનાં રૂપોનાં જેવાંજ થાય

છે, અને કેટલાંક લિપ્ત હોય છે. પાઠકે આ રૂપોને આ પાઠમાં ભેવાં અને તેની વિશેષતાનું ધ્યાન રાખવું—

### વાક્યાનિ ।

૧ જરસઃ પુરા મા સૃથાઃ- વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં ન મર. ( મરવું ન ભેદ્યએ. )

૨ હે મનુષ્ય ! ત્વં જરસે યત- હે મનુષ્ય ! તું વૃદ્ધાવસ્થા માટે યત્ન કર.

૩ દેવાઃ જરયા રહિતાઃ ભવન્તિ- દેવો વૃદ્ધત્વ ( ઘડપણ ) થી રહિત હોય છે.

વાંચકોએ યાદ રાખવું ભેદ્યએ કે, આ શબ્દોને મોઢે કરવાની પણ જરૂર નથી. પરંતુ એ રૂપોની વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી. કોઈ જગ્યાએ એ રૂપો આવે તો તેને સારી પેઠે ઓળખવાં ભેદ્યએ.

### સંધિ કરેલા વાક્યો

૧ સંચરતિ પ્રાણો નાસિકયા । પ્રાણઃ સંચરતિ નાસિકયા ।  
પ્રાણો નાસિકયા સંચરતિ ।

૨ વનિતાભિરાભૂષણાનિ નાસિકાસુ ધાર્યન્તે । ધાર્યન્તે આભૂ-  
ષણાનિ નાસિકાસુ વનિતાભિઃ । નાસિકાસ્વાભૂષણાનિ વનિતા-  
ભિઘાર્યન્તે ।

૩ દિને ભવતિ સૂર્યપ્રકાશસ્તથા રાત્રી જ્યોત્સ્ના ભવતિ । જ્યો-  
ત્સ્ના ભવતિ રાત્રી, તથા સૂર્યપ્રકાશો ભવતિ દિને । ભવતિ સૂર્ય-  
પ્રકાશો દિને, તથા ભવતિ રાત્રી જ્યોત્સ્ના ।

## पाठ २-६

आ पाठमां नीचे लघुवेदा शलाकेना अभ्यास करे—

वैशम्पायन उवाच ।

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।

अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १ ॥

अन्वयः—वैशम्पायन उवाच - ततः भूरिदक्षिणः कौन्तेयः राजा संप्रस्थितः, अगस्त्याश्रमं आसाद्य दुर्जयायां उवास ह ।

संस्कृत-टीका— ततः तस्मात् स्थानात् भूरिदक्षिणः बहुदक्षिणः कौन्तेयः कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिरः संप्रस्थितः सम्यक् प्रस्थितः चलितः । स राजा अगस्त्याश्रमं आसाद्य प्राप्य दुर्जयायां उवास दुर्जयानामके स्थाने स्थितः ।

अर्थ— पृथी ते स्थानेथी लारे दक्षिणा आपनारा कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिर आस्था, ते राजा अगस्त्यनां आश्रमे पडोचीने दुर्जया नामनां स्थानमां रक्षा.

तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

अगस्त्येनेह चातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २ ॥

अन्वयः—तत्र एव वदतां वरः राजा लोमशं पप्रच्छ इह चातापिः अगस्त्येन किमर्थं उपशामितः ?

संस्कृत-टीका—तत्र एव तस्मिन् दुर्जयानामके स्थाने एव वदतां वरः वक्तृणां श्रेष्ठः राजा युधिष्ठिरः लोमशं मुनिं पप्रच्छ

पृष्टवान् । इह आस्मिन् स्थाने वातापि नामकः राक्षसः अगस्त्येन मुनिना किमर्थं किं उद्देशेन उपशामितः मारितः ?

अर्थ— त्याज्य वक्ताओभा श्रेष्ठ राज्ञ युधिष्ठिर वीमश मुनिने पृष्ठवा लाच्या ठे अर्ही वातापिने अगस्त्य मुनिच्या शा भाटे मार्ये होते ।

आसीद्वा किं प्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।

किमर्थं चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

अन्वय—मानवान्तक दैत्य च किं प्रभाव आसीत् ? महात्मन अगस्त्यस्य मन्यु किमर्थं च उदित ?

संस्कृत-टीका-स मानवान्तक मानवानामनुप्याणां अन्तक दैत्य असुर किं प्रभाव कीदृशप्रभाववान् आसीत् ? महात्मन अगस्त्यस्य मुनेः मन्यु क्रोव किमर्थं कि कारणेन च उदित उत्पन्न ।

अर्थ— ते मानवीओनेो नाश करवावाणेो राक्षस कथा प्रभावधी युक्त होते अने महात्मा अगस्त्यने क्रोध शा कारणे पेदा थये ?

लोमश उवाच ।

इत्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।

मणिमत्यां पुरिं पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥

अन्वय— लोमश उवाच— हे कौरवनन्दन ! इत्वल नाम दैतेय पुरा मणिमत्यां पुरिं आसीत् । तस्य च अनुजः वातापि ।



संस्कृत टीका-लोमशः उवाच- हे कौरवन्दन ! हे धर्मराज !  
इल्वलः नाम दैत्यः पुरा पूर्वकाले मणिमत्यां मणिमतीनामकायां  
पुरि नगर्या आसीत् । तस्य च अनुजः भ्राता वातापिः वातापि-  
नामकः आसीत् ।

अर्थ— लोमश-मुनि ओह्या-हे धर्मराज ! इल्वल नामनो  
राक्षस पहेलांना सभयमां मणीमती नामनी नगरीमां हुतो अने  
वातापि नामनो तेनो लाधं हुतो.

### समास ।

- १ भूरिदक्षिणः- भूरिदक्षिणा यस्य सः - ( धृषी दक्षिणा  
आपनारे )
- २ अगस्त्याश्रमः- अगस्त्यस्य आश्रमः - ( अगस्त्यने  
आश्रम )
- ३ मानवान्तकः- मानवानां अंतकः ( मानवीओने नाशक )
- ४ अन्तकः- अन्तं करोति इति- ( नाश करनार ) ( यम )
- ५ कौरवन्दनः- कौरवस्य नंदनः- ( कौरवने पुत्र )

### संधि ।

- १ प्रस्थितो राजा = प्रस्थितः राजा
- २ तत्रैव = तत्र एव
- ३ अगस्त्येनेह = अगस्त्येन इह
- ४ आसीद्वा = आसीत् वा
- ५ मन्युरगस्त्यस्य = मन्युः अगस्त्यस्य
- ६ वातापिस्तस्य = वातापिः तस्य

वांचके आ सभासेऽने स धिञ्जेने। सारी पेठे अभ्यास करवे, अरबुके संस्कृतभां सर्वत्र जेने। उपयोग धाय छे. अने ध्यान पूर्वक जेने। अभ्यास करीने साइं ज्ञान संपादन करवाथीज संस्कृतभां सारी प्रगति थळ शके छे.

अंधि करैदां वाक्ये।

१ इल्वलो नाम दैत्य. पूर्वकाले मणिमतीनगर्यामासीत् । तस्य चानुजो वातापिनामको राक्षस आसीत् ।

२ तत्रैव वदतां वरो राजा लोमशं पप्रच्छ । इह वातापिरगस्त्येन किमर्थमुपशामित ?

३ मानवान्तको दैत्यश्च किंप्रभाव आसीत् ! महात्मनोऽगस्त्यस्य मन्यु किमर्थं चोदित. !

४ महिलाभिविद्याध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् । अवश्यं कर्तव्यमध्ययनं महिलाभिः । महिलाभिरध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् ।

५ पूर्वस्मिन् काले मणिमतीनगर्या इल्वलो नाम दैत्य आसीत् । मणिमतीनगर्या दैत्य इल्वलो नाम पूर्वस्मिन् काल आसीत् । आसीदिल्वलो नाम दैत्यः पूर्वस्मिन्काले मणिमतीनगर्याम् ।

६ आसीद्वातापिनामको राक्षसस्तस्येल्वलस्यानुज । अनुजो राक्षसस्तस्येल्वलस्यासीद्वातापिनामकः । तस्येल्वलस्यानुजो वातापिनामक आसीत् राक्षसः ।

७ किंप्रभाव आसीन्मानवान्तको दैत्यः ? आसीत्किंप्रभावो मानवान्तको दैत्यः ? मानवान्तको दैत्यः किंप्रभाव आसीत् ।

८ अगस्त्येन किमर्थमुपशामितो वातापिः ? उपशामितः किमर्थं वातापिरगस्त्येन ?

## પાઠ ૨૭

આ પાઠમાં ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

ઈકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'મતિર્' શબ્દઃ ।

૧ મતિઃ	મતી	મતયઃ
સં૦ હે મતે	”	”
૨ મતિમ્	”	”
૩ મત્યા	મતિભ્યામ્	મતિભિઃ
૪ મત્યૈ, મતયે	”	મતિભ્યઃ
૫ મત્યાઃ, મતેઃ	”	”
૬ ” ”	મત્યોઃ	મતીનામ્
૭ મત્યામ્, મતૌ	”	મતિપુ

આ શબ્દોના જેવાંજ નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

શબ્દ ।

નિયતિઃ = દૈવ, નસીબ	ધૂલિઃ = ધૂળ, માટી
પ્રકૃતિઃ = સ્વભાવ	કેલિઃ = રમત
બુદ્ધિઃ = બુદ્ધિ	રાત્રિઃ = રાત્રી
જ્ઞાતિઃ = ન્યાત, જાતિ	સ્મૃતિઃ = સ્મરણ
વ્યક્તિઃ = વ્યક્તિ	કાન્તિઃ = તેજ
ઉક્તિઃ = કથન	દ્યુતિઃ = પ્રકાશ
શ્રુતિઃ = શ્રવણ, વેદ	પ્રીતિઃ = પ્રેમ

વેદિઃ - વેદી	ભૃતિઃ - ઐશ્વર્ય
ઔપચિઃ - ઔપચિ	ભૂમિઃ - જમીન
તિથિઃ - તારીખ	અવનિઃ - ભૂમી

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ પ્રકૃત્યા યત્ વક્રં તત્સમં ન ભવતિ । ૨ વિશુદ્ધ્યા બુદ્ધ્યા  
યુક્તઃ મનુષ્યઃ વન્ધનાત્ મુક્તઃ ભવતિ । ૩ જ્ઞાતિભિઃ વાન્ધવઃ ચ  
સહ ધર્મં સમાચર । ૪ સતાં ડક્તિઃ સદા એવ હિતકારિણી  
ભવતિ । ૫ ભૃતિં ઇચ્છન્નિઃ મનુષ્યૈઃ શ્રુત્યા વિહિતં કર્મ કર્તવ્યમ્ ।  
૬ તારકાણાં શુભૌ યત્ તેજઃ ભવતિ તત્ ન કુત્ર અપિ અન્યત્ર  
દરશ્યતે । ૭ યદા આકાશં ધૂલ્યા વ્યાપ્યતે, તદા વિદ્યાર્થિભિઃ  
અધ્યયનકર્મ ન કતવ્યમ્ ।

### ગુજરાતી વાક્યો.

૧ સ્વભાવથી જે વાકો છે તે સીધો થતો નથી. ૨ શુદ્ધ બુદ્ધિથી  
માનવી અધનમુક્ત થાય છે. ૩ જ્ઞાતિઓ અને ભાઈઓ સાથે ધર્મનું  
આચરણ કરે. ૪ સાધુઓની વાણી હિંમત્કારી હોય છે.  
૫ ઉત્તમિ આહુક મનુષ્યોએ વેદાનુસાર કર્મ કરવું જોઈએ. ૬ તારા-  
ઓનાં તેજમાં જે તેજ હોય છે, તે કયાંય પણ અન્યત્ર જોવામાં  
આવતું નથી. ૭ જ્યારે આકાશ ધૂળથી છવાય છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ-  
એ અભ્યાસનું કામ કરવું ન જોઈએ.

### સંધિ કરેલા વાક્યો.

યત્પ્રકૃત્યા વક્રં ન ભવતિ તત્સમમ્ । ન ભવતિ તત્સમં યત્પ્ર-  
કૃત્યા વક્રમ્ । જ્ઞાતિભિર્વાન્ધવૈશ્ચ સહ ધર્મં સમાચર । સમાચર  
ધર્મં વાન્ધવૈર્જ્ઞાતિભિશ્ચ સહ ॥

## पाठ २८

इवे हीधं उकारान्त शब्दानां इप लुभ्ये—

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' गौरी ' शब्दः ।

१ गौरी	गौर्यौ	गौर्यः
सं० हे गौरि	"	"
२ गौरीम्	"	गौरीः
३ गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः
४ गौर्यै	"	गौरीभ्यः
५ गौर्या	"	"
६ "	गौर्यौ	गौरीणाम्
७ गौर्याम्	"	गौरीषु

आ प्रमाणे नीचे लघुवेदा शब्दानां इप णने छे—

खर्जूरी = अञ्जुरनुं जाड		पुरी = नगर
केतकी = डेवडो		नारी = स्त्री
कदली = डेण		जननी = माता
भारती = सरस्वती (लावा)		घरणी = पृथ्वी
वाणी = लावा		घरीत्री = "
सरस्वती = नदी		मेदिनी = "
नगरी = शहर		सौदामिनी = विजयी

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तव खर्जूरीणां वनं दर्शनीयं वर्तते । २ केतक्या पुष्पं

ત્વયા અત્ર ન સ્થાપિતમ્ । ૩ તસ્ય રાજ્ય નગરીપું મર્કટ્ય વહવ-  
સન્તિ । ૪ જનનીભિ પુત્રાણા પાલનં ક્રિયતે । ૫ પ્રેમમય્યા વાણ્યા  
મિત્રાણિ વશે કુરુ । ૬ મેદિન્યા શૂરા એવ વિજયતે । ૭ મેઘમ-  
હલાત્ સૌદામિની પતિતા । ૮ જનની જન્મભૂમિ ચ સ્વર્ગાત્  
અપિ ગરીયસી ।

### ગુજરાતી વાક્યો

૧ તારૂં અજૂરીઓનું વન જોવા લાયક છે ૨ કેવડાનું કૂલ તે  
અહીં મૂક્યું નથી ૩ તે રાજની નગરીમા ઘણા વાદરો છે ૪ માતા  
વડે બાળકોનું પોપણ કરાય છે ૫ પ્રેમયુક્ત વચનોથી મિત્રોને  
વશ કર ૬ પૃથ્વીપર વીર પુરુષોજ વિજય મેળવે છે ૭ વાદળા  
માથો વિલગી પડી ( અખુકી ) ૮ માતા અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી  
પણ શ્રેષ્ઠ છે

ईकारान्तः स्त्रीलिंगो ' स्त्री ' शब्दः ।

૧ સ્ત્રી	સ્ત્રિયો	સ્ત્રિય
સં હે સ્ત્રિ	" /	,
૨ સ્ત્રિયમ્, સ્ત્રીમ્	"	સ્ત્રિય, સ્ત્રી
૩ સ્ત્રિયા	સ્ત્રીભ્યામ્	સ્ત્રિભિઃ
૪ સ્ત્રિયૈ	"	સ્ત્રીભ્ય
૫ સ્ત્રિયા, સ્ત્રિય	"	"
૬ " "	સ્ત્રિયો	સ્ત્રીણામ્
૭ સ્ત્રિયામ્	"	સ્ત્રીપુ

ઉપર જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપોમાં અને આ શબ્દોનાં રૂપોમાં જે ભેદ છે, તે વાંચકે ધ્યાનમાં રાખવાં; ખીજના રૂપોમાં વિશેષ ભેદ છે.

### વાક્ય

- ૧ સ્ત્રીણાં સ્વભાવઃ પ્રેમમયઃ ભવતિ = સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ પ્રેમાળ હોય છે.
- ૨ સ્ત્રીષુ જીવત્સુ પુત્રાણાં કલ્યાણં ભવતિ = સ્ત્રીઓના જીવતા રહેવામાં પુત્રોનું કલ્યાણ હોય છે.
- ૩ શ્રૂયન્તે પુરાણેષુ સ્ત્રીણાં અપિ શૌર્યસ્ય કથાઃ = પુરાણોમાં સ્ત્રીઓની વીરતાની વાર્તાઓ પણ સાંભળવામાં આવે છે.
- ૪ एकान्ते परकीयाभिः स्त्रीभिः सह भाषणं न कर्तव्यम् = એકાન્તમાં પારકી સ્ત્રીઓની સાથે વાત કરવી ન જોઈએ.

इकारान्तः स्त्रीलिंगः 'श्री' शब्दः ।

૧ શ્રીઃ	શ્રિયૌ	શ્રિયઃ
સંઠ્ઠે ,,	”	”
૨ શ્રિયમ્	”	”
૩ શ્રિયા	શ્રીભ્યામ્	શ્રીભિઃ
૪ શ્રિયૈ, શ્રિયે	”	શ્રીભ્યઃ
૫ શ્રિયાઃ, શ્રિયઃ	”	”
૬ ,,	શ્રિયોઃ	શ્રીણાં, શ્રિયામ્
૭ શ્રિયામ્, શ્રિયિ	”	શ્રીષુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

શબ્દ ।

ઘીઃ	=	બુદ્ધિ	તંત્રીઃ	=	વીણા
હીઃ	=	લક્ષ્મી	લક્ષ્મીઃ	=	સંપત્તિ
તરીઃ	=	નોડા	શ્રી.	=	શોભા

વાક્ય

૧ મનુષ્યઃ ધિયા જ્ઞાનં ગૃહ્ણાતિ = મનુષ્ય બુદ્ધિથી જ્ઞાન મેળવે છે.

૨ તંત્રીણાં મધુરઃ શબ્દઃ શ્રૂયતે = વીણાઓનો મધુર શબ્દ સંભળાય છે.

૩ વિદ્યા લક્ષ્મ્યા સહ પ્રકાશતે = વિદ્યા લક્ષ્મીની સાથે શોભે છે.  
સંધિ કરેલાં વાક્યોઃ

મનુષ્યો ધિયા જ્ઞાનં ગૃહ્ણાતિ । શ્રૂયતે શબ્દો મધુરસ્તંત્રીણામ્ ।  
વિદ્યા લક્ષ્મ્યા સહ પ્રકાશતે ।

મનુષ્યો ગૃહ્ણાતિ જ્ઞાનં ધિયા । ગૃહ્ણાતિ મનુષ્યો જ્ઞાનં ધિયા ।  
ધિયા ગૃહ્ણાતિ જ્ઞાનં મનુષ્યઃ ।

તંત્રીણાં શ્રૂયતે મધુરઃ શબ્દઃ । મધુરઃ શબ્દસ્તંત્રીણાં શ્રૂયતે ।  
શબ્દઃ શ્રૂયતે મધુરસ્તંત્રીણામ્ ।

પ્રકાશતે વિદ્યા લક્ષ્મ્યા સહ । લક્ષ્મ્યા સહ પ્રકાશતે વિદ્યા ।

સ્ત્રીણાં પ્રેમમયઃ સ્વભાવો ભવતિ । ભવતિ સ્વભાવઃ પ્રેમમયઃ  
સ્ત્રીણામ્ । પ્રેમમયઃ સ્વભાવો ભવતિ સ્ત્રીણામ્ । શૌર્યસ્ય કથા-  
સ્ત્રીણામપિ શ્રૂયન્તે પુરાણેષુ ।



## पाठ २८

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सीता उवाच—हे राम ! सुव्रतां स्वकां नारीं पतिव्रतां मां केन हेतुना वनं नेतुं न रोचयसे ? यदि एवं दुःखितां मां नेतुं न इच्छसि, तर्हि विपं पास्यामि मरिष्यामि च । हे अनघ राम ! अहं मनसा अपि त्वद्वृत्ते अन्यं पुरुषं न द्रष्टुं इच्छामि । त्वया विना एष निरयः स्यात् । इति मम परां प्रीतिं जानन् मया सह एव वनं गच्छ । विरहशोकं मुहूर्तं अपि सहितुं न उत्सहे । किं पुनर्वर्षाणि चतुर्दश ! २ राम उवाच—हे देवि ! तव दुःखेन स्वर्गं अपि न रोचये । अतः वनाय मां अनुगच्छस्व । हे सीते ! आरभस्व वनवासक्षमाः क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यः विविधानि

### गुजराती वाक्ये

१ सीता बोली—हे राम ! उत्तम व्रतवाणी पोतानी श्री मने पतिव्रताने कथा कारणुथी वनमां लछं जवाने आहुता नथी ? जे अथी दुःखी मने लछं जवाने तमे नथी धरछता, तो जेर पीछंश अने भरीश. हे निष्पाप राम ! हुं मनथी पणु तमारा सिवाय णीज पुरुषने जेवा आहुती नथी. तमारा सिवाय आ (स्थान) नरकज दुशे. अथी भारी उत्तम प्रीति जण्णीने भारी साथेज वनमां तुं ज. विरह शोकने अेक पणलर पणु सहन करवाने। उत्साह नथी. पछी आठ वर्षं शी रीते ? २ राम बोल्या—हे देवि ! तारा दुःखनुं कारणु स्वर्गं पणु हुं पसं'द करतो नथी. भाटे वनने भाटे भारी पाछंज आल. हे सीता ! वनवासने थोअ तैयारी कर. ब्राह्मणेने ६ ( सं. स्व. शि. भा. ५ )

रत्नानि । मा चिरय । संत्वरस्व । ३ लक्ष्मण अपि सर्वं श्रुत्वा  
 शोकं सोढुं असमर्थ राम उवाच—अहं धनुर्धर त्वा वन अनु-  
 गमिष्यामि । मया समेत अरण्यानि विचरिष्यसि । त्वया विना  
 अहं देवलोक अपि न वृणे । न अमरत्व, न च अपि लोकाना  
 ऐश्वर्यं कामये । ४ एवं वनवासाय निश्चित सोमित्रि सान्त्वै  
 चहामिः रामेण निषिद्ध । परतु स पुन उवाच— अनुज्ञातः अह  
 भवता पूर्व एव । किं पुन इदानीं निवारण क्रियते ? ५ अनेन  
 सुप्रीत राम उवाच— हे सौमित्रे ! व्रज आपृच्छस्व सर्व  
 सुहृज्जनं । हे लक्ष्मण ! राक्षः जनकस्य महायज्ञे ये दिव्ये धनुषी,  
 अभेद्ये कवचे, अक्षयसायकां तूणीरो द्वौ खड्गो च, सर्वं तत्र  
 आयुव आदाय क्षिप्रं आगच्छ । ६ वेदेहा सह जालणेभ्य

विविध रत्न आप वार न लगाड उतावण कर लक्ष्मणु पणु अधु  
 सात्वणीने शोक महान करवाने माटे असमर्थ जनीने रामने कहु  
 “ हे धनुर्धर तारी पाछण वनमा वर्धश भारी साथे तुं वनमा  
 इरीश तारा विना हे स्वर्गने पणु याहते नथी अमरत्व अने  
 मानवीओनु ऐश्वर्यं पणु याहते नथी ” ४ आ प्रभाणु वनवास  
 माटे निश्चयी जनेवा लक्ष्मणुना घला शात वचनेधी रामे निवारणु  
 कहु परतु ते पुन जोड्यो, ‘आपे प्रथमथीअ मने आशा आपी छे  
 शा माटे पुन हुवे निवारणु करवामा आवे छे ? ’ ५ आथी प्रसर  
 थयेला राम जोया, “ हे लक्ष्मणु ! तू अने तारा मित्रम उणने  
 पूछी जे हे लक्ष्मणु ! गल जनकना यज्ञमा जे (जे) दिव्यधनुष, (जे)  
 अभेद्य कवच, (जे) अक्षय आषो वाण (जे) लाथा अने (जे) तगवारे

વહુધનં દત્ત્વા રામલક્ષ્મણૌ પિતરં દ્રુપ્દું જગ્મતુઃ । તદ્વા રામં સીતાં  
 લક્ષ્મણં ચ પદાર્તિં એવ દૃષ્ટ્વા શોકોપહતચેતસઃ જનાઃ ઝુચુઃ ।  
 આકાશગૈઃ અપિ ભૂતૈઃ યા સીતા દ્રુપ્દું ન શક્યા તાં એવ સીતાં અથ  
 રાજમાર્ગગતાઃ જનાઃ પશ્યન્તિ । રામઃ સૂતં ડવાચ-આહ્યાહિ માં  
 પિતુઃ । સઃ અપિ રામપ્રેપિતઃ ક્ષિપ્રં નિશ્ચસન્તં નૃપતિં દૃષ્ટવાન્ ।  
 કથિતં ચ તેન અસ્મૈ । અયં અત્ર રામઃ સત્યપરાક્રમઃ તે સુતઃ  
 દ્વારિ તિષ્ઠતિ । સર્વાન્ સુહૃદઃ આપૃચ્છય ત્વાં ઇદાનીં દ્રુપ્દું  
 ઇચ્છતિ । હે જગતીપતે ! ઇદાનીં તં રામં પશ્ય ।

( રાખી છે. ) આ બધાં શસ્ત્ર લઈને શીઘ્ર આવ. ” ૬ સીતાની સાથે  
 બ્રાહ્મણોને ધારું ધન આપીને રામ અને લક્ષ્મણ પિતાને મળવાને  
 ગયા. ત્યારે રામ; સીતા અને લક્ષ્મણને પગે ચાલતાં બેઠને શોકથી  
 બ્યાકુળ ચિત્ત બનીને લોકો બોલ્યા કે આકાશનાં બ્રાહ્મણોથી પણ  
 જે સીતા બેવાને અસંભવ હતી, તે સીતાને આજે રસ્તા ઉપર  
 ચાલનારા લોકો પણ બેઈ શકે છે. રામે સારથીને કહ્યું- મારા વિષે  
 પિતાને કહેજે. તેણે પણ રામને બેતાંજ તરત પ્રવાસ બેરથી લેતા  
 રાગને બેયા. અને તેણે તેને કહ્યું. અહીં આ સત્યપરાક્રમી રામ  
 તારો પુત્ર દરવાજા આગળ ઉભો છે. સર્વ મિત્રોને પૂછીને હવે તને  
 બેવાને માટે આવ્યો છે. હે રાજા ! તે રામને બે.

સંધિ કરેલા વાક્યો

રામ ડવાચ- હે દેવી ! તવ દુઃખેન સ્વર્ગમપિ ન રોચયે ।  
 અતો વનાય મામનુગચ્છસ્વ । હે સીતે ! આરભસ્વ વનવાસક્ષમાઃ  
 ક્રિયાઃ । દેહિ બ્રાહ્મણેભ્યો વિવિધાનિ રત્નાનિ । મા ચિરય ।

## પાઠ ૩૦

આ પાઠમાં ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં ૩૫ ભુજ્યો—

ઉકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગોઃ ' ધેનુ ' શબ્દઃ ।

૧ ધેનુઃ	ધેનૂ	ધેનવઃ
સં૦ હે ધેનો	"	"
૨ ધેનુમ્	"	ધેનૂઃ
૩ ધેન્વા	ધેનુભ્યામ્	ધેનુભિઃ
૪ ધેન્વે, ધેનવે	"	ધેનુભ્યઃ
૫ ધેન્વાઃ ધેનો.	"	"
૬ " "	ધેન્વો.	ધેનૂનામ્
૭ ધેન્વાં, ધેનો	"	ધેનુષુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં ૩૫ થાય છે.

શબ્દ ।

રજ્જુઃ - દોરી	દનુઃ - દાઢી
રેણુ - ધૂળ	તનુ - શરીર
શતદ્રુઃ - નદી	કુઃ - પૃથ્વી

૧ રજ્જવા હસ્તી વચ્યતે— દોરકાથી હાથી આંધવામાં આવે છે.

૨ રેણુભિઃ ગૃહં આચ્છિન્નં— ધૂળથી ઘર છવાયું છે.

૩ તનૂનાં રક્ષણં કાર્યમ્— શરીરની રક્ષા કરવી જોઈએ.

હવે દીર્ઘ ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં ૩૫ ભુજ્યો—

ऊकारान्तः स्त्रीलिंगो 'वधू' शब्दः ।

१ वधूः	वध्वौ	वध्वः
सं० हे वधुः	"	"
२ वधूम्	"	वधूः
३ वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
४ वध्वै	"	वधूभ्यः
५ वध्वाः	"	"
६ "	वध्वो	वधूनाम्
७ वध्वाम्	"	वधूपु

आ प्रभाषे नीचे लपेला शब्दोनां ३५ थाय छे—

शब्द ।

तनूः - शरीर	घनूः - धनुष्य
चमूः - सैन्य	अलावूः - कद्दू
सरयूः - ओक नदी	दिधिपूः - इरीथो परछेदी श्री

१ राज्ञः चम्वा अद्य महान् विजयः संपादितः- राजना सैन्ये  
आने लारे विजय प्राप्त कर्यो.

२ सरयवाः नद्याः जलं पिव- सरयू नदीनुं लण पी.

३ दिधिपूं पितुः गृहं नय- इरीथो परछेदी श्रीने पिताने घर  
लथ ल.

## પાઠ ૩૧

જકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' ભ્રુ ' શબ્દઃ ।

૧ ભ્રુઃ	ભ્રુવૌ	ભ્રુવઃ
સં૦ હૈ ,,	"	"
૨ ભ્રુવમ્	"	"
૩ ભ્રુવા	ભ્રુભ્યામ્	ભ્રુભિઃ
૪ ભ્રુવૈ, ભ્રુવે	"	ભ્રુભ્યઃ
૫ ભ્રુવા, ભ્રુવઃ	"	"
૬ " "	ભ્રુવોઃ	ભ્રુણામ્, ભ્રુવામ્
૭ ભ્રુવાં, ભ્રુવિ	"	ભ્રુવુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ બને છે—

શબ્દ ।

વીરસૂ- વીર પુત્રને જન્મ આપનારી સ્ત્રી

મૂ - પૃથ્વી

૧ વીરસુનાં સ્ત્રીણાં આમૂષણાનિ- વીર પુત્રને જન્મ આપનારી સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં.

૨ તવ ભ્રુવૌ શોભને સ્ત- તારા લવર ઉત્તમ છે.

૩ ભુવઃ પતિ રાજા इति उच्यते- પૃથ્વીનેા પતિ રાજા કહેવાય છે.

૪ વીરસૂ માતરં નમસ્કુરુ- વીર પુત્રની જન્મદાત્રીને નમન કરો.

હવે ઋકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

ઋકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' માતૃ ' શબ્દઃ ।

૧ માતા	માતૈ	માતરઃ
સં૦ હે માતઃ	”	”
૨ માતરમ્	”	માતૃઃ
૩ માત્રા	માતૃભ્યામ્	માતૃભિઃ
૪ માત્રે	”	માતૃભ્યઃ
૫ માતૃઃ	”	”
૬ ”	માત્રોઃ	માતૃણામ્
૭ માતૃરિ	”	માતૃષુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

શબ્દ ।

દુહિતૃ -- પુત્રી

નનાન્દુ - નણદ

- ૧ દુહિતા માતૃઃ ગૃહે ન વસતિ-- પુત્રી માતાને ઘરે રહેતી નથી.
- ૨ નનાન્દુઃ પતિઃ અત્ર ન આગતઃ-- નણદને પતિ અહીં આંચે નથી.
- ૩ પૃચ્છ ત્વં સ્વાં દુહિતરમ્ -- તું તારી પુત્રીને પૂછી જા.
- ૪ માતૃઃ માતા માતામહી ઇતિ કથયતે -- માની મા દાદી કહેવાય છે.
- ૫ સા પ્રિયવંદા મમ દુહિતુઃ દુહિતા અસ્તિ--તે પ્રિયવંદા મારી પુત્રીની પુત્રી છે.

## ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गः ' स्वसृ ' शब्दः ।

૧ स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
સં૦ હે સ્વસઃ	"	"
૨ સ્વસારમ્	"	સ્વસૃઃ

• બાકીનાં રૂપો માતૃ શબ્દનાં રૂપોની જેમજ થાય છે. પ્રથમાર્તુ દ્વિવચન અને બહુવચન ' સ્વસૃ ' શબ્દના ' સ્વસારૌ, સ્વસારઃ ' એમ થાય છે, અને ' માતૃ ' શબ્દને ' માતરૌ, માતરઃ ' એમ થાય છે. આટલો તકાવત ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે.

### વાક્ય

૧ તવ માતૃ સ્વસા કુત્ર ગતા ?- તારી માની બહેન ક્યાં ગઈ ?

૨ મમ સ્વસારઃ અદ્ય એવ અત્ર આગમિષ્યાન્તિ- મારી બહેનો આજેજ અહીં આવશે.

૩ મમ પિતુઃ સ્વસા તવ માતૃ સ્વસા સહ ન ગમિષ્યતિ- મારા બાપની બહેન તારી માની બહેન સાથે જશે નહિ.

૪ इदं फलं तव मातामहा. स्वसे देहि- આ ફળ તારી ઘડી- માની બહેન માટે આપ.

### સંધિ કૃત્વેલા વાક્યો

सन्त्वरस्व । लक्ष्मणोऽपि सर्वं श्रुत्वा शोकं सोढुमसमर्थो राम-  
मुवाच । अहं अनुर्धरस्त्वां वनमनुगमिष्यामि । मया समेतोऽर-  
ण्यानि विंचरिष्यासि । त्वया विनाऽहं देवलोकमपि न वृणे ।  
नामरत्वं, न चापि लोकानामैश्वर्यं कामये । एवं वनवासाय  
निश्चितस्सौमित्रिस्तान्त्वैर्यदृभिः रामेण निपिद्ध ।



## પાઠં ડંરં

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ આકાશ ઇવ નિષ્કંપઃ દશરથઃ ગંભીરતયા તં સૂતં પ્રત્યુ-  
વાચ । હે સુમંત્ર ! મે દારાન્ અત્ર આનય । યે ઇહ મામકાઃ  
સન્તિ તાન્ અપિ અત્ર આનય । સર્વેઃ પરિવૃતઃ ઇવ રાઘવં દ્રષ્ટું  
ઇચ્છામિ । ૨ તથા રાજા આજ્ઞાપિતઃ સૂતઃ રાજદારાન્ રામં  
લક્ષ્મણં મૈથિલીં ચ આદાય અભિમુખઃ જગામ । કૃતાઞ્જલિં  
આયાન્તં પુત્રં રામં દૃષ્ટ્વા રાજા વેગેન તં અભિદુદ્રાવ । પરન્તુ  
દુઃસ્વાર્તઃ રાજા રામં અસંપ્રાપ્ય ઇવ મૃચ્છિત્તઃ ભૂત્વા ભુવિ પપાત ।  
તદા રાજવેદ્મનિ 'હા રામ ' ઇતિ સ્ત્રીણાં વિલાપઃ સંજજ્ઞે । રામ-  
લક્ષ્મણૌ તુ સીતયા સાકં શોકાર્તં નૃપં પરિવ્વજ્ય તં પર્યજ્ઞે સમ-

### ગુજરાતી વાક્યાં

૧ આકાશનાં જેમ સ્થિર દશરથ ગંભીરનાથી તે સારથિ ને  
બોલ્યા. હે સુમંત્ર ! મારી સ્ત્રીઓને અહીં લઈ આવ. જેઓ મારા  
સંબંધીઓ છે, તેઓને પણ અહીં લાવ. સર્વથી ઘેરાયેલો ઝનીને  
રામને જોવા આહુ છું. ૨ તે પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞા મેળવીને સારથી  
રાણીઓ અને રામલક્ષ્મણ તથા સીતાને લઈને સામે ગયો. હાંધ  
જેડીને આવતાં પુત્ર રામને જોઈને રાજા વેગથી તેની પાસે દોડ્યા.  
પરંતુ દુઃખી રાજા રામને ન લેટતાં મૂર્છા પામી જમીન પર ગબડી  
પડ્યા. ત્યારે રાજામહેલમાં " હે રામ " એવો સ્ત્રીઓનો વિલાપ  
થયો. રામલક્ષ્મણે સીતા સાથે શોક કરતા રાજાને આલિંગન દઈને

वेशितवन्तौ । ३ अथ रामः लब्धसंज्ञं महीपतिं उवाच—हे महा-  
 राज ! त्वां आपृच्छे । पश्य मां दंडकारण्यं प्राप्तितम् । लक्ष्मणं  
 च अनुजानीहि । मां अन्वेतु सीता अपि वनम् । हे राजन् !  
 शोकं उत्सृज्य नः सर्वान् अनुजानीहि । ४ राजा दशरथ  
 उवाच—हे राम ! मां निगृह्य अद्य एव त्वं अयोध्यायां राजा  
 भव । अहं कैकेय्या वरदानेन मोहितः । ५ एवं उक्तः राम पितरं  
 उवाच—भवान् हि पृथिव्याः पतिः । अहं शरण्ये वत्स्यामि । न  
 मे राज्यस्य इच्छा । वने चतुर्दश वर्षाणि विहृत्य पुनः ते पादौ  
 गृहीष्यामि । ६ आर्तः राजा रदन् प्रियं पुत्रं अत्रवीत् । श्रेयसे  
 वृद्धये पुनरागमनाय च अन्यत्रः भूत्वा अकुतोभयं आरिष्टं  
 पंथानं गच्छ । न शक्यते धर्माभिमानसः सत्यात्मनः च ते बुद्धिः

तेने पलंगपर भूषी दीधो. उ पछी राम चेतन पाभेला राजने  
 गोल्या. हे महाराज ! तने पूछुं छुं. ने हुं दंडकारण्यमां नठ  
 छुं. लक्ष्मणने रण आपो. भारी साथे सीता पणु वनमां आवे.  
 हे राज ! थोडे ल्यणने अमने सौने आज्ञा आपो. ४ राज दशरथ  
 गोल्या— हे राम ! मने गांधीने आज्ञेण तुं अयोध्यामां राज जन.  
 हुं, कैकेयीनां वरदान आपवाथी मोडु पाभ्यो छुं. ५ अ. प्रमाणे  
 कडेवायेला राम पिताने गोल्या. आपण पृथ्वीनां राज छे. हुं वनमां  
 रहीश. भारी राज्यनी धंछा नथी. वनमां चौद वर्ष गाणीने पुनः  
 तारी सेवामां छाजर थछश. ६ दुःभी राज उतां उतरं वडाला  
 पुत्रने गोळ्यो. कट्याणु थाळ्यो, अने पाछा आववाने माटे दुःभी  
 न थतां, लयविनानां, कष्टविनानां रस्ते न. धर्माभिमान, सत्यात्म

सन्निवर्तयितुम् हे पुत्र ! अद्य तु इदानीं रजनीं न गच्छ ।  
 एकाहं तव दर्शनेन तावत् साधु चरामि अहम् । वस, मां अद्य  
 मातरं च संपश्यन् शर्वरीं इमाम् । साधयिष्यासि कलये श्वः  
 सर्वकामैः तर्पितः । ७ अथ आर्तस्य पितु भाषणं श्रुत्वा रामः  
 अब्रवीत् । हे पितः ! यान् गुणान् अद्य प्राप्स्यामि तान् श्व मे  
 कः प्रदास्यति ? यः वरः त्वया युद्धे कैकेय्यै दत्तः सः निखिल  
 एव इदानीं तस्य दीयताम् । हे पार्थिव ! त्वं सत्यप्रतिज्ञ भव ।  
 दीयतां राज्यं भरताय । न मे काङ्क्षितं राज्यं सुखं वा । तेदु खं  
 अपगच्छतु, वाप्पपारिप्लुतः मा भू । ८ दुःखितः एव राजा रामं  
 आलिंग्य नष्टसंज्ञः भूत्वा भूमौ पपात । कैकेयीं वर्जयित्वा  
 समस्ता देव्यः अपि समेताः तत्र रुरुदुः । तत्र सर्व हा-हा-  
 कृतं चभूव ।

जेवी तारी छच्छ अदलवाने अशक्य छे. हे पुत्र ! आने तुं हवे  
 आ रात्रे न जा. अेक दिवस तारा दर्शन वडे आनंदथी पसार  
 करीशुं. मने अने भाताने देवतां ( नजर आगण ) आज रात्रे  
 योल. ( नडे ) काळे सवारे सर्व छच्छओने तृप्त करी याही जणे.  
 ७ पछी दुःभी पितानी वाणी सांलणी राम जोड्या. हे पिता ! जे  
 शिष्याभलो आने दुः भेगपीश ते काळे मने डोए आपणे ? जे  
 वरदाने ते युद्धमां कैकेयीने आप्यां हतां, ते सवणां ह्मणुंजे तेने  
 आपी हो. हे राज ! तुं सत्य पाणनारे जन. भरतने माटे सत्य  
 आपी हो. मने सत्यनी या तो मुणनी छच्छ नथी. तां दुःभ  
 हर थाय, आंभुओ सार नहि. ८ दुःभी राज रामने आलिंगन  
 दधने मूहां पामी जमीनपर ठगी पडयो. कैकेयी सिवाय जधी  
 राणीओ साथे रडवा लागी. त्यां सर्वत्र हाहाकार थयो.

## પાઠ ૩૩

હવે આ પાઠમાં ઓકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં રૂપ બુઝો—

• ઓકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' ઘો ' શબ્દઃ ।

૧ ઘૌ	ઘાઘૌ	ઘાઘઃ
સં૦ હે ઘૌઃ	"	"
૨ ઘામ્	"	ઘાઃ
૩ ઘવા	ઘોમ્બ્યામ્	ઘોમિઃ
૪ ઘવે	"	ઘોમ્બ્ય.
૫ ઘોઃ	"	"
૬ ઘોઃ	ઘવોઃ	ઘવામ્
૭ ઘવિ	"	ઘોપુ

આ પ્રમાણે " ગો " શબ્દના પાંચ રૂપ થાય છે.

### વાક્ય

૧ ઘવિ સૂર્યઃ ભ્રાજતે— આકાશમા સૂર્યઃ પ્રકાશે છે.

૨ ભૂમિ અથ તથા ઘૌ ઉપરિ અસ્તિ— ભૂમિ નીચે અને આકાશ ઉપર છે.

૩ પ્રતિદિને ગવા દુગ્ધં દીયતે— દરરોજ ગાયથી દૂધ અપાય છે. ( ગાય દૂધ આપે છે.)

૪ ગોમ્બ્ય જલં દેહિ— ગાયને માટે પાણી આપ.

૫ ગવાં પતિ ગોપતિ કથ્યતે— ગાયનાં પાળકને ગોપતિ કહેવામા આવે છે.

ओकारान्तः स्त्रीलिंगो ' नौ ' शब्दः ।

१ नौः	नावा	नावः
स० हे,,	"	"
२ नावम्	"	"
३ नावा	नौभ्याम्	नौभिः
४ नावे	"	नौभ्यः
५ नावः	"	"
६ नावः	नावोः	नावाम्
७ नावि	"	नावौ
	वाक्य	

१ नावा मनुष्यः सिन्धोः पारं गच्छति- नौकाधी मनुष्य सिन्धु नदीनी पार नय छे. ( ओण'गे छे )

२ तस्य राज्ञः सैन्यं नौभिः नदीपारं अगच्छत् - ते राजानुं सैन्य नौका वडे नदी ओण'गी गथु'.

३ नावां पतिः कुत्र अस्ति इदानीं ?- वडाओणे भासिक अत्यारे कथां छे ?

४ द्वौ पुरुषौ नौभ्यां अत्र आगतौ- जे भाषुसे जे नौकाओधी अर्ही आवी पडो'थ्या.

संधि करेला वाक्ये

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच-भवान्हि पृथिव्याः पतिः ।  
अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा । वने चतुर्दश वर्षाणि  
विद्वत्य पुनस्ते पादां गृहीष्यामि । आर्तो राजा रुद्रन्ध्रियं पुत्र-  
मत्रवीत् । श्रेयसे वृद्धये पुनरागमनाय च अव्यग्रो भूत्वाऽकुतो-  
भयमारिष्टं पंथानं गच्छ ।

## પાઠ ૩૪

ચકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'ક્રચ' શબ્દઃ ।

૧ ક્રક્. ક્રગ્	ક્રચૌ	ક્રચઃ
સં૦ " "	"	,
૨ ક્રચમ્	"	"
૩ ક્રચા	ક્રગ્મ્યામ્	ક્રગ્મિઃ
૪ ક્રચે	"	ક્રગ્મ્યઃ
૫ ક્રચઃ	"	"
૬ "	ક્રચો.	ક્રચામ્
૭ ક્રચિ	"	ક્રચુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલાં નામોનાં રૂપ થાય છે—

વાક્ય

વાચ્ = વાણી

રુચ્ = તેજ

૧ ક્રચઃ અક્ષરેષુ દેવાઃ નિવેદુઃ-- ઋચાઓના અક્ષરોમાં દેવ રહે છે.

૨ મનુષ્યઃ વાચા વદતિ - મનુષ્ય વાણીથી બોલે છે.

૩ ક્રગ્મિઃ દિવાઃ સ્તુવન્તિ-- ઋચાઓ દ્વારા પ્રાક્ષણો સ્તુતિ કરે છે.

૪ ક્રચુઃ સર્વ જ્ઞાનં વિદ્યતે-- ઋચાઓમાં સર્વ જ્ઞાન હોય છે.

જકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ ' સ્વજ ' શબ્દઃ ।

૧ સ્વક્, સ્વગૂ	સ્વજૌ	સ્વજઃ
સં૦ " "	"	"
૨ સ્વજમ્	"	"
૩ સ્વજા	સ્વગ્ભ્યામ્	સ્વગ્ભિઃ
૪ સ્વજે	"	સ્વગ્ભ્યઃ
૫ સ્વજઃ	"	"
૬ "	સ્વજોઃ	સ્વજામ્
૭ સ્વજિ	"	સ્વજ્ઞુ

૧ સઃ સ્વગ્ભિઃ સ્વકીયં કંઠં ભૂપયતિ- તે માળાગ્રોથી પોતાનું ગળું શલ્યુગારે છે.

૨ મનુષ્યૈઃ પુષ્પૈઃ સ્વક્ નિર્મીયતે- માણસોથી ફૂલોની માળા બનાવાય છે.

૩ સ્વજા તં ભૂપયતિ- માળાથી તેને શલ્યુગારે છે.

તકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ ' સરિત્ ' શબ્દઃ ।

૧ સરિત્, સરિદ્,	સરિતૌ	સરિતઃ
સં૦ " "	"	"
૨ સરિતમ્	"	"
૩ સરિતા	સરિદ્ગ્રામ્	સરિદ્ગ્રઃ
૪ સરિતે	"	સરિદ્ગ્ર્યઃ
૫ સરિત.	સરિદ્ગ્રામ્	"
૬ "	સરિતોઃ	સરિતામ્
૭ સરિતિ	"	સરિત્સુ

आ प्रभासे नीचे लजेला शब्देना रूप थाय छे—

विद्यत् - विष्णी	योपित् - स्त्री
तडित् - ,,	क्षुत् - लृप्
वीरुत् - औषधि	समित् - युद्ध

- १ समिति शूरा युध्यन्ते- युद्धमा शूर लडे छे
- २ सारिता पति समुद्र- नदिओने पति समुद्र छे
- ३ तडिता वृक्ष भग्न - विष्णीथी आड भागी गयु
- ४ वीरुद्धि रोगस्य निवारणं भवति- औषधिओथी रोगनु  
निवारणु थाय छे

### संधि करेला वाक्यो

१ लताभिर्वक्ष आच्छादित । आच्छादितो वृक्षो लताभि  
वृक्ष आच्छादितो लताभि । वक्षो लताभिराच्छादित । २  
याञ्चया पतति मनुष्य । मनुष्यो याञ्चया पतति । मनुष्य पतति  
याञ्चया । ३ महिलाभिविद्याध्ययनमवश्य कर्तव्यम् । कत यम-  
वश्य विद्याध्ययन महिलाभि । विद्याध्ययनमवश्य कर्तव्य  
महिलाभि । ४ समिति शूरा युध्यन्ते । युध्यन्ते शूरा समिति ।  
शूरा समिति युध्यन्ते । ५ सारिता पति समुद्र । समुद्र सारिता  
पति । पति सारिता समुद्र । ६ तडिता वृक्षो भग्न । भग्नो  
वृक्षस्तडिता । वृक्षो भग्नस्तडिता ।



## पाठ ३५

पूर्व पाठोमीं जे महाभारतनां श्लोक अने शभायणुनो गद्य भाग आभ्यो छे; तेनुं संधियुक्त संस्कृत हुवे अर्ही आभ्यु' छे. चांयठे अनेो सारी पेठे अल्यास करवो—

( १ )

वैशम्पायन उवाच— ततो भूरिदक्षिण. कौन्तेयो राजा संप्रस्थितः । अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ।

तत्रैव वदतां वरो राजा लोमशं पप्रच्छ । वातापिरगस्त्येन किमर्थमुपशामितः ?

स मानवान्तकी दैत्यश्च किंप्रभाव आसीत् ? महात्मनो-ऽगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं चोदितः ?

लोमश उवाच— हे कौरवनन्दन ! इल्वलो नाम दैतेयः पुरा मणिमत्यां पुर्यासीत् । तस्य चानुजो वातापिः ।

वारंवार चांयवाधी जे क'छ मुश्केली नठे तो ते हूर करवाने भाटे आ थोपडीने छव्वीसमे पाठ तपासवो.

( २ )

सीतोवाच— हे राम ! सुव्रतां स्वकां नारीं पतिव्रतां मां केन हेतुना वनं नेतुं न रोचयसे ? यद्येवं दुःखितां मां नेतुं नेच्छसि तर्हि विपं पास्यामि भरिष्यामि च । हे अनघ राम ! अहं मनसाऽपि त्वद्वृत्तेऽन्यं पुरुषं न द्रष्टुमिच्छामि । त्वया विनैप निरयः

स्यात् । इति मम परां प्रीतिं जानन्मया सहैव वनं गच्छ । विरह-  
शोकं मुहूर्तमपि सहितुं नोत्सहे । किं पुनर्वर्षाणि चतुर्दश ?

राम उवाच- हे देवि ! तव दुःखेन स्वर्गमपि न रोचये । अतो  
वनाय मामनुगच्छस्व । हे सीते ! आरभस्व वनवासक्षमाः  
क्रियाः । देहि ब्राह्मणेभ्यो विविधानि रत्नानि । मा विरय ।  
संत्वरस्व ।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं श्रुत्वा शोकं सोढुमसमर्थो राममुवाच—  
अहं धनुर्धरस्त्वां वनमनुगमिष्यामि । मया समेतोऽरण्यानि  
विचरिष्यासि । त्वया विनाऽहं देवलोकमपि न वृणे । नामरत्वं न  
चापि लोकानामैश्वर्यं कामये ।

एवं वनवासाय निश्चितः सौमित्रिः सान्त्वनैर्वह्निभिः रामेण  
निपिद्धः । परंतु स पुनरुवाच । अनुज्ञातोऽहं भवता पूर्वमेव । किं  
पुनरिदानीं निवारणं क्रियते ?

अनेन सुप्रीतो राम उवाच—हे सौमित्रे ! ब्रज, आपृच्छस्व  
सर्वं मुहूर्त्तमम् । हे लक्ष्मण ! राज्ञा जनकस्य महायज्ञे ये द्वित्ये  
घनुषी, अभये क्वचि, अक्षयसायकौ तूणीरौ, द्वौ खड्गौ च सर्व  
तदायुधमादाय क्षिप्रमागच्छ ।

वैदेह्या सह ब्राह्मणेभ्यो बहुधनं दत्त्वा रामलक्ष्मणौ पितरं द्रष्टुं  
अगमतुः । तदा रामं सीतां लक्ष्मणं च पदातिमेव दृष्ट्वा शोको-  
पहतचेतसो जना ऊचुः । आकाशगंगायै भूतैर्या सीता द्रष्टुं न  
शक्या तामेव सीतामद्य राजमार्गगता जना पश्यन्ति । रामः  
सूतमुवाच—आग्याहि मां पितुः । सोऽपि रामप्रेपित. क्षिप्रं

निःश्वसन्तं नृपतिं दृष्टवान् । कथितं च तेनास्मै । अयमत्र रामः  
सत्यपराक्रमस्ते सुतो द्वारि तिष्ठति, सर्वान्सुहृद आपृच्छय,  
त्वामिदानीं द्रष्टुमिच्छति । हे जगतीपते ! इदानीं तं रामं पश्य ।

वांशके आ पाठने जे थार वार वांशके अने जे केध वाक्य  
समज्जमां न आवे ते आगच्छुत्रीसमां पाठमां जेवुं. त्यां जे  
वाक्ये पदच्छेद पूर्वक आभ्यां छे.

### समास ।

शोकोपहतचेतसौ- शोकेन उपहतं शोकोपहतम् । शोकोपहतं  
चेतः यस्य सः शोकोपहतचेताः । तौ शोकोपहतचेतसौ ।

### वाचन-- पाठः

सीतोवाच— हे रामचन्द्र ! पतिव्रतां स्वकीयां पत्नीं मां केन  
कारणेन वनं नेतुं नेच्छसि ? यदि मामेवं दुःखितां वनं नेतुं न  
रोचयसे, तर्हि मरिष्याम्यत्रैव, विषं वा पास्यामि । अहं मनसा-  
पि पुरुषमन्यं त्वद्वत्ते द्रष्टुमपि नेच्छामि । त्वद्वत्ते स्थातुमप्यत्र न  
रोचये । किं पुनर्जीवितुम् ? त्वया विना नरक एव एष लोकः  
स्यात् । अतो मया सहैव गच्छ वनम् ।

## ५१४ ३६

आकाश इव निष्कम्पो दशरथो गंभीरतया तं सत् प्रत्युवाच  
हे सुमंत्र ! मे दारान्नानय । य इह मामकाः सन्ति तानप्यन्नानय  
सर्वैः परिवृत एव राघवं द्रष्टुमिच्छामि ।

तथा राज्ञाऽऽज्ञापितः सूतो राजदारान् रामं लक्ष्मणं मैथिलीं  
चादायाभिमुखो जगाम । कृताञ्जलिमायान्तं पुत्रं रामं दृष्ट्वा  
राजा वेगेन तमभिदुद्राव । परंतु दुःखार्तो राजा राममसंप्राप्यैव  
सूर्च्छितो भूत्वा भुवि पपात । तदा राजवेश्मनि 'हा रामेति' स्त्रीणां  
विलापः संजज्ञे । रामलक्ष्मणौ तु सीतया साकं शोकार्तं नृपं  
परिष्वज्य तं पर्यंके समशेषितयन्तौ ।

अथ रामो लब्धसंज्ञं महीपतिमुवाच । हे महाराज ! त्वामापृच्छे ।  
पश्य मां दंडकारण्ये प्रस्थितम् । लक्ष्मणं चानुजानीहि । मामन्वेतु  
सीताऽपि वनम् । हे राजन् ! शोकमुत्सृज्य नः सर्वाननुजानीहि ।

राजा दशरथ उवाच- हे राम ! मां निगृह्याद्यैव त्वमयोध्यायां  
राजा भव । अहं कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।

एवमुक्तो रामः पितरमुवाच- भवान् हि पृथिव्याः पतिः ।  
अहमरण्ये वत्स्यामि । न मे राज्यस्येच्छा । वने चतुर्दशवर्षाणि  
विहृत्य पुनस्ते पादां प्रहाप्यामि ।

आर्तो राजा रुदन् प्रियं पुत्रमप्रधीत् । श्रेयसे वृद्धये पुनराग-  
मनाय चाव्यग्रो भूत्वाऽकुतोभयमारिष्टं पंथानं गच्छ । न शक्यते  
धर्माभिमानसः सत्यात्मनश्च ते बुद्धिः सन्निवर्तयितुम् । हे पुत्र !

अद्य त्विदानीं रजनीं न गच्छ । एकाहं तव दर्शनेन तावत्साधु  
चराम्यहम् । वस, मामद्य मातरं च संपश्यन् शर्वरीमिमाम् ।  
साधयिष्यासि कल्ये श्वः सर्वकामैस्तर्पितः ।

अथार्तस्य पितुर्भाषणं श्रुत्वा रामोऽब्रवीत् । हे पितः ! यान्गु-  
णानद्य प्राप्स्यामि तान्श्वो मे कः प्रदास्यति ? यो वरस्त्वया युद्धे  
कैकेय्यै दत्तः स निखिल एवेदानीं तस्यै दीयताम् । हे पार्थिव !  
त्वं सत्यप्रतिज्ञो भव । दीयतां राज्यं भरताय । न मे कांक्षितं  
राज्यं सुखं वा । ते दुःखमपगच्छतु, वाप्पपरिप्लुतो मा भू ।

दुःखित एव राजा राममालिङ्ग्य नष्टसंज्ञो भूत्वा भूमौ पपात ।  
कैकेयीं वर्जयित्वा समस्ता देव्योऽपि समेतास्तत्र रुरुदुः । तद्य सर्वं  
हाहाकृतं वभूव ।

पाठके अख्यास ऊरती वेणा ने केाध वाक्य न समलय ते  
पाछला धत्रीसभा पाठमां नेवुं.

### वाचन पाठः ।

राजा दशरथस्तं सूतं गम्भीरतया वाचा प्रत्युवाच । हे सुमन्त्र !  
मम सर्वाः पत्नीरत्रानय । येऽत्र मामका, जनाः सन्ति, तानं  
सर्वान् शीघ्रमत्रानय । सर्वे मम संबन्धिनोऽत्रागच्छन्तु । सर्वैस्तैः  
परिवेष्टितोऽहं मम पुत्रं रामं द्रष्टुमिच्छामि । सर्वे सत्वरमत्रा-  
गच्छन्तु । एवमाज्ञापितो राज्ञा स सूतस्तथा चकार ।

## ५।४ ३७

**दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'शरद्' शब्दः ।**

१ शरत्, शरद्	शरदौ	शरदः
सं० " "	"	"
२ शरदम्	"	"
३ शरदा	शरद्भवाम्	शरद्भिः
४ शरदे	"	शरद्भ्यः
५ शरदः	"	"
६ "	शरदो	शरदाम्
७ शरदि	"	शरत्सु

नीचे लभेदा शब्दोनां रूप आ प्रभाष्ये अने छे—

आपद् - आपत्ति	संपद् - संपत्ति
विपद् - विपत्ति	संसद् - सला
सामिध् - समिधा	परिपद् - "
मृद् - माटी	दृपद् - पत्थर

१ आपदि एव मित्रस्य परीक्षा भवति- आपत्तिभांश्च मित्रनी  
परीक्षा थाय छे.

२ संसदि सर्वे पंडिता वदन्ति- सलाभां गधा पंडितो भोले छे.

**पकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नित्यबहुवचन 'अप्' शब्दः ।**

१	आपः	२	अप
सं०	"	३	आद्भिः

૪	અદ્ભ્યઃ	૬	અપામ્
૫	”	૭	અપ્સુ

“ આપ્ ” શબ્દ હુંમેશાં બહુવચનમાંજ રહે છે. એનાં એક અને દ્વિવચનનાં ૩૫ પ્રયોગમાં આવતાં નથી.

૧ અદ્ભિઃ ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ = પાણીથી શરીર શુદ્ધ થાય છે.

૨ અપાં પતિઃ સમુદ્રઃ = જળનો પતિ સમુદ્ર છે.

૩ અપ્સુ અમૃતં અસ્તિ = પાણીમાં અમૃત છે.

૪ અપાં ફેનેન કિં ભવતિ ? = પાણીનાં શીલુથી શુ થાય છે ?

રકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ‘ દ્વાર્ ’ શબ્દઃ ।

૧ દ્વાઃ	દ્વારૌ	દ્વારઃ
સં. ”	”	”
૨ દ્વારમ્	”	”
૩ દ્વારા	દ્વાભ્યામ્	દ્વાર્ભિઃ
૪ દ્વારે	”	દ્વાર્ભ્યઃ
૫ દ્વારઃ	”	”
૬ ”	દ્વારોઃ	દ્વારામ્
૭ દ્વારિ	”	દ્વાઃસુ

૧ દ્વારપાલઃ દ્વારિ તિષ્ઠતિ- દ્વારપાલ દરવાજામાં ઉભો રહે છે.

૨ દ્વારં પિષેહિ- દરવાજો બંધ કર.

૩ ત્વં કેન દ્વારા આગતઃ ?- તું કયે દરવાજે આંચે ?

૪ દ્વાઃસુ ઉદકં સ્થાપય- બારણામાં જળ મૂક.

अहो याद राभवुं के आ रकारान्त श्रीखिंगी ' द्वार ' शब्द छे. अकारान्त नान्यतर-व्यतिना " द्वार " शब्द अनाधी लिख छे, अनां इप अकारान्त नपुंसक लिंगना ' ज्ञान ' शब्दनी लेभ थाय छे. ( ज्ञान शब्दनां इप अंक ४ भां पाठ २५ भां लुओ ) ?

संधि करेला वाक्ये।

- १ मानवान्तको दैत्यः किंप्रभाव आसीत् । किंप्रभाव आसीन्मानवान्तको दैत्यः । दैत्यो मानवान्तक आसीत्किंप्रभावः ?
- २ महात्मनोऽगस्त्यस्य मन्युः किमर्थं चोदितः ? किमर्थमुदितश्च मन्युर्महात्मनोऽगस्त्यस्य ? अगस्त्यस्य महात्मनो मन्यु किमर्थमुदितश्च ? मन्युरगस्त्यस्य महात्मन उदितश्च किमर्थम् ?
- ३ अत्रैव वदतां वरो राजा लोमशं पप्रच्छ । पप्रच्छ वदतां वरो राजा लोमशमत्रैव ।
- ४ अयमत्र सत्यपराक्रमस्ते सुतो रामो द्वारि तिष्ठति । तिष्ठति द्वारि ते सुतो रामः सत्यपराक्रमोऽयम् । द्वारि तिष्ठति सत्यपराक्रमोऽयं ते सुतो रामः ।
- ५ सर्वान्सुहृद आपृच्छय त्वामिदानीं द्रष्टुमिच्छति । इच्छति द्रष्टुं त्वामिदानीं सुहृदः सर्वानापृच्छय । त्वामिदानीं द्रष्टुमिच्छति, आपृच्छय सर्वान्सुहृदः ।
- ६ इदानीं तं रामं पश्य । पश्य रामं तमिदानीम् । तं पश्येदानीं रामम् । पश्य तमिदानीं रामम् ।



## ૫૧૪ ૩૮

રકારાન્તઃ, સ્ત્રીલિંગો ' ગિર્ ' શબ્દઃ ।

૧ ગીઃ	ગિરૌ	ગિરઃ
સં૦ ૨ ગિરમ્	"	"
૩ ગિરા	ગીર્ભ્યામ્	ગીર્ભિઃ
૪ ગિરે	"	ગીર્ભ્યઃ
૫ ગિરઃ	"	"
૬ ગિરો	ગિરોઃ	ગિરામ્
૭ ગિરિ	"	ગીર્ણુ

૧ ગિરા ईश्वरं स्तुहि - વાણીથી ઇશ્વરની સ્તુતિ કર.

૨ ગીર્ભિઃ મનુષ્યાઃ વ્યવહરન્તિ - વાણીથી મનુષ્ય વ્યવહાર કરે છે.

૩ તવ ગિરિ મધુરતા ભવતુ - તારી વાણીમાં મધુરતા હો.

૪ તસ્ય ગિરાં માધુર્યં વર્ણનીયં અસ્તિ - તેની વાણીની મધુરતા પ્રશંસા પાત્ર છે.

રકારાન્તઃ, સ્ત્રીલિંગઃ ' પુર્ ' શબ્દઃ ।

૧ પૂઃ	પુરૌ	પુરઃ
સં૦ ૨ પુરમ્	"	"
૩ પુરા	પૂર્ભ્યામ્	પૂર્ભિઃ

૪ પુરે	પૂર્વ્યામ્	પૂર્વ્યઃ
૫ પુરઃ	"	"
૬ "	પુરો	પુરામ્
૭ પુરિ	"	પૂર્ણ

આ પ્રમાણે " ધુર્ " શબ્દનાં રૂપ બને છે.

૧ યઃ પુરિ વસતિ સ પુરુષઃ ભવતિ = જે શહેરમાં રહે છે તે પુરુષ બને છે.

૨ શત્રુણાં પુરઃ કઃ વિદારકઃ ? = શત્રુઓની નગરીનો કોણ વિદારક છે ?

૩ તાસાં પુરાં કઃ રાજા અસ્તિ ? = તે નગરીઓનો કોણ રાજા છે ?

૪ સ્વકીયં પુરં ગચ્છ = તારા પોતાના શહેરમાં જા.

૫ યદા પુરિ તસ્ય વાસઃ ભવતિ તદા દુન્દુભિઃ શબ્દં કરોતિ = જ્યારે શહેરમાં તેનો ઉતારો થાય છે ત્યારે ઢાલ વાગે છે.

અંધિ કરેલાં વાક્યો

પુરિ યો વસતિ સ પુરુષો ભવતિ । શત્રુણાં પુરઃ કો વિદારકઃ ? તાસાં પુરાં કો રાજાઽસ્તિ । યદા પુરિ તસ્ય વાસો ભવતિ તદા દુન્દુભિઃ શબ્દં કરોતિ ।

યા સીતાકાશગૈરપિ ભૂતૈર્દ્રષ્ટું ન શક્યા તામેવ માર્ગગતા અપિ જનાઃ પશ્યન્તિ । પશ્યન્તિ માર્ગગતા અપિ જનાસ્તામેવ યા સીતાકાશગૈરપિ દ્રષ્ટું ન શક્યા ભૂતૈઃ । ભૂતૈરાકાશગૈરપિ યા સીતા દ્રષ્ટું ન શક્યા, તાં સીતાં માર્ગગતા અપિ સર્વે જનાઃ પશ્યન્તિ ।

## ५४३६

आ ५४३मां तमे नीचे लभेत्वा श्लोकोक्तानुं अध्ययन करो—

वैशम्पायन उवाच ।

यधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।

अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १ ॥

( म. भा. वन. अ. १५९ )

अन्वयः—युधिष्ठिरः तं तपसा दग्धकिल्बिषं आसाद्य प्रीतः नाम कीर्तयन् शिरसा अभ्यवादयत ।

संस्कृतटीका—युधिष्ठिरः धर्मराजा तं आर्षिपेणं मुनिं तपसा तपश्चरणेन दग्धकिल्बिषं दग्धपातकं आसाद्य प्राप्य प्रीत मनसा संतुष्टः भूत्वा, नाम कीर्तयन् स्वकीयं नाम कथयित्वा, शिरसा स्वकीयशीर्षेण अभ्यवादयत नमस्कृतवान् ।

अर्थ—युधिष्ठिरे ते तपवडे निष्पाप भवेत्वा आर्षिषेषु मुनिने मणीने संतोष पाभी पोतानुं नाम जलुपी भस्तक नभापी प्रथुम कथां.

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।

शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २ ॥

संस्कृतटीका—तत तदनंतरं कृष्णा द्रौपदी, भीम च सुतपस्विनौ उत्तमतपोयुक्तौ यमौ नकुलसहदेवौ शिरोभिः स्वकीयं शीर्षं. राजर्षिं राजश्रेष्ठं आर्षिपेणं प्राप्य नमस्कृत्य तं परिवार्य सर्वतः धावृत्य उपतस्थिरे उपविष्टा ।

अर्थ—पछी द्रौपदी, लीम, नकुल अने सहदेव पोटानां भक्षक नभावी ते ऋषिने प्रणाम करीने इरते जेहा.

तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पांडवानां पुरोहितः ।

यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३॥

संस्कृतटीका— तथा एव तेन एव प्रकारेण पांडवानां पंडु-  
नंदनानां पुरोहितः उपाध्यायः धर्मज्ञः धर्मशास्त्रज्ञः धौम्यः मुनिः,  
यथान्यायं न्यायं रीतिं न उल्लंघ्य यथा भवति तथा, तं सं-  
शितव्रतं नियमवन्तं ऋषिं आर्ष्टिपेण, उपाक्रान्त प्राप्त ।

अर्थ— ते प्रभाषे पांडवोना पुरोहित धौम्यमुनि पक्ष योग्य  
रीत प्रभाषे ते नियमवाणा ऋषिने भव्या.

अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।

पांडोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥४॥

अन्वय.— सः धर्मज्ञ मुनि दिव्येन चक्षुषा पांडो. पुत्रान्  
कुरुश्रेष्ठान् अन्वजानात् । आस्यतां इति च अब्रवीत् ।

संस्कृतटीका— सः धर्मज्ञः धर्मशास्त्रज्ञानयुक्तः मुनिः आर्ष्टि-  
पेण दिव्येन अलौकिकेन चक्षुषा नेत्रेण अन्तर्ज्ञानेन इत्यर्थः ।  
पाण्डोः पुत्रान् पाण्डवान् कुरुश्रेष्ठान् इति अन्वजानान् ज्ञातवान् ।  
तथा च तान् पाण्डवान् आस्यतां उपविशतां इति च अब्रवीत् ।

अर्थ— ते धर्म ज्ञानार मुनि आर्ष्टिपेण दिव्य दृष्टिसे तेजो,  
पांडुपुत्र करवशे छे, जेभ जण्णीने जेसी जेजो जेभ जेज्या.

कुरूणामृषभं पार्थ पूजयित्वा महातपाः ।  
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥५॥

अन्वयः— महातपाः भ्रातृभिः सह आसीनं कुरूणां ऋषभं पार्थ पूजयित्वा अनामयं पर्यपृच्छत् ॥

संस्कृतटीका— महातपाः गहता तपःसामर्थ्येन युक्तः आष्टि-  
पेणः ऋषिः भ्रातृभिः भीमादिभिः वंधुभिः सह आसीनं उपविष्टं  
कुरूणां कौरवाणां ऋषभं श्रेष्ठं पार्थं पृथापुत्रं धर्मराजं पूजयित्वा  
संपूज्य अनामयं रोगराहित्यं कुशलं पर्यपृच्छत् पृष्टवान् ।

अर्थ— लारे तपवाणा ते ऋषिञ्जे लाधञ्जोनी साथे जेठेला  
कौरवेभां मुख् धर्मराजनो सत्कार कर्यो; अने कुशणता पूछी.

ने कुरुपे भावं कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ।

मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥६॥

( म. भा. वन. अ. १५९ )

अन्वयः— हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुपे : कच्चित् धर्मे  
प्रवर्तसे ! ते च मातापित्रोः वृत्तिः कच्चित् न सीदति !

संस्कृतटीका— हे पार्थ ! हे पृथानंदन धर्मराज ! अनृते  
असत्ये भावं स्वकीयां प्रवृत्तिं न कुरुपे त्वं न करोषि ? तथा च  
त्वं धर्मे स्वधर्मपालने कच्चित् प्रवर्तसे किम् ? तव मातापित्रोः  
मातारि पितारि च वृत्तिं वर्तनं कच्चित् न सीदति, मातापित्रोः  
सेवां करोषि वा न ?

अर्थ—हे धर्मशाल ! तमारी प्रवृत्ति अक्षत्य तरङ्ग तो नहीं  
 ढगती ने ? धर्मभां तमारी प्रवृत्ति छे ? माता पिता विधे तमारी  
 ( वृत्ति ) लावना ओछी तो थछ नहीं रही ?

संधि कशेदां वाक्ये।

युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्धकिल्बिषमासाद्य प्रीतो नाम कीर्तयन्  
 शिरसाऽभ्यवादयत् । तत कृष्णाश्च भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ  
 च शिरोभी राजपि प्राप्य परिवार्योपतस्थिरे । तथैव धर्मज्ञो  
 धौम्य पाण्डवानां पुरोहितो यथान्यायं तं संशितव्रतमृषिमुपा-  
 क्रान्तः । स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठान-  
 न्वजानात् । आस्यतामिति चाब्रवीत् ।

महातपा भ्रातृभिः सह आसीनं कुरूणामृपभं पार्थ पूज-  
 यित्वानामयं पर्यपृच्छत् । पर्यपृच्छदनामयं महातपाः पूजयित्वा  
 पार्थं कुरूणामृपभं, भ्रातृभिः सहासीनम् । सहासीनं भ्रातृभिः,  
 ऋपभं कुरूणां पार्थं पूजयित्वा पर्यपृच्छदनामयम् ।

• अनृते भावं न कुरुपे ? न कुरुपेऽनृते भावम् । भावमनृते  
 न कुरुपे ?

વકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો 'દિવ્' શબ્દઃ ।

૧ ઘૌઃ	દિવૌ	દિવઃ
સં૦ " "	" "	" "
૨ દિવમ્	" "	" "
૩ દિવા	દ્યુમ્યામ્	દ્યુભિઃ
૪ દિવે	" "	દ્યુભ્યઃ
૫ દિવ	" "	" "
૬ દિવઃ	દિવોઃ	દિવામ્
૭ દિવિઃ	" "	દ્યુપુ

૧ સ્વકીયેન શુદ્ધેન કર્મણા પુરુષઃ દિવે ગચ્છતિ = પોતાનાં શુદ્ધ કર્મથી મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે.

૨ દિવિ દેવા અધિશ્રિતાઃ = સ્વર્ગમાં દેવ રહે છે.

૩ દિવઃ સ્થાને કસ્ય નિવાસઃ ? = સ્વર્ગમાં કોનો નિવાસ છે ?

૪ ઉર્ધ્વ ઘૌઃ પ્રકાશતે = આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે છે.

વાંચકે અહીં આ પુસ્તકનાં ૩૩ પાઠમાં ઓકારાન્ત 'ઘૌ' શબ્દનાં ૩૫ જોવાં અને એ શબ્દનાં ૩૫૦ની સાથે સરખામણી કરવી એ બંને શબ્દોનું તાત્પર્ય સામાન્ય રીતે સરખું છે, માટે કદાચ શંકા થવી શક્ય છે.

### શકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગો ' દિશ્ ' શબ્દઃ ।

૧ દિક્, દિગ્	દિશૌ	-	દિશઃ
સં૦ " "	"		"
૨ દિશમ્	"		"
૩ દિશા	દિગ્ભ્યામ્		દિગ્ભિઃ
૪ દિશે	"		દિગ્ભ્યઃ
૫ દિશ	"		"
૬ "	દિશૌ		દિશામ્
૭ દિશિ	"		દિક્ષુ

- ૧ પૂર્વસ્યાં દિશિ કસ્ય રાજ્યં આસ્તિ ? પૂર્વ દિશામાં કોનું રાજ્ય છે ?
- ૨ સર્વેષાં દિશાં મધ્યે વ્યાપ્ય ક ભવતિ ? સર્વ દિશાઓના મધ્યને વ્યાપીને કોણુ છે ?
- ૩ દિગ્ભ્ય સ્વાહા - દિશાઓને માટે સ્વાહા કરો.

પાઠકે અહીં ધ્યાનમાં રાખવું કે આકારાન્ત 'દિશા' શબ્દ એવાથી બિન્ન છે, અને તેના રૂપ " રમા " શબ્દના રૂપોની જેમ થાય છે.

### ષકારાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ ' ત્વિપ્ ' શબ્દઃ ।

૧ ત્વિદ્, ત્વિદ્	ત્વિપૌ		ત્વિપ
સં૦ " "	"		"
૨ ત્વિપમ્	"		"
૩ ત્વિપા	ત્વિદ્ભ્યામ્		ત્વિદ્ભિઃ



૪ ત્વિપે	ત્વિદ્ભ્યામ્	ત્વિદ્ભ્યઃ
૫ ત્વિપ્	"	"
૬ "	ત્વિપોઃ	ત્વિપામ્
૭ ત્વિપિ	"	ત્વિદ્સુ, વિદ્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ ડોઠ છે—

પ્રાવૃપ્ - વર્ષા ઋતુ	ત્વિપ્ - પ્રકાશ
તૃપ્ - તૃષા, તરસ	

- ૧ પ્રાવૃપિ વૃષ્ટિઃ ભવતિ— વર્ષા ઋતુમાં વરસાદ પડે છે
- ૨ સ પુરુષઃ તૃષા પીડિતઃ— તે માણસ તરમથી પીડાય છે.
- ૩ ત્વં રૂપા યુક્તઃ ન ભવ - તું ક્રોધ યુક્ત ન થા.
- ૪ સૂર્યઃ સ્વકીયયા ત્વિપા યુક્તઃ અસ્તિ— સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે.

અંધિ કરેલા વાક્યો

પ્રાવૃપિ વૃષ્ટિર્ભવતિ । ભવતિ વૃષ્ટિઃ પ્રાવૃપિ । સ પુરુષસ્તૃષા પીડિતઃ । પીડિતસ્તૃષા સ પુરુષઃ । તૃષા પીડિતસ્ત પુરુષઃ । ત્વં રૂપા યુક્તો ન ભવ । ન ભવ રૂપા યુક્તસ્ત્વમ્ । સૂર્યઃ સ્વકીયયા ત્વિપા યુક્તોઽસ્તિ । સ્વકીયયા ત્વિપા યુક્તોઽસ્તિ સૂર્યઃ ।

-૦=૦-

## ५।३ ४१

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' भास् ' शब्दः ।

१ भाः	भासौ	भासः
सं० ॥	॥	॥
२ भासम्	॥	॥
३ भासा	भाभ्याम्	भाभि-
४ भासे	॥	भाभ्यः
५ भासः	॥	॥
६ भासः	भासोः	भासाम्
७ भासि	॥	भास्तु

१ ईश्वरस्य भासा सर्वे इदं विभाति- ध्रुवनां प्रकाशधी आ  
यधुं प्रकाशे छे

२ सूर्यस्य भासि प्राणिनां जीवनसत्त्वं भवति- सूर्यनां प्रकाश-  
भां प्राणीभ्योनां ज्वननुं सत्त्व डोय छे-

सकारान्तः स्त्रीलिङ्गो ' आशिस् ' शब्दः ।

१ आशी	आशिषौ	आशिषः
सं० ॥	॥	॥
२ आशिषम्	॥	॥
३ आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीभि-
४ आशिषे	॥	आशीर्भ्यः
५ आशिषः	॥	॥

६ आशिपः	आशिपोः	आशिपाम्
७ आशिपि	"	आशीःपु
१ योगिनः आशिपा अहं कृतार्थः अस्मि-	योगीनां आशीर्वाह-	
	थी हुं कृतार्थं छुं.	
२ तेषां आशीर्भिः युष्माकं कल्याणं भविष्यति-	तेषां आशीर्वाहथी ताङ् कल्याणं यथे.	

हकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'उपानह्' शब्दः ।

१ उपानत्, उपानद्	उपानहौ	उपानहः
सं० " "	"	"
२ उपानहम्	"	"
३ उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः
४ उपानहे	"	उपानद्भ्यः
५ उपानहः	"	"
६ "	उपानहोः	उपानहाम्
७ उपानहि	"	उपानत्सु

- १ हे भृत्य ! मम नूतनां उपानहं अत्र आनय- हे नोकर ! मारा  
' नवा जेडा अर्ही लाव.
- २ तथा एतां पुराणां उपानहं तत्र नय- तथा आ जूनः जेडा  
त्यां लक्ष ज.
- ३ मम द्वे अपि उपानहौ आर्द्रे स्तः-मारा जेडे जेडा आर्द्रे छे.



## પાઠ ૪૨

આ પાઠમાં નીચે લખેલા પ્રલોકોનો અભ્યાસ કરો—

કચિત્તે ગુરવઃ સર્વે વૃદ્ધા વૈદ્યાશ્ચ પૂજિતાઃ ।

કચ્ચિન્ન કુરુપે ભાવં પાર્થ પાપેષુ કર્મસુ ॥ ૭ ॥

( મ૦ ભારત વન૦ અ. ૧૫૯ )

અન્વયઃ— કચિત્ તે સર્વે ગુરવઃ વૃદ્ધાઃ વૈદ્યાઃ ચ પૂજિતાઃ ?  
હે પાર્થ ! પાપેષુ કર્મસુ કચિત્ ભાવં ન કુરુપે ?

અર્થ— તમે સર્વે ગુરુઓ, વૃદ્ધ, વૈદ્યાની પૂજા કરો છો ? હે  
ધર્મરાજ ! પાપ કર્મોમાં તું પ્રેમ રાખતો નથી ?

સુકૃતં પ્રતિકર્તું ચ કચ્ચિન્દ્રાતું ચ દુષ્કૃતમ્ ।

યથાન્યાયં કુરુશ્રેષ્ઠ જાનાસિ ન વિકત્થસે ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ— હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! સુકૃતં પ્રતિકર્તું ચ દુષ્કૃતં હાતું ચ  
કચિત્ યથાન્યાયં જાનાસિ ન વિકત્થસે ?

અર્થ— હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પુણ્ય કરવાને અને પાપ દૂર  
કરવાને માટે યોગ્ય રીત તું બાણું છે ? અને ( માત્ર ) બોલતો  
તો નથી ને ?

યથાર્હ માનિતાઃ કચ્ચિત્ત્વયા નન્દન્તિ સાધવઃ ।

વનેષ્વપિ વસન્કચ્ચિદ્ધર્મમેવાનુવર્તસે ॥ ૯ ॥

અન્વયઃ— ત્વયા યથાર્હ માનિતાઃ સાધવઃ કચિન્ નન્દન્તિ ?  
વનેષુ વસન્ અપિ ધર્મ એવ અનુવર્તસે ?

અર્થ— તારાથી યોગ્ય માન પામેલા સાધુ આનંદિત તો છે !  
વનમાં રહેતો હોવા છતાં પણ તુ ધર્માનુસારજ વર્તન કરે છે ?

કચ્ચિદ્દૌમ્યસ્ત્વદાચારૈર્ન પાર્થ પરિતપ્યતે ।

દાનધર્મતપઃ શૌચૈરાર્જવેન તિતિક્ષયા ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:— હે પાર્થ ! ત્વદાચારૈઃ ધૌમ્યઃ કચ્ચિત્ ન પરિતપ્યતે ?  
દાનધર્મતપઃ શૌચૈઃ આર્જવેન તિતિક્ષયા !

અર્થ— હે ધર્મરાજ ! તારા આચારથી ધૌમ્ય મુનિને દુઃખ તો  
નથી થતું ? દાન, ધર્મ, તપ, ( શૌચ ) શુદ્ધતા ( આર્જવ ) સરળતા  
અને ( તિતિક્ષા ) સહનશીલતા વિગેરે તો ઠીક છે ?

પિતૃપૈતામહં વૃત્તં કચ્ચિત્પાર્થાનુવર્તસે ?

કચ્ચિદ્રાજર્પિયાતેન પથા ગચ્છસિ પાંડવ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:— હે પાર્થ ! પિતૃપૈતામહં વૃત્તં કચ્ચિત્ અનુવર્તસે ?  
હે પાંડવ ! રાજર્પિયાતેન પથા કચ્ચિત્ ગચ્છસિ ?

અર્થ— હે ધર્મરાજ ! પિતા અને દાદાના વર્તન જેવું આચરણ  
કરે છે ? હે પાંડવ ! રાજાઓનાં માર્ગને તો તમે અનુસરે છે ?

સ્વે સ્વે કિલ કુલે જાતે પુત્રે નપ્તરિ વા પુનઃ ।

પિતરઃ પિતૃલોકસ્થાઃ શોચન્તિ ચ હસન્તિ ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય:— સ્વે સ્વે કુલે પુત્રે વા પુનઃ નપ્તરિ જાતે પિતૃલોક-  
સ્થાઃ પિતરઃ શોચન્તિ ચ હસન્તિ ચ કિલ ।

અર્થ— પેતાપેતાનાં કુળમાં પુત્ર અથવા પ્રપૈત્ર પેદા થતાં  
પિતૃલોકમાં રહેનારા પિતા શોક કરે છે અને કોઈ કોઈ વાર  
હાસે પણ છે.

કિં તસ્ય દુષ્કૃતેઽસ્માભિઃ સંપ્રાપ્તવ્યં ભવિષ્યતિ ।  
 કિંચાસ્ય સુકૃતેઽસ્માભિઃ પ્રાપ્તવ્યમિતિ શોભનમ્  
 ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ— તસ્ય દુષ્કૃતે અસ્માભિઃ કિં સંપ્રાપ્તવ્યં ભવિષ્યતિ ?  
 અસ્ય ચ સુકૃતે અસ્માભિઃ શોભનં કિં પ્રાપ્તવ્યં ઇતિ ?

અર્થ— ( પિતૃઓ પોતાના મનમાં વિચારે છે, કે ) એઓનાં  
 પાપ કરવાથી અમારે શું લોગવવું પડશે ? અને તેમનાં પુણ્ય  
 કરવાથી અમને શું મળશે ?

પિતા માતા તથૈવાગ્નિર્ગુરુરાત્મા ચ પञ્ચમઃ ।  
 ચસ્યૈતે પૂજિતાઃ પાર્થ તસ્ય લોકાવુઘૌ જિતૌ ॥૧૪ ॥

અન્વયઃ— હે પાર્થ ! પિતા માતા તથા, એ આગ્નિઃ ગુરુઃ ચ  
 પંચમઃ આત્મા એ તે તસ્ય પૂજિતાઃ તસ્ય ડઘૌ લોકૌ જિતૌ ॥

અર્થ— હે પૃથ્વીપુત્ર ! પિતા, માતા, તથા આગ્નિ, ગુરુ અને  
 પાંચમે આત્મા એ જેનાં પૂજયા છે, ( મતલબ કે જેણે એની પૂજા  
 કરી છે ) તેઓને બંને લોક મળી ચુક્યાં છે.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

ભગવાનાર્ય માઽઽહૈતચથાવદ્ધર્મનિશ્ચયમ્ ।  
 યથાશક્તિઃ યથાન્યાયં ક્રિયતે વિધિવન્મયા ॥ ૧૫ ॥

( મ. મારત્ત ઘન. અ. ૧૫૯ )

અન્વયઃ— હે આર્ય ! ભગવાન્ ધર્મનિશ્ચયં યથાવત્ મા આહ,  
 એતત્ મયા યથાશક્તિઃ યથાન્યાયં વિધિવત્ ક્રિયતે ॥

अर्थ— हे आर्थ ! तमे धर्मनिश्चयना जेभ भने कछुं छे, ते दुः यथा-शक्ति अने न्यायना अनुसार (न्यायी रीते) विधि प्रभाषे कउं छुं.

पांडके अे श्लोकेनो सारी पेठे अख्यास करवो अने णनी शके तो श्लोके मोठे करवा.

संधि कुरेलां वाक्यो.

हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुपे ? कच्चिद्धर्मं प्रवर्तसे ? ते च मातापित्रोर्वृत्तिः कच्चिन्न सीदति ! कच्चित्ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ? हे पार्थ ! पापेषु कर्मसु कच्चिद्भावं न कुरुपे । हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रतिकर्तुं च दुष्कृतं हातुं च कच्चिद्ययान्यायं जानासि न विकृत्यसे ! त्वया यथार्हं मानिताः साधवः कच्चिन्नन्दन्ति ? वनेषु वसन्नापि धर्ममेवानुवर्तसे ! हे पार्थ ! त्वदाचार-  
धौम्यः कच्चिन्न परितप्यते !

त्वमनृते भावं न कुरुपे ? किं त्वं न कुरुपे भावमनृते ? ते कच्चिन्न सीदति मातापित्रोर्वृत्तिः ? ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः कच्चित् ? कच्चित्पूजितास्ते सर्वे वृद्धा गुरवो वृद्धाः ? यथार्हं मानितास्त्वया साधवः कच्चिन्नन्दन्ति । वसन्नापि वनेषु धर्ममेवानुवर्तसे किम् ?

## पाठ ४३

### सुमन्त्रस्य प्रत्यागमनम् ।

अथ दुर्मनाः अनुज्ञात सुमन्त्रः हयोत्तमान् योजयित्वा  
 अयोध्यां नगरीं प्रत्यावर्तत । ततः द्वितीये अहनि सायाह्नसमये  
 अयोध्यां समनुप्राप्य सः सारथिः निरानन्दां तां नगरीं ददर्श ।  
 सः शोकाकुलपरमदुर्मनाः सुमन्त्रः तां निःशब्दां शून्यां दृष्ट्वा  
 चिन्तयामास । कच्चिन् रामवियोगसंतापेन सगजाः साश्वाः  
 सजनाः सजनाधिपाः पुरी शोकाग्निना तु न दग्धा ? इति चिन्तापरः  
 सूतः शीघ्रयायिभिः वाजिभिः नगरद्वारं आसाद्य त्वरितः प्रविवेश ।  
 शतशोऽथ सहस्रशश्च सूतं अभिधावन्तः नराः केव राम क्व  
 रामः इति पप्रच्छु । रावयं गंगापारं किञ्चिज्ज, धार्मिकेण महात्मना

### सुमन्त्रं पुनरागमन

त्यारपडी दुःभी मनवाणो सुमन्त्र उत्तम घोडाओने रथमां  
 नेडीने अयोध्या नगरीमां पाछे आये। हुवे भीले दिवसे सध्या  
 क्षणे अयोध्या पडोंशीने ते सारथिचे शडेरने आनंद विडोळुं जेथुं,  
 ते शोकापूर्णे घडोळुं दुःभी मनवाणो सुमन्त्र ते शडेरने शांत शून्य  
 नेछने विचारवा लाग्ये शुं रामवियोगनां दुःप्थी दुःधिओ  
 घोडाओ, भाजुसो अने मानवीओनां स्वामी- राण्य शुद्धां पूर्ण  
 शडेर शोका इथी अग्निथी जणी तो नथी जथुं ? नरा प्रमाणे चिन्तातुर  
 सारथि अडपी आलनारा घोडाओथी नगर दरवाजने फटावीने तेमां  
 शीघ्रताथी हाजल थयो. सेंकरो अने हुजरे, सारथि तरङ्ग टोडता  
 भाजुसो राम कथां छे ? राम कथां छे ? ओ प्रमाणे पूछवा लाग्या-



अनुज्ञात अह निवृत्तोऽस्मीति तान् पौरान् निजगाद । वृत्तान्त  
 अमुं विज्ञाय चाप्पपूर्णमुखा नरा अहा धिक् इति निश्चस्य हा  
 राम इति विचुक्रुशु । स पिहितानन सुमन्त्र राजमार्गमध्येन  
 यत्र राजा दशरथ आसीत् तदेव गृहं उपययौ । स रथान्  
 शीघ्र अवतीर्य राजवेश्म च प्रविश्य महाजनसमाकुला सप्तकक्ष्या-  
 अभिचक्राम । स अष्टमी कक्ष्या प्रविश्य आतुर दीन पुत्रशोक-  
 परिष्टून राजान पाण्डुरेव गृह अपश्यत् । त आसीन राजान  
 अभिगम्य, अभिवाद्य च सुमन्त्र यथोक्त रामवचन प्रन्यवेदयत् ।  
 स विद्वत्मानस राजा तूर्णान् एव तच्छ्रुत्वा रामशोकाभिपीडित  
 सन् मोहं उपगत । मूर्च्छिते पृथिवीपतौ अन्त पुत्र आविद्वम्,

गमने ग जाने पेये पार भूमीने ते धर्मात्मा महात्माधी आजा  
 पाभीने हु पाछे वल्ले छु, आ प्रभाळे ते नगवासीओने  
 गोथे ते षण्णर लण्णीने आसुओधी लण्णेला मे वाणा मनुष्य  
 ' अरे धिक्कार छे ' अे प्रभाळे लाणा लाणा षवास लेता लेता, ' ऐ  
 राम ' कडेता कडेता मोटे मोटेथी रडवा लाओया ते मुअने स ताडते  
 सुम न राजमार्गनी वञ्चे ल्या रात्त दशरथ हुता ते वञ्चा गये  
 ते रथथी लणी उतरिने राजगृहमा प्रवेशीने अने मानवीओधी  
 लण्णेला साते ओरडा पार करी गये तेले आठमा ओरडमा प्रवेश  
 करीने, हु षी, दीन, पुत्रशोकथी धण्णान् षिन्न रात्तने लेथे ते  
 लेडेला गळानी पासे लधने, वदन करीने सुमत्र, लेषु कछु हुतु  
 तेषु रामनु वचन कडेवा लाओये ते अस्थिर मनवाणो गळ चुप  
 णनीने तेने मालगीने राम शोकथी धण्णान् हु षी यता यता भूञ्च  
 पाओये रात्तने भूञ्च पाभता अन्त पुत्र अत्यत हु षी यथु अने

વાહુ ડચ્છિત્ય ચ ચુક્રોશ । તદા સુમિત્રયા સહ કૌસલ્યા પતિતં  
 પતિં ઉત્યાપયમાસ વચનં ચ હૈં અત્રવીન્ । હે મહાભાગ ! વન-  
 વાસાત્ અનુપ્રાસં હમં દૂતં કસ્માત્ ન પ્રતિભાપસે ? દેવ ! યસ્યાઃ  
 મયાત્ સારાયેં રામં ન અનુપૃચ્છસિ સા કૈકેયી હહ ન તિષ્ઠતિ,  
 તસ્માત્ વિશ્રદ્ધં પ્રતિભાષ્યતામ્ । મુહૂર્તેન પ્રતિવુદ્ધ સઃ શોકો-  
 પહતચેતનઃ રાજા દરશયઃ, રામે વનં પ્રવાજિતે પૃષ્ઠીં રાત્રિં ચિન્તાં  
 અભ્યપદ્યત । સ અર્ધરાત્રે સ્વકૃતં દુષ્કૃતં અસ્મરત્ ।

ચિત્રકૂટે ભરતાગમનમ્ ।

પિતુઃ આજ્ઞાં પરિપાલયતઃ વનં પ્રયાતસ્ય રામસ્ય વિરહેન ભરતઃ  
 નિતરણં ચિલિદે । તાતસ્ય અન્ત્યેષ્ટિક્રિયાં સંપાદયિત્વા પ્રજાજનં :

બધા હાંથ ઉચ્ચા કરી કરીને જોર જોરથી રડવા લાગ્યાં. ત્યારે સુમિત્રાની  
 સાથે કૌસલ્યા ઢળી પતિને ઉચ્ચકવા લાગી અને આમ બોલી. હે  
 મહાભાગ્યશાળી વનથી પાછા વળેલા આ દૂતને કેમ જવાબ નથી  
 આપતા ? હે દેવ જેનાં બચને લીધે, તમે સારથિની સાથે રામવિષે  
 વાત નથી કરતાં, તે કૈકેયી અહીં નથી. માટે નિઃશંક બનીને  
 વાતથીત કરો. થોડા વખતમાં ચેતન પામતાં પામતાં, શોકથી જેની  
 ચેતનતા નાશ પામી છે, એવા રાજા દરશય રામનાં વનમાં ચાલી  
 જવાના પછી છઠ્ઠી રાત્રે ચિન્તા કરવા લાગ્યો. તેણે અર્ધરાત્રે ચેતે  
 આચરેલું દુષ્કર્મ યાદ કર્યું.

ચિત્રકૂટમાં ભરત આગમન.

પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતાં કરતાં વનમાં જતાં રામના વિયોગ-  
 થી ભરત ઘણાજ દુઃખી થયા. પિતાનાં મરણ પછીની ક્રિયાઓને

અવબોધ્યમાન. અપિ રાજ્યાસનં સઃ ન જગ્રાહ । રામં વનાત્<sup>૧</sup>  
 હઠાત્ પ્રત્યવર્તનાય કૃતનિશ્ચયઃ સઘઃ એવ પ્રવૃચાલ । તં ગચ્છન્તં  
 અવલોક્ય સર્વે અપિ નગરવાસિનઃ અનુચયુઃ । ગ્રામાત્ ગ્રામં,  
 નગરાત્ નગરં, વનાત્ વનં, આશ્રમાત્ આશ્રમં પર્યટન્તઃ વિદિતરા-  
 મઘૃત્તાન્તઃ કથમપિ ચિત્રકૂટગિરિં અનુગ્રાપુઃ । લક્ષ્મણઃ તુ સસૈન્યં  
 આયાન્તં ભરતં વિલોક્ય સંદેહપરવશેન મનસા રામં અવોચત્,  
 નૂનં અયં ભરતઃ અસ્માન્ અરણ્યે પ્રાપ્તાન્ નિઃસહાયાન્ મન્યમાનઃ  
 જિઘાંસયા સમાયાતઃ અસ્તિ, દર્શનોત્સુકઃ ચેત્ કિમર્યં ન  
 આયાત. એકાકી ? કિં આસીત્ ઇહ સૈન્યસ્ય પ્રયોજનમિતિ ?

સમેટીને, પ્રજાજનોથી સમજાવ્યા છતાં પણ તેણે રાજ્યશાસનને  
 પ્રહણુ કયું નહિ. રામને વનમાંથી બળપૂર્વક પાછા લાવવાને માટે  
 કૃતનિશ્ચયી, તરતજ ચાલી નીકળ્યા. તેને જતો જોઈને સર્વ  
 નગરવાસી તેની પાછળ નીકળી પડ્યા. એક ગામમાંથી બીજાગામમાં  
 એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં, એક વનમાંથી બીજા વનમાં, એક  
 આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં ભટકતાં ભટકતાં, રામનું વૃતાંત  
 જાણુતાં જાણુતાં, ચિત્રકૂટ પર્વતે બધા પણ પહોંચ્યા. લક્ષ્મણ સેનાની  
 સાથે આવતા ભરતને જોઈને સંદેહ-ભરેલા મનથી રામને કહેવા  
 લાગ્યો, કે જરૂર ભરત જંગલમાં આવેલા આપણને નિઃસહાય  
 સમજીને મારવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છે. જો દર્શનની ઇચ્છા હોય  
 તો એકલો કેમ ન આવે ? અહીં સૈન્યની શી જરૂર હતી ?

## પાઠ ૪૪

## સંસ્કૃત-સુભાષિત ।

- ૧ ઉષ્ણો દહતિ ચાદુઃગારઃ શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ = દેવતા ગરમ હોય તો દાઝે છે, અને ઠંડા હોય તો પથ્થુ તેના કાંઈ યથા લાગે છે.
- ૨ ઉપપન્ના હિ દારેપુ પ્રમુતા સર્વતોમુખી = સ્ત્રીઓ પર લોકો મનમાની રીતે હુકમ ચલાવે છે.
- ૩ ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાય ન શાન્તયે = ઉપદેશ આજ્ઞાથી મૂર્ખો ક્રોધિત થાય છે, શાંત નહીં.
- ૪ ઉદિતે હિ સહસ્રાંશૌ ન રઘોતો ન ચન્દ્રમા. = સૂર્યોદય પછી આગીયા કે ચંદ્ર શીકા પડી જાય છે.
- ૫ પટ્ કર્ણાદ્ ભિઘતે મન્ત્રઃ = છ કાને વાત જવાથી ગુસ્સા નથી રહી શકેતી.
- ૬ એકાન્તરિન્તં મિત્રમિપ્યતે = આપણા શત્રુથી જે આઘે હોય તેને ( સ્વાભાવિક ) મિત્ર માની લેવો જોઈએ.
- ૭ ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે નિર્ઘનાનાં મનોરથાઃ = ગરીબોના મનમાં અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, અને નષ્ટ થતી રહે છે.
- ૮ ઇન્ધ્રનાઇઘઘગપ્યાગ્નિસ્તિવપા નાત્યેતિ પૂષણમ્ = અનેક લોકો બાળવા છતાં સૂર્યથી વધુ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થતો નથી.
- ૯ નાતત્તલોહો લોહેન સંધિયતે = લોખંડને તપાવ્યા વગર પીળા લોખંડ સાથે જોડી શકાય નહીં.

- ૧૦ આવેષ્ટિતો મહાસર્પેશ્વન્દનઃ કિં વિપાયતે ? = ભયંકર સર્પોથી ઘેરાયેલું ચન્દન વૃક્ષ શું થોડું પણ વિષ ગ્રહણ કરે છે ?
- ૧૧ આહારે વ્યવહારે ચ ત્યક્તલજ્જઃ સુખી ભવેત્ = આહાર અને વ્યવહારમાં સંકેચ ન કરવો.
- ૧૨ અર્થેષણા ન વ્યસનેષુ ગણ્યતે = ધન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા વ્યસનની ગણતરીમાં આવતી નથી.
- ૧૩ આરઘ્યાહ્યસમાર્ત્તેવ કિં ધીરૈસ્ત્યજ્યતે ક્રિયા ? = ધૈર્યવાન પુરુષો જે કામનો આરંભ કરે છે તે શું પૂર્ણ થયા વગર છોડી દે છે ?
- ૧૪ પુરુષકારમનુવર્તતે દૈવમ્ = પ્રયત્નની પાછળ ભગ્ય રહેલું છે.
- ૧૫ દોષવર્જિતાનિ કાર્યાણિ દુર્લભાનિ = દોષ રહિત કાર્ય દુર્લભ હોય છે.
- ૧૬ પરીક્ષ્યકારિણી શ્રીશ્ચિરં તિષ્ઠતિ = વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનાર પાસે લક્ષ્મી લાંબા સમય સુધી રહે છે.
- ૧૭ આપત્કાલે ચ કષ્ટેઽપિ નોત્સાહસ્ત્યજ્યતે વૃધઃ = બુદ્ધિશાળી મોટી મોટી વિપત્તિમાં ઉત્સાહ છોડતા નથી.
- ૧૮ આકળ્ઠજલમ્નોઽપિ ઇવા લિહત્યેવ જિહ્વાયા = ગળા સુધી પાણીમાં ઉભો રહેલો હોવા છતાં કૃતરો પાણી જીભથી ચાટે છે.
- ૧૯ અહો! દૈવાભિશત્તાનાં પ્રાપ્તોઽપ્યર્થઃ પલાયતે = અભાગીઓના હાથમાં આવેલું ધન પણ લોપ થઈ જાય છે.
- ૨૦ અસિદ્ધાર્યાઃ નિવર્તન્તે નહિ ધીરાઃ કૃતોદયમાઃ = ધીર તથા ઉદ્યેગી પુરુષ કામ પુરુ કર્યા વગર આરામ લેતા નથી.

- ૨૧ વહૂનપિ ગુણાનેકદ્રોપો પ્રસંતિ = જો એક પણ દોષ થાય તો તે બધા ગુણોનો નાશ કરે છે.
- ૨૨ નાસ્તિ રત્નમલ્ખણ્ડિતમ્ = જેનામાં કાંઈ પણ અવગુણ ન હોય એવા રત્ન મળવા દુર્લભ છે.
- ૨૩ નમન્ત્યપિ તુલાકોટિઃ કૂપોદક ક્ષયં કરોતિ = પાણી કાઢવાના યન્ત્રની ઢાંડી નમી જવા છતાં પણ કૂવાનું પાણી ખાલી કરે છે.
- ૨૪ સૃત્પિષ્ઠોઽપિ પાટલીગન્ધમુત્પાદયતિ = પુષ્પમાથે મળેલી માટી પણ મુગન્ધિત બને છે.
- ૨૫ અર્ધો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનમ્ = અર્ધ ગાગર છલકાય છે.
- ૨૬ અતિતપ્તમયોઽપિ માર્દવં ભજતે કૈવ કથા શરીરિણામ્ = અત્યંત ( શક્તિશાળી ) હોવા છતાં લોહું નરમ બની જાય છે. તો પછી આ શરીરધારીઓનું તો શું કહેવું ?
- ૨૭ અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ = કડવા અને ખરા વચન કહેનાર મળવા મુશ્કેલ છે, અને સાંભળનાર પણ મળવા મુશ્કેલ છે.
- ૨૮ અપ્રાપ્યં નામ નેહાસ્તિ ધીરસ્ય વ્યવેસાયિનઃ = જે ધીરજવાન તથા ઉદ્યોગી છે તેને કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ નથી.
- ૨૯ અપ્રકટીકૃતશક્તિઃ શક્તોઽપિ જનઃ તિરસ્કિયાં લભતે = પુરુષ શક્તિશાળી હોવા છતાં સંસારમાં તિરસ્કાર પામે છે, પોતાની શક્તિનો પરિચય ન કરાવે તો.
- ૩૦ એકાદ્વદોષઃ પુરુષમવસાદયતિ = મનુષ્યમાં જરા પણ દોષ હોય તો તેનાથી તે નષ્ટ થઈ જાય છે.

- ૩૧ નિકૃતિ પ્રિયાઃ હિ નીચાઃ = નીચ મનુષ્યોની ઈચ્છા ખરાબ કામમાં જ હોય છે.
- ૩૨ યાદૃચ્છિકત્વાત્ કૃમિરપિ રૂપાન્તરાણિ કરોતિ = જાણ્યે અજાણ્યે કીડા પણ કોઈ પ્રકારની મૂર્તિ બનાવી શકે છે.
- ૩૨ ઘેનોશ્શીલજ્ઞ ક્ષીરં મુક્તે = જેને ગાયની ખોડખાપણ માલમ હોય તેજ દૂધ પી શકે છે
- ૩૪ ચન્દનાદીનપિ દાવાગ્નિર્દહત્યેવ = દાવાનળ ચન્દન વૃક્ષને પણ બાળી નાખે છે.
- ૩૫ અનુરાગસ્તુ ફલેન સૂચ્યતે = કર્મથી મનને પ્રેમ બતાવી શકાય છે.
- ૩૬ શૌણ્ડહસ્તગતં પયોપ્યવમન્યેત = શરાણી હાથમા દૂધનું પવાલું હોય છતાં તે શરાબજ સમજાય છે
- ૩૭ મૂર્ખેષુ સાહસં નિયતમ્ = મૂર્ખાઓ નિશ્ચિત રૂપથી સાહસ કરે છે.
- ૩૮ આયસૈરાયસં હૈયમ્ = લોખંડથી લોખંડમાં કાણું પાડી શકાય છે.
- ૩૯ સ્વહસ્તોઽપિ વિપદિઘ્ઘ્દ્દેય = આપણો હાથ હોવા છતાં તે ઝેરવાળો થઈ જાય તો તે કાપવા યોગ્ય છે.
- ૪૦ અપેક્ષન્તે હિ વિપદઃ કિં પેલવમપેલવમ્ = જ્યારે વિપત્તિ આવે છે ત્યારે એ નથી જોતી કે એ કોમળ છે કે કઠોર.
- ૪૧ અપિ ઘન્વન્તરિર્વેદ્યઃ કિં કરોતિ ગતાયુષિ ? = જેનું મૃત્યુ નજીક આવી રહ્યું હોય તેને ઘન્વન્તરિ પણ બચાવી શકતો નથી.

- ૪૨ અપન્ધાનં તુ ગચ્છન્તં સોદરોઽપિ વિમુચ્ચતિ =  
રસ્તે બંનારને પોતાનો ભાઈ પણ છોડી દે છે.
- ૪૩ અન્યાયં કુરુતે યદા ક્ષિતિપતિઃ કસ્તં નિરોદ્ધું ક્ષમ.  
રાજા અન્યાય કરે તો તેને કોણ શેકી શકે?
- ૪૪ અન્યસ્માલ્લન્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ =  
બાળથી ઉપર આવનાર નીચ પુરુષ મહાંધ બની જાય છે
- ૪૫ કદ્યાદપિ ઔપયં ગૃહ્યતે = ઘાસમાથી પણ ઔપધ  
શકાય છે
- ૪૬ વ્યસનં મનાગપિ વાધયતે = થોડું વ્યસન હોવા છતાં  
આપે છે.
- ૪૭ ન ચેતનવતા વૃત્તિભયમ્ = સ્કૃતિમ્ન માણસને  
વિકાની ચિન્તા રહેતી નથી.
- ૪૮ યવામૂરપિ પ્રાણધારણં કરોતિ કાલે = આપત્તિ કાલે  
પણ જીવન ટકાવી શકે છે.
- ૪૯ ન મૃતસ્યૌપધપ્રયોજનમ્ = મૃત માણસને ઔપધી  
વાથી શો લાભ ?
- ૫૦ વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમ્ = વિષમાથી પણ અમૃત મળે છે.
- ૫૧ સ્થાનં એવ નરા પૂજ્યન્તે = મનુષ્ય યોગ્ય સ્થાન પર હોય  
તે પૂજવા યોગ્ય હોય છે.



સમાપ્ત



ભાગ ૬

ॐ

# સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

( સંસ્કૃત-ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનો સહેલો ઉપાય )

છઠ્ઠો ભાગ

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર



— ❦ —

સંવત્ ૨૦૦૮, શક ૧૯૭૩, ઇ. સ. ૧૯૫૨

— ❦ —

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી ( જિ. સુરત )

# सर्वनाम અને સમાસ વિચાર

આ પુસ્તકમાં નખુંસક લિંગી નામના રૂપ, સંખ્યાવાચક શબ્દોના રૂપ, સર્વનામોના રૂપ તથા સંસ્કૃત ભાષામાં સ્થાન સ્થાન પર જે સમાસોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ સંબંધી આવશ્યક નિયમો અને ઉપાય બતાવ્યા છે.

વાચકોને સઘિ સંબંધી નિયમો અગાઉના ભાગમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ભાગનું સારી રીતે મનન કરવાથી તેમને 'સર્વનામ' ના રૂપ બનાવવાનું અને 'સમાસ' સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

સ્વાધ્યાય-મંડળ  
'આનંદાશ્રમ'  
પારડી (જિ. સુરત)

લેખક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

---

\* મુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર  
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,  
'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

# संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

भाग छठे

—\*—\*—

पाठ १

इवे आ पाठमां व्यञ्जनान्त नपुंसक लिंगी शब्दोनां ३५  
अताववामां आव्या छे—

ज़कारातो नपुंसकलिंगः ' असृज् ' शब्दः ।

१ असृक्, असृग्	असृजी	असृजि
सं० " "	"	" "
२ " "	"	"
३ असृजा, अस्ना	असृग्भ्याम्, असभ्याम्	असृग्भिः, असभिः
४ असृजे, अस्ने	असृग्भ्याम्, असभ्याम्	असृग्भ्यः, असभ्यः
५ असृजः, अस्नः	असृग्भ्याम्, असभ्याम्	असृग्भ्यः, असभ्यः

૬ અસૃજઃ,	અસૃજો,	અસૃજામ્,
અસ્નઃ	અસ્નોઃ	અસ્નામ્
૭ અસૃજિઃ, અસ્નિઃ,	અસૃજોઃ,	અસૃજુઃ
અસનિઃ	અસ્નોઃ	અસનુઃ

“ અસૃક્ ” શબ્દનો અર્થ “ રક્ત, રુધિર, રૂબ ” વિગેરે છે અને એ શબ્દની પ્રત્યેક વિભક્તિનાં રૂપ વિચિત્ર થાય છે. માટે એ શબ્દ અહીં આપ્યો છે, વાંચકે એનું મનન સારી પેઠે કરવું.

તસ્ય હાસ્નાસ્યુક્ષિતા । ( અથર્વં ૦ ૫ । ૫ । ૮ )

( તસ્ય ) તેના ( હ ) નિશ્ચયથી ( અસ્ના ) રક્તથી ( આસિ ) તું છે ( ઉક્ષિતા ) સિંચાયલો. અર્થાત્ તેનાં લોહીથી તું ભીંચાય ગઈ છે.

અશ્વસ્યાસ્નઃ સંપતિતા । ( અથર્વં ૦ ૫ । ૫ । ૯ )

( અશ્વસ્ય ) ઘોડાના ( અસ્નઃ ) લોહીથી ( સંપતિતા ) પતિત છે. અર્થાત્ લોહીથી પડી છે.

તકારાન્તો નપુંસકલિંગો ‘ જગત્ ’ શબ્દઃ ।

૧ જગત્	જગતી	જગન્તિ
સં ૦    ”	”	”
૨    ”	”	”
૩ જગતા	જગદ્ધવામ્	જગદ્ધિઃ
૪ જગતે	”	જગદ્ધવઃ

૫ જગતઃ	જગદ્વ્યામ્	જગદ્વ્યઃ
૬ ”	જગતો	જગતામ્
૭ જગતિ	”	જગત્સુ

આ પ્રમાણે તકારાન્ત નપુંસક લિંગી શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

૧ જગતાં પતયે નમઃ— જગતોનાં સ્વામીને નમસ્કાર.

૨ જગતિ સર્વે પ્રાણિનઃ ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે ચ ।— જગતમાં સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને નાશ પામે છે.

૩ જગતઃ આદિકારણં કિં અસ્તિ ?— જગતની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ શું છે ?

નકારાન્તો નપુંસકલિંગો ‘ બ્રહ્મન્ ’ શબ્દઃ ।

૧ બ્રહ્મ	બ્રહ્મણી	બ્રહ્માણિ
સં० હે બ્રહ્મ, હે બ્રહ્મન્	”	”
૨ બ્રહ્મ	”	”
૩ બ્રહ્મણા	બ્રહ્મભ્યામ્	બ્રહ્માભિઃ
૪ બ્રહ્મણે	”	બ્રહ્મભ્યઃ
૫ બ્રહ્મણઃ	”	બ્રહ્મભ્યઃ
૬ બ્રહ્મણઃ	બ્રહ્મણોઃ	બ્રહ્મણામ્
૭ બ્રહ્મણિ	”	બ્રહ્મણસુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

વર્મન્ = ઘર્તર	સગ્નન્ = ઘર
શર્મન્ = નામ	પર્વન્ = પર્વ
કર્મન્ = કાર્ય	ભસ્મન્ = ભસ્મ

वेदमन् = धर  
घर्मन् = भार्ग

जन्मन् = जन्म  
लश्मन् = चिन्ह

- १ त्वया अद्य किं कर्म कृतम् ?- तं आत्मे शुं क्षम कर्तुं ?
- २ जन्मना शूद्रः भवति परन्तु संस्कारैः द्विजः उच्यते-  
जन्मथी शूद्र होय छे, परन्तु संस्कारथी ब्राह्मण कहवडावे  
छे.
- ३ नरः पुण्येन कर्मणा सद्गतिं प्राप्नोति- मनुष्य पुण्य कर्मवडे  
सद्गति पावे छे.

नकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ' अहन् ' शब्दः ।

१ अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
सं० "	" "	"
२ "	" "	"
३ अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
४ अह्ने	"	अहोभ्यः
५ अह्नः	"	"
६ अह्नोः	अह्नोः	अह्नोः
७ आह्नि, अहनि	"	अहःसु

- १ अहनि अहनि मनुष्येण शोभनं कर्म एव कर्तव्यम्- इत्येव  
मनुष्ये उत्तम कार्ये कर्तव्यं लोभ्ये.
- २ दशभिः अहोभिः अहं तत्र गमिष्यामि- इत्येव द्विवसोभां हुं  
त्यां पडोःचीश. ( ७४५ )

३ संवत्सरस्य कति अहानि भवन्ति ?- वर्षानां डेटला द्विस्रो  
डाय छे.

४ त्रीणि शतानि पष्टिः च अहानि संवत्सरस्य भवन्ति-  
त्रयस्रो साठ द्विस्र वर्षानां डाय छे.

### भंधि उद्देशां वाक्ये

अहन्यहानि मनुष्येण शोभनं कर्मैव कर्तव्यम् । कर्तव्यमेव  
शोभनं कर्म मनुष्येणाहन्यहानि । दशभिर्होमिर्हं तत्र गमि-  
प्यामि । गमिष्याम्यहं तत्राहोभिर्दशभिः । तत्राहमहोभिर्द-  
शभिर्गमिष्यामि । संवत्सरस्य कत्यहानि भवन्ति ? कति  
भवन्त्यहानि संवत्सरस्य ? त्रीणि च शतानि पष्टिश्चाहानि  
भवन्ति संवत्सरस्य । संवत्सरस्याहानि भवन्ति त्रीणि शतानि  
पष्टिश्च । जगत आदिकारणं किमस्ति ? किमस्त्यादिकारणं  
जगतः ? जगतां पतये नमः । नमो जगतां पतये ।

वीरेण शत्रुणा सह युद्धं कर्तव्यम् । कर्तव्यं युद्धं वीरेण शत्रुणा  
सह । शत्रुणा सह वीरेण युद्धं कर्तव्यम् । हे धर्म्यात् युद्धात्  
अन्यत्र क्षत्रियस्य श्रेयः न विद्यते । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्य-  
त्क्षत्रियस्य न विद्यते । न विद्यते क्षत्रियस्य श्रेयोऽन्यद्धर्म्याद्धि  
युद्धात् । भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारयाः । महारयाः  
त्वां रणात् भयात् उपरतं मंस्यन्ते ।

## पाठ. २

पूर्व पुस्तकभां आपेला पंढर प्रबोद्धेनुं सरण सञ्कृत आ पाठभां आपवाभां आ०युं छे. ऐनेो सारी पेठे अब्यास करवे।

वैशम्पायन उवाच— युधिष्ठिरस्तं तपसा दग्धकिल्बिपमासाद्य प्रीतो नामसंकीर्तयन् शिरसाऽभ्यवादयत् ।

ततः कृष्णा च भीमश्च सुतपस्विनौ यमौ च शिरोभी राजर्षिप्राप्य परिवार्योपतस्थिरे ।

तथैव पाण्डवानां पुरोहितो धर्मज्ञो धौम्यो यथान्यायं तं संशितव्रतमृपिमुपाक्रान्तः ।

स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा पाण्डोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानन्वजानात् । आस्यतामिति चाब्रवीत् ।

महातपा भ्रातृभिः सहासीनं कुरूणामृपभं पार्थं पूजयित्वाऽनामयं पर्यपृच्छत् ।

हे पार्थ ! अनृते भावं न कुरुषे ? कच्चिद्धर्मं प्रवर्तसे ? ते च मातापित्रोर्वृत्तिः कच्चिन्न सीदति ?

कच्चित्ते सर्वे गुरवो वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ? हे पार्थ ! पापेषु कर्मसु कच्चिद्धावं न कुरुषे ?

हे कुरुश्रेष्ठ ! सुकृतं प्रतिकर्तुं दुष्कृतं हातुं च कच्चिद्यथान्यायं जानासि ? न विकल्पसे ?

त्वया यथार्हं मानिताः साधवः कच्चिन्नन्दन्ति ? वनेषु वसन्नपि धर्ममेवानुवर्तसे ?



હે પાર્થ ! ત્વદાચારૈર્ધૌમ્યઃ કચ્ચિન્ન પરિતપ્યતે ? દાનધર્મ-  
તપઃ શૌચૈરાર્જવેન તિતિક્ષયા ત્વં વર્તસે કિમ્ ?

હે પાર્થ ! પિતૃપૈતામહ વૃત્તં કચ્ચિદનુવર્તસે ? હે પાણ્ડવ !  
રાજપિયાતેન પથા કચ્ચિદ્ગ્છસિ ?

સ્વે સ્વે કુલે પુત્રે વા પુનઃ નમ્પરિ જાતે પિતૃલોકસ્થાઃ પિતરઃ  
શોચન્તિ ચ હસન્તિ ચ કિલ ?

તસ્ય દુષ્કૃતેઽસ્માભિઃ કિં સંપ્રાપ્તવ્યં ભવિષ્યતિ ? અસ્ય ચ  
સુકૃતેઽસ્માભિઃ શોભનં કિં પ્રાપ્તવ્યમિતિ ?

હે પાર્થ ! પિતા માતા તથૈવાગ્નિર્ગુરુશ્ચ પચ્ચમ આત્મૈતે યસ્ય -  
પૂજિતાસ્તસ્યોભૌ લોકૌ જિતૌ ।

હે આર્ય ! ભગવાન્ ધર્મનિશ્ચયં યથાવન્માઽઽહ । એતન્મયા  
યથાશક્તિ યથાન્યાયં વિધિવલ્ક્રિયતે ॥

વાંચકે આ પાઠને અભ્યાસ સારી પેઠે કરવો. અગાઉનાં ભાગમાં  
શ્લોક અને તેના અર્થ પણ આવી ગયા છે. જો તે પાઠો થઈ ગયા  
હોય તો વાંચકોને એમાં કંઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ. આ પાઠોથી  
વાંચકોની એક પ્રકારની પરીક્ષા પણ થાય છે, કે આગલા પાઠો  
પાકા થયા છે, કે કેમ ? હવે આ પાઠમાં કેટલાક સમાસો આપવા-  
માં આવે છે—

૧ દગ્ધકિલ્વિપઃ— દગ્ધં કિલ્વિપં યેન ( જોણે પાપ બાળી દીધું  
છે. )

૨ ધર્મજ્ઞઃ— ધર્મ જાનાતિ ઇતિ ( ધર્મ જાણનારો )

- ३ यथान्यायं- न्यायं अनतिक्रम्य ( न्यायने न छोडतां )  
 ४ संगितव्रतः- संशितं व्रतं यस्य ( मती )  
 ५ कुरुश्रेष्ठः- कुरुषु श्रेष्ठः ( कुरुओभां श्रेष्ठ )  
 ६ महातपाः- महत् तपः यस्य ( लारे तपवाणो )  
 ७ अनामयः- न विद्यते आमयः रोगः यस्य ( निरोगी )  
 ८ अनृतं- न ऋतं ( असत्य )  
 ९ मातापितरौ- माता च पिता च ( माता अने पिता )  
 १० त्वदाचारः- तव आचारः ( ताडं वर्तन )  
 ११ दानधर्मतपःशौचं- दानं च धर्मं च तपः च शौचं च  
 ( दान, धर्म, तप अने शौच )  
 १२ पितृपैतामहं- पितृपितामहानां इदं ( आपदादाओनां संजग्धी )  
 १३ राजपिंयात- राजपिंभि यातः ( जेथी राजपिंजया )  
 १४ पितृलोकस्य- पितृलोके तिष्ठति ( स्वर्गमां रहेनार )  
 संधि कुरेदां वाडयो.

तस्योभौ लोकौ जितौ, यस्य पिता माता तथैवाग्निर्गुरुश्च  
 पञ्चम आत्मैते पूजिताः । यस्येते पूजितास्तस्योभौ जितौ लोकौ ।  
 येनैते न पूजितास्तस्योभौ लोकौ न जितौ । किं शोभनम् प्राप्तव्य-  
 मस्माभिरस्य सुकृते ? किं शोभनमस्माभिः प्राप्तव्यमस्य सुकृते ।  
 स्वे कुले पुत्रे जाते पितृलोकस्थाः पितरः हसन्ति च शोचन्ति च ।  
 शोचन्ति हसन्ति च पितृलोकस्थाः पितरः स्वे कुले पुत्रे जाते ।

## પાઠ ૩

નકારાન્ત નામોનાં ' નામન્ ' ( નામ ) શબ્દનાં રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે.

નકારાન્તો નપુંસકલિંગો ' નામન્ ' શબ્દઃ ।

૧ નામ	નામની,	નામ્ની	નામાનિ
સં૦ નામન્, નામ	"	"	"
૨ નામ	"	"	"
૩ નામ્ના		નામભ્યામ્	નામભિઃ
૪ નામ્ને		"	નામભ્યઃ
૫ નામ્નઃ		"	"
૬ "		નામ્નોઃ	નામ્નામ્
૭ નામ્નિ, નામાનિ		"	નામસુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે.

વ્યોમન્ = આકાશ	ધામન્ = સ્થાન, ઘર
લોમન્ = કેશ, વાળ	સામન્ = સામવેદનો મંત્ર
હેમન્ = સુવર્ણ	કર્મન્ = કાર્ય

૧ અગ્નિ હેમ્નઃ શુદ્ધિઃ ભવતિ = અગ્નિમાં સુવર્ણની શુદ્ધતા હોય છે.

૨ વ્યોમ્ને વાયુઃ સંચરતિ = આકાશમાં વાયુ સત્યાર કરે છે.

૩ સ પાણ્ડિતઃ સામ્નઃ ગાયત્રે પ્રવીણઃ = તે પાણ્ડિત સામ ( વેદ ) નાં ગાનમાં પ્રવીણ છે.

૪ હેમ્ના સહ મૌક્તિકં અપિ દેહિ = મોતાની સાથે મોતી પણ આપ.

(સ) પકારાન્તો નપુંસકલિંગો 'ઘનુષ્(સ)' શબ્દઃ ।

૧ ઘનુઃ	ઘનુષી	ઘનૂષિ
સં૦ " "	" "	" "
૨ " "	" "	" "
૩ ઘનુષા	ઘનુષ્યામ્	ઘનુષિઃ
૪ ઘનુષે	" "	ઘનુષ્યઃ
૫ ઘનુષઃ	" "	" "
૬ " "	ઘનુષોઃ	ઘનુષામ્
૭ ઘનુષિ	" "	ઘનુષ્યુ, ઘનુ-ષુ

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે. એ ધ્યાનમાં-  
રાખવું કે અહીં સ્ અથવા ષ અંતવાળા શબ્દોનાં રૂપો એકસરખાં  
જ છે.

યજુસ્ = યજુર્વેદ મંત્ર	ચક્ષુસ્ = આંખ
વપુસ્ = શરીર	હવિસ્ = હવિર્દ્રવ્ય
ઞનુસ્ = જન્મ	આયુસ્ = આયુષ્ય

૧ ચક્ષુષ્યાં પ્રાણિનઃ પશ્યન્તિ=( એ ) આંખોથી પ્રાણી જુએ છે.

૨ હવિષા અગ્નિં વર્ધય= હોમ દ્રવ્યથી અગ્નિને વૃદ્ધ કર.

૩ આયુષે વર્ષસે વલાય ચ યતસ્વ= આયુષ્ય, તેજ અને બળને  
માટે યત્ન કર.

૪ યજુષાં વિજ્ઞાનેન નરઃ કર્મમાર્ગસ્ય જ્ઞાતા ભવતિ= યજુર્વેદ  
મંત્રોના જ્ઞાનથી મનુષ્ય કર્મમાર્ગનો જાણકાર બને છે.

સકારાન્તો નપુંસકલિંગઃ ' પયસ્ ' શબ્દઃ ।

૧ પયઃ	પયસી	પયાંસિ
સં ॥	”	”
૨ ॥	”	”
૩ પયસા	પયોભ્યામ્	પયોભિઃ
૪ પયસે	”	પયોભ્યઃ
૫ પયસઃ	”	”
૬ ॥	પયસોઃ	પયસામ્
૭ પયાસિ	”	પયસુ

આ પ્રમાણે નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં રૂપ થાય છે—

વાસસ્ = વસ્ત્ર, કપડાં	શિરસ્ = માથુ
યશસ્ = યશ	રહસ્ = એકાન્તવાસ
ઓજસ્ = શારીરિક બળ	અમ્ભસ્ = જળ
મનસ્ = મન	ચેતસ્ = ચિત્ત
રક્ષસ્ = રક્ષણ	एनस् = પાપ
યાદસ્ = જળચર પ્રાણી	અંહસ્ = પાપ
છન્દસ્ = વેદ	સદસ્ = સલા

૧ સ વાસસા શરીરં આચ્છાદયતિ = તે વસ્ત્રવડે શરીરને ઢાંકે છે.

૨ યશસા તેજસા ચ વર્ધસ્વ = યશ અને તેજથી વૃદ્ધિ પામ.

- ૩ તવ શરીરસ્ય ઓજઃ' હૃદાનીં કુત્ર અસ્તિ ? = તારા શરીર-  
ની શક્તિ હવે ક્યાં છે ?
- ૪ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ = મન સત્યથી શુદ્ધ થાય છે.
- ૫ રક્ષસાં પતિઃ રાવણઃ આસીત્ = રાક્ષસોને! રાબા રાવણ  
હતો.
- ૬ યાદાંસિ જલજન્તવઃ ભવન્તિ = જળનાં પ્રાણી જળચર  
હોય છે.
- ૭ બ્રાહ્મણેન છન્દસાં અધ્યયનં કર્તવ્યમ્ = બ્રાહ્મણોએ વેદોનું  
અધ્યયન કરવું જોઈએ.
- ૮ શિરસા હૃદાનીં યત્ ધારયાસિ તત્ શુષ્કં એવ કાષ્ટં અસ્તિ=  
અત્યારે તું જે માથા વડે ધારણ કરે છે, તે સુકાં લાકડાં છે.
- ૯ તૌ રહસિ કિમપિ વદતઃ = તેઓ ( બંને ) એકાંતનાં કંઈ  
પણ બોલે છે.
- ૧૦ અમ્ભસાં નિધિઃ સમુદ્રઃ ભવતિ = જળને! અબાને! સમુદ્ર છે.
- ૧૧ ચેતસા નરઃ ચિન્તનં કરોતિ = મનથી મનુષ્ય ચિન્તન કરે છે.
- સંધિ કરેલાં વાક્યે.

તવ શરીરસ્યૌજઃ કુપ્રાસ્તીદાનીમ્ । હૃદાનીમાસ્તિ કુત્ર તવ  
શરીરસ્યૌજઃ । કુપ્રાસ્તિ તવ શરીરસ્યૌજઃ હૃદાનીમ્ । આસીદ્રાવણઃ  
પતિ રક્ષસામ્ । રક્ષસાં પતિરાસીદ્રાવણઃ । સમુદ્રો ભવતિ  
નિધિરમ્ભસામ્ ।

## संस्कृत-वाक्यानि ।

१ दशरथः सवाप्यं अतिनिःश्वस्य पुनः सुमन्त्रं आह-हे सूत ! चतुर्विधयला चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयतां रामस्य अनुयात्रार्थं इति । २ तत् श्रुत्वा रामः उवाच-त्यक्तभोगसंगस्य वने वन्येन जीवतः मे किं कार्यं अनुयात्रेण ? चीराणि एव अनुयन्तु मे । खानिन्नं समानयत, गच्छत इति । ३ निर्लज्जा कैकेयी स्वयं चीराणि आहृत्य रामं परिधत्स्व इति प्रोवाच । सः अपि, अवक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं मुनिवस्त्राणि अधारयत् । तथा च लक्ष्मणः ।

सीता कौशेयवासिनी लज्जिता तस्यौ । ततः एकं चीरं आदाय

## गुणशती वाक्ये।

१ दशरथ आमुञ्चोधी नेत्र लरीने दीर्घश्वास छोडीने, पछीं पाछे। सुमन्त्रने जोड्यो— हे सूत ! रामने जवाने भाटे यारे प्रकारनी सेना तैयार कर. २ आ सांलणीने राम जोड्या, 'लोग-संगने छोडीने वनमां उत्पन्न थयेला पदार्थ वडे श्रुवित रहेंनारा भारे शुं करवुं छे ? भारी साथे आवनाराओ वडकलमांज आवे.' ३ निर्लज्ज कैकेयी पोतेज वडकल लावीने रामने 'पडेरै' जेम जोडी. ते पण, ईडी दधने धारीक वस्त्र, मुनिजोनां वस्त्राने पडेरवा लाव्या-सक्ष्मवस्त्रे पण तेमज कर्यु.

देशमी वस्त्र पडेरैली सीता शरभायने उनी. ते सभये जेक

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

ષાણિના કંઠે કૃત્વા ધર્મજ્ઞા ભર્તાર અપૃચ્છત્ । કથં નુ વદનાતિ  
 ચીરં ઇતિ । ૪ રામં સ્વયં સીતાયા ચીરં વદન્તં પ્રેક્ષ્ય ધન્ત-  
 પુરચરા નાર્ય નેત્રજવારિ મુમુચુ । ઋચુશ્ચ રામમ્ । ઇયં કલ્યાણી  
 સીતા તાપસવત્ વને વસ્તુ નાહતિ । પુત્ર ! ન યાચના શૃણુ ।  
 તિષ્ઠતુ અત્રૈવ સીતા । સવાપ્પ તુ ગુરુ વસિષ્ઠ સીતા નિવાર્ય  
 કૈકેયીં અત્રવીત્ । ૫ ન ગન્તવ્યં વને દેવ્યા સીતયા ।

૬ સર્વેષા દારસંગ્રહવર્તિના આત્મા હિ દારા । અત્ત ઇય  
 રામસ્ય આત્મા સીતા અત્ર મેદિનીં પાલયિષ્યતિ । અથ ચ યદિ  
 વેદેહી વનં યાસ્યતિ વયં અપિ તા અનુયાસ્યામ । તત ત્વેકા

### ગુજરાતી વાક્યો.

વન્ન હાથથી લઇને, ગળામા ધરીને ધર્મજ્ઞાણનારી તે પોતાના  
 સ્વામીને પૂછવા લાગી કે વ'કલ કેવી રીતે પહેરાય છે ? ૪ રામ  
 જાતેજ સીતાને વ'કલ પહેરાવે છે, એ જોઇને અત્ત પુરની સ્ત્રીઓ  
 અશુ સારવા લાગી. રામને કહેવા લાગી આ કલ્યાણી સીતા  
 તપસ્વીઓની માફક વનમા રહેવાને યોગ્ય નથી હે પુત્ર ! અમારી  
 પ્રાર્થના સાલળ સીતાને અહીંજ રહેવા દે અશુપૂર્ણ શુક્ર  
 વશિષ્ઠ સીતાનો ભયાવ કરીને કૈકેયીને જોડ્યા પ સીતા દેવીએ  
 વનમા નહીં જવુ જોઇએ

સર્વ કુટુંબીઓનો આત્મા ધર્મપત્ની છે માટે આ રામની આત્મા  
 રૂપ સીતા અહીં ભૂમિતુ રક્ષણ કરશે હવે જો સીતા વનમા જશે  
 તો અમે પણ એની પાછળ જશુ મછી તુ પાપીણી એક



## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

દુર્વૃત્તા શાધિ શૂન્યાં વસુધામ્ । ન તત્ ભવિતા રાષ્ટ્રં યત્ર રામઃ  
ભૂપતિઃ ન । વનં એવ રાષ્ટ્રં ભવિતા યત્ર રામઃ નિવત્સ્યતિ । અતઃ  
વ્યપનીય ચીરં સ્તુપાયૈ ઉત્તમાનિ આભરણાનિ વસ્ત્રાણિ ચ દેહિ ।  
રાજા દશરથઃ કૈકેયીં અવ્રવીત્ સત્યં વસિષ્ઠઃ ગુરુઃ આહ । હે  
અધમે ! વૈદેહ્યાઃ કઃ અપરાધઃ ત્વયા દ્રષ્ટઃ ।

૭ એવં ધ્રુવન્તં પિતરં રામઃ અવ્રવીત્ । સિદ્ધઃ અસિ વનવાસાયૈ  
ઇતિ । મુનિવેપધરં રામં સમીક્ષ્ય સહ ભાર્યાભિઃ રાજા વિગત-  
ચેતનઃ વભૂવ । મુહૂર્તાત્ તુ સંજ્ઞાં પ્રતિલભ્ય સુમન્ત્રં અવ્રવીત્-ત્વં  
હ્યોત્તમૈઃ રથં સંયોજ્ય આયાહિ । પ્રાપય મહાભાગં રામં ઇત-  
જનપદાત્ પરમ્ । ૮ રાજ્ઞઃ વચનં આદાય સુમન્ત્રઃ શીઘ્રં રથં

### ગુજરાતી વાક્યો

શૂન્ય પૃથ્વીનું શાસન કરવું. જ્યાં રામ રાજા નથી ત્યાં રાષ્ટ્ર હુશે  
નહિ. વન જ રાષ્ટ્ર થશે, જ્યાં રામ રહેશે. માટે વસ્ત્રકલ દૂર કરીને  
વહુને માટે ઉત્તમ અલંકાર અને વસ્ત્ર આપ. રાજા દશરથ કૈકેયીને  
કહેવા લાગ્યા. વસિષ્ઠ ગુરુએ સત્ય કહ્યું છે. હે અધમ ! સીતાનો  
કયો અપરાધ તે જોયો ?

૭ એમ કહેતાં પિતાએ રામને કહ્યું-કે વનવાસને માટે હું તૈયાર  
છું. મુનિવેપ ધારણ કરેલા રામને જોઈને સીતે સહિત રાજા  
મૂર્છા પામ્યા. પગવાર પછી ચેતન પામીને સુમન્ત્રને જોડ્યા- તું  
ઉત્તમ ઘોડાવાળા રથને જોડીને આવ. મહાભાગ્યવાન રામને આ  
રાજ્યની બહાર પહોંચ્યા. ૮ રાજાનું વચન સાંભળી સુમન્ત્ર શીઘ્ર

## संस्कृत-वाक्यानि ।

योजयित्वा तत्र आगतः । सीतारामलक्ष्मणा राजानं प्रदक्षिणी  
चक्रुः राम जननीं च अभ्यवादयन् । लक्ष्मण सुमित्राया  
चरणौ जग्राह ।

### गुजराती वाक्ये।

अथ जेडीने त्या आव्ये सीता, राम अने लक्ष्मणे राजाणी प्रद-  
क्षिणी करी रामे भागाने प्रणाम क्यो. लक्ष्मणे सुमित्राना पग  
पकड्यो.

### संधि करैलां वाक्ये।

अत इयं सीता रामस्य आत्मानं भेदिनीं पालयिष्यति ।  
अथ च यदि वनं वैदेही यास्यति, तर्हि वयमपि तामेवानुया-  
स्याम । ततस्त्वमेका दुर्बुद्धा शाधिं शून्या वसुधाम् । न तद्राष्ट्रं  
भविता यत्र रामो न भवेद्भूपतिः । वनमेव राष्ट्रं भविता यत्र  
रामो निवस्यति । अतो व्यपनीय चीरं स्तुपायै सीतायै वस्त्रा-  
ण्युत्तमान्याभरणानि च देहि । दशरथो राजा कैकेयीमब्रवीत् ।  
सत्यमाह वसिष्ठो गुरुः । हे अश्वमे ! सीतायाः कोऽपराधस्त्वया  
दृष्टः ? एवं ब्रुवन्तं पितरं रामोऽब्रवीत् । सिद्धोऽस्मि वनवासा-  
येति । मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगत-  
चेतनो बभूव ।

## પાઠ ૫

હવે આ પાઠમાં કેટલાક સંખ્યાવાચક શબ્દોના રૂપ બતાવ્યાં છે—

રેફાન્ત: પુલ્લિંગ: बहुवचन: 'चतुर्' शब्द: ।

૧	चत्वारः
સં૦	”
૨	चतुरः
૩	चतुर्भिः
૪	चतुर्भ्यः
૫	”
૬	चतुर्णाम्
૭	चतुर्षु

આ શબ્દોનો અર્થ “ચાર” એવો થવાથી એનું એકવચન અને દ્વિવચન થતું નથી. પરંતુ એનાં બહુવચનનાંજ રૂપ થાય છે.

૧ चत्वारः मनुष्याः तत्र गताः = ચાર માણસો ત્યાં ગયા.

૨ चतुर्भिः अश्वैः एष रथः अत्र आनीयते = ચાર ઘોડાઓ વડે આ રથ અહીં લાવવામાં આવે છે.

૩ चतुर्भ्यः ब्राह्मणेभ्यः धनं देहि = ચાર બ્રાહ્મણોને ધન આપ.

૪ चतुर्णां विप्राणां एष आश्रमः = ચાર બ્રાહ્મણોનો આ આશ્રમ છે.

૫ સદસિ સર્વે સમાસદાઃ આગતાઃ = સલામાં બધા સલા-  
સદો આવી પહોંચ્યા છે.

એ જ શબ્દના સ્ત્રીલિંગ રૂપ બુઓ—

રેફાન્તઃ સ્ત્રીલિંગઃ વહુવચનઃ ‘ચતુર્’ શબ્દઃ ।

૧	ચતસ્રઃ
સં૦	”
૨	”
૩	ચતસ્રઃભિઃ
૪	ચતસ્રઃભ્યઃ
૫	”
૬	ચતસ્રાણામ્
૭	ચતસ્રૃપુ

૧ ચતસ્રૃપુ પાઠશાલાસુ વિદ્યાર્થિનઃ પઠન્તિ = ચાર પાઠ-  
શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી બસે છે.

૨ ચતસ્રઃ સ્ત્રિયઃ તત્ર અધુના સન્તિ = ચાર સ્ત્રીઓ હુમણાં  
ત્યાં છે.

૩ ચતસ્રઃભિઃ કુમારિકાભિઃ પુષ્પમાલા નિર્માયતે = ચાર  
કુમારિકાઓથી ફૂલોની માળા ગુથાય છે.

૪ ચતસ્રઃભ્યઃ દેવતાભ્યઃ અર્ઘ્યં યચ્છ = ચાર દેવતાઓને  
માટે પુલપો આપ.

૫ ચતસ્રાણાં યુવતીનાં એવ ગમનમાર્ગઃ = ચાર સ્ત્રીઓને  
આ જવાનો માર્ગ છે.

अथ शब्दोना नान्यतर नतिना इप लुथो

रेफान्तो नपुंसकलिंगः बहुवचनः ' चतुर् ' शब्दः ।

१	चत्वारि
सं०	"
२	"
३	चतुर्भिः
४	चतुर्भ्यं
५	"
६	चतुर्णाम्
७	चतुर्षु

१ सम चत्वारि मित्राणि सन्ति = भारा चार मित्रो छे.

० चतुर्भि फलैः त्व कि करोषि ? = चार इणोनु तु शुं करशे ?

सूचना— ' चतुर् ' शब्दना त्रणे ' लिंगोमां ' अे इप छे. पुटिलग शब्दनी साथे पुटिलिंग अने अन्य लिंगोना शब्दोनी साथे अन्य लिंगीइप वापरवा लेछथे. वाचके आ त्याठमा आयेला वाक्येथी आ वातने अनुभव करयो अने वाक्य अनाववाने महावरो वधारयो.

हुवे स प्र्यावाचक ' पञ्चन् ' शब्दना इप लुथो. आ शब्द त्रणे नतिमा सरथो छे—

નાન્તઃ પુલ્લિંગઃ બહુવચનઃ ' પચ્ચન્ ' શબ્દઃ ।

૧	પચ્ચ
સં૦	"
૨	"
૩	પચ્ચભિઃ
૪	પચ્ચભ્યઃ
૫	"
૬	પચ્ચાનામ્
૭	પચ્ચસુ

આ પ્રમાણે “ નવન્ ( નવ ), દશન્ ( દસ ) ” એ શબ્દોનાં રૂપો થાય છે. નર, નારી અને નાન્યતરમાં એનાં રૂપો સરખાંજ છે—

- ૧ પચ્ચ પુરુષાઃ અત્ર આગતાઃ = પાંચ પુરુષ અહીં આવ્યા છે.
- ૨ પચ્ચ સ્ત્રિયઃ તત્ર ન ગતાઃ = પાંચ સ્ત્રીઓ ત્યાં ગઈ નથી.
- ૩ પચ્ચ ફલાનિ મયા ભક્ષિતાનિ = પાંચ ફળ મેં ખાધાં.
- ૪ નવ ફલાનિ સ કુત્ર નયતિ = નવ ફળ તે ક્યાં લઈ લાય છે.

હવે ' અષ્ટન્ ' ( આઠ ) શબ્દોનાં રૂપ જુઓ—

નાન્તઃ ' અષ્ટન્ ' શબ્દો બહુવચનઃ ।

૧	અષ્ટ,	અષ્ટૌ
સં૦	"	"
૨	"	"
૩	અષ્ટભિઃ	અષ્ટાભિઃ

૪	અષ્ટમ્યઃ	અષ્ટામ્યઃ
૫	”	”
૬	અષ્ટનામ્	અષ્ટાનામ્
૭	અષ્ટસુ	અષ્ટાસુ

એની કેટલીક વિભક્તિઓમાં બે બે રૂપો થાય છે. આ શબ્દ  
પણ ત્રણે બાલિમાં સમાનજ છે.

૧ અષ્ટૌ વાલકાઃ અત્ર ક્રીડન્તિ = આઠ બાળકો અહીં રમે છે.

૨ અષ્ટાનાં કુમારિકાણાં અથ ગાનં ભવતિ = આઠ કુમારિકા -  
ઓનું આલે સંગીત થશે ( ગાશે ).

૩ અષ્ટસુ પુસ્તકેષુ एषः श्लोक दृश्यते = આઠ પુસ્તકોમાં  
આ શ્લોક જોવામાં આવે છે.

### સંધિ ક્ષેલાં વાક્યો

રાજ્ઞો વચનમાદાય સુમન્ત્રઃ શીઘ્રં રથં યોજયિત્વા તત્રાગતઃ ।  
સુમન્ત્રો રાજ્ઞો વચનમાદાય રથં શીઘ્રં યોજયિત્વાગતસ્તત્ર ।  
આદાય વચનં રાજ્ઞઃ સુમન્ત્રો યોજયિત્વા શીઘ્રં રથમાગતસ્તત્ર ।  
સીતારામલક્ષ્મણા રાજાનં પ્રદક્ષિણી ચક્રુઃ । પ્રદક્ષિણીચક્રુ-  
રાજાનં સીતારામલક્ષ્મણાઃ । રામો જનનીમભ્યવાદયત્ । અભ્ય-  
વાદયજનનીં રામઃ । જનનીં રામોઽભ્યવાદયત્ । જનનીમભ્ય-  
વાદયદ્રામઃ ॥

## संस्कृत-वाक्यानि ।

१ तत सीता हृष्टा रथं आरूढा । भर्तारं अनुगच्छन्त्यं  
सीतायै वासांसि आभरणानि च संख्याय श्वशुरः दशरथः ददौ ।  
भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां च धायुधानि कवचानि च ददौ ।  
सर्वान् तान् आरूढान् दृष्ट्वा सुमन्त्रः वायुवेगेन रथस्य अश्वान्  
अचोदयत् । २ 'सवालवृद्धा सा अयोध्या पुरी एतेन परितप्ता,  
सर्वे जनाः रामं एव अभिदुद्रुवुः । सर्वे जना वाष्पपूर्णमुखाः  
पार्श्वतः पृष्ठतः च तस्युः सुमन्त्रं ऊचु च । वाजिनां रदमीन्  
संयच्छ ।

३ शनैः याहि । द्रक्ष्याम रामस्य मुखम् । आयसं नूनं हृदयं

## गुणशती वाक्ये।

१ पृष्ठी प्रसन्न सीता रथ उपर चढी. पति साथे जाती सीताने  
पस्त्रो अने अलंकारो गणीने श्वशुर ( ससरा ) दशरथे आभ्यां.  
बाध रामलक्ष्मणोने भाटे आयुध अने कवच पात्रु आभ्यां.  
ते सर्वने रथपर चढेलां नेधने सुमन्त्रे पवन वेगधी रथना घोडा-  
ओने होडव्यां. २ बाणको अने वृद्धो सहित ते अयोध्या नगरी  
आधी दुःभी चर्ध. सर्वलोको रामनी पासे होडया. जथा अशु-  
पूर्ण मुषे आगण पाछण ठिवा रहा अने सुमन्त्रने कडेवा लाव्यां-  
घोडानी लगाम जेथो.

३ धीमे नओ. रामनु' मे' नेशु'. अरेअर रामनी मातानु' हृदय



### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

અસંશયં રામમાતુઃ, યત. રામે વનં યાતે ન ભિદ્યતે । કૃતકૃત્યા  
હિ વૈદેહી । અનુગતા રામં છાયા ઇવ પતિં । અહો લક્ષ્મણ ! સિદ્ધાર્યઃ  
ત્વં । યત્ પરિચરિષ્યાસિ ભ્રાતરં રામમ્ । એવં વદન્તઃ આગતં  
વાપ્સં સોઢું ન શેકુ । ૪ રાજા અપિ સ્ત્રીભિઃ વૃતઃ ગૃહાત્ વહિઃ  
આગત અવ્રવીત્ ચ દ્રક્ષ્યામિ પુત્રં ઇતિ રામ. સૂતં વદતિ ' યાહિ '  
ઇતિ । જન. વદતિ ' તિષ્ઠ ' ઇતિ । સૂતઃ ઉભયં કર્તુ ન અશક્ત્ ।

૫ નૃપતિઃ તુ રામં ગતં દૃષ્ટ્વા દુઃસ્વેન ભૂમૌ નિપપાત । ગતે  
રામે સર્વે રુદુઃ । અમાત્યાઃ તુ તદા તથા રુદન્તીં કૌસલ્યાં દશરથં  
ચ તથાવિધં દૃષ્ટ્વા ઊચુઃ । ન એનં અનુવ્રજેત્ દૂરં, યં પુન ઇચ્છેત્  
શીઘ્રં આયાન્તં ઇતિ । નિશમ્ય તદ્વચ રાજા સમાર્યં વ્યવસ્થિત.

### ગુજરાતી વાક્યો

લોખંડી સંકલ્પવાળું છે, જેથી, રામ વનમાં જતાં છિત્ર ભિન્ન થયા  
નથી. કૃતાર્થી સીતાજી છે, જે રામની છાયા સમાન પતિની સાથે  
ગઈ છે અહો લક્ષ્મણ ! તું કૃતકૃત્ય છે, જે બંધુ રામની સેવા કરશે.  
આ પ્રમાણે ખોલતાં આવેલાં આંસુ સહન કરી શક્યાં નહિ. ૪ રાજા  
પણ સ્ત્રીઓથી વિટળાયેલા ઘરબહાર આવ્યા અને ખોલ્યા કે પુત્રને  
જોઈશ. રામ સારથીને ખોલ્યા કે ' જાઓ ' લોકો કહેતા હતાં કે  
' ઉલો રહે ' સારથી બંને કરવામાં અસમર્થ બન્યો.

૫. રાજા રામને ગયેલા જોઈને ભૂમિપર ગળડી પડ્યા. રામ  
ગયા પછી સર્વ રુદન કરવા લાગ્યાં. મંત્રી ત્યારે રુદન કરતી  
કૌસલ્યા અને તેજ પ્રમાણે રાજાને જોઈને ખોલ્યા. પુનઃ શીઘ્ર

## संस्कृत-वाक्यानि ।

सुतं ईक्षमाणः । यावत् तु रजोरूपं अदृश्यत् नैव तावत् आत्म-  
चक्षुषी संजहार । ६ यदा तु भूमिपः रामस्य रजः अपि न  
अपश्यत्, तदा विपण्णः भूत्वा घरणीतले पपात । अथ मूर्च्छितं  
नराधिपं समुत्थाप्य शोककेशिता कौसल्या दशरथं सान्त्व-  
यामास ।

७ वसुधाधिपः सगद्गदं उवाच-राममातुः कौसल्याया गृहं मां  
नयन्तु । नान्यत्र भविष्यति हृदयस्य आरामः । पुत्रद्वयविहीनं  
स्तुपाया च वर्जितं भवनं नष्टचंद्रं इव अंबरं राजा अमन्यत ।  
अर्धरात्रे च एव कौसल्यां अब्रवीत् । न पश्यामि त्वां । रामं  
एव अद्यापि मे दृष्टिः अनुगता । नैव सा निवर्तते इति बहु

### गुजराती वाक्ये

आवधाने धरुंछे छे, तेना पाछण हूर सुधी जपुं न जेधुंछे. ते वयन  
सांलणीने राजा राणीये साथे पुत्रने जेतां उला रखा. ज्यां सुधी  
धूण देखावा लागी त्यां सुधी पोतानी आंजे इशवी नहुं. ६ ज्यारे  
राजने रामना रथनी धूण देखाय नहि त्यारे धिन्न यधने जमीन  
पर ढणी पडये. पछी मूर्च्छित राजने उकावीने दुःखी कौसल्या  
दशरथने शांत पाडवा लागी.

७ राजाये गद्गद् यधने कह्युं के रामनी माता कौसल्याने धरे  
मने लथंलये. जीणु जय्याये हृदयनी शांति यथे नहि. जे  
पुत्रो विनानुं, बहुधी त्यजयेहुं धर यद्रविनाना आकाश जेवुं  
राजाये मान्युं. अर्धरात्रे कौसल्याने जोल्या, हुं तने जेधुं शकतो  
नधी. हुणु पछु रामनी पाछणज मारी नजर गधंछे. ते पाछी

## संस्कृत-वाक्यानि ।

विललाप । ८ रामः अपि रात्रिशेषेण महत् अन्तरं जगाम । नदीं उत्तीर्य दक्षिणां दिशं अभिमुखः प्रायात् । गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद् दूरं गत्वा दिव्यां गङ्गां ददर्श ।

शृंगवेरपुरं आसाद्य रामः सूतं अब्रवीत् । अयं अत्र महान् शृंगुर्दावृक्षः इह एव अद्य वसामहे ।

## शुङ्गराती वाक्ये

शुङ्गराती नदी अत्र कही धनुं रडवा लाग्यो. ८, राम पक्ष पाछडी रात्रीये धड्डे दूर पडोन्थी गयो. नदी ओणगीने दक्षिण दिशा तरफ् मों करी आब्यो. गोमती पार करीने केटलेक दूर जधने देवी गंगाना दर्शन कर्था.

शृंगवेर नगर पडोन्थीने रामे सारथीने कहुं. अही आ मोटुं शृङ्गी वृक्ष छे, अहीज आणे रहीशुं.

## संधिः ।

१ श्वशुरः दशरथः ददौ-श्वशुरो दशरथो ददौ ।

२ च आयुधानि-चायुधानि ।

३ सुमन्त्रः वायुवेगेन-सुमन्त्रो वायुवेगेन ।

४ अयोध्यापुरी एतेन-अयोध्यापुर्येतेन ।

५ सर्वेजनाः रामं एव-सर्वे जना राममेव ।

६ सुमन्त्रं ऊचुः च-सुमन्त्रमूचुश्च ।

- ७ शनैः याहि-शनैर्याहि ।  
 ८ राममातुः यतः वने-राममातुर्यतो वने ।  
 ९ सिद्धार्थः त्वं-सिद्धार्थस्त्वं ।  
 १० स्त्रीभिः वृत्तः-स्त्रीभिर्यतः ।  
 ११ गृहात् वहिः आगतः-गृहाद्दहिरागतः ।  
 १२ अमात्याः तु तदा-अमात्यास्तु तदा ।  
 १३ भूमिपः रामस्य-भूमिपो रामस्य ।

'संधि उरेलां वाक्ये।

रामोऽपि रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम । जगाम महदन्तरं  
 रामोऽपि रात्रिशेषेण । रात्रिशेषेण जगाम महदन्तरं रामः ।  
 नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात् । प्रायादभिमुखो  
 दक्षिणां दिशं नदीमुत्तीर्य । उत्तीर्य नदीं प्रायादक्षिणां दिशम् ।  
 गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद्दूरं गत्वा दिव्यां गंगां ददर्श । ददर्श गंगां  
 दिव्यां, तीर्त्वा गोमतीं दूरं किञ्चिद्गत्वा । शृंगवेरपुरमासाद्य रामः  
 सूतमब्रवीत् । अब्रवीत्सूतं राम आसाद्य शृंगवेरपुरम् ।

## પાઠ ૭

ત્રિપુ લિંગેષુ સમાનો ' અસ્મદ્ ' શબ્દઃ ।

૧ અહમ્	આવામ્	વયમ્
૨ મામ્, મા	” નૌ	અસ્માન્, નઃ
૩ મયા	આવાભ્યામ્	અસ્માભિઃ
૪ મહ્યમ્, મે	” નૌ	અસ્મભ્યમ્, નઃ
૫ મત્	”	અસ્મત્
૬ મમ, મે	આવયોઃ, નૌ	અસ્માકમ્, નઃ
૭ મયિ	”	અસ્માસુ

' અસ્મત્ ' શબ્દનો અર્થ, ' હું ' છે. એની સાતે વિલકિતઓનાં રૂપ આ પ્રમાણે છે. એનો ઉપયોગ વાચકે કરવો—

૧ અહં પઠામિ, આવાં પઠાવઃ, વયં પઠામ । = હું ભણું છું, અમે ( બંને ) ભણીએ છીએ, અમે ( સૌ ) ભણીએ છીએ.

૨ સ માં ફલ દદાતિ = તે મને ફળ આપે છે,

૩ સ આવાં પુષ્પાણિ ન દદાતિ = તે અમને ( બંનેને ) ફૂલ આપતો નથી.

૪ અસ્માન્ જલં દેહિ = અમને ( સૌને ) પાણી આપો.

૫ एतत् अस्माकं नगरं = આ અમારું શહેર છે.

૬ અસ્માભિ. કિં इदानीं कर्तव्यम् = અમારે ( સૌએ ) હવે શું કરવું જોઈએ.

વાંચકે આ પ્રમાણે આ રૂપોનો ઉપયોગ કરવો. હવે 'તૂ' અર્થવાળા 'યુષ્મત્' શબ્દનાં રૂપ લેવો—

ત્રિપુ લિંગેષુ સમાનો 'યુષ્મદ્' શબ્દઃ ।

૧ ત્વમ	યુવામ્	યૂયમ્
૨ ત્વામ્, ત્વા	"	વામ્
૩ ત્વયા	યુવાભ્યામ્	યુષ્માભિઃ
૪ તુભ્યમ્, તે	યુવાભ્યામ્, વામ્	યુષ્મભ્યમ્, વઃ
૫ ત્વત્	"	યુષ્મત્
૬ તવ, તે	યુવયોઃ, વામ્	યુષ્માકમ્, વઃ
૭ ત્વયિ	"	યુષ્માસુ

વાંચકે આ બંને શબ્દોનાં રૂપમાં આ યાદ રાખવું કે બીજી, અતુર્થી અને છઠ્ઠીનાં રૂપોમાંથી દરેકના ણખ્ણે રૂપો થયાં છે.

૧ ત્વં અત્ર આગચ્છ, યુવાં કુત્ર ગચ્છથઃ, યૂયં અત્ર ન આગચ્છથ = તું અહીં આવ, તું કયાં બંધ છે, (તમે)

બધાં આવતાં નથી.

૨ યુષ્માભિઃ કિમર્થં પતત્ પુસ્તકં ન પઠિતમ્ ? = તમે (શૈઞ્ચિ) કેમ આ પુસ્તક વાંચ્યું નથી ?

૩ યુષ્માકં આશ્રમેષુ શ્વાનઃ ન સન્તિ = તમારા આશ્રમોમાં કૃતરા નથી.

૪ ત્વયા અત્ર ન આગન્તવ્યમ્ = તારે અહીં આવવું ન લેઈએ.

હવે 'તે' અર્થવાળા 'તત્' શબ્દના રૂપ લુઓ....

दकारान्तः पुल्लिङ्गः ' तद् ' शब्दः ।

१ सः	तौ	ते
२ तम्	"	तान्
३ तेन	ताभ्याम्	तैः
४ तस्मै	"	तेभ्यः
५ तस्मात्	"	"
६ तस्य	तयोः	तेषाम्
७ तस्मिन्	"	तेषु

१ सः गच्छति, तौ गच्छतः, ते गच्छन्ति = ते जाय छे,  
तेभ्यो-( जने ) जाय छे, तेभ्यो ( जधां ) जाय छे.

२ तैः पुस्तकस्य पठनं कृतम् = तेभ्योभ्ये पुस्तकनुं पठनं कर्तुं-

३ तेषां मनसि इदानीं किं वर्तते ? तेभ्यो( सर्वा ) ना मनसां  
हुवे शुं छे ?

४ तस्मिन् त्वयि किं वीर्यं अस्ति ? = ताराभां ते कथे  
पराक्रम छे ?

५ ताभ्यां हि इदं सर्वं व्याप्तम् = ते जने मां आ जधुं  
व्याप्त छे.

ते ' तत् ' शब्दनां नारी लतिनां रूप नीचे प्रमाहे थाय छे—

१ सा	ते	ताः
२ ताम्	ते	ताः
३ तया	ताभ्याम्	ताभिः
४ तस्यै	"	ताभ्यः
५ तस्याः	"	"

૬ તસ્યાઃ	તયોઃ	તાસામ્
૭ તસ્યામ્	”	તાસુ

અહીં પાઠકે સરખામણી કરી જોવું કે ‘તત્’ શબ્દનાં પુલ્લિંગનાં રૂપોમાં અને સ્ત્રીલિંગનાં રૂપોમાં શો ફરક છે—

૧ સા યુવતી કિં કરોતિ = તે સ્ત્રી શું કરે છે ?

૨ તે કુમારિકે કિં કુરુતઃ = તે (બંને) કુમારિકાઓ શું કરે છે ?

૩ તાઃ સ્ત્રિયઃ કિં પઠન્તિ ? તે બધી સ્ત્રીઓ શું લખે છે ?

૪ તાસુ સ્ત્રીપુ ધૈર્યં ભવતિ = તે (સર્વે) સ્ત્રીઓમાં ધીરજ હોય છે.

૫ તાસાં નારીણાં નામાનિ કથય = તે (સર્વે) સ્ત્રીઓનાં નામ કહે.

૬ તાભિઃ એવ માર્ગઃ દર્શિત = તેઓએ આ રસ્તો બતાવ્યો છે.

૭ તયોઃ રૂપં વર્ણનીયં અસ્તિ = તે (બે)નું રૂપ પ્રશંસનીય છે.

આ ‘તત્’ શબ્દનું નાન્યતર જાતીનું રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

૧	તત્	તે	તાનિ
૨	”	”	”
૩	તેન	તામ્યામ્	તૈઃ
૪	તસ્મૈ	”	તેમ્યઃ
૫	તસ્માત્	”	”



૬ તસ્ય                      તયોઃ                      તેષામ્  
 ૭ તસ્મિન્                      ”                      તેષુ

વાંચકો વિચારપૂર્વક તપાસસે તો તેમને જણાશે કે ત્રીજી પછીનાં રૂપો પુલિંગનાં રૂપોની માફકજ છે. પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં રૂપોમાં જ વિશેષતા છે.

- ૧ તત્ ફલં પક્વં અસ્તિ = તે રૂળ પાક્યું છે.  
 ૨ તે ફલે પક્વે સ્તઃ = તે (બંને) રૂળ પાક્યાં છે.  
 ૩ તાનિ ફલાનિ પક્વાનિ સન્તિ = તે (બધાં) રૂળ પાક્યાં છે.  
 ૪ તસ્માત્ સ્થાનાત્ અહં દેદાનીં એવ અત્ર આગતઃ = તે જગ્યા-  
 એથી હું હમણાંજ અહીં આવ્યો.

### સંધિ કરેલાં વાક્યો

( ૧ ) તત્ફલં પક્વમસ્તિ । અસ્તિ તત્ફલં પક્વમ્ । પક્વમસ્તિ તત્ફલમ્ । અસ્તિ પક્વં તત્ફલમ્ । ( ૨ ) તે ફલે પક્વે સ્તઃ । પક્વે સ્તઃ તે ફલે । ( ૩ ) તાનિ ફલાનિ પક્વાનિ સન્તિ । સન્તિ તાનિ ફલાનિ પક્વાનિ । ફલાનિ તાનિ સન્તિ પક્વાનિ । ( ૪ ) તસ્માત્સ્થાનાદહમિદાનીમેવાત્રાગતઃ । આગતોઽહમત્રેવેદાનીં તસ્માત્સ્થાનાત્ । સ્થાનાત્તસ્માદહમાગતોઽત્રેદાનીમ્ । અત્રાગતોઽહમેવેદાનીં સ્થાનાત્તસ્માત્ ।

-o:-:o:-

## पाठ ८

पाठला जे पाठोमां जे रामायणुनी कथा आपी छे तेनुं सरण  
संधि-वाणुं संस्कृत आ पाठमां आर्युं छे—

दशरथः सवाप्पमतिनिश्चस्य पुनः सुमंत्रमाह- हे सूत ! चतु-  
र्विधबला चमूः क्षिप्रं प्रतिविधीयतां रामस्यानुयात्रार्थमिति ।

तच्छ्रुत्वा राम उवाच- त्यक्तभोगसंगस्य वने वन्येन जीवतो  
मे किं कार्यमनुयात्रेण ? चीराण्येवानुयन्तु मे । खनित्रं समान-  
यत, गच्छतेति ।

निर्लजा कैकेयी स्वयं चीराण्याहृत्य रामं परिधत्स्वेति श्रोवा  
च । सोऽप्यवक्षिप्य सूक्ष्मवरं मुनिवस्त्राण्यधारयन् तथा च  
लक्ष्मणः । सीता कौशेयवासिनी लज्जिता तस्यौ । ततः एकं चीर-  
मादाय पाणिना कंठे कृत्वा धर्मज्ञा भर्तारमपृच्छत् । कथं नु  
वध्नामि चीरमिति ।

रामं स्वयं सीतायाश्चरं वध्नन्तं प्रेक्षयान्तःपुरचरा नार्यो नेत्रजं  
वारि मुमुक्षु । ऊचुश्च रामम् । इयं कन्याणी सीता तापसवद्दने  
वस्तुं नाहति ।

पुत्र ! नो याचनां शृणु । तिष्ठत्वत्रैव सीता । सवाप्पस्तु गुरु-  
र्वसिष्ठ सीतां निवार्य कैकेयीमत्रवीत् ।

न गन्तव्यं वने देव्या सीतया । सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनामात्मा  
हि दाराः । अत इयं रामस्यात्मा सीताऽथ मेदिनीं पालयिष्यति ।  
अथ च यदि वदेही वनं यास्याति, वयमपि तामनुयास्यामः ।

ततस्त्वमेका दुर्वृत्ता शाधि शून्यां वसुधाम् । न तद्भविता राष्ट्रं  
 यत्र रामो भूपतिर्न । वनमेव राष्ट्रं भविता यत्र रामो निवत्स्यति ।  
 अतो व्यपनीय चीरं स्नुपाया उत्तमान्याभरणानि घस्त्राणि च  
 देहि ।

राजा दशरथः कैकेयीमब्रवीत्- सत्यं वसिष्ठो गुरुराह । हे  
 अधमे ! वैदेह्याः कोऽपराधस्त्वया दृष्टः ? एवं ब्रुवन्तं पितरं रामो-  
 ऽब्रवीत् । सिद्धोऽस्मि वनवासायेति ।

मुनिवेषधरं रामं समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचतनो  
 बभूव । मुहूर्तात्तु संज्ञां प्रतिलभ्य सुमन्त्रमब्रवीत् । त्वं हयोत्तमै-  
 रथं योज्यायाहि । प्रापय महाभागं राममितो जनपदात्परम् ।

राज्ञो वचनमादाय सुमन्त्रः शीघ्रं रथं योजयित्वा तत्रागतः ।  
 सीतारामलक्ष्मणा राजानं प्रदक्षिणीचक्रुः रामो जननीं चाभ्य-  
 वादयत् । लक्ष्मणः सुमित्रायाश्चरणौ जग्राह ।

आ पाठमां जे केअ सुकेली नडे तो पाछणनां पाठेमां जेवुं,  
 त्यां जेअ वाक्ये। पदच्छेदपूर्वक अर्थ-सहित आपवाभां आव्यां छे.

( २ )

ततः सीता दृष्ट्वा रथमारुरोह । भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै  
 चासांस्याभरणानि च संख्याय श्वशुरो दशरथो ददौ । भ्रातृ-  
 भ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां चायुधानि क्वचानि ददौ । सर्वास्तानारु-  
 दान्दृष्ट्वा सुमन्त्रो वायुवेगेन रथस्याश्वानचोदयत् ।

सवालदृष्ट्वा साऽयोध्यापुर्येतेन परितप्ता । सर्वे जना राममेवा-  
 भिदुष्टुः । सर्वे जना वाप्पपूर्णसुराः पार्श्वतः पृष्ठतश्च तस्थुः

सुमन्त्रमूचुश्च । वाजिना रश्मीन्संयच्छ शनैर्याहि । द्रक्ष्याम राम-  
स्य मुखम् ।

आयस नूनं हृदयमसंशयं राममातुर्यतो रामे वन याते न  
भिद्यते । कृतकृत्या हि वैदेही । अनुगता रामं छायेव पतिम् ।  
अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थस्त्वम् । यत्पारिचारिष्यसि भ्रातरं रामम् ।  
एवं वदन्त आगते वाप्यं सोढुं न शक्नुः ।

राजाऽपि स्त्रीभिर्वृतो गृहाद्वाहिरागतोऽत्रवीञ्च द्रक्ष्यामि पुत्र-  
मिति । राम सूत वदति याहीति । जनो वदति तिष्ठेति । सूत  
उभये कर्तुं नाशक्नु । नृपतिस्तु रामं दृष्ट्वा दुःखेन भूमौ  
निपपात ।

गते रामे सर्वे रुरुदु । अमात्यास्तु तदा तथा रुदन्तीं कौसल्यां  
दशरथं च तथाविधं दृष्ट्वाचु । नैनमनुव्रजेद् दूरं यं पुनरिन्हेच्छी-  
घ्नमायान्तामिति । निशम्य तद्वचो राजा सभार्यो व्यवस्थित सुन-  
मीक्षमाणः । यावन्तु रजोरूपमद्दश्यत नैव तावदात्मचक्षुषी संज-  
हार । यदा तु भूमिपो रामस्य रजोऽपि नापश्यन् तदा विपण्णो  
भून्वा धरणीतले पपात । अथ मृच्छितं नराधिपं समुत्थाप्य  
शोकफूर्शिता कौसल्या दशरथं सान्त्वयामास । वसुधाधिपः स्व-  
द्दमुवाच-राम-मातु कौसल्याया गृहं भा नयन्तु । नान्यत्र  
भविष्यति हृदयस्याराम ।

पुत्रद्वयविहीनं स्नुषया च वर्जितं भवनं नष्टचंद्रमित्राम्बर  
राजाऽमन्यत । अर्धरात्रे चैव कौसल्यामप्रवीत् न पश्यामि त्वाम् ।  
राममेवाद्यापि मे दृष्टिरनुगता । नैव सा निवर्तते । इति बहु  
विललाप ।

रामोऽपि रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम । नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात् । गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद् दूरं गत्वा दिव्यां गङ्गां ददर्श । शृंगवेरपुरमासाद्य रामः सूतमब्रवीत् । अयमत्र महानिगुदीवृक्ष इहैवाद्य वसामहे ।

वांथके आ पाठने अल्यास सारी पेठे करवो. आ पाठने वारंवार वांथवो अने संधियुकत वाक्यो वारंवार वांथीने समजवानी कोशीष करवी. प्रयत्न करवा छतां पणु समजणु न पडे तो णणुपु डे अगाठनां पाठो पाडा थया नथी. इरीथी पाछणनां पाठो तपासवा.

संधि करेलां वाक्यो.

( १ ) रात्रिशेषेण महदन्तरं जगाम रामः । महदन्तरं जगाम रात्रिशेषेण रामः । जगाम महदन्तरं रामो रात्रिशेषेण । रामो जगाम महदन्तरं रात्रिशेषेण ।

( २ ) नदीमुत्तीर्य दक्षिणां दिशमभिमुखः प्रायात् । प्रायाद्दिशं दक्षिणामभिमुखः- उत्तीर्य नदीम् । उत्तीर्य नदीं प्रायाद्दक्षिणां दिशमभिमुखः । अभिमुखो दक्षिणां दिश प्रायात्नदीमुत्तीर्य ।

( ३ ) गोमतीं तीर्त्वा किञ्चिद्दूरं गत्वा दिव्यां गंगां ददर्श । ददर्श दिव्यां गंगां, तीर्त्वा गोमतीं, किञ्चिद्दूरं गत्वा ।

## ५।४ ८

“ सर्व ” शब्दनी नर वृत्तिनां इयो नीये प्रभाखे थाय छे.

१ सर्वः	सर्वो	सर्वे
२ सर्वम्	”	सर्वान्
३ सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
४ सर्वस्मि, सर्वाय	”	सर्वेभ्यः
५ सर्वस्मात्, सर्वात्	”	”
६ सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
७ सर्वास्मिन्	”	सर्वेषु

१ सर्वे मनुष्याः कथं जीवन्ति ? = सर्वे मनुष्येः केवी रीते लुपे छे ?

२ सर्वेषां पशूनां मध्ये कः श्रेष्ठः ? = जधां पशुजोभां कथं श्रेष्ठ छे ?

३ सर्वेषु पुस्तकेषु का विद्या भवति ? = जधां पुस्तकेभां कथी विद्या होय छे ?

इये “ सर्व ” शब्दनां श्रीविंशी इप लुजो—

१ सर्वा	सर्वे	सर्वाः
२ सर्वाम्	”	”
३ सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
४ सर्वस्यै	”	सर्वाभ्यः
५ सर्वस्याः	”	”
६ ”	सर्वयो	सर्वासाम्
७ सर्वस्याम्	”	सर्वासु

૧ સર્વાસુ દિક્ષુ વાયુઃ વાતિ = સર્વ દિશાઓમાં વાયુ વહે છે.

૨ સર્વાભિઃ સ્ત્રીભિઃ વહ્નાણિ પ્રક્ષાલિતાનિ = બધી સ્ત્રીઓએ  
વસ્ત્ર ધોયાં.

૩ સર્વાસાં નારીણાં આભૂષણાનિ કુત્ર સન્તિ ? = બધી સ્ત્રી-  
ઓનાં અલંકારો ક્યાં છે ?

હવે “ સર્વ ” શબ્દનાં નાન્યતર જાતિનાં ૩૫ જુઓ —

૧ સર્વમ્	સર્વે	સર્વાણિ
૨ ”	”	”

બાકીના ૩૫૦ નરજાતિના ૩૫૦ પ્રમાણે થાય છે.

૧ સર્વાણિ પુસ્તકાનિ અત્ર આનય = બધાં પુસ્તકો અહીં  
લાવ.

૨ મહ્યં સર્વાણિ ફલાનિ દેહિ = મારે માટે બધાં ફળ આપ.

હવે “ યદ્ ” ( જે ) આ શબ્દનાં નરજાતિનાં ૩૫૦ જુઓ.

૧ યઃ	યૌ	યે
૨ યમ્	”	યાન્
૩ યેન	યાભ્યામ્	યૈઃ
૪ યસ્મૈ	”	યેભ્ય
૫ યસ્માન્	”	”
૬ યસ્ય	યયોઃ	યેપામ્
૭ યસ્મિન્	”	યેપુ

૧ યઃ પુરુષઃ તત્ર અસ્તિ સ એવ તવ આતા અસ્તિ = જે  
માણસ ત્યાં છે, તે તારો ભાઈ છે.

૨. યેપાં રત્નાનાં દર્શનં ત્વયા કૃતં તાનિ એવ એતાનિ સન્તિ =  
 જે રત્નોનું દર્શન તે કર્યું હતું તેજ આ રત્નો છે.
૩. યસ્માત્ કોશાત્ વસ્ત્રં ઉદ્ધતં તસ્મિન્ એવ પુન. તત્ સ્થાપય =  
 જે પેટીમાંથી વસ્ત્રો લીધાં હતાં તેમજ પાંછાં તે મુક.
૪. યેભ્ય વ્રાહ્મણેભ્ય ત્વં દ્રવ્યં દાતું ઇચ્છસિ તેભ્ય એવ દેહિ =  
 જે વ્રાહ્મણને તું ધન આપવા ઇચ્છે છે તેને જ આપ.

‘ યન્ ( જે ) ’ શબ્દનાં નારીભતિમાં આ રૂપ થાય છે.

૧ યા	યે	યાઃ
૨ યામ્	”	”
૩ યયા	યામ્યામ્	યામ્ભિઃ
૪ યસ્યૈ	”	યામ્ભ્યઃ
૫ યસ્યાઃ	”	”
૬ ”	યયોઃ	યાસામ્
૭ યસ્યામ્	”	યાસુ

- ૧ યાસાં રાજા વરુણઃ અસ્તિ તા એવ એતાઃ આપઃ = જેને  
 રાજા વરુણ છે તેજ જળ આ છે.
- ૨ યસ્યૈ પુત્રિકાર્યં દુગ્ધં દીયતે સા એવ એવા = જે છેકરીને  
 માટે દૂધ આપવામાં આવે છે તે જ આ છે.

તે જ “ યત્ ” શબ્દની નાન્યતર ભતિનાં રૂપ આ છે—

૧ યત્	યે	યાનિ
૨ યત્	યે	યાનિ

( બાકીનાં રૂપો નરભતિની જેમ છે. )



- १ यानि पुस्तकानि त्वया न पठितानि तानि मया पठितानि =  
 जे पुस्तके ते वांच्यां नथी ते न मे वांच्यां छे-  
 २ यत् ज्ञानं त्वया संपादितं तत् मह्यं कथय जे ज्ञान ते भेज्जु-  
 ते भने कडे.

तकारान्तः पुल्लिंगो ' भवत् ' शब्दः ।

१ भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
सं० हे भवन्	"	"
२ भवन्तम्	"	भवतः
३ भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
४ भवते	"	भवद्भ्यः
५ भवतः	"	"
६ "	भवतोः	भवताम्
७ भवति	"	भवत्सु

आ प्रभाषे नीचे लभेदा शब्दानां रूपो धाय छे—

द्विपत् = शत्रु. पचत् = रांधनार. गच्छन् = जनारो.  
 पश्यत् = लेनारो. अहत् = योअ. तिष्ठन् = उभो रडेनारो.

- १ भवान् कुत्र गच्छति ? तमे कथां न्दथो छे ?  
 २ भवद्भिः किं कृतम् ? तमे शुं कथुं ?  
 ३ भवतां किं नामधेयम् ? = आपतुं नाम शुं ?  
 ४ पचद्भ्यः धान्यं देहि = रांधनारोअोने अनान आपो.

૨. યેપાં રત્નાનાં દર્શનં ત્વયા કૃતં તાનિ એવ એતાનિ સન્તિ =  
 જે રત્નોત્તુ' દર્શન તે કર્યું હતુ તેજ આ રત્નો છે.
૩. યસ્માત્ કોશાત્ વસ્ત્રં ઉદ્ધતં તસ્મિન્ એવ પુનઃ તન્ સ્થાપય =  
 જે પેટીમાંથી વસ્ત્રો લીધાં હતાં તેમાંજ પાછાં તે મુક.
૪. યેભ્યઃ બ્રાહ્મણેભ્યઃ ત્વં દ્રવ્યં દાતું ઇચ્છસિ તેભ્ય એવ દેહિ =  
 જે બ્રાહ્મણને તું ધન આપવા ઇચ્છે છે તેને જ આપ.

‘ યન્ ( જે ) ’ શબ્દનાં નારીજાતિમાં આ રૂપ થાય છે.

૧ યા	યે	યાઃ
૨ યામ્	”	”
૩ યયા	યાભ્યામ્	યામિઃ
૪ યસ્યૈ	”	યામ્યઃ
૫ યસ્યાઃ	”	”
૬ ”	યયોઃ	યાસામ્
૭ યસ્યામ્	”	યાસુ

૧. યાસાં રાજા વરુણઃ અસ્તિ તા એવ એતાઃ આપઃ = જેને  
 રાજા વરુણ છે તેજ જળ આ છે.
૨. યસ્યૈ પુત્રિકાયૈ દુગ્ધં દીયતે સા એવ એવા = જે છેકરીને  
 માટે દૂધ આપવામાં આવે છે તે જ આ છે.

તે જ “ યત્ ” શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપ આ છે—

૧ યત્	યે	યાનિ
૨ યત્	યે	યાનિ

( આકીનાં રૂપો નરજાતિની જેમ છે. )

- ૧ યાનિ પુસ્તકાનિ ત્વયા ન પઠિતાનિ તાનિ મયા પઠિતાનિ =  
જે પુસ્તકો તે વાંચ્યાં નથી તે જ મેં વાંચ્યાં છે.
- ૨ યત્ જ્ઞાનં ત્વયા સંપાદિતં તત્ મહ્યં કથય જે જ્ઞાન તે મેળવ્યું-  
તે મને કહે.

તકારાન્તઃ પુલ્લિંગો ' ભવત્ ' શબ્દઃ ।

૧ ભવાન્	ભવન્તૌ	ભવન્તઃ
સં૦ હે ભવન્	”	”
૨ ભવન્તમ્	”	ભવતઃ
૩ ભવતા	ભવદ્વયામ્	ભવદ્વિઃ
૪ ભવતે	”	ભવદ્વયઃ
૫ ભવતઃ	”	”
૬ ”	ભવતોઃ	ભવતામ્
૭ ભવતિ	”	ભવત્સુ

આ પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોનાં રૂપો ધાય છે—

દ્વિપત્ = શત્રુ. પચત્ = સંધનાર. ગચ્છન્ = જનારો.  
પદયત્ = ભેનારો. અહત્ = ચોર. તિષ્ઠત્ = ઉભો રહેનારો.

૧ ભવાન્ કુત્ર ગચ્છતિ ? તમે ક્યાં જાઓ છો ?

૨ ભવદ્વિઃ કિં કૃતમ્ ? તમે શું કર્યું ?

૩ ભવતાં કિં નામધેયમ્ ? = આપણું નામ શું ?

૪ પચદ્વયઃ ઘાન્યં દેહિ = સંધનારોને અનાજ આપો .

पाठ १०

( म. भारत वन. अ. १५.१ )

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।  
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२ ॥

अन्वयः— भीमसेनः तु तस्य महात्मनः तद्वाक्यं श्रुत्वा  
प्रहृष्टेन अन्तरात्मना हनूमन्तं प्रत्युवाच ॥

अर्थ— भीमसेन ते महात्मानुं ते वाक्य सांख्यीने प्रसन्न  
मने हनुमान्ने ज्योत्यो.

कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।

स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३ ॥

सस्कृत-टीका- हे वानरपुंगव ! हे वानरश्रेष्ठ ! मम सर्वं कार्यं  
त्वया कृतं एव । हे महाबाहो ! ते स्वस्ति अस्तु । कामये त्वां,  
मे प्रसीद, प्रसन्नः भव ॥

अर्थ— हे वानरोमां श्रेष्ठ ! माझे अक्षुं कार्य ते कर्युं न छे. हे  
मोटा बुलवाणा ! ताझे इत्याद्यु थाज्यो. हुं याहुं धुं के. माझ पर  
प्रसन्न थाज्यो.

सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् ।

तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४ ॥

अन्वयः— हे वीर्यवान् ! त्वयानाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथा ।  
वयं सर्वान् परान् तवैव तेजसा विजेष्यामः ॥

અર્થ— હે વીર્યવાન ! તારા સહયોગથી બધા પાંડવ સનાથ થયા છે. અમે બધા શત્રુઓને. તારા તેજથીજ છુટીશું :

एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभापत ।

भ्रातृत्वात्सૌહૃદાચૈવ કરિષ્યામિ પ્રિયં તવ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય:— એવં ઉક્તઃ તુ હનુમાન્ ભીમસેનં અભાપત । ભ્રાતૃ-  
ત્વાત્ સૌહૃદાત્ ચ એવ તવ પ્રિયં કરિષ્યામિ ॥

અર્થ— આ પ્રમાણે કહેવાયેલો હનુમાન ભીમસેનને બોલ્યો,  
' ભાઈબંધીથી અને મિત્ર હોવાથીજ તારું પ્રિય કાર્ય હું કરીશ. '

चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।

यदा सिंहखं वीर करिष्यसि महाबल ॥ ૧૬ ॥

અન્વય:— પરશક્તિસમાકુલાં શત્રૂણાં ચમૂં વિગાહ્ય, હે મહાબલ  
વીર ! યદા સિંહરવં કરિષ્યાસિ ॥

અર્થ— પરશક્તિથી વ્યાકુળ બનેલો, હે મહાબળવાન વીર !  
શત્રુનાં દળમાં ધુસીને ત્યારે તું સિંહનાદ કરશે.

तदाऽहं वृंहयिष्यामि स्वरवेण खं तव ।

विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् । ૧૭

અન્વય:— તદા અહં સ્વરવેણ તવ રવં વૃંહયિષ્યામિ । વિજયસ્ય  
ધ્વજસ્યઃ ચ દારુણાન્ નાદાન્ મોક્ષ્યામિ ॥

અર્થ— ત્યારે હું મારા શબ્દ વડે તારા શબ્દને વધારીશ.  
( વિજયસ્ય ) અર્જુનનાં ધ્વજપર રહીને મોઠો ( શબ્દ ) અવાજ  
કરીશ.

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ।

एवमाभाष्य हनूमास्तदा पांडवनंदनम् ॥ १८ ॥

मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९ ॥

( म. भारत वन. अ. १५१ )

अन्वयः—ये ( नादाः ) शत्रूणां प्राणहराः । येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान् तदा पांडवनन्दनं एव आभाष्य, भीमं मार्गमाख्याय, तत्र एव अन्तरधीयत ॥

अर्थः—जे ( शत्रू ) शत्रुओंना प्राण हरण करवावाणो छे, जेवडे तु सुखशी शत्रुओंने हण्णी शक्ये. हनुमान त्याजे पांडव-दुभारने ओम कहीने, भीमने मार्ग पतावीने, त्यांज अद्रस्थ धर गयो.

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।

अपश्यमुदधिं भीममपां पतिमधान्वयम् ॥ १ ॥

( म. भारत वन. अ. १६९ )

अन्वयः—ततः अहं ऋषिभिः तत्र तत्र स्तूयमानः तु अपां पतिं अन्वयं भीमं उदधिं अथ अपश्यम् ॥

अर्थः—पछी मे' ऋषिओं वडे पथे प्रशंसा पाभीने जणनां स्वाभी अन्वय लयानक समुद्रने जेयो.

ફેનવત્યઃ પ્રકીર્ણાશ્ચ સંહતાશ્ચ સમુત્થિતાઃ ।

ઝર્મયશ્ચાત્ર દૃશ્યન્તે વલ્ગન્તે ઇવ પર્વતાઃ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ— ફેનવત્યઃ પ્રકીર્ણાઃ ચ સંહતાઃ ચ સમુત્થિતાઃ  
ઝર્મયઃ ચ અત્ર પર્વતાઃ વલ્ગન્તે ઇવ દૃશ્યન્તે ॥

અર્થ— શીલુથી ચુકત, ખીલમાં મળેલા, એક ખીલ જોડે અથ-  
ડાતા, ઉંચે ઉઠનારા મોબ વલ્ગના પર્વતની જેમ નજરે ચઢે છે. ।

નાવઃ સહસ્રશસ્ત્ર રત્નપૂર્ણાઃ સમન્તતઃ ।

તિમિંગિલાઃ કચ્છપાશ્ચ તથા તિમિતિમિંગિલાઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ— તત્ર સમન્તતઃ રત્નપૂર્ણાઃ સહસ્રશઃ નાવઃ । તથા  
તિમિંગિલાઃ કચ્છપાઃ તિમિતિમિંગિલાઃ ( દૃશ્યન્તે ) ॥

અર્થ— ત્યાં ચારે બાજુ રત્નોથી ભરેલી હુબરો નૌકાએ  
અને મોટી માછલી, કાચંબા અને મગરમચ્છ દેખાય છે.

વાંચકે આ પ્રલોકોને સારી પેઠે વાંચવા અને વાંચે સમજવાનો  
પ્રયત્ન કરવો. અર્થ જોયા વગરજ પ્રલોકોનો અર્થ સમજવાનો યત્ન  
કરવો. '

## ५।३ ११

मकारान्तः पुल्लिङ्गः ' किम् ' शब्दः ।

१ कः	कौ	के
२ कम्	"	कान्
३ केन	काभ्याम्	कैः
४ कस्मै	"	केभ्यः
५ कस्मान्	"	"
६ कस्य	कयोः	केषाम्
७ कस्मिन्	"	केषु

- १ तव कस्मिन् अगे रोगः समद्भूतः ? = तारा कथा अंगमां  
रोग थयो छे ?
- २ केषां क्षत्रियाणां एतानि शस्त्राणि ? = कथा क्षत्रियोनां आ  
शस्त्र छे ?
- ३ केषु केषु गृहेषु मनुष्या वसन्ति ? = कथा कथा भक्षनोभां  
भाणुसो पसे छे.
- ४ कस्यचिन् किमपि न हरणीयम् = कोधनुं कथं पणु डुरणु  
करुणु योय्य नथी.

ते " किम् " शब्दनी नारीजतिनां रूपे आ प्रभाहे छे.

१ का	के	काः
२ काम्	"	"



૩ કયા	કાશ્યામ્	કાભિઃ
૪ કસ્યૈ	”	કાભ્યઃ
૫ કસ્યાઃ	કાશ્યામ્	કાભ્યઃ
૬ ”	કયોઃ	કાસામ્
૭ કસ્યામ્	”	કાસુ

૧ કાસુ વાપીપુ જલં ન વિદ્યતે ? = કયી વાવોમાં પાણી નથી ?

૨ કાસાં કન્યકાનાં એપ શબ્દઃ ? = કયી કુમારિકાઓનો આ અવાજ છે ?

૩ કાભિઃ કયાભિઃ ત્વયા સ્વમતં પ્રતિપાદિતમ્ ? = કયી કયા-ઓમાંથી તે તારે મત કયો ?

એમ “ કિમ્ ” શબ્દની નાન્યતર જાતિનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ કિમ્	કે	કાનિ
૨ ”	”	”

( ખાકીનાં રૂપો નરજાતિનાં જેમજ થાય છે. )

૧ કાનિ પુસ્તકાનિ ત્વયા પઠિતાનિ ? = કયાં પુસ્તકો તે વાંચ્યાં ?

૨ કે ફલે ત્વયા ભક્ષિતે ? = કયાં (એ) ફળ તે ખાધાં ?

૩ કિં નિમિત્ત ત્વં તત્ર ન ગચ્છસિ ? = કયા કારણે તું ત્યાં જતો નથી ?

૪ કાનિ કાનિ દૈવતાનિ ત્વં પૂજયાસિ ? = કયા કયા દેવને તું પૂજે છે ?

मकारान्तः पुल्लिङ्ग ' इदम् ' शब्दः ।

( इदं = ते )

१ अयम्	इमौ	इमे
२ इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
३ अनेन. एनेन	आभ्याम्	आभिः
४ अस्मै	"	एभ्यः
५ अस्मात्	"	"
६ अस्य	अनयो, एनयो	एषाम्
७ अस्मिन्	" "	एषु

१ अयं पुरुष अत्र किं करोति ? = आ माधुस्य अर्द्धी शुं  
करे छे ?

२ इमौ वालकौ अत्र पठतः = आ (ये) भाण्ड अर्द्धी  
सखे छे.

३ अस्मान् नगरान् त्वं किं नयासि ? = आ शहरमार्थी तुं  
शुं लध नये ?

४ एषा शत्रूणां शिरांसि छेदयामि = आ शत्रुयोनां मस्तक  
छेदं छु.

' इदं ( आ ) ' शब्दना श्रीलिङ्गनां रूप लुभ्यो—

१ इयम्	इमे	इमाः
२ इमाम्, एनाम्	" एने	" एना.
३ अनया, एनया	आभ्याम्	आभिः

૪ અસ્યૈ,	”	આભ્યઃ
૫ અસ્યાઃ	”	”
૬ - ”	અનયોઃ, એનયોઃ	આસામ્
૭ અસ્યામ્	”	આસુ

- ૧ ઇમાઃ શિક્ષયા સંપન્નાઃ સ્ત્રિયઃ = આ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ છે.  
 ૨ આસાં વિવાહઃ શ્વઃ ભવિષ્યતિ = એના વિવાહ કાલે થશે.  
 ૩ આસુ સ્ત્રીષુ વિશ્વાસઃ કર્તવ્યઃ = આ સ્ત્રીઓમાં વિશ્વાસ કરવો  
 યોગ્ય છે.

- ૪ ઇયં નારી પતિગૃહં ગચ્છતુ = આ સ્ત્રી પતીને ઘેર જાય.  
 ૫ અસ્યૈ નૃતનં વસ્ત્રં દેહિ = એને માટે નવાં વસ્ત્રો આપ.  
 ૬ આભ્યાં અન્નં યાચિતં = આ ( સ્ત્રીઓએ ) અન્ન રાંધ્યું.

‘ ઇદં ’ શબ્દનાં નાન્યતર ભતિનાં રૂપ આ છે—

૧ ઇદમ્	ઇમે	ઇમાનિ
૨ ઇદમ્, એનમ્	ઇમે, એને	ઇમાનિ, એનાનિ
૩ અનેન, એનેન	આભ્યામ્	યામિઃ

ખાડીની વિભક્તિઓનાં રૂપો નરભતિનાં જેમજ થાય છે.

- ૧ ઇદં મ્યાનં મયા પ્રાપ્તં = આ સ્થાન મેં પ્રાપ્ત કર્યું.  
 ૨ ઇમાનિ ફલાનિ ત્વં ભક્ષય = આ ફળ તું ખા.  
 ૩ ઇદં નગરં કસ્ય રાજ ? = આ શહેરમાં કોનું રાજ્ય છે ?

### संस्कृत-वाचन-पाठः ।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना  
 हनूमन्तं प्रत्युवाच । हे वानरपुङ्गवे ! मम सर्वं कार्यं त्वयैव  
 कृतम् । हे महाबाहो ! ते स्वस्त्यंस्तु । कामये त्यां, मे प्रसीद ।  
 हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः । वयं  
 सर्वान् परान्तवैव तेजसा विजेष्यामः । एवमुक्तस्तु हनूमान्  
 भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव तव प्रियं करिष्यामि ।  
 परशक्तिसंमाकुलां शत्रूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल ! यदा त्वं  
 सिंहरवं करिष्यासि तदाऽहं स्वरवेण तव रवं वृंहयिष्यामि ।  
 विजयस्य ध्वजस्थश्च दारुणाच्चादान्मोक्ष्यामि । ये नादाः शत्रूणां  
 प्राणहरा, येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान्तदा पाण्डवनन्दनमेवमा-  
 भाष्य, भीमं मार्गमाख्याय, तत्रैवान्तरधीयत ।

### संधि कशेलां वाक्ये

- १ मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । कृतं त्वयैव सर्वं मम कार्यम् ।  
 सर्वं मम कार्यं कृतं त्वयैव ।
- २ त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथाः । सनाथाः सर्वे  
 पाण्डवास्त्वया नाथेन । नाथेन त्वया सर्वे सनाथाः  
 पाण्डवाः ।
- ३ ते स्वस्त्यस्तु । अस्तु स्वास्ति ते ।

## पाठ १२

'सकारान्तः पुल्लिङ्गो 'अदस्' शब्दः ।

( अदस् - ते )

असौ	अमू	अमी
अमुम्	अमू	अमून्
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
अमुष्मै	”	अमीभ्यः
अमुष्मात्	”	”
अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
अमुष्मिन्	”	अमीषु

असौ पुरुषः धार्मिकः आस्ति = ते पुरुष धार्मिक छे.

अमीषां चित्तानि क्रूराणि सन्ति = तेभ्योऽनु मन घातकी ( क्रूर ) छे.

अमुष्मिन् लोके सुखं भवतु = ते लोकभां सुख भजे.

अमीभ्यः बालकेभ्यः पयः देहि = बालकेने दूध आपो.

अमुष्मात् लोकात् त्वं आगत = ते लोकभांथी तु आये.

“ अदस् ” शब्दनां नारी व्रतिनां ३५ लुभ्यो—

असौ	अमू	अमू
अमुम्	”	”
अमुषा	अमूभ्याम्	अमीभिः
अमुष्यै	”	अमूभ्यः

### संस्कृत-वाचन-पाठः ।

भीमसेनस्तु तस्य महात्मनस्तद्वाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना  
 हनूमन्तं प्रत्युवाच । हे वानरपुङ्गवे ! मम सर्वं कार्यं त्वयैव  
 कृतम् । हे महाबाहो ! ते स्वस्त्यस्तु । कामये त्वां, मे प्रसीद ।  
 हे वीर्यवान् ! त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथा । वयं  
 सर्वान् परान्तवैव तेजसा विजेष्याम । एवमुक्तस्तु हनूमान्  
 भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव तव प्रियं करिष्यामि ।  
 परशक्तिसमाकुलां शनूणां चमूं विगाह्य, हे महाबल ! यद्वा त्वं  
 सिंहरवं करिष्यासि तद्वाऽहं स्वरवेण तव रवं वृंहयिष्यामि ।  
 विजयस्य ध्वजम्यश्च दारुणात्नादान्मोक्षयामि । ये नादाः शनूणां  
 प्राणहरा, येन सुखं हनिष्यथ । हनूमान्तदा पाण्डवनन्दनमेवमा-  
 भाष्य, भीमं मागमाख्याय, तत्रैवान्तरधीषत ।

### अंधि कुशेलां वाक्येः

- १ मम सर्वं कार्यं त्वयैव कृतम् । कृतं त्वयैव सर्वं मम कार्यम् ।  
 सर्वं मम कार्यं कृतं त्वयैव ।
- २ त्वया नाथेन सर्वे पाण्डवाः सनाथा । सनाथा सर्वे  
 पाण्डवास्त्वया नाथेन । नाथेन त्वया सर्वे सनाथा  
 पाण्डवाः ।
- ३ ते स्वस्त्यस्तु । अस्तु स्वस्ति ते ।

## पाठ १२

सकारान्तः पुल्लिङ्गो ' अदस् ' शब्दः ।

( अदस् - ते )

१ असौ	अमू	अमी
२ अमुम्	अमू	अमून्
३ अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
४ अमुमै	"	अमीभ्यः
५ अमुप्मात्	"	"
६ अमुप्य	अमुयोः	अमीपाम्
७ अमुप्मिन्	"	अमीपु

१ असौ पुरुषः धार्मिकः आस्ति = ते पुरुष धार्मिके छे.

२ अमीपां चित्तानि क्रूराणि सन्ति = तेभ्येभुं मन धातुः ( कृ० )  
छे.

३ अमुप्मिन् लोके सुखं भवतु = ते लोकभां सुख भजे.

४ अमीभ्यः बालकेभ्यः पयः देहि = आणकेने दूध आपो.

५ अमुप्मात् लोकात् त्वं आगतः = ते लोकभांथी तु आप्यो.

" अदस् " शब्दनां नारी नतिनां इप लुब्धो—

१ असौ	अमू	अमू
२ अमुम्	"	"
३ अमुया	अमूभ्याम्	अमूभि
४ अमुप्यै	"	अमूभ्य

૫ અમુખ્યાઃ	"	"
૬ "	અમુયોઃ	અમૂપામ્
૭ અમુખ્યામ્	"	અમૂપુ

૫ાછલાં રૂપોમાં અને આ રૂપોમાં જે ફરક છે, તે વાંચકે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૧ અમૂપાં સ્ત્રીણાં એતત્ ધનં = તે સ્ત્રીઓનું આ ધન છે.

૨ અમુખ્યાઃ વાપિકાયાઃ એતન્ જલં = તે કુવાનું આ પાણી છે.

૩ અમૂપુ માલાસુ સુગંધયુક્તાનિ પુષ્પાણિ ન સન્તિ = તે માળાઓમાં સુગંધવાળાં ફૂલ નથી.

૪ અમૂ નદય શુષ્કાઃ સંજાતાઃ = તે નદીઓ સુકાય ગઈ છે.

“ અદસ્ ” શબ્દની નાન્યતર ભતિનાં રૂપો—

૧ અદઃ	અમૂ	અમૂનિ
૨ "	"	"
૩ અમુના	અમૂખ્યામ્	અમૂભિઃ

ખાકીના વિલકિતઓનાં રૂપો નર ભતિનાં લેમજ થાય છે.

૧ અમૂનિ પુષ્પાણિ અન્ન મૂપકેન મક્ષિતાનિ = તે ફૂલો અહીં ઉદરે ખાધાં.

૨ અદઃ તવ સ્થાનં = તે તારું સ્થાન છે.

દકારાન્તઃ પુલ્લિંગઃ ' એતદ્ ' શબ્દઃ ।

( એતત્- આ )

૧ એપ	એતૌ	એતે
૨ એતમ્, એનમ્	એતૌ, એનૌ	એતાન્, એનાન્



३ एतेन, एनेन	एताभ्याम्	एतैः
४ एतस्मै	"	एतेभ्यः
५ एतस्मात्	"	"
६ एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
७ एतस्मिन्	" "	एतेषु

१ एते राजानः युद्धाय गच्छन्ति = आ राज्ञो लडवा नय

२ एतस्मात् स्थानात् त्वं शस्त्राणि नय = आ जग्याथे थी तुं  
शस्त्रो लड न.

३ एतेभ्यः ग्रामेभ्यः शूराः पुरुषाः एकीभृताः = आ गाभोभां-  
शूर पुरुषो अेक थध गया.

४ एतेषां पुस्तकानां पृष्ठानि केन कृतानि ? = आ पुस्तकेनां  
पानां केणे कथ्या ?

“ एतद् ” शब्दानां नाशे जातिनां इषो लुभ्यो—

१ एषा	एते	एताः
२ एताम्, एनाम्,	एते, एने	एता, एनाः
३ एतया, एनया	एताभ्याम्	एताभि
४ एतस्यै	"	एताभ्यः
५ एतस्या.	"	"
६ " "	एतयोः, एनयोः	एतासाम्
७ एतस्याम्	" "	एतासु -

१ एतासु ओषधीषु रसः न विद्यते = आ औषधिभोभां रस नथी.

- ૨ एतासां मर्कटानाम् नर्तनं अद्य भविष्यति = આ વાંદરીઓનો  
નાચ આજે થશે.  
૩ एताभिः स्त्रीभिः गायनं न कृतं = આ સ્ત્રીઓએ ગાયન  
ગાયું નહિ.

“ एतत् ” शब्दनी नान्यतर लतिनां इपो—

१ एतत्	एते	एतानि
२ ”	”	”

બાકીનાં ઇપો નરલતિની માફક થાય છે.

- ૧ एतानि पात्राणि घृतेन पूर्य = આ વાસણુ ધીથી ભર.  
૨ एतत् जलं शुद्धं न वर्तते = આ જળ ચોખ્ખું નથી.  
૩ एते अंगुलीयके कस्य स्तः = આ ( ખે ) આંગળીઓ  
કેાની છે ?

આ પ્રમાણે “ સર્વનામો ” નાં ઇપો થાય છે. વાંચક એને ઉપયોગ કરીને વાક્યો બનાવી શકશે. સંસ્કૃતમાં વારંવાર એનો ઉપયોગ આવે છે. તેને જોતાં વાંચક યાદ આવવું જોઈએ કે આ શબ્દની આ વિલક્ષિતનું આ ઇપ છે.

संस्कृत-वाचन-पाठः ।

( ૧ )

अजुन उवाच- ततोऽहमृषिभिस्तत्र तत्र स्तूयमानस्तु अपां  
पतिमव्ययं भीममुदधिमथापश्यम् । फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च  
समुत्थिता ऊर्मय अत्र पर्वता वल्गन्त इव दृश्यन्ते । तत्र सम-

न्ततो रत्नपूर्णाः सहस्रशो नावः । तथा तिमिंगिलाः कच्छपा-  
स्तिमितिमिंगिलाश्च दृश्यन्ते ।

( २ )

सनत्कुमार उवाच- क्षत्रियेण सहितं ब्रह्म, तथा च ब्रह्मणा  
सह क्षत्रं, संयुक्तौ शत्रून् दहतः, अग्निमारुतौ वनानीव । धृतरा-  
ष्ट्राभ्यनुज्ञाताः प्राप्तराज्याः परन्तपाः पाण्डवाः कृष्णया सह  
खाण्डवप्रस्थे रोमिरे ।

कथा ।

महाराष्ट्र देशे सातारा मंडले औंध नामकः एकः ग्रामः अस्ति ।  
तत्र एकः सर्वशास्त्रपारगतः अनन्तशर्मा नामकः कः चित् पंडितः  
निवसति । तस्य सुशीला नाम्नी एका कन्या रूपेण गुणैश्च  
शोभना भासीत् । तस्य पंडितस्य गृहे बहवः छात्राः शास्त्रा-  
ध्ययनं कुर्वाणा आसन् । स सर्वेषां अपि विद्यार्थिनां अन्नवस्त्रा-  
दिकं प्रदाय, तान् पुत्रवत् परिपाल्य अध्यापयति स्म । तस्य  
गृहे दिवारात्रं विविधशास्त्राणां पाठः प्रचलति स्म । बाल्यादारभ्य  
पितुः समीपं उपविश्य सर्वान् शास्त्रपाठान् सा पुत्री शृणोति  
स्म । तेन सा सर्वेषु शास्त्रेषु पारंगता संजाता ।

## પાઠ ૧૩

સનત્કુમાર ઉવાચ-

વ્રહ્મ ક્ષત્રેણ સહિતં ક્ષત્રં ચ વ્રહ્મણા સહ ।

સંયુક્તૌ દહતઃ શત્રૂન્વનનાનીયાગ્નિમારુતૌ ॥ ૨૫ ॥

( મહાભારત વન. અ. ૧૮૫ )

સંસ્કૃત-ટીકા- ક્ષત્રેણ ક્ષત્રિયવર્ણેન સહિતં વ્રહ્મ સહિતઃ  
 વ્રાહ્મણવર્ણઃ, તથા ચ વ્રાહ્મણા વ્રાહ્મણવર્ણેન સહ ક્ષત્રં ક્ષત્રિયવર્ણઃ  
 યદા ભવતિ તદા દ્વૌ અપિ સંયુક્તૌ શત્રૂન્ દહતઃ અમિત્રાન્  
 દહન્તૌ । યથા અગ્નિમારુતૌ અગ્નિઃ ચ મારુતઃ ચ અગ્નિમારુતૌ  
 અગ્નિવાયુ ધનાનિ અરણ્યાનિ દહતઃ તદ્વન્ વ્રાહ્મણક્ષત્રિયૌ મિલિત્વા  
 શત્રૂન્ દહતઃ ।

અર્થ-— વ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની સાથે અને ક્ષત્રિય વ્રાહ્મણની સાથે  
 મળીને શત્રુઓને બાળે છે, જેવી રીતે અગ્નિ અને વાયુ જ ગલોને  
 બાળે છે.

વૈશમ્પાયન ઉવાચ--

ધૃતરાષ્ટ્રાભ્યનુજ્ઞાતાઃ કૃષ્ણયા સહ પાન્ડવાઃ ।

રેમિરે સ્વાણ્ડવપ્રસ્થે પ્રાત્તરાજ્યાઃ પરંતપાઃ ॥ ૫ ॥

( મ. ભા. આદિ અ. ૨૧૦ )

સંસ્કૃત ટીકા- ધૃતરાષ્ટ્રાભ્યનુજ્ઞાતાઃ ધૃતરાષ્ટ્રેણ અભ્યનુજ્ઞાતાઃ  
 રાક્ષા ધૃતરાષ્ટ્રેણ આજ્ઞાપિતાઃ પાન્ડવાઃ પન્ડુપુત્રાઃ ધર્મરાજાદયઃ

कुंतीपुत्राः, कृष्णया द्रौपद्या सह, प्राप्तराज्याः प्राप्तं लब्धं राज्यं  
 यैः ते प्राप्तराज्याः लब्धराष्ट्राः, परंतपाः परं श्रेष्ठं तपः येषां ते  
 पांडवाः, खांडवप्रस्थे देशविशेषे रेमिरे हर्षिताः भूत्वा राज्यं चक्रुः ।

अर्थ— धृतराष्ट्रनी आशा भेजवाथी राज्य भेजवी द्रौपदीनी  
 साथे श्रेष्ठ तप करतारा जधा पांडवे। पांडवप्रस्थभां रडेवा लाग्या  
 (आनन्द करवा लाग्या.)

प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।  
 पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ९ ॥

संस्कृत-टीका- महातेजाः महत् तेज. यस्य सः बृहत्तेजाः  
 सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः युधिष्ठिर. धर्मराजा भ्रातृभिः भीमार्जुना-  
 दिभिः सह राज्यं प्राप्य धर्मेण धर्मानुकूलेन राज्यशासनेन पृथिवीं  
 भूमिं राज्यं पालयामास पालितवान् ।

अर्थ— मोटा प्रभावशाणी अने सत्य प्रतिज्ञा युक्त धर्मराज  
 लाधयो साथे राज्य भेजववाने धर्मानुकूलरीतधी ( करण प्रभाळें )  
 पृथ्वीनुं रक्षण करवा लाग्या.

जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।  
 मुदं परामिकां प्राप्तास्तत्रोपुः पांडुनंदनाः ॥ ७ ॥

संस्कृत टीका- जितारयः जिताः विजिताः पराजिताः अरयः-  
 शत्रवः यैः ते जितारयः पराजितशत्रवः, महाप्राज्ञाः महाज्ञानिनः,  
 सत्यधर्मपरायणाः सत्यश्च असां धर्मश्च सत्यधर्मः सत्यधर्मपालने  
 परायणाः पराकाष्ठां गताः, पांडुनंदनाः पंडोः पुत्राः, परामिकां

मुदं प्राप्ताः अतीव हर्षिताः, तव खांडवप्रस्थे एव ऊषु निवासं चक्रुः ।

अर्थ— शत्रुघोने डुरावनारा, तीम बुद्धिशाणी तथा सत्य-धर्म नुं आचरण करवावाणा पांडवे। घण्टां आनंदशी रहेवा लाग्या।

कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।

आसांचक्रुर्महाहेंषु पार्थिवेष्व्वासनेषु च ॥ ८ ॥

संस्कृत टीका- पुरुषर्षभाः पुरुषेषु श्रेष्ठाः पांडवाः, सर्वाणि अखिलानि पौरकार्याणि पौराणां नगरनिवासिनां जनानां कार्याणि, कर्माणि तेषां हितार्थं करणीयानि कर्माणि, कुर्वाणाः कुर्वन्त ते पांडवाः महाहेंषु श्रेष्ठेषु पार्थिवेषु आसनेषु आसांचक्रुः उपविष्टाः ।

अर्थ— मानवीओभां श्रेष्ठ पांडव, नागरीडेनां सर्व अर्थे उरंतां करतां उच्च जग्याओओ ओसवा लाग्या।

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।

नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यहच्छया ॥ ९ ॥

संस्कृत टीका- अथ अनन्तरं किञ्चित् कालात् ऊर्ध्वं सर्वेषु तेषु महात्मसु पांडवेषु आसनेषु उपविष्टेषु यहच्छया अथ देवर्षिः नारद आजगाम आगतः ।

अर्थ— डेटडोक मभय वीज्या ग्राह तेओ सर्वे आसनो पर ओहा हुता ओटलाभां स्वेच्छशी देवऋषि नारद आवी पहुँओया।

आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ।  
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ॥ १० ॥

संस्कृत-टीका-- तस्मै नारदाय स्वं स्वकीयं रुचिरं सुंदरं आसनं युधिष्ठिरः धर्मराजः प्रददौ । उपविष्टस्य देवर्षेः नारदस्य स्वयं यथाविधि, विधिं अनतिक्रम्य यथा भवति तथा, अर्घ्यं पूजां च प्रददौ ।

अर्थ— ते नारदने भाटे पोतानुं सुंदर आसन युधिष्ठिरे आप्तुं अने देवर्षि नारद जेडां. पछी पोते यथाविधि तेमनी पूजा करी.

वांछके आ प्रलोकेनो सारी पेठे अल्यास करवो. अनी शके त्यांसुधी अर्थ जेया वगर प्रलोकं समजवानो प्रयत्न करवो. अल्प प्रयत्नधी प्रलोकेनो अर्थ सहेलाधथी समजशे.

### वाचन पाठः ।

क्षत्रेण सहितं ब्रह्म, क्षत्रं च ब्रह्मणा सह, संयुक्तौ शत्रून् दहतः,  
अग्निमारुतौ वनानीव । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः कृष्णया  
द्रौपद्या सह खाण्डवप्रस्थे परंतपाः प्राप्तराज्याः रेमिरे । महा-  
तेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः राज्यं प्राप्य भ्रातृभिः सह पृथिवीं  
धर्मेण सह पालयामास ।

## पाठ १४

### वैदेहीहरणम् ।

ततः उद्ग्रविक्रमः रामं त्रिविनतं चापं आदाय सुवर्णभृगं अनुजगाम । ततः महावने आवेश्य आवेश्य धावन्तं, शङ्कितं, समुद्भ्रान्तं, अम्बरं उत्पतन्तं केषुचिन् वनोद्देशेषु दृश्यमानं अहृदयं च मुहूर्तात् एव सर्मापं, मुहूर्तादेव दूरात् परिदृश्यमानं तं एव मृगं उद्दिश्य रामः ज्वलन्तं पन्नगं इव ज्वलितं दीप्तं ब्रह्मविनिर्मितं शरं चापे सुदृढं संधाय मुमोच । स शरोत्तमः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं विभेद । स च मरणकालं प्राप्तं विज्ञाय राघवस्य सहस्रं ' हा सीते ! हा लक्ष्मण ! ' इत्येवं स्वनं चकार । हा सीते !

### वैदेही—हरण

त्यारे अतिपराक राम त्रिलगं आणने उपाडीने सुवर्णभृग-  
नी पाछा पथ्या. ७ गाढ वनमां नेधं नेधने होउतां, शंकाशील-  
णनीने, गलराधने, आकाशमां छांगं भारतं कोर्क वनमार्गमां  
नजरै पडतां, अने कोर्कमां अदश्य यतां, घडीक मां नलक तो  
घडीकर्मां हर नजरै पडतां ते हरणने ताकीने रामे सुरसे अनेत्रा  
नागनी भाइक सुरसे धधने, प्रकाशित अहनिर्मित आणने धनुष-  
पर सारी रीते अकावतां, ताकीने भार्युं. ते उत्तम आणु हरणुपी  
मारीचनुं हृदय थीरी नाभ्युं ! तेनाथी भरणुवेणा आवी पहोथी  
छे, अेम आणी रामना लेवे 'हे सीता ! हे लक्ष्मण ! ' आ प्रमाणु



હા લક્ષ્મણ !' इति एवं आक्रोशं श्रुत्वा सीता कथं भवेत्, महाबाहुः लक्ष्मणश्च कां अवस्थां गमिष्यति, इति चिन्तयन्तं रामं तीव्रं विपादजं भयं आविषेश । ततः राघवः त्वरमाणः जनस्थानं प्रतस्थे । सीता तु तत् वने भर्तुः सदृशं आर्तस्वरं विज्ञाय लक्ष्मणं उवाच ' गच्छ, जानीहि राघवम् । क्रोशतः परमार्तस्य तस्य रामस्य मया शब्दः साम्प्रतं एव श्रुतः । वने आक्रन्दमानं भ्रातरं त्वं त्रातुं अर्हासि । त्वं तं शरणैपिणं भ्रातरं क्षिप्रं अभिधाव । ' तथोक्तः लक्ष्मण तु भ्रातुः शासनं " सीतां विहाय न कुत्रापि गन्तव्यं " इति तां विज्ञाप्य न जगाम । ततः तत्र क्षुभिता जनकात्मजा तं उवाच । ' यः त्वं अस्यां अवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे, तत् नूनं मत्कृते लोभात् नानुगच्छसि । '

નો અવાજ કર્યો. 'હે સીતા !' એવો અવાજ સાલગીને સીતાની શી સ્થિતિ થશે અને લક્ષ્મણ કર્યો અવસ્થા પામશે, એવો વિચાર કરતાં રામમાં કઠોર શોકથી ઉત્પન્ન થતા ભયે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે રામ ઉતાવળ કરતાં, આશ્રમ તરફ ચાલી નીકળ્યા. સીતા વનમાં પતિના અવાજ જોવોજ તે દુઃખકર શબ્દને ઓળખીને લક્ષ્મણને કહેવા લાગી - 'જા, રામની તપાસ કર. અત્યંત દુઃખી અવાજ કરતા રામનો અવાજ મેં અત્યારેજ સાંભળ્યો છે. વનમાં દુઃખથી રડતા ભાઈની તારે રક્ષા કરવી જોઈએ. તું તે મદદની ઇચ્છાવાળા ભાઈ પાસે જઈ જા' આ પ્રમાણે કહેવાયેલા લક્ષ્મણ, ભાઈની આજ્ઞા છે, કે "સીતાને છોડીને ક્યાંય પણ જઈશ નહિ" એમ તેને જણાવીને ગયો નહીં. ત્યારે ત્યાં નાખુશ બનેલી જનકપુત્રી તેને કહેવા લાગી - 'જો તું આવી અવસ્થામાં ભાઈની પાસે નહીં જશે,

एवं वृषाणां चाप्पशोकसमन्वितां त्रस्तां मृगवधूं इव सीतां  
 लक्ष्मणः अत्रवीत् । ' हे वैदेहि ! पन्नगैः असुरैः, गन्धर्वैः,  
 देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः अत्र न संशयः ।  
 रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात् त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि ।  
 त्वां च अस्मिन् वने राघवं विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने  
 विविधा वाचः राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्त-  
 यितुं अर्हसि । ' एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना  
 सत्यवादिनं लक्ष्मणं मरुपं वाक्यं अत्रवीत् । ' अनार्य ! नृशंस !  
 रामस्य महन् व्यसनं दृष्ट्वा एतानि वाक्यानि प्रभापसे । हे  
 लक्ष्मण ! त्वद्विधेषु नित्य प्रच्छन्नचारिषु नृशसेषु सपत्नेषु यत् पापं

તે નક્કી મારે માટેના લોકને ખાતર જતો નથી. ' આ પ્રમાણે  
 બોલતી, આંમુએ અને શોકલરી, ધીધેલી હરણી જેવી સીતાને  
 લક્ષ્મણે કહ્યું - ' હે વૈદેહિ ! નાગ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, દેવ, દાનવ  
 અને રાક્ષસોથી તારે સ્વામી છતાપે અશક્ય છે. એમાં અંશય  
 નથી. રામ લડાઈમાં મારી શકતો નથી. માટે તારે આ પ્રમાણે  
 બોલવું ન જોઈએ, અને તને હું આ વનમાં રામ વિના એકલી  
 મૃગવા આહતો નથી. આ મહાવનમાં વિવિધ વાણીએ રાક્ષસો  
 બોલે છે. માટે તારે આ પ્રમાણે ચિન્તા કરવી ન જોઈએ. આ  
 મુગ્ધ લક્ષ્મણથી કહેવાયેલી, ગુસ્સે ધયેલી, લાલ આંખે કરીને  
 સત્ય વક્તા લક્ષ્મણને કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી - ' દુષ્ટ ! પાપી !  
 હું જાણું છું કે રામપર આવી પડેલી ભારે આપત્તિ જોધને એવી  
 વાતો કહે છે. હે લક્ષ્મણ ! તારા જેવા હુમ્મેશાં હુપાઈને વિચરણ  
 કરનારા પાપી શત્રુઓમાં જે પાપ સમાય રહે છે તે કંઈ આશ્ચર્યની

ભવેન્ તન્ ન એવ ચિત્રમ્ । સુદુષ્ટસ્ત્વ વને એક એકં રામં અતુ  
 ગચ્છસિ તત્ મમ હેતોઃ ભરતેન વા પ્રયુક્તઃ અસિ । સૌમિત્રે ! તવ  
 અપિ ભરતસ્ય વા તત્ ન સિદ્ધ્યતિ । ઇન્દીવરશ્યામં પદ્મનિભેક્ષણં  
 રામં ભર્તાર ઉપસંશ્રિત્ય કથં અહ પૃથક્ જનં કામયેયમ્ ?  
 સૌમિત્રે ! તવ સમક્ષં પ્રાણાન્ ત્યક્ષ્યામિ । રામં વિના ક્ષણં અપિ  
 મ્હૂતલે ન એવ જીવામિ । ’ ઇત્યેવં સીતયા પરુષં વાક્યં ઉક્ત્ સ  
 જિતેન્દ્રિયઃ લક્ષ્મણ પ્રાઙ્ગલિ સીતા અત્ર વૌત- ‘ ઉત્તરં વસ્તું  
 નોત્સહે તથાપિ હે મેયલિ ! રાપુ અપ્રતિરૂપં વાક્યં તુ ન  
 ચિત્રમ્ । એપ નારીણા સ્વભાવ । હે વન ચરા ? મે ઉપશૃણ્વન્તુ  
 યૂયં હિ સાક્ષિણઃ । પુરુષ ઉક્ત અનયા અહં ગચ્છામિ ।

વાત નથી અતિ દુષ્ટ તુ જે વનમા એકલો એકલો રામની પાછળ  
 પાછળ ફરે છે, તે મારે માટે છે, અથવા ભરતથી તુ પ્રેરિને થયે  
 છે હે મુમિરાના પુત્ર ! તે તારો અને ભરતનો ઉદ્દેશ્ય મિદ્ધ થશે  
 નહિ નીલકમળ જેવા શ્યામ, કમવનયન રામને પનિ પામીને હું  
 કેવી રીતે ખીજા માણુમની ઇચ્છા કરી શકુ ? હે સૌમિત્રે ! તારી  
 નજર આગળ પ્રાણ ત્યાગ કરીશ ગમ વિના પગવાગ પણ પૃથ્વી  
 પર જીવીશ નહિ. ’ આ પ્રમ ભે મીનાથી કઠોર વચને કહેવાયેલો તે  
 નિતેન્દ્રિય લક્ષ્મણ મીતાને હાથ જોડીને ડહેવ લાગ્યો ‘ જવાબ  
 આપવા ઇચ્છો નથી. છતાં પણ હે મયિવિ ! મીઓ માટે અયો-  
 ગ્ય વાક્યો બોલવા કઈ આશ્ચર્ય નથી એ તો મીઓનો સ્વભાવ જ  
 છે હે વનચરે ! મારી વત માલણે. તમે માક્ષી છે એનાથી  
 કઠોર શબ્દો કહેવાયેલો હું જાઉં છું. ’

एवं ध्रुवाणां चाप्पशोकसमन्वितां त्रस्तां मृगवधूं इव सीतां  
 लक्ष्मणः अववीत् । ' हे वैदेहि ! पन्नगैः असुरैः, गन्धर्वैः,  
 देवदानवराक्षसैश्च तव भर्ता जेतुं अशक्यः अत्र न संशयः ।  
 रामः समरे अवध्यः अस्ति, तस्मात् त्वं एवं वक्तुं न अर्हसि ।  
 त्वां च अस्मिन् वने राघवं विना हातुं न अहं उत्सहे । महावने  
 विविधा वाचः राक्षसा व्याहरन्ति । तस्मात् न त्वं एवं चिन्त-  
 यितुं अर्हसि । ' एवं लक्ष्मणेन उक्ता तु क्रुद्धा संरक्तलोचना  
 सत्यवादिनं लक्ष्मणं मरुष चाक्यं अववीत् । ' अनार्य ! नृशंस !  
 रामस्य महत् व्यसनं दृष्ट्वा एतानि चाक्यानि प्रभापसे । हे  
 लक्ष्मण ! त्वद्दिग्धेषु नित्य प्रच्छन्नचारिषु नृशसेषु सपत्नेषु यत् पापं

તેા નહીં મારે માટેના લોભને ખાતર જલો નથી. ' આ પ્રમાણે  
 બોલતી, આંમુઓ અને શોકલરી, ધીધેલી હુરણી જેવી સીતાને  
 લક્ષ્મણે કહ્યું - ' હે વૈદેહિ ! નાગ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, દેવ, દાનવ  
 અને રાક્ષસોથી તારો સ્વામી છતાંવે અશક્ય છે. એમાં સંશય  
 નથી. રામ લડાઈમાં મારો શક્યતો નથી. માટે તારે આ પ્રમાણે  
 બોલવું ન જોઈએ, અને તને હું આ વનમાં રામ વિના એકલી  
 મૃગવા આહતો નથી. આ મહાવનમાં વિવિધ વાણીઓ રાક્ષસો  
 બોલે છે. માટે તારે આ પ્રમાણે ચિન્તા કરવી ન જોઈએ. આ  
 સુજળ લક્ષ્મણથી કહેવાયેલી, ગુસ્સે ધયેલી, લાલ આંખો કરીને  
 સત્ય વક્તા લક્ષ્મણને કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી - ' દુષ્ટ ! પાપી !  
 હું જાણું છું કે રામપર આવી પડેલી ભારે આપત્તિ જોઈને એવી  
 વાતો કહે છે. હે લક્ષ્મણ ! તારા જેવા હૃદયેશાં છુપાઈને વિચરણ  
 કરનારા પાપી શત્રુઓમાં જે પાપ સમાય રહે છે તે કંઈ આશ્ચર્યની

- ૧ રામકૃષ્ણૌ- ( રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ )- રામ અને કૃષ્ણ.
- ૨ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્નાઃ - ( રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ભરતશ્ચ શત્રુઘ્નશ્ચ ) - રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન.
- ૩ સ્ત્રીપુરુષૌ- ( સ્ત્રીશ્ચ પુરુષશ્ચ ) સ્ત્રી અને પુરુષ.
- ૪ હરિહરૌ - ( હરિશ્ચ હરશ્ચ ) હરિ અને હર.
- ૫ ઇન્દ્રાસોમૌ- ( ઇન્દ્રશ્ચ સોમશ્ચ ) ઇન્દ્ર અને ચન્દ્ર.
- ૬ માતાપિતરૌ- ( માતા ચ પિતા ચ ) માતા અને પિતા.
- ૭ શીતોષ્ણે- ( શીતં ચ ઉષ્ણં ચ ) ઠાડું અને ગરમ.

અહીં વાંચક ભ્રેષ્ટ શકશે કે બે વસ્તુઓનો જ્યા સંબંધ હોય છે, ત્યાં દ્વિવચન અને ત્રણ અથવા ત્રણથી વધુ પદાર્થોનાં સંબંધ વખતે બહુવચન બને છે. આ દ્વંદ્વ સમાસ ઘણો સહેલો છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે. હવે પછીનાં પાઠમાં એનાં વાંક્ય બુઓ—

તવ માતાપિતરૌ ગતૌ । મમ માતાપિતરૌ આગતૌ । તસ્ય  
 આતર ન આગતા । મમ આતર આગતાઃ । દ્વૌ દેવાં હરિહરૌ  
 પૂજનીયાં સ્તઃ । સ્ત્રીપુરુષૌ કુત્ર ગતૌ ? રામકૃષ્ણૌ અત્ર આગતૌ  
 કિમ્ ? ઇન્દ્રાસોમૌ યજ્ઞે આગતૌ । અહં ન પદ્યામિ અસ્મિન્ યજ્ઞે  
 ઇન્દ્રાસોમૌ દેવાં ।

-o:-o:-

## પાઠ ૧૫

## સમાસ-પ્રકરણમ્ ।

સંસ્કૃત-ભાષામાં સમાસોનો પ્રયોગ ઘણે ભાગે થાય છે. એ સમાસોનાં ઉદાહરણ આ છે.

સમાસ	મૂળવાક્ય	અર્થ
૧ સૂર્યકિરણઃ	( સૂર્યસ્ય કિરણ )	- સૂર્યનાં કિરણો.
૨ વૃક્ષમૂલમ્	( વૃક્ષસ્ય મૂલમ્ )	- આડનું મૂળ.
૩ તદ્વપમ્	( તસ્ય વપમ્ )	- તેણે વપ.

આ ઉદાહરણોમાં વાચક ધ્યાનથી જોશે તો તેને જણાયે કે વાક્યોનાંજ ટુકા કેપ સમાસ બને છે. “સૂર્યસ્ય કિરણઃ” આટલું વિસ્તૃત વાક્ય જોઈયા સિવાય “સૂર્યકિરણ” એટલું કહેવાથીજ સંસ્કૃતમાં કાર્ય થાય છે. સમાસો વડે આ સહેલું બને છે. આ સમાસો છ પ્રકારનાં છે—

૧ દ્વંદ્વ, ૨ દ્વિગુ, ૩ તત્પરુપ, ૪ કર્મ ગારય, ૫ बहुव्रीहि અને ૬ अव्ययीभाव ।

હવે એનું વિવરણ જુએ.—

(સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વંદ્વ-સમાસનાં વહેવારમાં બે પ્રકાર છે.

## ૧ દ્વંદ્વ-સમાસઃ ।

૧ ઇતરેતરયોગ-દ્વંદ્વસમાસ, ૨ સમાહાર-દ્વંદ્વસમાસ.

ઇતરેતરયોગનો અર્થ એ છે કે એકબીજાનો મેળાપ. દા. તરીકે—

- ૧ રામકૃષ્ણૌ- ( રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ )-- રામ અને કૃષ્ણ.
- ૨ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્નાઃ- ( રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ભરતશ્ચ શત્રુઘ્નશ્ચ )-- રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન.
- ૩ સ્ત્રીપુરુષૌ- ( સ્ત્રીશ્ચ પુરુષશ્ચ ) સ્ત્રી અને પુરુષ.
- ૪ હરિહરૌ- ( હરિશ્ચ હરશ્ચ ) હરિ અને હર.
- ૫ ઇન્દ્રાસોમૌ- ( ઇન્દ્રશ્ચ સોમશ્ચ ) ઇન્દ્ર અને ચન્દ્ર.
- ૬ માતાપિતરૌ- ( માતા ચ પિતા ચ ) માતા અને પિતા.
- ૭ શીતોષ્ણે- ( શીતં ચ ઉષ્ણં ચ ) ઠાહુ અને ગરમ.

અહીં વાંચક બેઠ શકશે કે બે વસ્તુઓનો જ્યાં સંબંધ હોય છે, ત્યાં દ્વિવચન અને ત્રણ અથવા ત્રણથી વધુ પદાર્થોનાં સંબંધ વખતે બહુવચન બને છે. આ દ્વંદ્વ-સમાસ ઘણો સહેલો છે અને વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે. હવે પછીનાં પાઠમાં એનાં વાંચ્ય જુઓ—

તવ માતાપિતરૌ ગતૌ । મમ માતાપિતરૌ આગતૌ । તસ્ય  
 ભ્રાતરઃ ન આગતા । મમ ભ્રાતરઃ આગતાઃ । દ્વાં દેવાં હરિહરૌ  
 પૂજનીયાં સ્તઃ । સ્ત્રીપુરુષૌ કુત્ર ગતૌ ? રામકૃષ્ણૌ અત્ર આગતૌ  
 કિમ્ ? ઇન્દ્રાસોમૌ યદ્દે આગતૌ । અહં ન પદયામિ અસ્મિન્ યદ્દે  
 ઇન્દ્રાસોમૌ દેવાં ।

## પાઠ ૧૬

## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ તવ માતાપિતરૌ કુત્ ગતૌ ? ૨ મમ માતાપિતરૌ ઘૃહે ગતૌ । ૩ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્નાઃ હૃદાનોં કિં કુર્વન્તિ ? ૪ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્ના હૃદાનોં વનં ગચ્છન્તિ । ૫ ગૃહસ્થાશ્રમે સ્ત્રીપુરુષયોઃ સંબંધઃ ભવતિ ।

## ગુજરાતી વાક્યો

૧ તારા માતાપિતા ક્યાં ગયાં ? ૨ મારા માતાપિતા ઘર ગયાં. ૩ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન હૃમણાં ગુ' કરે છે ? ૪ રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન હૃમણા વનમાં જાય છે. ૫ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી—પુરુષોનો સંબંધ બધાય છે

ટંક-- સમાસનાં ખીજ પ્રકારનું નામ " સમાહાર - દ્વંદ્વ " છે. એમા સંગ્રહ અથવા જથ્થામા હોવાનો લાભ રહે છે, અને એનો ઉપયોગ એક વચનમાં ત્રણસક લિંગમાંજ થાય છે. ઠા. ત.

૧ પાણિવાદમુલ્લમ્- ( પાણી ચ પાણી ચ મુલ્લ ચ ) હાથ, પગ અને મોં નો સમુહ.

૨ ગવાશ્વમ્- ( ગાવશ્ચ અશ્વાશ્ચ ) ગાય અને ઘોડા.

૩ દાસીદાસમ્- ( દાસ્યશ્ચ દામાશ્ચ ) દાસીઓ અને દાસ.

૪ શંખપટહમ્- ( શંખશ્ચ પટહશ્ચ ) = શંખ અને ઢોલ.

૫ ગંગાશોણમ્ ( ગંગા ચ શોણશ્ચ ) ગંગાનદી અને શોણનદી.



આ પ્રમાણે સમુદાય અર્થમાં નાન્યતર બીજીના એક વચનમાં આ સમાસ બને છે.

“ ચ ” શબ્દનો અર્થ “ અને ” આ અર્થનો સંક્ષેપ આ દ્વંદ્વ સમાસમાં થાય છે. અને આ ‘ચ’કારને દૂર કરવાથી આ સમાસ બને છે. આટલુંજ આ ધાળતમાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જુઓ—

મૂળ વાક્ય	ભાષામાં અર્થ	દ્વંદ્વ સમાસ
રામશ્ચ રાવણશ્ચ-	( રામ અને રાવણ )	રામરાવણૌ
શિવશ્ચ કૈશવશ્ચ-	( શિવ અને કૈશવ )	શિવકૈશવૌ ।
વ્યાગ્રશ્ચ સિંહશ્ચ-	( વાઘ અને સિંહ )	વ્યાગ્રસિંહૌ ।

વાચક આ પ્રમાણે દ્વંદ્વ-સમાસનો પ્રયોગ કરી શકે છે. કારણકે આ સૌથી સહેલો સમાસ છે. વધુ ઉદાહરણો—

વાલશ્ચ વૃદ્ધશ્ચ - વાલવૃદ્ધૌ ।  
 કોકિલશ્ચ મયૂરશ્ચ - કોકિલમયૂરૌ ।  
 વ્યાગ્રશ્ચ વરાહશ્ચ મહિપશ્ચ - વ્યાગ્રવરાહમહિપાઃ ।  
 કૂપશ્ચ તડાગશ્ચ - કૂપતડાગૌ ।  
 વટશ્ચ આમ્રશ્ચ - વટામ્રૌ ।  
 વટશ્ચ આમ્રશ્ચ પિપ્પલશ્ચ - વટામ્રપિપ્પલાઃ ।  
 બ્રાહ્મણશ્ચ ક્ષત્રિયશ્ચ - બ્રાહ્મણક્ષત્રિયૌ ।  
 તડાગશ્ચ વૃક્ષશ્ચ - તડાગવૃક્ષૌ ।  
 વાલશ્ચ તરુણશ્ચ - વાલતરુણૌ ।  
 નદી ચ નદશ્ચ - નદીનદૌ ।

## પાઠ ૧૭

### દ્વિગુ-સમાસઃ ।

જે સમાસમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ શરૂઆતમાં હોય છે, તે સમાસનું નામ દ્વિગુ-સમાસ હોય છે. આ સમાસનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે, માટે આ સમાસને ઓળખવો ઘણો સહેલો છે અને એને ઓળખવો પણ સહેલો છે.

આ સમાસના બે પ્રકાર છે— ( ૧ ) એકવદ્ભાવી દ્વિગુસમાસ અને ( ૨ ) અનેકવદ્ભાવી દ્વિગુસમાસ ।

#### એકવદ્ભાવી દ્વિગુસમાસઃ ।

- ૧ ત્રિશૃંગમ્ ( ત્રયાણાં શૃંગાણાં સમાહારઃ ) ત્રણ શૃંગોનો સમૂહ
- ૨ પશ્ચગવમ્ ( પશ્ચાનાં ગવા સમાહારઃ ) પાંચ ગાયોનો સમૂહ.
- ૩ પંચમૂલી ( પંચાનાં મૂલાનાં સમાહારઃ ) પાંચ મૂળોનો સમૂહ.
- ૪ સપ્તફલી ( સપ્તાનાં ફલાનાં સમાહારઃ ) સાત ફળોનો જથ્થો.
- ૫ અષ્ટાધ્યાયી ( અષ્ટાનાં અધ્યાયાનાં સમાહારઃ ) આઠ અધ્યાયોનો સમૂહ.

#### અનેકવદ્ભાવી દ્વિગુસમાસઃ ।

- ૧ સપ્તર્ષય - ( સપ્ત ચ તે ઋષયશ્ચ ) સાત ઋષિ,
- ૨ ચતુર્દિશ - ( ચતસ્રઃ ચ તા દિશઃ ) ચાર દિશાઓ.
- ૩ ત્રિલોકાઃ - ( ત્રય. ચ તે લોકા ) ત્રણ ભુવન.

આ પ્રકારનો આ દ્વિગુ સમાસ છે, અને એ અત્યંત સહેલો છે.

જેનાં પ્રારંભમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ છે, તેને દ્વિગુ--સમાસ સમજવો અને તેને પૂર્વોકત પ્રમાણે છૂટો પાડવો જોઈએ.

### સંસ્કૃત-વાચન-પાઠઃ ।

અભિયાય ચ તં ઇંદુદીવૃક્ષં સર્માયઃ સલક્ષ્મણઃ રામઃ રચાત્  
અવાતરત્ । તત્ર ગુહઃ નામ નિપાદરાજઃ તસ્ય સત્વા આસીત્ । સઃ  
અપિ રામં આગતં શ્રુત્વા અમાત્યઃ વૃદ્ધૈઃ ચ પરિવૃતઃ તત્ર રામં  
ઉપગતઃ । ચીરવસ્ત્રધારી રામઃ સાયંસંધ્યાં તત્ર ઉપાસ્ય, લક્ષ્મણેન  
આનીતં કેવલં જલં એવ મોજનાર્થ આદદે । વૃક્ષં આશ્રિત્ય  
તત્રૈવ લક્ષ્મણઃ તસ્યૌ । ધનુર્ધરઃ ગુહઃ અપિ સૂતેન સહ તત્રૈવ  
સ્થિતઃ ।

તે ઈંદુદીવૃક્ષની પાસે પત્ની અને લક્ષ્મણની સાથે રામ રથમાંથી  
ઉતર્યા. ત્યાં શુહુ નામનો બીલોનો રાજા તેનો મિત્ર હતો. તે પણ  
રામ આવ્યા સાંભળી મંત્રિઓ અને વૃદ્ધોથી વિંટળાયેલો ત્યાં રામની  
પાસે ગયો. વસ્ત્રધારી રામે સાયં-સંધ્યાની ત્યાં ઉપાસના કરીને  
લક્ષ્મણથી લવાયેલું માત્ર જળજ લોજનને માટે લીધું. ઝાડનો  
આશ્રય લઈને ત્યાં લક્ષ્મણ ઉભો રહ્યો. ધનુર્ધારી બીલ પણ સારથીની  
સાથે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

## पाठ १८

१ प्रभातायां शर्वर्यो रामः उवाच “ तराम जाह्नवी ” इति । रामलक्ष्मणौ सीतया सह गंगां जग्मतुः । तं प्राञ्जलिः सूतः धर्मज्ञं रामं उवाच- “ किं अहं इदानीं करवाणि ” इति । रामः तं प्रत्युवाच “ राजानं अभिवाद्य ब्रूयाः । न अहं न च लक्ष्मणः अतुशोचति वनवासम् । चतुर्दशवर्षेषु निवृत्तेषु नः सर्वान् पुनरागतान् द्रक्ष्यसे ” इति ।

१ सूर्यादय यतांश्च राम षोडशा “ गंगा पार करीशु ” राम-लक्ष्मण्यु सीतानी साथे त्यां गंगा नष्टक गया. दुय जेडीने सारथिणे धर्म ज्ञानारे रामने पूछ्युं के “ हुं हुये शुं कइं ? ” रामे तेने उत्तर आप्ये के- रामने प्रणाम करीने कडेने के न तो लक्ष्मण्यु हुं वनवासने शोक करता नथी. थौह वर्ष वीत्या पछी रामने सीते पाछा वणेला जेशे.

“ हे सुमन्त्र ! राजानं मातरं कैकेयीं अन्याश्च देवीः पुनः पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्यां सीताया मम लक्ष्मणस्य च वचनाद् आरोग्यं पादाभिवन्दनं च ब्रूहि । कथय च । नाभि भविष्यति त्वां दुःखं अस्मत्संतापजं भरतश्च अश्लिष्यत्ययः यथा राजनि वर्तसे तथा सर्वासु मानृषु अविशेषतः वर्तेथाः । ” एवं सृत्वा पुनः पुनः सांत्वयित्वा, पश्चान् गुहं वचनं अब्रवीत्- “ हे गुह ! ” इदानीं सजने वने मे वास न योग्यः । अतः आनय न्यग्रोत्रक्षीरं ” । इति गुहः च राजपुत्राय तन् क्षिप्रं क्षीरं उपाहरत् । रामः अपि तेन जटाः अकरोत् । नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं सीतां

आरोप्य ततः स्वयं सलक्ष्मणः आरुरोह । ततः सा शुभा नौका  
शीघ्रं सलिलं अत्यगात् ।

૨ ' હે સુમંત્ર ! રાજાને, માતાને, કૈકેયીને, તથા અન્ય દેવીઓ  
અને કૌસલ્યાને વારંવાર પૂછીને સીતા લક્ષ્મણ તથા મારાં તરફથી  
કુશળતા પૂછીને પ્રણામ કરજે અને કહેજે કે તેમને અમારા લીધે  
વધુ દુઃખ નહીં થાય. ભરતને પણ કહેજે કે જેમ રાજા સાથે વર્તાવ  
કરે છે તેમજ વિશેષ કરીને બધી માતાઓ સાથે વ્યવહાર કર. ”

આ પ્રમાણે સારથિને પુનઃ શાંત કરીને પછી ગુહને કહ્યું, ' હે  
ગુહ ! હવે મનુષ્યોથી ચુકત વનમાં રહેવું મારે માટે ઠીક નથી.  
મનુષ્ય રહિત વનમાં રહેવું જોઈએ. માટે વડનું દુધ લાવ. ' ગુહે  
રાજપુત્રને માટે તુરતજ ( વડનું ) દૂધ આણ્યું. રામે પણ તેની  
જટા બનાવી. નદી કાંઠે ઉભેલી નૌકા જોઈને ત્યાં પ્રથમ સીતાને  
જેસાડીને પછી પેતે લક્ષ્મણની સાથે થઈયા. પછી તે ઉત્તમ  
નૌકા તુરતજ પાણીમાં તરવા લાગી.

સંધિ કરેલાં વાક્યો

राम उवाच प्रभातायां शर्वर्याम् । उवाच रामः प्रभातायां  
शर्वर्याम् । प्रभातस्त्रिशर्वर्यामुवाच रामः । तं प्राञ्जलिः सूतो  
धर्मज्ञं राममुवाच । उवाच तं रामं धर्मज्ञं प्राञ्जलिः सूतः । सूतः  
प्राञ्जलिरुवाच धर्मज्ञं तं रामम् ।

## ५१४ १६

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं हित्वा प्रातिष्ठन्त । रामः तदा लक्ष्मणं आह—'सौमित्रे ! त्वं अग्रतः गच्छ, सीता त्वां अनुगच्छतु । अहं सीतां अनुपालयन् पृथगतः गच्छामि । अस्माभिः अन्योऽन्यस्य रक्षा कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेही अद्य वेत्स्यति ।'

### गुणराती वाक्ये

१. श्रीने पार पडोंशीने तेणे वधा नौकाने छोडीने चालवा लाव्या. रामे त्याचे लक्ष्मणेने कळुं—'हे लक्ष्मण ! तू आगण चाल, सीता तारी पाछण चालथे. ह् सीतानुं रक्षणु करतो करतो पाछणथी चालीश. आपणु जेक श्रीमनी रक्षा करवानी छे. वनवासनुं छे सीता चाने वासथे.

### संस्कृत-वाक्यानि ।

२ रामः तां रात्रौ भरद्वाजाश्रमे सुखं अवसत् । प्रातः उद्याय महर्षिं अभिवाद्य तौ अग्रे जग्मतु । महर्षिश्च तेषां स्वस्वयनं चकार । तान् राक्षः औरसान् पुत्रान् प्रम्यितान् प्रेक्ष्य चित्रकूटस्य रम्यं पंथानं आदिश्य, महर्षिं न्यवर्तत् । कालिन्दीं नदीं आसाद्य सद्य तितीर्षवः चिन्तां आपेदिरे । ततः तौ रामलक्ष्मणौ काष्ठ-संघाटं सुमहाद्भवं चक्रुः । लक्ष्मणः सीतायाः सुखं आसनं चकार । तत्र रामः लज्जमानां तां सीतां प्लवं प्रथमं अध्यारोपयत् । पश्चान् स्वयं लक्ष्मणेन सह आरुह्य, अग्रे

## गुजराती वाक्ये.

२ राम ते रात्रीये लरदाजना आश्रमभां सुभथी रद्या. प्रातः-  
 काणे उडीने महुषिंने प्रणाम करीने तेयो (अंने) आगण आलवा  
 लाग्या. महुषिंये पणु तेमना (स्वस्त्ययन) शुभ गमन भाटे प्रार्थना  
 करी. ते राजनां पुत्रेने जता जेधने चित्रकूटने रमणीय मार्ग  
 अतावीने महुषिं पाछा वज्या. यमुना नदी पछोर्थीने तरनज नदी  
 पार करवानी धञ्छावाणा शिंता करवा लाग्या. पछी ते रामलक्ष्मण  
 लाकडांयेने जेडीने मोटो तरापे पांधवा लाग्या. लक्ष्मणे सीताने  
 भाटे साङ् आसन अनाव्युं. त्यां रामे ललित ते सीताने  
 तरापपर प्रथम थढावी. पछी जाते लक्ष्मणनी साथे थदीने  
 आगण वध्या.

### समासाः ।

- १ सभार्यः- भार्यया सहितः ।
- २ सलक्ष्मणः- लक्ष्मणेन सहितः ।
- ३ निपादराज.- निपादानां राजा ।
- ४ चीरवस्त्रधारी- चीरं च वस्त्रं च चीरवस्त्रे, चीरवस्त्रे  
 धारयति इति चीरवस्त्रधारी ।
- ५ घनुर्धर.- घनुः धारयति इति ।
- ६ रामलक्ष्मणौ- रामश्च लक्ष्मणश्च ।
- ७ वनवासः- वने वासः ।
- ८ चतुर्दशवर्षाणि- चतुर्दश च तानि वर्षाणि च ।
- ९ पादाभिवन्दनं- पादयोः अभिवन्दनम् ।

- २० अस्मत्संतापज- अस्माकं संताप अस्मत्संताप', अस्-  
त्संतापात् जातम् ।  
२१ सजनम्- जनेन सहितं ।  
२२ निर्जनम्- निर्गत जनः यस्मात् ।  
२३ राजपुत्र- राज्ञः पुत्रः ।  
२४ नदीतीरम्- नद्याः तीरम् ।  
२५ भरद्वाजाश्रमः- भरद्वाजस्य आश्रमः ।  
द्वंद्व समास = रामलक्ष्मणौ, चारवस्त्रे ।  
द्विगु ,, = चतुर्दशवर्षाणि ।

आ प्रभाषे नीचे वृष्णवेशा समासोत्तौ विशद्व कर्त्तव्यो प्रथम  
-३२-

- १ सपुत्रः । समित्रः । सवरत्र । सनेत्रः । सजलः ।  
२ मनुष्यराज । पद्मपति । वनचरराजः । नक्षत्रेश ।  
३ शस्त्रधारी । अग्निधारी । वरत्रधारी । कुशधारी ।  
४ गृहवासः । जलनिवासः । कूपवास । वृक्षनिवासः ।  
५ आश्रमवासी - आश्रमे वसति इति ।  
६ नगरवासी - नगरे वसति ।  
७ वृक्षनिवासी - वृक्षे निवसति ।  
८ मनुष्यश्रेष्ठः - मनुष्येषु श्रेष्ठः



## पाठ २०

### तत्पुरुप-समासः ।

तत्पुरुप- समासना आठ प्रकार छे— १ प्रथमा-तत्पुरुप ।  
 २ द्वितीया- तत्पुरुप । ३ तृतीया तत्पुरुप । ४ चतुर्थी तत्पुरुप ।  
 ५ पंचमी- तत्पुरुप । ६ षष्ठी- तत्पुरुप । ७ सप्तमी- तत्पुरुप ।  
 ८ नञ्तत्पुरुप ।

अना दाण्डा बुभो--

#### ( १ ) प्रथमा तत्पुरुपः ।

- १ मध्याह्नः- ( मध्यः अह्नः )- अपोरे- मध्याह्न.
- २ मध्यरात्रः- ( मध्यः रात्रेः )- मध्यरात्री.
- ३ प्राप्तजीविकः- ( प्राप्तः जीविकां )- आशुविक्षा पाभेले.

#### ( २ ) द्वितीया तत्पुरुपः ।

- १ ग्रामगतः- ( ग्रामं गतः )- गाम गयेले.
- २ सुखप्राप्तः- ( सुखं प्राप्तः )- शुभ भेणवेले.
- ३ दुःखातीतः- ( दुःखं अतीतः )- धुले दु.पी.

#### ( ३ ) तृतीया तत्पुरुपः ।

- १ मातृसदृशः- ( मात्रा सदृशः )- माता सभान.
- २ पितृसमः- ( पित्रा समः )- पिता सभान.
- ३ गुडसंमिश्रितः- ( गुडेन संमिश्रितः )- गोण्ठी लेणवायेले.
- ४ शस्त्रच्छिन्नः- ( शस्त्रेण छिन्नः )- शत्रुथी छिन्नसिन्न.

## ( ४ ) चतुर्थी तत्पुरुषः ।

- १ वृषदाह- ( वृषाय दाह )-यज्ञने भाटे सभिधा ( लाकडा )-
- २ मुद्रिकासुवर्ण- ( मुद्रिकायै सुवर्ण )- वींटीने भाटे सोतु-
- ३ भूतबलि ( भूतेभ्य बलि )- प्राणीओ भाटे अन्न-

## ( ५ ) पचमी तत्पुरुषः ।

- १ सिंहभय ( सिंहात् भय ) सिद्धी उर-
- २ स्वर्गभ्रष्ट ( स्वर्गात् भ्रष्ट )- स्वर्गधी पतित
- ३ दुःखमुक्त ( दुःखात् मुक्त )- दुःखधी मुक्ता

## ( ६ ) षष्ठी तत्पुरुषः ।

- १ राजपुरुष ( राज् पुरुष ) राजने भाषुस
- २ वृक्षमूल ( वृक्षस्य मूल ) आउतु भूष
- ३ पृथिवीपति ( पृथिव्या पति ) पृथ्वीने स्वामी-
- ४ धर्मग्रथ ( धर्मस्य ग्रथ )- धर्मने अथ
- ५ देवपूजक- ( देवस्य पूजक )- देवने पूजरी

## ( ७ ) सप्तमी तत्पुरुषः ।

- १ व्यवहारधूर्त- ( व्यवहारे धूर्त )- वडेवारमा कुशल-
- २ विद्याप्रवीण ( विद्याया प्रवीण ) विद्यामा प्रवीणु
- ३ कलानिपुण ( कलासु निपुण ) कलाओमा निपुणु
- ४ वाक्पटु ( वाचि पटु ) भाषणुमा प्रवीणु

## ( ८ ) नञ्तत्पुरुषः ।

- १ अत्राहण ( न ब्राह्मण ) अत्राहणु नहीं ते

૨ અવિદ્વાન્ ( ન વિદ્વાન્ )- જે પંડિત નહીં તે

૩ અશક્ત ( ન શક્ત ) જે સમર્થ નથી તે.

વાચક આટલા તત્પુરુષ સમાસોનાં રૂપો જોઈને જાણી શકશે કે પ્રત્યય સમાસને વિશ્રદ્ધ કરતી વેળા પહેલી, બીજી અને ત્રીજી વિલકિતઓનાં લાગતા હોવાથીજ ઉપરનાં સમાસોનાં પહેલો તત્પુરુષ, બીજો તત્પુરુષ વિગેરે નામો પડ્યાં છે.

નવ તત્પુરુષની વેળા નકારનો અર્થ બતાવનાર અક્ષર સમાસનાં પ્રારંભમાંજ લાગે છે.      ૦      .

આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી વાચક તત્પુરુષ સમાસને ઓળખી શકશે હવે થોડું વાચો—

### સંસ્કૃત-વાચન-પાઠઃ ।

રામ. સીતાં અવ્રવીત્- વૈદેહિ ! સર્વાન્ નગાન્ પુષ્પિતાન્ પશ્ય ।  
 નરૈઃ અનુપસેવિતાન્ ફલપુષ્પૈઃ ચ અવનતાન્ વિલ્વાન્ મહાતકાન્  
 પશ્ય । નૂનં અત્ર વયં શક્યામ આજીવિતુમ્ । એપ કોકિલ કૂજતિ ।  
 શિખી તં પ્રતિકૂજતિ । પશ્ય હમં રમ્યં ચિત્રકૂટં યસ્ય કાનનેપુ  
 રંસ્યામહે । ઇતિ । રમ્યં ચિત્રકૂટં આસાદ્ય તત્ર વાલ્મીકેં અભિ-  
 વાદ્ય ઉપવિવિશુ । મહર્ષિઃ તાન્ પૂજયામાસ । તતઃ રામ લક્ષ્મણં  
 અવ્રવીત્, લક્ષ્મણ ! રુચિરં આવેસયં કુરુષ્વ ઇતિ । લક્ષ્મણ અપિ  
 પર્ણશાલાં ચક્રે । રામ સ્નાત્વા દેવયજનં અકરોત્, વિવેશ ચ  
 પર્ણશાલાં । રમ્યં ચિત્રકૂટં, માલ્યવતીં નદીં ચ આસાદ્ય રાઘવઃ  
 નનન્દ । પુરવિપ્રવાસસ્ય દુઃખ જહૌ ચ ।

રામ સીતાને જોઈયા-- 'હૈ સીતા ! જો બધા પર્વતો પુષ્પયુગલ થયા છે. મનુષ્યો વડે ઉપલોગ ન થયાથી ફૂલ અને ફળો વડે લચેલાં બિલ અને કિલાવનાં વૃક્ષો જો. ખરેખર અહીં આપણે આશ્ચર્યકા માટે સમર્થ બનીશું. આ કોયલ જોલે છે. મોર તેને જવાબ આપે છે. જો આ સુંદર ચિત્રકૂટને જેવાં જંગલોમાં ( આપણે ) ભ્રમણ કરીશું.' એવા રમણીય ચિત્રકૂટ પહોંચીને ત્યાં વાલમીકિ ઋષિને પ્રણામ કરીને ( તેઓ ) બેઠા. મહર્ષિએ તેમની પૂછ કરી. ત્યારે રામ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા, 'હૈ લક્ષ્મણ ! સુંદર ઘર બનાવ.' લક્ષ્મણે પણ 'પાર્ણશાખા બનાવી. રામે સ્નાન કરીને દેવોનો યજ્ઞ કર્યો. અને પર્ણશાખામાં દાખલ થયા. સુંદર ચિત્રકૂટ અને માલ્યવતી નદીએ પહોંચીને રામ આનંદિત થયા. અને ( તેણે ) શહેરથી દૂર હોવાના હુઃખને ત્યજી દીધું'

### સમાસ : ।

૧ અનુપસેવિત-ન ઉપસેવિત : । ૨ ફલપુષ્પે - ફલં ચ પુષ્પં ચ ।

### વાક્યાનિ ।

રામ સીતામવ્રવીત્ । અવ્રવીદ્રામઃ સીતામ્ । સીતામવ્રવીદ્રામઃ ।  
સીતાં રામોઽવ્રવીત્ । સર્વાન્નિગાન્પુષ્પિતાન્પદ્ય । પદ્ય નગાન્સર્વાન્-  
ન્પુષ્પિતાન્ । પુષ્પિતાન્સર્વાન્નિગાન્પદ્ય । પદ્યેમં રમ્યં ચિત્રકૂટમ્ ।  
રમ્યમિમં ચિત્રકૂટં પદ્ય ।

## પાઠ ૨૧

અથ સુમંત્રઃ દુર્મના ભૂત્વા, નિરાનંદાં અયોધ્યાં પ્રયયૌ । અભિ-  
 ધાવન્તઃ સહસ્રશઃ નરાઃ સુમંત્રં અભ્યદ્રવન્ પૃચ્છન્તઃ ચ “ ક્વ  
 રામ ” ઇતિ । સીતારામલક્ષ્મણાઃ ગંગાપારં ગતાઃ ઇતિ વિજ્ઞાય  
 ચ “ હા રામ ! હા રામ ! ” ઇતિ વિચુક્રુશુઃ । સ વાતાયનગતાનાં  
 સ્ત્રીણાં ચ પરિદેવનાં શુશ્રાવ । રાજવેદમ પ્રવિદ્ય-આતુરં રાજાનં  
 અપદ્યત્ । યયોક્તં રામવચનં રાજાનં પ્રણિપત્ય પ્રત્યવેદયત્ ।  
 રાજા તુ તત્ શ્રુત્વા મૂર્ચ્છિતઃ ભૂત્વા ભૂમૌ ન્યપતત્ । સર્વં અન્તઃ-  
 પુરં તદા આવિદ્ધમ્ । રામે વનં પ્રવાજિતે અથ પર્ષ્ણી રજનીં અર્ધ-  
 રાત્રે રાજા પુનઃ પૂર્વં કૃતં દુષ્કૃતં અસ્મરત્ । કૌસલ્યાં ચ  
 અત્રવીત્ । દેવિ ! યદા ત્વં અનૂઠા અભવઃ અહં ચ યુવરાજ ।  
 તદા પ્રાવૃદ્ સમયઃ પ્રાપ્તઃ । અતિસુખે તસ્મિન્ કાલે સરયૂં નર્દી

હવે સુમંત્ર દુઃખી બનીને નિરાશ વદને અયોધ્યા તરફ નીકળ્યો.  
 દોડતાં હલ્તરો મનુષ્યો સુમંત્રની પાસે પહોંચ્યાં અને પૂછવા લાગ્યાં  
 કે “ ક્યાં છે રામ ? ” સીતા, રામ અને લક્ષ્મણ ગંગાને  
 પાર ગયા એમ જાણીને “ હા રામ, હા રામ ” એમ રડવા  
 લાગ્યાં. તેણે સ્ત્રીઓનું પણ રૂદન સાંભળ્યું. રાજગૃહમાં પ્રવેશ  
 કરીને દુઃખી રાજાને જોયા. તેણે કહ્યું હતું ( તેણે ) રામનું ભાષણ  
 રાજાને પ્રણામ કરીને કહ્યું. રાજા તેને સાંભળી જમીનપર ઢળી  
 પડ્યો. આખું અંતઃપુર ( રાજવાસ ) ત્યારે દુઃખી થયું. રાજાને  
 વનમાં મોકલ્યા પછી છઠ્ઠી ( રાત્રે ) મધ્ય રાત્રિએ રાજાએ પુનઃ  
 અગાઉ કરેલું પાપ-કર્મને યાદ કર્યું અને કૌસલ્યાને જોડ્યા, ‘હે  
 દેવિ ! ત્યારે તું કુમારી હતી અને હું યુવરાજ હતો, ત્યારે પર્ષા-

अन्वगाम् । यद् अहं रात्रौ निपाने अभ्यागत महिपं गजं भृगु  
वा हन्तुं लभेय इति । अंधकारे तु तदा वारणस्य इव जले नर्दतः  
घोषं अश्रौपम् । ततः गजप्रेसुः दीप्तं शरं उद्धृत्य अपातयम् ।

'तदा कस्य अपि व्यक्ता वाक् प्रादुरासीत् " कथं मद्विधस्य रूपेः  
वधं विधीयते । न अहं मम जीवितक्षयं अनुशोचामि । अपि  
तु मातरं च पितरं च अनुशोचामि । " श्रुत्वा तां करुणां वाच  
व्यथितस्य मे कराभ्यां सशरं चापं भुवि अपतत् । दुर्मना तं  
देशं गत्वा तत्र इषणां हतं तापसं अपश्यम् । स तापसः मां  
उवाच । " मम पितुः अयं आश्रमः, इति स्थानात् एकपदी एव  
केवलम् । त्वं तत्र गच्छ तं प्रसादय च । संकुपितः सः त्वां न

अतु शङ्कं यथं घण्टाञ्च सुप्रदायकं ते काले सरयूनदीं परं तु जयोः  
( अथे माटे ) के पाणी पीवाने माटे आवेलां लेस, दुःखी या तो  
भृगुने भारवाने भेगवुं. ते वेणा अंधकारमा न्जमा हाथीनां लेवे  
अवाञ्च सालज्ये पछी हाथीने शिकार करवाणी घंछवाणा मे  
तेजस्वी पाणु लज्जे छेउथु. त्यारे डोछनी पणु स्पष्ट वाणी मे  
सालजी. " भारा लेवा अपिने वधं शा माटे करवामा आवे छे ?  
हुं भारा लचनना नाश माटे शोच करतो नथी, परंतु भागा अने  
पिताने माटे शोच करूं छुं " ते कडलुभय वाणी सालजी, दुःखी  
थयेला भारा हाथेमाथी पाणुसहित धनुष्य लूमिपर पडी गथुं.  
दुःखी जनी, ते जग्याअथे जर्दने, त्या पाणु वडे मरायेला तपस्वीने  
लेयो, ते तपस्वी अने ज्येथे के— " भारा पितानो या आश्रम  
या जग्याअथेथी ज्येकज उग मात्र छे तुं त्या न्त अने तेने शल्ल

## पाठ २२

अपेत् । मां च विशल्यं कुरु । ” ततः अहं वाणं उदहरम् । स तपोधनः सद्यः प्राणान् जहौ । अहं अपि यथा आख्यातं जल-पूर्णं घटं आदाय आश्रमपथं गतः । तत्र अहं अपश्यं तस्य वृद्धौ अन्धौ च पितरौ । मम पदशब्दं श्रुत्वा एव मुनिः अभापत, “ किं पुत्र ! चिरयसि ? आनय क्षिप्रं पानीयम् । कथं न अभिभापसे ! ” इति । तदा मया तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् । असौ तदा उवाच माम् “ नय नौ तं एव देशं तथाविधं पुत्रं द्रष्टुं इच्छावः । ” ततः अहं एकं सभार्यं मुनिं तत्र नीत्वा पुत्रं अस्पर्शयम् । तां पुत्रं स्पृष्ट्वा अस्य शरीरे निपेततुः । स मुनिः शोकसंतप्तः तदा मां आह- “ हे राजन् ! मे शापात् त्वं एवं पुत्रशोकैर्नव कालं गमिष्यसि । ” एवं मां शापं दत्त्वा तन्

कर. शुभे धतां ते तने शाप देशे नहि. भने णाणु मुक्त कर. ”  
 त्यारे में (तेना शरीरमांधी) णाणु डाढयुं. ते तपस्वीये तेन पणे प्राणु छोडयो. में पणु जेम कहुं डुतं, पाणीना घडा लधने आश्रमनां रस्ते गयो. त्यारे में तेनां णंने अध माता पिताने जेयां. भारे पगने अवाज सांजणीनेज मुनिजे कहुं “ लाव जलही पाणी. डेम जोलतो नथी? ” त्यारे में तेना पुत्रनुं मृत्यु कहुं. ” तेणे त्यारे भने कहुं “ लधज्ज अभने ( णंनेने ते देश )मां, तेवा ( मृत ) पुत्रने जेवानी धरुछा छे. ” त्यारे में ओकलाजे पत्नीसुद्धित मुनिने त्यां लध जधने पुत्रने स्पर्श करायो. तेजो ( णंने ) पुत्रने स्पर्श करीने तेनां शरीर पर ढगी पडयां. ते मुनि त्यारे शोकधी कोधमय त्यारे भने जोत्या- ‘ डे नज्ज ! मारा शाप वडे तु’ आ प्रभातेज्ज

मिथुनं स्वर्गं अगात् । अद्य तन्पापं मया इदानीं स्मृतम् ।  
तस्य पापकर्मणः एव अयं विपाकः ।

पुत्रशोकधी भरलुने पाभशे. आ प्रभाणे भने शाप दधने ते  
धुगल स्वर्गभां गथां. आणे ते पापने मे हुवे याह क्युं. आ पाप  
कर्मनुं ७ आ परिष्ठाभ छे.

### समासाः ।

द्वंद्वसमास-सीतारामलक्ष्मणाः (सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च)

तत्पुरुष—( नञ्त्त्पुरुष ) = ( १ ) अयोध्या ( न चोध्या ) ।

अनूढा ( न ऊढा ) ।

( तृतीया तत्पुरुष ) = ( १ ) शोकसंतप्त ( शोकेन संतप्तः ) ।

( पंचमीतत्पुरुष ) ( १ ) पुरविप्रवासः = पुरात् वि-प्रवासः ।

( पष्ठीतत्पुरुष ) = ( १ ) गंगापारः ( गगायाः पारः ) ।

( २ ) राजवेश्म ( राज्ञः वेश्म ) ।

( ३ ) रामवचनं रामस्य वचनं ) ।

( ४ ) जीवितक्षय. ( जीवितरयं क्षयः ) ।

( ५ ) पदशब्द. ( पादयोः शब्दः ) ।

( ६ ) पुत्रशोकः ( पुत्रस्य शोकः ) ।

( ७ ) पर्णशाला = पर्णानां शाला ।

( ८ ) देवयजनं = देवानां यजन ।

( सप्तमीतत्पुरुष ) = ( १ ) वातायनगता ( वातायने गता )



## પાઠ ૨૩

### વહુત્રીહિ-સમાસઃ ।

બહુત્રીહિ સમાસનાં મુખ્ય સાત લેહ છે. ( ૧ ) દ્વિપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૨ ) વહુપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૩ ) સંખ્યોત્તરપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૪ ) સંખ્યોભયપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૫ ) સહપૂર્વપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૬ ) વ્યતી-હારલક્ષણો વહુત્રીહિઃ, ( ૭ ) દિગંતરાલલક્ષણો વહુત્રીહિઃ ।

દ્વિપદ - બહુત્રીહિનાં પણ છ લેહ છે. ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે-

#### ( ૧ ) દ્વિતીયા વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ પ્રાપ્તોદકઃ = પ્રાપ્તં ઉદકં ચં સ પ્રાપ્તોદકઃ ( ગ્રામઃ ) = જે ગામમાં જળ પ્રાપ્ત થયું છે એવું ગામ.
- ૨ આરૂઢવાનરઃ = આરૂઢ. વાનરઃ ચં ( વૃક્ષં ) સ આરૂઢવાનરઃ ( વૃક્ષઃ ) = જે પર વાંદર ચઢ્યો છે તે ઝાડ.

#### ( ૨ ) તૃતીયા વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ નિર્જિતકામઃ = નિર્જિતઃ કામઃ યેન સ નિર્જિતકામઃ ( શંકરઃ ) જેણે કામ છુટ્યો તે.
- ૨ પ્રાપ્તવિદ્યઃ = પ્રાપ્તા વિદ્યા યેન । = જેણે વિદ્યા મેળવી છે તે.
- ૩ જિતશત્રુઃ = જિતાઃ શત્રવઃ યેન । = જેણે શત્રુને હરાવ્યા છે તે.

#### ( ૩ ) ચતુર્થી વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ ઉપનીતભોજનઃ = ઉપનીતં ભોજનં યસ્મૈ । = પાસે રાખ્યું છે, ભોજન જેને માટે.

मित्युनं स्वर्गं अगात् । अद्य तन् पापं मया इदानीं स्मृतम् ।  
तस्य पापकर्मणः एव अयं विपाकः ।

पुत्रशोकथी भरलुने पाभशे. ' आ प्रभाषे भने शाप दधने ते  
धुगल स्वर्गभां गथां. आने ते पापने मे हुवे याद कथुं. आ पाप  
कर्मनुं न आ परिष्ठाभ छे.

### समासाः ।

द्वंद्वसमास-सीतारामलक्ष्मणाः ( सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च )  
तत्पुरुष— ( नञ्तत्पुरुष ) = ( १ ) अयोध्या ( न योध्या ) ।

अनूढा ( न ऊढा ) ।

( तृतीया तत्पुरुष ) = ( १ ) शोकसंतप्त ( शोकेन संतप्तः ) ।

( पंचमीतत्पुरुष ) ( १ ) पुरविप्रवासः = पुरात् वि-प्रवासः ।

( षष्ठीतत्पुरुष ) = ( १ ) गंगापारः ( गंगायाः पारः ) ।

( २ ) राजवेश्म ( राज्ञः वेश्म ) ।

( ३ ) रामवचनं रामस्य वचनं ) ।

( ४ ) जीवितक्षयः ( जीवितस्य क्षयः ) ।

( ५ ) पदशब्दः ( पादयोः शब्दः ) ।

( ६ ) पुत्रशोकः ( पुत्रस्य शोकः ) ।

( ७ ) पर्णशला = पर्णानां शला ।

( ८ ) देवयजनं = देवानां यजन ।

( सप्तमीतत्पुरुष ) = ( १ ) वातायनगता ( वातायने गता )

## પાઠ ૨૩

## વહુત્રીહિ-સમાસઃ ।

બહુત્રીહિ સમાસનાં મુખ્ય સાત લેહ છે. ( ૧ ) દ્વિપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૨ ) વહુપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૩ ) સંખ્યોત્તરપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૪ ) સંખ્યોભયપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૫ ) સહપૂર્વપદ વહુત્રીહિઃ, ( ૬ ) વ્યતી-  
હારલક્ષણો વહુત્રીહિઃ, ( ૭ ) દિગંતરાલલક્ષણો વહુત્રીહિઃ ।

દ્વિપદ- બહુત્રીહિનાં પણ છ લેહ છે. ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે-

## ( ૧ ) દ્વિતીયા વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ પ્રાત્નોદકઃ = પ્રાત્નં ઉદકં યં સઃ પ્રાત્નોદકઃ ( ગ્રામઃ ) = જે ગામમાં જગ પ્રાપ્ત થયું છે એવું ગામ.  
૨ આરૂઢવાનરઃ = આરૂઢ. વાનરઃ યં ( વૃક્ષં ) સ આરૂઢવાનરઃ ( વૃક્ષઃ ) = જે પર વાંદર ચઢ્યો છે તે ઝાડ.

## ( ૨ ) તૃતીયા વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ નિર્જિતકામઃ = નિર્જિતઃ કામઃ યેન સ નિર્જિતકામઃ ( શંકરઃ ) જેણે કામ છુટ્યો તે.  
૨ પ્રાત્તવિદ્યઃ = પ્રાત્તા વિદ્યા યેન । = જેણે વિદ્યા મેળવી છે તે.  
૩ જિતશત્રુઃ = જિતાઃ શત્રવઃ યેન । = જેણે શત્રુને હરાવ્યા છે તે.

## ( ૩ ) ચતુર્થી વહુત્રીહિઃ ।

- ૧ ઉપનીતભોજનઃ = ઉપનીતં ભોજનં યસ્મૈ । = પાત્રે શાખ્યું છે, ભોજન જેને માટે.

૨ ઉપહૃતઘાન્યઃ = ઉપહૃતં ઘાન્યં યસ્મૈ । = આણ્યું છે ઝનાજ  
જેને માટે.

### ( ૪ ) પંચમી बहुव्रीहिः ।

૧ નિષ્ક્રાન્તજનઃ = નિષ્ક્રાન્તઃ જનઃ યસ્માત્ । = ચાલી નીકળ્યા  
છે મનુષ્યો સુધાં જ્યાંથી ( તે ગામ )

૨ ઉદ્ઘૃતોદન = ઉદ્ઘૃત ઓદનઃ યસ્માત્ । = કાઢી લઈ લીધે  
છે ભાત જેમાંથી ( તે વાસણ )

૩ સમાપ્તજલ = સમાપ્ત જલં યસ્માન્ । = ખલાસ પુરું થયું છે  
પાણી જેમાંથી ( એવો કુવો )

### ( ૫ ) પછી बहुव्रीहिः ।

૧ શુક્લપટઃ = શુક્લઃ પટઃ યસ્ય । = શુભ્ર છે વસ્ત્ર જેનું.

૨ નીલાંબર = નીલં અસ્વરં યસ્ય । = આસમાની ( નીળું ) છે  
વસ્ત્ર જેનું.

૩ લંબકર્ણ = લંબૌ કર્ણૌ યસ્ય । = લાંબા છે કાન જેના ( તે  
ગધેડા )

### ( ૬ ) સપ્તમી बहुव्रीहिः ।

૧ વીરપુરુષ = વીરાઃ પુરુષાઃ યસ્મિન્ । = વીર છે પુરુષો જેનાં  
( એવું ગામ )

૨ સંચિતજલ = સંચિતં જલં યસ્મિન્ = એકઠું કર્યું છે પાણી  
જેમાં ( એવું પાત્ર )

૩ बहुजन = बहुव जना यस्मिन् । = ઘણાં છે લોકો જેમાં  
( એવું નગર )

આ “ દ્વિપદ-બહુવ્રીહિ ” નાં ઉદાહરણ છે. બહુવ્રીહિમ વિલક્ષણતા એ છે કે જે પદો તે સમાસમાં આવેલાં છે તેનાથી ભિન્નજ ખીલ પદાર્થોની સમજ તે શબ્દોથી પડે છે. જેમકે “ પીતાંબરઃ ” શબ્દ = ( પીતં અંબરં યસ્ય ) ( પીત ) પીતું છે, ( અંબરં ) વસ્ત્ર જેતું તે પુરુષ ( કૃષ્ણ, વિષ્ણુ વી. ) પીતાંબર શબ્દ થી સમજાય છે.

આ લક્ષણ વાંચક યાદ રાખે અને પૂર્વોક્ત સામાસોને ઓળખવાની કૌશલીય કરે.

### સંધિ કરેલાં વાક્યો

નૈરનુપસેવિતાન્ફલપુષ્પૈશ્ચાવનતાન્ વિલ્વાન્મહાતકાન્પશ્ય ।  
 નૂનમત્ર વયં શક્યામાજીવિતુમ્ । એપ કોકિલઃ કૂજાતિ । શિખી  
 તં પ્રતિકૂજાતિ । પશ્યેમ્ રમ્યં ચિત્રકૂટં યસ્ય કાનનેપુ રંસ્યામહે ।  
 ઘૃતિ । રમ્યં ચિત્રકૂટમાસાઘ તત્ર વાલ્મીકમભિવાદ્યોપવિવિશુઃ ।

નીચે લખેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો—

દ્વંદ્વસમાસ- ફલપુષ્પે ।

નન્તત્પુરુષ- અસેવિતઃ ।

તૃતીયાત્પુરુષ- હરિકૃતઃ ।

ચતુર્થાત્પુરુષ- અનહિતમ્ ।

પञ્ચમીત્પુરુષ- પુરવિપ્રવાસઃ ।

## પાઠ ૨૪

હવે અન્ય બહુવ્રીહિઓના ઉદાહરણ અહીં આપ્યાં છે—

**બહુપદ-બહુવ્રીહિ: સમાસ: ।**

પૂર્વોક્ત દ્વિપદ બહુવ્રીહી સમાસમાં માત્ર બેજ પદો હોય છે. પરંતુ એમાં બેથી વધુ પદો હોય છે, અને એનાથી પણ સમાસમાં દેખાતા પદો વડે તેનાથી બીજી વસ્તુનો ઓધ થાય છે. જેવી રીતે—

૧ પરાક્રમોપાર્જિતસંપત્ = પરાક્રમેણ ઉપાર્જિતા સંપદ્ યેન સઃ પરાક્રમોપાર્જિતસંપત્ = પરાક્રમથી મેળવી છે સંપત્તિ જેણે તે ( પરાક્રમી શૂર પુરુષ )

૨ વાહુવલનિર્જિતશત્રુઃ = વાહુવલેન નિર્જિતાઃ શત્રવઃ યેન સઃ વાહુવલનિર્જિતશત્રુઃ = સ્વબાહુબળ વડે પરાજીત કર્યાં છે શત્રુ જેણે તે ( બળવાન મનુષ્ય )

૩ અન્યાયોપાર્જિતધનઃ = અન્યાયેન ઉપાર્જિતં ધનં યેન સઃ અન્યાયોપાર્જિતધનઃ = અન્યાયના માર્ગથી ધન પ્રાપ્ત કર્યું છે જેણે તે ( પાપી પુરુષ )

આ પ્રમાણે બીજાં ઉદાહરણો અગાઉ મુજબજ સમજવાં નેઈએ. આશા છે. કે આ મુજબ આ સમાસને વાંચક ઓળખી લેશે. એમાં બે શબ્દોથી વધુ શબ્દો પણ રહે છે અને બધા શબ્દો વડે બીજાજ પદાર્થનો અર્થ નીકળે છે.

**સંખ્યોત્તરપદ-બહુવ્રીહિ: સમાસ: ।**

આ સમાસમાં બીજાં પદ સંખ્યાવાચક હોય છે. એનું ઉદાહરણ જુઓ—

૧ ઉપદશાઃ = ઉપ સમીપે દશાનાં સન્તિ ચે તે ઉપદશાઃ । =  
સમીપ દશ ( પુરુષો ) છે જે તેને ઉપદશ કહે છે.

આ પ્રમાણે “ ૨ ઉપવિંશ, ૩ ઉપશત ” ધીજાં સંખ્યેઃતરપદ  
બહુવ્રીહિ સમાસ બને છે. એનાં વાદ જુઓ—

### સંરુષોભયપદ-બહુવ્રીહિઃ ।

એમાં બંને પદો સંખ્યાવાચકજ રહે છે, જેમકે—

૧ દ્વિત્રાઃ = દ્વૌ વા ત્રયો વા = ( બે કે ત્રણ )

૨ દ્વિદશાઃ = દ્વિરાવૃત્તા દશ = ( બે વાર દશ )

આ પ્રમાણે આ બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે. એનાં બંને શબ્દ  
સંખ્યાવાચક હોય છે. આ કારણે એની ઓળખ અતિસરણ છે.  
હવે જુઓ—

### સહપૂર્વપદ-બહુવ્રીહિઃ ।

આ બહુવ્રીહિમાં “ સહ ” સાથે, આ અર્થવાળા શબ્દ પ્રથમ  
સ્થાનમાં રહે છે; જેમકે—

૧ સમૂલઃ = મૂલેન સહ વર્તતે इति સમૂલઃ = મૂળની સાથે  
રહેનારા.

૨ સપુત્રઃ = પુત્રેણ સહ વર્તતે इति = પુત્ર સાથે રહે છે જે.

૩ સકેશઃ = કેશઃ સહ ભવતિ इति = વાળની સાથે હોય  
છે જે.

૪ સસ્વદ્ગઃ = સ્વદ્ગેન સહ અસ્તિ इति = તરવારની સાથે  
હોય છે જે.

આ આવા પ્રકારનાં સમાસો અતિચુગમ છે, કારણ કે એની શરૂઆતમાં 'સ' અને 'સહ' એવા શબ્દો આવે છે. હવે જુઓ-

### વ્યતિહારલક્ષણઃ ઘહુત્રીહિઃ ।

એમાં ઉલટ, પુલટ, ક્રમ અથવા બદલાનો ભાવ રહે છે. દાખલા તરીકે—

૧ કૈશાકૌશી = કૈશેષુ કૈશેષુ ગૃહીત્વા યત્ યુદ્ધં પ્રવૃત્તં તત્ કૈશાકૌશી । = વાળ પકડીને જે યુદ્ધ થાય છે તે કૈશાકૌશી છે.

૨ દણ્ડાદણ્ડિ = દણ્ડૈઃ દણ્ડૈઃ પ્રહૃત્ય યત્ યુદ્ધં પ્રવૃત્તં તત્ દણ્ડાદણ્ડિ = લાઠીઓ અને સોટીઓના પ્રહાર કરી જે યુદ્ધ થયું તેનું નામ દણ્ડાદણ્ડી છે.

હવે એક ઘહુત્રીહિ શેષ છે તેનું નામ છે—

### દિગન્તરાલલક્ષણઃ ઘહુત્રીહિઃ ।

એમાં દિશાઓનો અવકાશ બતાવવામાં આવ્યો છે, જેમકે—

દક્ષિણપૂર્વા = દક્ષિણસ્યા. પૂર્વસ્યાશ્ચ દિશોઃ યત્ અંતરાલં સા દક્ષિણપૂર્વા । = દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશાઓમાં જે અવકાશ છે તેનું નામ 'દક્ષિણપૂર્વા' છે.

આ સર્વ સમાસો સરળ છે, અને વાચક જો આ પાકનો અભ્યાસ વિચાર અને મનનપૂર્વક કરશે તો તેને ઘહુત્રીહિ સમાસનું જ્ઞાન આટલાંથી સારી પેઠે થઈ શકે છે, અને તેને કંઈ પણ મુશ્કેલી રહેશે નહિ.

સંસ્કૃત ભાષામાં ઘહુત્રીહિ સમાસનો ઉપયોગ સારી પેઠે થાય



छे. प्रयोगनी दृष्टिथी तत्पुत्र्य सभास अने ञहुव्रीहि सभासन्  
 भास करीने वपराय छे. भाटे वायकेअये अे सभासनेो सारी पेठे  
 अख्यास करयो.

संधि करेलां वाक्ये।

महर्षिस्तान्पूजयामास । ततो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ' लक्ष्मण !  
 रुचिरमावसथं कुरुष्वेति ' ।

लक्ष्मणोऽपि पर्णशालां चक्रे । रामः स्नात्वा देवयजनमकरोत् ।  
 विवेश च पर्णशालाम् । रम्यं चित्रकूटं, माल्यवतीं नदीं चासाद्य  
 राघवो ननन्द । पुरविप्रवासस्य दुःखं जहौ च ।

अथ सुमन्त्रो दुर्मना भूत्वा, निरानन्दामयोध्यां प्रययौ ।  
 अभिधावन्तः सहस्रशो नराः सुमंत्रमभ्यद्रवन्, पृच्छन्तश्च ' क्व  
 राम ' इति ।

सीतारामलक्ष्मणौ गङ्गापारं गता इति विज्ञाय च ' हा  
 राम ! हा राम ! ' इति विचुक्रुशुः ।

स वातायनगतानां स्त्रीणां च परिदेवनां शुश्राव ।



## पाठ २५

आ पाठमां पूर्वपाठमां आपेली रामायणुनी कथानु' संधियुक्त सरण सश्रुत आपवामां आण्यु' छे. जे वांथकेअे पूर्वपाठे। सारी पेठे कथां ह्ये तेने आ पाठ समजवामां पारस सुश्रुतेली नइये नहिं.

( २ )

अभियाय च तमिगुदीवृक्षं सभार्यः सलक्ष्मणो रामो  
रथादवातरत् । तत्र गुहो नाम निपादराजस्तस्य सखाऽऽसीत् ।  
सोऽपि राममागतं श्रुत्वाऽमात्यैर्वृद्धैश्च परिवृतस्तत्र राममुपगतः ।  
चीरघस्त्रधारी रामः सायंसंध्यां तत्रोपास्य लक्ष्मणेनानीतं केवलं  
जलमेव भोजनार्थमाददे । वृक्षमाश्रित्य तत्रैव लक्ष्मणस्तस्यौ ।  
धनुर्धरो गुहोऽपि सूतेन सह तत्रैव स्थितः । प्रभातायां शर्वर्या  
राम उवाच— “तोराम जाह्नवीं ” इति । रामलक्ष्मणौ सीतया  
सह गंगां जग्मतु । प्राञ्जलिः सूतो धर्मज्ञं राममुवाच— “ किमह-  
मिदानीं करवाणि ” इति । रामस्तं प्रत्युवाच— “ राजानमभिवाद्य  
श्र्याः । नाह न च लक्ष्मणोऽनुशोचति वनवासम् । चतुर्दशवर्षेषु  
निवृत्तेषु नः सर्वान् पुनरागतान्द्रक्ष्यसे ” इति ॥

“ हे सुमन्त्र ! राजानं मातरं कैकेयीमन्याश्च देवीः पुनः  
पुनरुक्त्वा, अथ कौसल्यां सीताया मम लक्ष्मणस्य च वचना-  
दारोग्धं पादाभिधंदनं च ब्रूहि । कथय च । नाभिभविष्यति  
स्वां दुःखमस्मात्संतापजम् । भरतश्चापि वक्तव्यो “ यथा राजानि

वर्तसे तथा सर्वासु मातृष्वविशेषतो वर्तेथाः । ” एवं सूतं पुनः पुनः सांत्वयित्वा, पश्चाद्गुहं वचनमब्रवीत्- “ हे गुह ! इदानीं सजने वने मे वासो न योग्यः । निर्जने वने वासोऽवश्यं कर्तव्यः । अत आनय न्यग्रोन्नक्षीरम् ” इति । गुहश्च राजपुत्राय तत् क्षिप्रं क्षीरमुपाहरत् । रामोऽपि तेन जटा अकरोत् । नदीतीरे स्थितां नावं दृष्ट्वा तत्र पूर्वं सीतामारोप्य, ततः स्वयं सलक्ष्मणं आरूरोह । ततः सा शुभा नौका शीघ्रं सलिलमत्यगात् । अन्यं तीरं संप्राप्य ते सर्वे नावं हित्वा प्रातिष्ठन्त । रामस्तदा लक्ष्मणमाह- “ सौमित्रे ! त्वमग्रतो गच्छ, सीता त्वामनुगच्छतु । अहं सीतामनुपालयन् पृष्ठतो गच्छामि । अस्माभिरन्योऽन्यस्य रक्षा कर्तव्या । वनवासस्य दुःखं वैदेहाय वेत्स्यति । ”

रामस्तां रात्रीं भरद्वाजाश्रमे सुखमवसत् । प्रातरुत्थाय महर्षिमभिवाद्य तावग्रे जग्मतुः । महर्षिश्च तेषां स्वस्त्ययनं चकार । तान् राज्ञ औरसान्पुत्रान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्य, चित्रकूटस्य रम्यं पंथानमादिश्य, महर्षिन्यवर्तत । कालिन्दीं नदीमासाद्य सद्य-स्तिततीर्षवञ्चिन्तामोपदिरे ततस्तां रामलक्ष्मणां काष्ठसंघाटं सुमहाप्लवं चक्रतुः । लक्ष्मणः सीतायाः सुखमासनं चकार । तत्र रामो लज्जमानां तां सीतां प्लवं प्रथममध्यारोपयन् । पश्चात्स्वयं लक्ष्मणेन सहारुह्य, प्लवमुत्सृज्य, अग्रेऽगच्छन् ।

( २ )

रामः सीतामब्रवीत्- “ वैदेहि ! सर्वान्नगान्पुष्पितान्पश्य । नैरनुपसेवितान्फलपुष्पैश्चावनतान्विलयान्भङ्गातकान्पश्य । नून-

धनः सद्यः प्राणाञ्जहौ । अहमपि यथाख्यातं जलेपूर्णं घटमादा-  
 याश्रमपथं गतः । तत्राहमपश्यं तस्य वृद्धावग्नौ च पितरौ ।  
 मम पदशब्दं श्रुत्यैव मुनिरभाषत- “ किं पुत्र ? चिरयासि ?  
 आनय क्षिप्रं पानीयम् । कथं नाभिभाषसे ? इति । ” तदा मया  
 तस्य पुत्रस्य मरणं निवेदितम् । असौ तदोवाच माम् । “ नय  
 नौ तमेव देशं तथाविधं पुत्रं दृष्टुमिच्छावः । ” ततोऽहमेकः  
 सभार्यं मुनिं तत्र नीत्वा पुत्रमस्पर्शयम् । तौ पुत्रं स्पृष्ट्वाऽस्य  
 शरीरे निपततु । स मुनिः शोकसंतप्तस्तदा मामाह- “ हे राजन् !  
 मे शापात्त्वमेव पुत्रशोकैरेव कालं गमिष्यसि । ” एवं मां ज्ञापं  
 दत्त्वा तन्मिथुनं स्वर्गमगात् । अद्य तत्पापं मयेदानीं स्मृतम् ।  
 तस्य पापकर्मण एवायं विपाकः । ”

पात्रके अने। अभ्यास ध्यानपूर्वक करवे। अने क'ध मुश्टेकी  
 नडे तो। पूर्वपाठो तपासवा.

### समाप्ताः ।

- १ दुर्मना- दुःखित मन यस्य ।
- २ निरानंदा- आनन्देन रहिता ।
- ३ सीतारामलक्ष्मणा - सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च ।
- ४ रामवचन- रामस्य वचनम् ।
- ५ जीवितक्षय - जीवितस्य क्षय ।
- ६ विशल्यं- विगतं शल्यं यस्मान् ।
- ७ जलेपूर्णं- जलेन पूर्णम् ।
- ८ आश्रमपथः- आश्रमस्य पथः ।
- ९ शोकसंतप्त- शोकेन संतप्तः ।

## પાઠ ૨૭

## કર્મધારય-સમાસઃ ।

કર્મધારય- સમાસના સાત પ્રકારો છે. એનાં નામો અને દાખલાઓ નીચે આપ્યા છે-

## ( ૧ ) વિશેષણપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

એમાં પહેલું પદ વિશેષણ હોય છે અને બીજું પદ વિશેષ્ય હોય છે, જેમકે--

૧ કૃષ્ણસર્પઃ - ( કૃષ્ણશ્ચ અસૌ સર્પશ્ચ )- કાળો સાંપ.

૨ નીલવસ્ત્રં - ( નીલં ચ તત્ વસ્ત્રં ચ )- નીલું વસ્ત્ર.

૩ ઉષ્ણજલં - ( ઉષ્ણં ચ તત્ જલં ચ )- ગરમ પાણી.

૪ શીતોદકં - ( શીતં ચ તત્ ઉદકં ચ )- ઠંડુ પાણી

અહીં અનુક્રમે “ કૃષ્ણ, નીલ, ઉષ્ણ, શીત ” એ શબ્દો ગુણ-બોધક હોવાથી વિશેષણ છે અને અનુક્રમે “ સર્પ, વસ્ત્ર, જલ, ઉદક ” એ શબ્દોનો ગુણ બતાવે છે, માટે એ વિશેષ્યો છે. આ પ્રમાણે એ સમાસોને ઓળખવા અતિસરળ છે

## ( ૨ ) વિશેષ્યપૂર્વપદ- કર્મધારયઃ ।

અગાઉ જણાવેલા સમાસોની વિરુદ્ધ અવસ્થા આમાં હોય છે. એમાં વિશેષ્ય પ્રથમ હોય છે અને વિશેષણ પછી આવે છે. અર્થાત્ પહેલો શબ્દ વિશેષ્ય અને બીજું વિશેષણ હોય છે અને વિશેષણ શબ્દ પહેલા શબ્દની નીંદા કરવાને માટે તત્પર હોય છે, જેમકે--

૬ વીરમીતઃ ( વીરધાર્તા મીતશ્ચ )— વીર ખનીને ગભરાયેલો.  
૨ ઘનેશાર્યહીનઃ - ( ઘનેશશ્ચ અસૌ અર્યહીનશ્ચ )— ઘનેશ હોવા  
છતાં પણ અર્થહીન.

આ ઉદાહરણો છે. એમાં ખીજા શબ્દ વડે પહેલાની નીંદા થઈ  
છે.

### ( ૩ ) વિશેષણોભયપદ-કર્મધારયઃ ।

એમાં બંને શબ્દો વિશેષણુજ છે, જેમકે—

૧ શીતોષ્ણં ( શીતં ચ તત્ ઉષ્ણં ચ ) ઠંડુ અને ગરમ.

૨ કૃષ્ણશુક્લઃ- ( કૃષ્ણશ્ચ અસૌ શુક્લશ્ચ )— કાળા અને શુભ્ર.

આ પ્રમાણે આ સમાસોનાં ઉદાહરણો છે. એમાં બધા શબ્દો  
વિશેષણુરૂપ હોવાથી એની ઓળખાણુ સરળ છે.

### ( ૪ ) ઉપમાનપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

અહીં ઉપમા બતાવનારા શબ્દો પ્રથમ સ્થાને હોય છે. દાખલા  
તરીકે—

૧ શંખપાંદુરઃ - ( શંખવત્ પાંદુરઃ ) શંખ ના જેમ રવેન.

૨ ઘનશ્યામઃ - ( ઘન ઇવ શ્યામઃ )- મેઘનાં જેમ શ્યામ.

૩ મેઘશ્યામઃ - ( મેઘ ઇવ શ્યામ ) - " " "

અહીં પહેલો શબ્દ ઉપમાદર્શક છે અને બીજો ગુણબોધક છે.

## પાઠ ૨૮

## ( ૫ ) ઉપમાનોત્તરપદ-કર્મધારયઃ ।

આ સમાસમાં ઉપમાદર્શક શબ્દ ધીજ્ઞ સ્થાનમાં આવે છે;  
જેમકે--

૧ પુરુષવ્યાઘ્રઃ - ( પુરુષઃ વ્યાઘ્ર ઇવ )- વાઘની સમાન પુરુષ.

૨ નરસિંહઃ ( નરઃ સિંહ ઇવ )- સિંહના જેવો નર.

આ પ્રકારનાં સમાસોમાં ઉપમાદર્શક શબ્દ ધીજ્ઞ સ્થાનમાં આવે છે. અહીં પાઠકે પૂર્વ સમાસની સાથે એનો ફરક તપાસવો અને તે યાદ રાખવો.

## ( ૬ ) સંભાવનાપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

એનાં ઉદાહરણો--

૧ ગુણવૃદ્ધિઃ - ( ગુણ ઇતિ વૃદ્ધિઃ )- ગુણ જેવી બુદ્ધિ ।

૨ પુત્રગ્રહણં ( પુત્ર ઇતિ ગ્રહણં )- પુત્ર માનીને ગ્રહણ કરવો.

## ( ૭ ) અવધારણાપૂર્વપદ-કર્મધારયઃ ।

એનાં ઉદાહરણો--

૧ વિદ્યાધનં - ( વિદ્યા એવ ધનં ) વિદ્યા એજ ધન છે.

૨ સુહૃદ્વન્ધુઃ - ( સુહૃત્ એવ વન્ધુઃ )- મિત્ર એજ ભાઈ છે.

આટલાં ઉદાહરણો અને આટલા ભેદો જોવાથી વાંચકોને આ વાત ખ્યાલમાં આવી ગઈ હશે કે અર્થ અનુસારજ સમાસ અને છે અને અર્થના અનુસારજ સમાસોની ઓળખાણ થાય છે. જો કોઈને

‘વિદ્યાધન’ ના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો તે આ સમાસને મમજી શકશે નહિ અર્થાત વાચક સચ્કૃત ભાષાની અન્દર જેમ જેમ પ્રવેશ કરશે તેમ તેમ તેણે મમાસોમા વધાટે ને વધાટે જ્ઞાન થશે વાચકે અહીંયાદ સખવુ જરૂરી છે, કે આ વાત એક ધીજા પર નિર્ભર છે અર્થાત્ સમાનોનું જ્ઞાન થવાથી અર્થજ્ઞાન આવે છે, અને અર્થજ્ઞાન થવાથી સમાનોને છૂટા પાડવાની કીયા મનજી શકાય છે

હવે આ પાડમા નીચે વખેવા શ્લોકો વાચો-

સ્કન્દ ઉવાચ-

માતરો હિ ભવત્યો મે ભવતીનામહં મુતઃ ।

ઉચ્યતાં ચન્મયા કાર્યં ભવતીનામધેક્ષિતમ્ ॥૧૭॥

( મ. ભારત. વન. ૨૩૦ )

અન્વય - હિ ભવત્ય મે માતર, અહં ભવતીના મુત । અથ ભવતીના ઈક્ષિત મયા યન્ કાર્યં ઉચ્યતામ્ ॥

અર્થ— કેમકે આપ મારી માતાઓ છે હું આપનો પુત્ર છું આપને ( ઈક્ષિત ) ઈષ્ટ જે કાર્ય મારે કરવુ છે તે કહો

इन्द्रो दधाति भूतानां वल तेजः प्रजाः सुखम् ।

तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥૧૬॥

( મ. ભારત. વન ૨૨૯ )

અન્વય - इन्द्र भूताना वल तेज. सुख प्रजा दधाति । तथा तुष्ट सुरेश्वर सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥



અર્થ— ઇન્દ્ર પ્રાણીમાત્રને માટે બળ, તેજ, સંતાન , સુખ ધારણુ કરે છે. તથા તેજ દેવોના ઇશ્વર ઇન્દ્ર સંતુષ્ટ થાય તો બધું મનોરથો પૂર્ણ કરે છે.

ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

उदीर्णं दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥૧૦॥

( મ. ભારત. વન. ૨૬ )

અન્વય:- બ્રહ્મ ક્ષત્રેણ સંસૃષ્ટં, ક્ષત્રં ચ બ્રહ્મણા સહ ( સંમિ-લિતં ), ઉદીર્ણે શત્રૂન્ દહતઃ, અગ્નિમારુતૌ વનાનિ ઇવ ॥

અર્થ— (બ્રહ્મ) પ્રાહ્ણણુ લોકો (ક્ષત્રેણ) ક્ષત્રિય લોકોની સાથે અને ક્ષત્રિય લોકો પ્રાહ્ણણુની સાથે મળે તો એ બંને (ઉદીર્ણે) જવલંત બનીને શત્રુઓને એવાતો બાળે છે કે, બાણકે અગ્નિ અને વાયુમળીને વનને બાળે છે.

અહીં અગ્નિ શબ્દ પ્રાહ્ણણુ તેજ અને વાયુ શબ્દ ક્ષત્રિયના બળને બતાવનારો છે. વેદમંત્રોમાં અગ્નિ દેવતાના મંત્રોથી પ્રાહ્ણણુનાં વર્ણન અને વાયુ-દેવતાના મંત્રોથી ક્ષત્રિયોનાં વર્ણન આપ્યાં છે.

समासाः ।

सुरेश्वरः - ( सुराणां ईश्वरः )- દેવોના રાજા

अग्निमारुतौ - અગ્નિશ્ચ મારુતશ્ચ ।

संसृष्टं - सम्यक् सृष्टं ।

## પાઠ ૨૯

### અવ્યયીભાવ-સમાસઃ ।

અવ્યયીભાવ સમાસનાં બે પ્રકાર છે એકનું નામ (૧) નામપૂર્વપદ અવ્યયીભાવ સમાસ અને (૨) બીજાને અવ્યય પૂર્વપદ અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે. દાખલા તરીકે -

#### ( ૧ ) નામપૂર્વપદ-અવ્યયીભાવ સમાસઃ ।

આ સમાસમાં પહેલું પદ નામ હોય છે અને બીજું અવ્યય હોય છે.

( ૧ ) ફલપ્રતિ - ( ફલસ્ય માત્રા ) ફળને અંશ ( ભાગ )

( ૨ ) શાકપ્રતિ - ( શાકસ્ય માત્રા ) શાકનું પ્રમાણ

આ સમાસમાં પહેલું પદ - “ ફલ ” અથવા “ શાક ” એ નામ છે, માટે એ સમાસોનું એવું નામ પડ્યું છે.

#### ( ૨ ) અવ્યયપૂર્વપદ-અવ્યયીભાવ-સમાસઃ ।

આ સમાસમાં પહેલું પદ અવ્યય હોય છે અને બીજું નામ હોય છે. એનાં ઉદાહરણોઃ—

૧ ઉપકુમ્ભં - ( કુમ્ભસ્ય સમીપે વર્તતે इति ) - કુંભની પાસે રહે છે.

૨ ચયાક્રમં - ( ક્રમ અનતિક્રમ્ય વર્તતે इति ) - ક્રમ છોડ્યા વગર રહે છે.

૩ અનુવન - ( વનસ્ય સમીપં इति ) - વનની પાસે રહે છે.

आ सभास स स्मृतलाषाभां धञ्जोऽप्रयत्नित छे. अने वार वार  
 येनो प्रयोग थाय छे. ओगणवा भाटे ओ अत्यंत सडेलो छे. वान्यक  
 थोडुं पणु ध्यान आपसे तो, तेने ओगणभी थकसे.

हुये आ पाठभां नीचे लजेला श्लोकैने अण्यास करे—

वैशम्पायन उवाच—

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।

अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥१॥

( म. भारत, वन. १५९ )

संस्कृत टीका- तस्मिन् राक्षसे असुरे निहते निःशेषेण हते,  
 पुन पश्चात् कौन्तेयः कुन्तीनिन्दन प्रभुः राजायुधिष्ठिरः नारायणा-  
 श्रमं नारायणस्य आश्रमं प्रति अभ्येत्य आगत्य तत्रैव निवासं  
 वास्तव्यं अकरोत् ।

स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यव्रतद्विचः ।

द्रौपद्या सहितान् काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥२॥

संस्कृत टीका- स तान् सर्वान् निखिलान् भ्रातृन् द्रौपद्या  
 सहितान् द्रौपद्या युक्तान् बंधून् समानीय सम्यक् आनीय काले  
 समये भ्रातरं जयं विजयं अर्जुनं संस्मरन् इति वच अवधीन् ।

## ५१४ ३०

समाश्रितस्त्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।

कृतोद्देशः स वीभत्सुः पंचमीमभितः समाम् ॥३॥

संस्कृत टीका- शिवेन सुखेन वने चरतां विचरतां अस्माकं चतस्रः समाः अभिगताः चत्वारि वर्षाणि व्यतीतानि । सः वीभत्सुः अर्जुनः पंचमीं समां पंचमं संवत्सरं वर्षं अभितः सर्वतः कृतोद्देशः कृतः उद्देशः येन सः, पंचमे वर्षे आगमिष्यामि इति अर्जुनेन उक्तं अस्ति इति आशयः ।

प्राप्य पर्वतराजानं श्वेनं शिखरिणां वरम् ।

पुष्पिलं द्रुमपण्डैश्च मत्तकोकिलपट्टपदैः ॥४॥

मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।

व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गव्यैर्हरिणैस्तथा ॥५॥

श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुमभिश्च निषेवितम् ।

फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥६॥

प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।

महापुष्पं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ॥७॥

तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ।

कृतश्च समयस्तेन पार्थनामिततेजसा ॥८॥

पंचवर्षाणि घत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ।

अत्र गांडीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ॥९॥

देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पांडवः ॥१०॥

( म. भा. वन. अ. १५८ )

पुष्पितै द्रुमपण्डे द्रुमाणा वृक्षाणा पण्डै खंडै मत्तक्रोकिल-  
 पट्पदै मत्तै कोकिलै पट्पदै भ्रमरै मयूरै चातके एते  
 पक्षिभि नित्योत्सवाविभूषितं नित्योत्सव इव विभूषितं शोभित,  
 व्याघ्रे वराहै सूकरै महिषै गवयैः हरिणे तथा अन्यै व्याल  
 रूपै भयानकै श्वापटै पशुभि रुरुभि स्स्नामके मृगविशेषे  
 निषेवित नि शेषेण यथा भवति तथा सेवितं, फुल्ले उत्फुल्ले  
 प्रफुल्ल सहस्रपत्रे शतपत्रे उत्पले कमले प्रफुल्लेः कमले च तथा  
 एव नीलोत्पलै नीलकमल युक्त सुरासुरनिषेवित सुरे अमुर च  
 निषेवित, पवित्रं शुद्धं, महापुण्य अतिपुण्यकर, शिखरिणा शिखर  
 युक्ताना पर्वताना वरं श्रेष्ठ, श्वेतं शुभ्रं, पर्वतराजान पर्वताना  
 राजान हिमाचल प्राप्य समागमदिदृशुभि समागम द्रष्टुं  
 इच्छाद्दि तत्र अपि कृतादेश कृतवास, अर्जुनस्य समागमं  
 दिदृशुभि अस्माभि अत्र एव वास कर्तव्य तेन अमिततेजसा  
 अपरिमिततेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण अर्जुनेन पुरा मयि समय  
 निश्चय कृत यत् विद्यार्थी भूत्वा पञ्च वर्षाणि व्रतयामि इति ।  
 अत्र एव देवलोकान् इमं भूलोकं पुन आगत आरिन्दम शनु-  
 नाशनं अवाप्तास्त्र प्राप्तास्त्रं गाडीवधन्वान अर्जुन द्रक्ष्याम । इति  
 उक्त्वा पांडव धर्मराज सर्वान् ब्राह्मणान् आमन्त्रयत स्वसमीपं  
 आमन्त्रितवान् ।

### તત્પુરુષ-સમાસાઃ ।

૧ પર્વતરાજા = પર્વતાનાં રાજા । ૨ સુરાસુરનિપેવિતઃ = સુરાસુરઃ નિપેવિતઃ । ૩ દેવલોકઃ = દેવાનાં લોક । ૪ દ્રુમ-પણ્ડાઃ = દ્રુમાણાં પણ્ડાઃ ।

### દ્વિગુ-સમાસઃ ।

૧ પञ्चवर्षाणि — पञ्च च तानि वर्षाणि ।

### द्वंद्व-समासौ ।

૧ કોકિલપટ્પદાઃ—કોકિલાદિચ પટ્પદાદિચ ।

૨ સુરાસુરાઃ— સુરાદિચ અસુરાદિચ ।

### बहुव्रीहि-समासाः ।

૧ કૃતોદ્દેશઃ— કૃતઃ ઉદ્દેશઃ યેન । ૨ અમિતતેજા - અમિતં તેજઃ યસ્ય । ૩ અવાપ્તાત્ત્રઃ- અવાપ્તાનિ અત્રાણિ યેન । ૪ શતપત્રં- શતાનિ પત્રાણિ યસ્ય । ૫ સહમ્રપત્રં- સહમ્રાણિ પત્રાણિ યસ્ય ।

### कर्मधारय-समासौ ।

૧ મત્તકોકિલપટ્પદાઃ— મત્તાઃ ચ તે કોકિલપટ્પદા ।

૨ નીલોત્પલં- નીલં ચ તન્ ઉત્પલં ચ ।

વાચકોએ આ સમાસોનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરવો. પોતે જાતેજ એ સમાસોનો વિગ્રહ કરવાને પ્રયત્ન કરવો. સમાસ કેવી રીતે બને છે અને કેવી રીતે તેનો વિગ્રહ થાય છે, એ આ વાતનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે અને વાચકો આ સમાસ પ્રકરણનો અભ્યાસ કરશે, તો તેને આગળ જતાં કંઈ મુશ્કેલી નહીં નહિ.

## પાઠ ૩૧

### ( ૧ ) એકશેષસમાસઃ ।

કેટલાયે સમાસો એવા છે કે જેનાં શબ્દોમાંથી એકજ શબ્દ શેષ રહે છે. એનું નામ એકશેષ સમાસ છે. દાખલાઓ—

- ૧ હંસૌ - ( હંસી ચ હંસશ્ચ ) - હંસી અને હંસ પક્ષી.
- ૨ ભ્રાતરૌ - ( ભ્રાતા ચ શ્વસા ચ ) - ભાઈ અને બહેન.
- ૩ પુત્રૌ - ( પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ ) - પુત્ર અને પુત્રી.
- ૪ પિતરૌ - ( માતા ચ પિતા ચ ) - માતા અને પિતા.

આ પ્રકારના પ્રયોગો સંસ્કૃતમાં ઘણાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનેા અભ્યાસ કરતાં કરતાં વાંચકો એની સાથે પરિચિત થઈ શકે છે. આ સમાસો ઘણાંજ સરળ છે. અને એમા કોઈ પણ રીતની મુશ્કેલી નથી.

### ( ૨ ) અલુક્સમાસઃ ।

વાચકો એ ધ્યાનપૂર્વક જોયું હશે કે અત્યાર સુધીમાં જેટલા સમાસો આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં સમાસની અંદરની વિલક્ષિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે, જેમકે “ સૂર્યસ્ય કિરણ ” એનાં “ સ્ય ” પ્રત્યયનો લોપ થઈને “ સૂર્યકિરણઃ ” એવો સમાસ બને છે. એવુંજ દરેક સમાસમાં બને છે, અર્થાત્ સમાસ બનવા માટે વચ્ચેના પ્રત્યયોનો લોપ થવો જરૂરી છે. પરંતુ હવે એવા સમાસો આપવામાં આવ્યા છે, કે જેનાં વચ્ચેનાં પ્રત્યયોનો લોપ થતો નથી. એનાં દાખલાઓ જુઓ—

- ૧ દિવિજ:- ( દિવિ જાત:- )- સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન.
- ૨ યુધિષ્ઠિર:- ( યુધિ સ્થિર:- )- યુદ્ધમાં સ્થિર.
- ૩ શરદિજ:- ( શરદિ જાયતે )- શરદુ ઋતુમાં ઉત્પન્ન.
- ૪ માતારિશ્વ:- ( માતારિ શ્વિયતે )- માતાની અંદર રહે છે.
- ૫ જનુપાન્ધ:- ( જનુપા અન્ધ )- જન્મથી અંધ.
- ૬ દૂરાદાગત:- ( દૂરાત્ આગત:- )- દૂરથી આવેલો.

એની વચ્ચેનાં વિલક્ષિત પ્રત્યયો લેખનાં લેખન રહે છે, છતાં પણ એને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. વાચકે એ સમાસની એ વિશેષતાનું ધ્યાન રાખવું. હવે તદ્દિતવૃત્તિનાં સ્વરૂપના રૂપે આગલા પાઠમાં વિશેષ રીતેથી બતાવ્યા છે.

અંધિ ક્ષેણાં વાક્યે

( ૧ ) રામસ્તાં રાત્રીં ભરદ્વાજાશ્રમે સુખમવસન્ । સુખમવસ-  
ન્નરદ્વાજાશ્રમે તાં રાત્રીં રામઃ । રામો ભરદ્વાજાશ્રમેઽવસત્તાં  
રાત્રીં સુખમ્ ।

( ૨ ) પ્રાતરુત્થાય મહર્ષિમભિવાદ્ય તાવગ્રે જગ્મતુઃ । અગ્રે  
જગ્મતુસ્તાવાભિવાદ્ય મહર્ષિ પ્રાતરુત્થાય । ઉત્થાય પ્રાતરભિવાદ્ય  
મહર્ષિમગ્રે તૌ જગ્મતુઃ ।

( ૩ ) રામઃ સીતાયા. સુખમાસન ચકાર । ચકાર સુખ-  
માસન સીતાયા રામ' ।



## પાઠ ૩૨

## તાદ્વિતવૃત્તિઃ ।

એને વાસ્તવિક રીતે તાદ્વિત-પ્રત્યયાન્ત શબ્દો કહેવો ઠીક છે. અને એ માટે એની ગણના પૂર્વોક્ત મુખ્ય સમાસોમાં કરવામાં આવતી નથી. ગૌણ દ્વિતી એને સમાસ પણ કહે છે, એનાં નામલા—

- ૧ ગુણવાન્ - ( ગુણઃ અસ્ય અસ્તિ )- ગુણ જેની પાસે છે.
- ૨ ધનવાન્ - ( ધનં " " )- ધન " " "
- ૩ ધની- ( " " " )- " " " "
- ૪ શ્રદ્ધાલુઃ ( શ્રદ્ધા " " )- શ્રદ્ધા " " "
- ૫ દાશરથિ- ( દશરથસ્ય અપત્યં પુમાન્ )- દશરથનો પુત્ર.
- ૬ આરુણિ- ( અરુણસ્ય " " )- અરુણનો "
- ૭ વૈનતેયઃ- ( વિનતાયાઃ " " )- વિનતાનો "
- ૮ પટુતરઃ- ( અતિશયેન પટુઃ ) ધણી પ્રવીણ.
- ૯ યશસ્વી- ( યશઃ અસ્ય અસ્તિ )- યશ જેનો છે.
- ૧૦ તુંદિલઃ- ( પ્રશસ્તં તુંદં અસ્ય અસ્તિ ) મોટા પેટવાળો.
- ૧૧ પટુતા- ( પટોઃ ભાવઃ પટુતા ) - ચતુરશર્ધ, પ્રવીણતા.
- ૧૨ શૈત્યં- ( શીતસ્ય ભાવઃ ) - શીતળતા, થંડક.
- ૧૩ મૃદવં- ( મૃદોઃ ભાવ. )- મૃદુતા.
- ૧૪ કૌશલં- ( કુશલસ્ય ભાવઃ )- કુશળતા.
- ૧૫ નૈપુણ્યં- ( નિપુણસ્ય ભાવઃ )- નિપુણતા.

આ પ્રમાણે તાદ્વિતવૃત્તિ ના સેંકડો શબ્દો સંસ્કૃતમાં વપરાય છે,

માટે એનો અભ્યાસ કરવો ખાસ જરૂરી છે. આ પ્રમાણે  
“ ઉપપદવૃત્તિ ” નાં પણ ઘણા પ્રયોગો થાય છે.

### ઉપપદ-વૃત્તિ : ।

એમાં મૂળ શબ્દની સાથે ક્રિયાનું રૂપ વધારે નેડાયને લાગે છે-  
એમકે—

- ૧ ધનદ.- ( ધનં દદાતિ ) - ધન આપનાર.
- ૨ જલદ.- ( જલં „ ) - જળ „
- ૩ જન્મદ. ( જન્મં „ ) - જન્મ „
- ૪ ભૂપ - ( ભુવ યાતિ ) - ભૂમિનું પાલન કરનાર.
- ૫ ભૂપાલઃ ( ભુવં પાલયતિ ) - „ „ „
- ૬ કુમ્ભકાર - ( કુંભં કરોતિ ) - ઘડા બનાવનાર.
- ૭ શસ્ત્રકૃત્ - ( શસ્ત્રં „ ) - શસ્ત્ર „
- ૮ વેદાધ્યાયી ( વેદં અધીતિ ) - વેદનું અધ્યયન કરનાર.
- ૯ ભૂમૃત્ - ( ભુવં વિભતિ ) - ભૂમિનું ધારણ કરનાર.

આવાં ઉપપદ-વૃત્તિ નાં રૂપો સંસ્કૃતમાં હજારો વપરાય છે,  
માટે એનો અભ્યાસ જરૂરી છે. આગળ ઉપર એનાં રૂપોને વારંવાર  
નેવાધી વાચકો એને ઓળખી શકવાને સમર્થ થશે.

## પાઠ ૩૩

## (૬) કૃદ્વૃત્તિઃ ।

જે પ્રમાણે અગાઉ “ તદ્વિતવૃત્તિ ” વાળા શબ્દો આપ્યા છે, તે પ્રમાણે “ કૃદ્વૃત્તિ ” વાળા શબ્દો પણ સસ્કૃતમા અનત છે, તેના કેટલાક દાખલાઓ જુઓ—

- ૧ કર્તા - ( કરોતિ ઇતિ ) = કરનાર  
 ૨ ભર્તા ( વિભર્તાતિ ) = ભરણુ પોષણુ કરનાર  
 ૩ હર્તા - ( હરતીતિ ) = હુરણુ કરનાર  
 ૪ ગચ્છત્ - ( ગચ્છતીતિ ) = જનારો  
 ૫ કુર્વન્ - ( કરોતીતિ ) = કરનારો  
 ૬ પશ્યન્ ( પશ્યતીતિ ) = જ્ઞેનારો.  
 ૭ ભોક્તવ્ય ( ભોક્તું યોગ્ય ) = ભોગવવાને યોગ્ય  
 ૮ કર્તવ્ય. - ( કર્તું યોગ્ય ) = કરવાને યોગ્ય.  
 ૯ દાતવ્ય ( દાતું યોગ્ય ) = આપવા યોગ્ય.  
 ૧૦ જિગમિષા ( ગન્તુ ઇચ્છા ) = જવા ની ઇચ્છા  
 ૧૧ વિવક્ષા - ( વક્તુ ઇચ્છા ) = બોલવાની ઇચ્છા  
 ૧૨ પિપાસા - ( પાતું ઇચ્છા ) = પીવાની ઇચ્છા  
 ૧૩ વુભુક્ષા - ( ભોક્તું ઇચ્છા ) = ભોગવવાની ઇચ્છા  
 ૧૪ અલંકારિણુ - ( અલકતું ઇચ્છુ ) = ઘણેણુ પહેવવાની ઇચ્છા  
 કરનાર.  
 ૧૫ દેયમ્ - ( દાતું યોગ્ય ) = આપવાને યોગ્ય.  
 ૧૬ લેયમ્ ( લિપ્તિતું યોગ્ય ) = લખવાને યોગ્ય.

- १७ गतवान् - ( अगमन् इति ) = गयेलो।  
 १८ मृत्यु - ( भर्तु योग्य ) = क्षरण पोषण करवा योग्य।  
 १९ स्तुत्यः - ( स्तोतुं योग्यः ) = स्तुति करवा योग्य।  
 २० सुकर - ( सुखेन कर्तु योग्य ) = सुभधी करवा योग्य।  
 २१ दुर्लभ - ( दुःखेन लब्धु योग्य ) = दुःभधी भेगववा योग्य।  
 २२ दुर्दान - ( " दातुं योग्य ) = " आपवा "।  
 २३ ग्राही ( गृह्णातीति ग्राही ) = जे अहण करे छे।  
 २४ तितीर्षु - ( तर्तु इच्छु ) = पार जवानी धिछावाणे।  
 २५ चिकीर्षु - ( कर्तु इच्छु ) = करवाणी धिछावाणे।

वाचके आ प्रमाणे आ रूपेनो अर्थ समञ्ज देखे।

वैशम्पायन उवाच ।

ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम्  
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ॥१॥

( म. भारत वन. अ. ११६ )

“ तत तत्पश्चात्, रजन्यां व्युष्टायां राज्यां गतायां, सर्वैः  
 निखिलं भ्रातृभिः बन्धुभिः सहितः धनंजयः विजयः अर्जुन-  
 युधिष्ठिर धर्मराज, अवन्दत वदनं कृतवान् । ”

## ५।४ ३४

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।  
वभूव तुमुलः शब्दस्त्वतरिक्षे दिवौकसाम् ॥२॥

“ एतस्मिन् एव काले अस्मिन् एव समये, तु अन्तरिक्षे दिवौकसा देवताना सर्ववादिनिस्वन सेवेया वादिनाणां महान् तुमुल शब्द वभूव अभवत् । ”

रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।  
पृथग्घ्यालमृगाणां च पक्षिणामिव सर्वशः ॥३॥

“ हे भारत ! रथनेमिस्वन रथस्य नाभिश्च च, तथाऽत्र घण्टाशब्द च, घण्टानां शब्द च, व्यालमृगाणां व्याघ्रमृगादीनां पक्षिणा इव च शब्द सर्वश वभूव । ”

संस्कृत वाचन-पाठः ।

चित्रकूटे भरतागमनम् ।

तन् श्रुत्वा राम विहसन् लक्ष्मण आह, न अहं भरत तवामन्ये, यथा त्वं स्वचेतासि कल्पयसि । नूनं स प्रजाजन अनुगम्यमान दर्शनेऽस्यैव समायातो भविष्यति । एव वदत एव रामस्य भरत अश्रुपूणेक्षण पादो जग्राह, न च शशाक वस्तुम् । राम तु अनुज सादर उत्थाप्य आलिलिङ्ग, अपृच्छच्च कुशलं तातस्य । सकृदपि वृत्तान्तं भरतान् निशम्य राम मुहूर्तं विस्मय । तत राम वारवार कृत्वाग्रहोऽपि पितु आज्ञा-

ગ્રીષ્ઠઃ, સૂર્યચન્દ્રાભ્યાં રહિતાં સંધ્યાં ઇવ મહત્તમઃ, ક્ષિપ્રં વૈદેહીં અભિચક્રામ । તં ઉગ્રં પાપકર્માણં સંદૃશ્ય જનસ્થાનગતાઃ દુઃમાઃ ન પ્રકમ્પન્તે સ્મ, ન ચ મારુતઃ પ્રવાતિ સ્મ । શીઘ્રસ્રોતા અપિ ગોદાવરી નદી રક્તલોચનં તં દૃષ્ટ્વા ભયાન્ સ્તિમિતં ગન્તું આરંભે । તૃણેઃ આઘૃતઃ કૃષ્ણ ઇવ સહસ્રા વૈદેહીં દૃષ્ટ્વા સ મવ્ય-રૂપેણ અતિથન્ । તદા જિહ્વોર્ષુણા રાવણેન ' રાક્ષસાનાં અયં વાસઃ કથં ત્વં ઇહ આગતા ' ઇતિ એવં વૈદેહી પૃષ્ઠા ।

રાખીને રાવણુ, બાલે કે સૂર્ય-ચન્દ્ર વિનાની સંધ્યાનાં જેમ ગાઠ અધકારથી યુક્ત એકદમ વૈદેહી પાસે આવ્યો. તે ઉગ્ર પાપકર્મીને જોઇને જનસ્થાનમાં આવેલાં વૃક્ષો પણ હાફતાં બંધ થઇ ગયાં, અને હવા પણ બંધ થઇ ગઇ. ઝડપથી વહેતી ગોદાવરી નદીએ પણ લાલ આખવાળા તેને જોઇને ભયથી ચૂપ બનીને વહેવા માંડ્યું. ધાસથી ઠંકાયેલા દુવાની માફક તેણે એકદમ, વૈદેહીને જોઇને, પ્રચંડરૂપ ધારણ કર્યું. ત્યારે હસણ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાવણે ' અહીં રાક્ષસોનું નિવાસસ્થાન છે, તું અહીં કેવી રીતે આવી પડી ? ' એ પ્રમાણે વૈદેહીને પૂછ્યું.

## પાઠ ૩૬

### સંસ્કૃત-વાચન-પાઠઃ ।

તદા આત્માનં પરિવ્રાજક શસન્તં રાવણ જાનકી ઉવાચ--  
 ' આગમિવ્યતિ મે ભર્તા વન્ય પુષ્પફલાદિકં પુષ્કલ આદાય  
 અધુના એવ । ત્વં ચ નામ ચ ગોત્ર ચ કુલ ચ આત્મન આચશ્વ  
 તત્ત્વત । કિમર્થ એક એવ દ્વંડકારણ્યે ચરાસિ ? ' એવં વ્રુવત્યા  
 સીતાયાં રાક્ષસાધિપ રાવણ. તીવ્રં ઉત્તરં પ્રત્યુવાચ । ' હે સીતે,  
 યેન સદેવાસુરમાનુષા લોકાઃ વિત્રાસિતા સ અહં રાવણ રક્ષો-  
 ગણેશ્વર અસ્મિ । સમુદ્રસ્ય મધ્યે લઢ્ઢા નામ મમ મહાપુરી, યા

### ગુજરાતી વાક્યો

ત્યારે પોતાની જાતને સન્યાસી ઓળખાવતા ગવણને જાનકી,  
 બોલી-- ' મારા સ્વામી હુમણાજ ઘણા વન્ય ફળ ફૂલ આદિ  
 લઈને આવશે તું તારું નામ, ગોત્ર અને કુળને બરોળગ કહે.  
 એકલોજ દ્વંડકારણ્યમાં કેમ બ્રમણ કરે છે ? ' આ પ્રમાણે ગીતાના  
 કહેવાથી ગણનેના રાજા ગવણે ચત્રણ જવાબ આપ્યો-- ' હે  
 મીના ! જોલો હેન, અમુર તથા મનુષ્યો મહિત લોકોને લયબીત કરી  
 મૂક્યા છે, તે હું ગણને ના મમૂકનો સ્વામી રાવણ હું મમુકની વચ્ચે  
 લકા નામની મોટી નગરી છે, મમુક જેની સારેબ જૂ છે, અને જે

સાગરેણ પરિક્ષિતા, ગિરિમૂર્ધનિ નિવિષ્ટા અસ્તિ । તત્ર સીતે,  
 મયા સાર્થ વનેષુ વિચરિવ્યાસિ ।' એવં રાવણેન ઉક્તા કુપિતા  
 જનકાત્મજા રાક્ષસ તૈ અનાદ્યત્ય પ્રત્યુવાચ । ' ત્વ જમ્બુક  
 દુર્લભા મા સિંહો ઇચ્છાસિ ? આદિત્યસ્ય પ્રભા ઇવ ન અહ ત્વયા  
 સ્પન્દુ શક્યા । શુધિતસ્ય સિંહસ્ય આશોવિષસ્ય ચ વદમાન્  
 દૈવ્દ્રાં આદાતુ ઇચ્છાસિ ? કાલક્રૂદ વિષ પીત્વા સ્વાસ્તિમાન્  
 જીવિતુ ઇચ્છાસિ ? શિલા કણ્ઠે અવસજ્ય સમુદ્રં તતું ઇચ્છાસિ ?  
 સૂર્યચન્દ્રમસૌ ઉભૌ પાણિભ્યા હર્તુ ઇચ્છાસિ ? ' પ્રતાપવાન્  
 દશગ્રીવ સીતાયા વચન નિશમ્ય સુમહદ્વપુ ચક્રાર । પુનઃ ચ  
 વાક્યકોવિદ સ મૈથિલી વાક્ય વમાપ । ' અમ્બરે સ્થિત અહ  
 મૈત્રિની ભુજાભ્યા ઉદ્દહેયન્ । સમુદ્ર આપિવેયન્ । રણે સ્થિત

પર્વતના શિખરપર આવેલી છે ત્યા સીતા । તાને મારી સાથે  
 જ ગયોમા ભ્રમણ કરવુ પડશે ' આ પ્રમાણે રાવણુથી કહેવાયેલી  
 શુભ્રે થયેલી જનકપુત્રીએ તે રાક્ષસનેા અનાદર કરીને પ્રત્યુત્તર  
 વાલ્યેલ ' તુ શિયાળ । દુર્લભ એવી મને સિંહુણુને ઇચ્છે છે ?  
 સૂર્યના તેજની માફક હુ તારા વડે સ્પર્શ થવાને શક્ય નથી. બૂખ્યા  
 સિંહ તથા સર્પના મુખમાથી દાઢ ઉખેડવા ચાહે છે ? સર્પનુ  
 એર પીને ક્રુધ્યાણુપૂર્વક જીવવા ચાહે છે ? ગળામા શિલા બાધીને  
 સમુદ્ર તરવાને ઇચ્છે છે ? સૂર્ય અને ચન્દ્રમાને બને હાથો વડે  
 દશાવવા ચાહે છે ? પ્રતાપી રાવણે મીતાના વચનેા સાલગીને ઘણુ જ  
 વિશાળ શરીર ધારણ કર્યું અને ફરીને વાક્ય બોલવામા પ્રવીણ તે  
 મૈથિલીને વચન કહેવા લાગ્યે ' આકાશમા ઉભા રહીને હુ બુનઓ  
 વડે પૃથ્વીને ઉચકી શકુ છુ સમુદ્રને પી શકુ છુ યુદ્ધમા મૃત્યુને



મૃત્યું હન્યામ્ । તદ્દિને શરૈ અકં તુદ્યામ્ । મહીતલ અપિ વિભિ-  
ન્ધ્યામ્ । ’ એવ ઉક્તવત તસ્ય ક્રુદ્ધસ્ય રાવણસ્ય નેત્રે રક્તે  
વભૂવતુ । તત સદ્ય સૌમ્યં રૂપં પરિત્યજ્ય સ રાવણ કાલ  
રૂપાભ સ્વ તદ્દિનં રૂપં મેજે । ક્રોધેન સરક્તનયન કામમોહિત  
સુદુષ્ટાત્મા રાક્ષસ સીતા અભિગમ્ય બુધ ચે રોહિણીં ઇવ  
જગ્રાહ ।

પણ મારી શકુ છુ તેજ બહોવડે સૂર્યને પણ વ્યથિત કરી શકુ  
છુ. પૃથ્વીને પણ છેદી શકુ છુ ’ આ પ્રમાણે કહેતા તેની આખો  
લાલચોળ બની ગઈ પછી તુરતજ શાન્ત રૂપનો ત્યાગ કરીને તે  
રાવણ પોતાના કાળના રૂપ જેવા વિકરાળ રૂપને પામ્યો. ક્રોધમાં  
લાલ આખોવાળો કામથી મોહિત, અત્યન્ત પાપાત્મા તે રાક્ષસે  
પાસે જઈને, આકાશમાં બુધ જે પ્રમાણે રોહિણીને પકડે છે તે  
પ્રમાણે સીતાને પકડી લીધી

## પાઠ ૩૭

વાચન--પાઠઃ ।

રામે દૂરં ગતે વને સા દુઃસ્વાર્તા રાવણેન ગૃહીતા રામ રામેતિ અતિચુક્રોશ । તતઃ સા આતુરા ભ્રાન્તચિત્તા મત્તા ઇવ રાક્ષસેન્દ્રેણ વિહાયસા હિયમાણા ' હા લક્ષ્મણ, મહાવાહો, ગુરુચિત્ત-પ્રસાદક ! રક્ષસા હિયમાણાં ન જાનીષે ? ' इत्येवं भृशं चुक्रोश । हे राघव, जीवितं सुखं अर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् अघर्मण हियमाणं मां किं न पश्यसि ? हे परन्तप ! ननु त्वं अविनीतानां विनेतासि, तस्मात् एवं विधं पापं रावणं शाधि ।

હન્ત ઇદાનીં વાન્ધૈઃ સહ કૈકેયી સકામા સંજાતા । इत्येवं

## ગુજરાતી વાક્યો

રામનાં વનમાં દૂર ચાલી જવાયાથી રાવણથી પકડાયેલી તે દુઃખી સ્ત્રી ' રામ ! રામ ! ' એ પ્રમાણે ઘણુંજ આકંઠ કરવા લાગી. ત્યારે તે દુઃખી, ગભરાયેલી જેવી, રાક્ષસોના સ્વામી વડે આકાશ માર્ગે હરણ કરી જવાની, ' હે લક્ષ્મણ, મહાબાહુવાન, મોટાઓતાં મનને રાજી કરનાર, રાક્ષસવડે હરી જવાતી, મને શું નથી બાળ્યો ? ' એ પ્રમાણે ઘણું ઘણું રડી. ' હે રામ ! જીવન, સુખ અને અર્થ, ધર્મના કારણે છોડનાર, અધર્મથી હરી જવાતી મને શું નથી જોતા ? હે શત્રુઓને દમનાર ! નક્કી તું રાક્ષસોને ( અધર્મી ) નમાવનારો છે, માટે આવા પાપી રાવણને વશ કર.

' હાય ! હવે ભાંધવોની મહિત કૈકેયીની ઈચ્છા પૂરી થઇ.' આ

सकरुणं विलपन्तीं सुदुःखितां सीतां दुष्टात्मा स राक्षसेन्द्रः  
हठात् रथं आरोप्य लङ्कां स्वराजधानीं आकाशमार्गेण प्रययौ ।

प्रभाषे करुणामय इदन करती ते अत्यन्त दुःखी सीताने दुष्ट  
आत्मा राक्षसेनो राज रावण दुःखपूर्वक रथपर अढावीने पोतानी  
राजधानी लंका तरङ् आकाश मार्गे आली नीकप्यो.

शब्दाः ।

पलित- धडपलुमां आवता सक्षेद वाण.

कर्णाभरण- काननां आभूषण ( ऐरींग ).

प्रतिध्वनिः- भोलायेला शब्द अथवा तो अवाजना तेवना  
अवाज.

उद्दामदर्प- धातुंज अलिमान.

विवरं- छिद्र.

अवधीरयन्तः- तिरस्कार करतां करतां; निंहा करतां, दस्कार  
न करतां.

राजप्रकृतिः - राजस्वभाव.

अलीक- जूठो.

मोहनशक्तिः- प्रेमवश करवानी शक्ति, भूच्छित करवानी  
शक्ति.

नैष्टुर्य- कठोरता.

## પાઠ ૩૭

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

શુકનાસસ્ય ઉપદેશઃ ।

તાત ચન્દ્રાપીઠ ! ત્વયા વિદિતં વેદિતલ્લ્યં, અઘોતાનિ સર્વ-  
શાસ્ત્રાણિ, અતઃ તે ન અલ્પં અપિ ઉપદેલ્લ્યં અસ્તિ । તથાપિ  
નિસર્ગતઃ ઇવ ભાતુના અભેદ્યં, રત્નાલોકૈઃ અલ્લેદ્યં, પ્રદીપપ્રભયા  
અનપનેયં, યૌવનપ્રભવં અતિગહનં તમઃ ભવતિ । દારુણઃ અયં  
લક્ષ્મીમદઃ વિવેકિનં અપિ પુરુષં અવિવેકી કરોતિ । ઐશ્વર્યતિમિરં

ગુજરાતી વાક્યો

શુકનાશનો ઉપદેશ

પ્રિય ચન્દ્રાપીઠ ! તે જાણવા લાયક જાણી લીધું છે, જ્યાં શાસ્ત્રો  
લક્ષ્યો છે, માટે તારે માટે કંઈપણ ઉપદેશ દેવા યોગ્ય નથી. તો  
પણ યુવાન અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલો અધિકાર સ્વભાવથીજ સૂર્ય  
વડે અલેદ્ય, રત્નોનાં પ્રકાશવડે અલ્લેદ્ય, દીપપ્રકાશ વડે પણ હૂર  
ન કરી શકાય એવો ગાઠ હોય છે, આ ધનમદ ભવંકર છે, વિવેકી  
પુરુષોને પણ વિનયરહિત બનાવી મૂકે છે. ઐશ્વર્યરૂપી અધિકાર

चक्षुष्मन्तं अपि गताक्षत्वं विदधाति । दर्पदाहज्वरस्य उष्मा  
 पटीरप्रभृतिभिः शिशिरैः अपि उपचारैः न उपशाम्यति । विषय-  
 विषस्य सततं आस्वादेन उत्पन्नः विषमः मोहः मणिमन्त्रौ-  
 पधादिभिः विषोत्तारणसाधनैः अपि अगम्यः भवति । नित्यं  
 स्नानशौचसंध्यावन्दनादिभिः रागमलस्य अवलेपः अपनेतुं  
 शक्यते । अजस्रं घोरा राज्यसुखसंनिपातनिद्रा क्षपावसाने  
 अपि अप्रवोधा भवति । गर्भेश्वरत्वं, अभिनवयौवनत्वं, अप्रतिम-  
 रूपत्वं, अमानुषशक्तित्वं च इति इयं महती खलु अनर्थपरंपरा  
 सर्वा ।

आंभवाजाओने पणु अंध णनापी भूके छे. अलिमानइपी दाडुक-  
 न्तर उणुता अन्दन आदि ङ'अ उपचाराधी पणु शांत थतो नधी.  
 वेग ( विषय वासना ) इपी अेरने निरन्तर स्वाद लेता रडेवाधी  
 उत्पन्न थतो लयानक मोहु ( भूर्छा ) मण्डिमन्त्र तथा औषधि विगेरे  
 अेरने उतारवाना साधनेधी पणु हूर करी शकतो नधी. रोज स्नान,  
 शुद्धि, संध्यावन्दन विगेरेधी राग ( विषयप्रेम ) इपी अडेवो मेल हूर  
 करी शकय छे. हु'मेशां राज्यमुष्प इपी संनिपातधी ( वेग विशेष )  
 आवेदी घोर निद्रा रात्रि पूरी थतां पणु भटती नधी. लन्मधीन  
 अश्वर्यशाणी छेलुं, नवी लवानी, असाधारणु रूप, अत्यन्त  
 शक्तिवान पणुं, अे षधां लारे अनर्थनी परंपरा छे.

## પાઠ ૩૮

एषां एकं एकं अपि अविनयानां आयतनं अनर्थाय, किमुत समवायः ? तथा च उक्तं अस्ति—

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वं अविवेकता ।

एकैकमप्यनर्थाय किं पुनस्तच्चतुष्टयम् ॥

યૌવનારમ્ભે ચ પ્રાયઃ શાસ્ત્રજલપ્રક્ષાલનેન નિર્મલા અપિ કાલ્પ્યં ઉપયાતિ મતિઃ । અનુચ્છિન્નતથાલતા અપિ સરાગા એવ મવાતિ યૂનાં દાષ્ટિઃ । અપહરતિ ચ વાત્યા ઇથ શુષ્કં પત્રં આત્મે-  
ચ્છયા પ્રકૃતિઃ પુરુષં યૌવનસમયે । સ્વસામ્રાજ્યે ઇન્દ્રિયહરિણાનાં

### ગુજરાતી વાક્યો

અવિનયને માટે એમાંથી એક, એક પણ અનર્થનું ઘર છે. પછી જ્યાં સર્વ (બધાય) હોય, તેનું તો પૂછવું જ શું ? અને એવું કહું પણ છે—

યુવા અવસ્થા, ધનઠોલત, સ્વામિત્વ અને અવિનય એમાંથી એક, એક, પણ નાશનું કારણ છે. પછી જો તેઓ કદાચ ચારેય એકત્ર મળે, તો તો વાત જ શી ?

યુવાવસ્થાના પ્રારંભમાં ઘણું ભાગે શાસ્ત્રરૂપી જગથી ઘોષને મગ્ગરહિત કરેલી ખુદિ પણ બાદ ઘઈ જાય છે. યુવાનોની દષ્ટિ ધવલતા (ટાપટીપ) ને ન છેડતા પણ રાગયુક્ત ઘઈ જાય છે. યુવાવસ્થામાં પ્રકૃતિ પુરુષને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઉડાવી જાય છે. જેમ (જેમકે) પવન સુકાયેલાં પાતરાંઓ ઉડાડી જાય છે. ઇન્દ્રિયરૂપી

હારિણી इयं विषयमृगतृष्णिका सततं दुरन्ता भवति । नवयौवने  
 सलिलानि इव विषयस्वरूपाणि आस्वाद्यमानानि मनसः मधुर-  
 तराणि आपतन्ति । दिङ्मोह इव उन्मार्गप्रवर्तकं विषयेषु  
 अत्यासङ्गः पुरुषं नाशयति । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि  
 उपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणौ रजनिकरस्य  
 करानिकराणि इव सुखेन विशन्ति उपदेशाः । अमलं अपि गुरु-  
 वचन स्वच्छसलिलं इव अभव्यस्य श्रवणस्थितं महत् शूलं  
 उपजनयति । इतरस्य तु मलिनं अन्धकारं प्रदोषसमयनिशाकर  
 इव गुरूपदेशः सकलं अपि दोषजात अपहरति । अयमेव च  
 अनास्वादितविषयरसस्य ते उपदेशकाल । दुष्प्रकृतेः श्रुतं शार्ङ्गं

હરણીઓને હરનારી આ વિષય ( સાંસારિક લોગ વિલાસ ) રૂપી  
 મૃગતૃષ્ણિકા હુ મેશાં કઠિનાઇથી અંત થવાવાળી થાય છે, પાણીને  
 જેમ નવયૌવનમાં વિષય સ્વરૂપને આખવાથી મનને અતિમધૂર  
 લાગે છે. વિષયો ( લોગવઃસના ) માં અતિગદિત દિગ્બાધમની માફક  
 કુમાર્ગે પુરુષને લઈ જઈને નાશ કરી નાખે છે. આપ જેવાજ ઉપ-  
 દેશોને લાયક થાય છે. મેલરહિત ( શુદ્ધ ) સ્ફટિક-મણિમાં ચંદ્રમાના  
 કિરણોની માફક વિષય-મળથી રહિત ચિત્તમાં ઉપદેશ સુખથી પ્રવેશે  
 છે. જે પ્રમાણે નિર્મળ જળ પણ કાનમાં પ્રવેગવાથી પીડા કરે છે, તે  
 પ્રમાણે શુદ્ધ શુભચયન પણ અનાધુ પુરુષતાં કાનમાં પ્રવેશવાથી તેને  
 દુઃખકારી નિવડે છે, પરંતુ જેમ રાત્રિ- મમયતાં મેલા અધકારને  
 ચંદ્રમા દૂર કરે છે તે પ્રમાણે ખીજતા ( સાધુપુરુષતાં ) મને  
 દોષોને શુદ્ધને ઉપદેશ દૂર કરે છે. અને જેણે વિષયભેગોને નથી  
 આખ્યા એવા તારે માટે આજ ઉપદેશનો અમય છે દુષ્ટ સ્વભાવ-

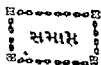
- ૧૦ લોકયાત્રા દારિદ્ર વાચતે = લોક વહેવાર ગરીબ માટે  
ત્રાસદાયક હોય છે
- ૧૧ અતિદીપ્તોઽપિ સ્વદ્યોતો ન પાવક = આગિયો ગમે તેવો  
પ્રકાશિત અને પણ આગની તોલે અવી શકતો નથી.
- ૧૨ વહુજનવિરુદ્ધમેકં નાનુવર્તેત = બહુમતનો વિરોધ કરી  
એકના મતને વાગી ન શકેલું
- ૧૩ ઋણશત્રુયાધય નિ શેપા કર્તવ્યા = કરજ, શત્રુ તથા  
વ્યાધિ જરા પણ ન રાખવી.
- ૧૪ જિહ્વાયત્તો વૃદ્ધિવિનાશો = ઘડપણ અને વિનાશ છબને  
આધિન છે
- ૧૫ પ્રિયવાદિનો ન શત્રુ = પ્રિય બોલનાર શત્રુ હેતા નથી
- ૧૬ નાસ્ત્યથિનો ગોરવમ્ = ક્ષિપ્તારીને ગૌરવ કયાથી ?
- ૧૭ પરણ્ડમવલ્મ્ય કુનર ન કોપયેત્ = એકના વૃક્ષનો  
સહાગે વધુ હાથીને હોદિત કરીશ નહિ
- ૧૮ અતિપ્રવૃદ્ધા શાન્મલો વારણસ્તમ્ભો ન ભવતિ = કપાસ-  
નો છેડ ગમે તેવો મોટો થાય પણ હાથી બાધવા યોગ્ય  
હોતો નથી
- ૧૯ અદ્ભૂત સ્મૃતિનો ન પરિન્યજન્તિ = સજ્જનો હાલમાં  
લીધેનું કામ અધૂરું છોડતા નથી
- ૨૦ ન સમુદ્ગલ રઘુવા નરા વિદન્તિ માંતિકમ્ = સમુદ્ર  
તળનો સ્પર્શ કર્યા વિના મોતી મેળવી શકાય નહીં



## पाठ ३३

- २३ शत्रुं छिद्रे परिहेरत् = शत्रुं भर्भस्थण न्दणी तरत न्  
 दुमलो करवो नोर्धये.
- २४ आज्ञाफलमैश्वर्यम् = जधा आपणी आसा माने, जेन  
 आपणा ऐश्वर्यनुं लक्षणु छे.
- २५ न मीमांस्याः गुरवः = मोराना आचरणुनी आलोचना  
 न करवी.
- २६ अतिदीर्घोऽपि कर्णिकारो न मुसली = धंतुरानुं वृक्ष  
 आडे तो गमे जेटुं मोटुं थाय पणु तेनुं लाकडुं मुसण  
 (सांणेल) माटे काम आपतुं नधी.
- २७ सुजीर्णोऽपि पित्रुमन्दो न शङ्कुलायत = लीमडानुं वृक्ष  
 गमे जेटुं लूनुं थाय पणु यण्पुथी जपी शकतु नधी.
- २८ यथा वीजं तथा निष्पत्ति । यथा कृतं तथा लब्धं = वावे  
 तेवुं लखे अने करे तेवुं पागे.
- २९ यथा श्रुतं तथा बुद्धिः = जेवी विद्या तेवी बुद्धि.
- ३० संस्कृत. पित्रुमन्दो न सहकारो भवति = लीमडाना वृक्ष  
 उपर गमे तेरलां संस्कार करवाभां आवे छतां आंणानुं वृक्ष  
 धनुं नधी.
- ३१ न चागतं सुरं त्यजेन् = भणेला सुभने त्याग करवो नधी.
- ३२ अभद्रं भद्रं वा विधिलिखितमुन्मूलयति कः ? = विधिना  
 जराण या लला जेण दूर करवाने डेणु समर्थ ह्ये ?
- ३३ अल्पेन सिद्धे महति कश्चिन्नैव प्रवर्तते = अल्पधी सिद्धि  
 भणे तो महान प्रयत्न डेणु करे ?

- ૩૪ અવયવશક્તેઃ સમુદાયશક્તિર્વલીયસી = વિભક્ત શક્તિથી  
સંગઠિત શક્તિ વધિ જાય છે.
- ૩૫ અશક્તોઽહં ગૃહારમ્મે શક્તોઽહં ગૃહમજને = રચનાત્મક  
કાર્યને આરભ કરવો કઠિન છે, પણ ધ્વંઆત્મક કાર્ય કરવું  
મરળ છે.
- ૩૬ અસ્ય પાપોદરસ્યાર્યે કિમનાટિ ન નાટકમ્ = આ પાપી  
પેટને માટે શું નથી કરવું પડતું ?
- ૩૭ અર્થો હિ લોકે પુરુષસ્ય વન્ધુ = સંસારમાં ધન ખીજો  
લાઈ છે.
- ૩૮ ગતાનુગતિકો લોકઃ = મનુષ્ય એક ખીજાનું અનુકરણ  
કરે છે.
- ૩૯ અમ્બુનો વિન્દુરન્ધ્યોઽપિ શુક્તૌ મુક્તાફલં ભવેન્ = પાણીનું  
એક ટિપુ જો છીપમાં પડે તો તે મોતી બની જાય છે.
- ૪૦ દેહી દેહં ત્યજ્તવા પેન્દ્રપદં ન વાઙ્છતિ = પ્રાપ્ત શરીરને  
ત્યાગ કરી ઇન્દ્રપદ નહીં ઇચ્છીશ.
- ૪૧ અપન્થાન તુ ગચ્છન્તં સોદરોઽપિ વિમુચ્ચતિ = ખરામ સંગ  
કરવાથી સગા બાધને પણ છોડી દેવાય છે.
- ૪૨ ઝજા સિંહપ્રસાદેન વને ચરતિ નિર્ભયમ્ = બકરી  
સિંહની કૃપાથી જંગલમાં નિર્ભયથી (ચરે) ધૂમે છે.



भाग ७

ॐ

LIBRARY.

# संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

( संस्कृत-भाषानो अभ्यास करवानो सहैलो उपाय )

भाग आतमो

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवणेकर

संवत् २००६, शक १८७४, छ. स. १६५२

स्वाध्याय-मंडण. पारडी ( जि. सुरत )

## ક્રિયાપદ-વિચાર

કોઈ પણ ભાષાનું વાક્ય પૂર્ણ બનાવવા માટે ક્રિયાપદનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ અત્યાર સુધીમાં સંસ્કૃત-ભાષામાં પ્રવેશ કરવાને માટે કારક વિગેરે અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન પાઠકોને ઘઈ ગયું છે. હવે આ પુસ્તકની આગળના છ ભાગોમાં ક્રિયાપદ-વિચાર પાઠકોને સમજાવવાનો છે. આ ભાગમાં પ્રથમ ગણના ધાતુઓના રૂપ બનાવવાની રીતિ બતાવવાની છે. પ્રથમ ગણના આવશ્યક બધા ધાતુ આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે, અને તેમાંથી ક્રિયાપદ, નામ, તથા વિશેષણ બનાવવાની સુગમ રીતિ પણ બતાવી છે. એટલા માટે આશા છે કે આ પુસ્તકથી પ્રથમ ગણના ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનું પાઠક શીખી જશે.

જો પાઠક ધાતુ-વિચારના આ છ પુસ્તકોનું અધ્યયન ધ્યાન પૂર્વક કરશે તો તેમને ક્રિયાપદોનું આવશ્યક જ્ઞાન ઘઈ જશે. અરે જેમને ધાતુઓના રૂપોનું જ્ઞાન થયું તેમને સંસ્કૃત-ભાષાનું જ્ઞાન ઘઈ ગયું એમ સમજી લેવું. કારણ કે સંસ્કૃત-ભાષા યૌગિક અર્થાત ધાતુઓથી બનેલી ભાષા છે એટલા માટે જેઓ ધાતુઓનું સારી રીતે અધ્યયન કરે છે તે સંસ્કૃતમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા માટે પાઠક આ ધાતુ-વિચારનું સાઈ અધ્યયન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે એવી આશા ગયું છું.

સ્વાધ્યાય-મંડળ

'આનંદાશ્રમ'

પારડી (જિ. સુરત)

લેખક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક—વર્મત શ્રીપાદ સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,

'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)

ॐ

# संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

लग सातमो



पाठ १

प्रथम गणना धातु

संस्कृत-भाषामां हुन्तरो भूण धातु छे, ये धातुओमांधी असंख्य क्रियापद अने धातु साधित पद तथा नाम ञन्यां छे. आ धातु-विचार अत्यंत मनोरंजक छे अने ऐनो निरुक्त शास्त्र साथे घल्लु संध छे. जे आ धातु विचारतुं अध्ययन सारी रीते थाय तो पाठकेने केवण संस्कृत-भाषातुं ज्ञान थतुं नथी परंतु संस्कृत-भाषामांधी जे शब्दो णीछु भाषाओमा आली गया छे तेमनुं पणु ज्ञान थाय छे.

ऋषिमुनिओओ आ धातु पाठने स अहु क्रयो; ओ मानव-वृत्ति उपर ऋषिओनो मोटो उपकार छे. नहिं तो संस्कृत-भाषाना विस्तारतुं भाष कोछथी पणु नीकणी शकत नहिं.

संस्कृतना हुन्तरो धातुओना रूप जुदा जुदा प्रकारे ञने छे.

દરેક પ્રકારના ધાતુઓના એક એક ગણ બનાવ્યા છે. આ પ્રમાણે બનેલા ધાતુઓના ગણ દશ છે. એ દશ ગણોનો પરિચય આગળ જતાં પાઠકોને સારી રીતે થઈ જશે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ ગણના ધાતુઓનો પરિચય પાઠકોને કરાવવાનો છે. કારણ કે આ ગણના ધાતુ ઘણા છે અને એના રૂપ બનાવવા સહેલાં છે.

### રૂપોના મુખ્ય લેદ.

ધાતુઓના રૂપોના મુખ્ય બે લેદ છે. (૧) પરસ્મૈપદ અને (૨) આત્મનેપદ. દરેક ગણના ધાતુઓમાં કેટલાક ધાતુ કેવળ પરસ્મૈપદી છે અને કેટલાક ધાતુ કેવળ આત્મનેપદી છે. એના કેરતા ખીજો પણ એક ધાતુઓનો વર્ગ છે કે જેને 'ઉલયપદી' કહેવામાં આવે છે એના રૂપ પૂર્વોકત બંને પદોની માફક થાય છે. અર્થાત્ પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ પ્રમાણે.

આ પુસ્તકમાં પ્રથમ 'પરસ્મૈપદ' ના પ્રથમ ગણના ધાતુ આપવામાં આવશે પછી 'આત્મનેપદ' ના અને ત્યારપછી 'ઉલયપદ' ના ધાતુ આપવામાં આવશે. આ રીતે પાઠક સહેલાઈથી ધાતુ-વિચારમાં પ્રવેશ કરી શકશે.

### કાલ-વિચાર.

ક્રિયાપદોના વિચારમાં કાલ-વિચાર પણ હોવો જરૂરી છે. ક્રિયાપદોના કેટલાક રૂપ 'ભૂતકાલ' નો બોધ આપે છે કેટલાક 'વર્તમાન' કાલનો અને કેટલાક 'ભવિષ્ય' કાલનો ભાવ બનાવે છે જેમ કે—

૧ ભૂતકાલ	— અભવન્	= થયા.
૨ વર્તમાનકાલ	— ભવતિ	= થાય છે.
૩ ભવિષ્યકાલ	— ભવિષ્યતિ	= થશે.

કાલના રૂપ સિવાય બીજાં આસા, સંદેહ, મંદેત વિગેરે અર્થ  
 બતાવવા વાળાં રૂપ પણ જુદાં જુદાં થાય છે. ભાષામાં પણ આ  
 પ્રમાણે રૂપોના ભેદ છે. તે કરે છે, તેણે કર્યું, તે કરશે, તે કરે, તેણે  
 કરવું જોઈએ વિગેરે જુદાં જુદાં રૂપ દરેક ભાષામાં થાય છે. તે  
 પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં પણ રૂપ બને છે. એ રૂપોના દશ વર્ગ બનાવ્યા  
 છે, એના નામ 'દશ લકાર' છે. લગવાન પાણિનિ મુનિએ આ  
 પ્રમાણે એના નામ આપ્યાં છે. ૧ લટ્, ૨ લિટ્, ૩ લુટ્, ૪ લટ્,  
 ૫ લેટ્, ૬ લોટ્, ૭ લઙ્, ૮ લિઙ્, ૯ લુઙ્, ૧૦ લઙ્, ! એમાં  
 પાંચમાં 'લેટ્' ના રૂપ વેદોમાંજ પ્રયુક્ત થાય છે, ભાષામાં નહિ.

આ દશ લકારોના રૂપોનો ઉપયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે.—

૧ લટ્ = ( વર્તમાન-કાલ ) = વર્તમાન કાલની ક્રિયા આ રૂપથી  
 બતાવાય છે. જેમ કે— ' ભવતિ ' = થાય છે.

૨ લિટ્ = ( ભૂત-કાલ ) અનઘતન-પરોક્ષ-ભૂતકાલ = અર્થાત્  
 જે ક્રિયા આજ નથી થઈ અને જે જોલનારાની આંખે  
 પણ નથી થઈ જેમકે— ' વમૂવ ' = થયેા હુતો.

૩ લુટ્ = ( ભવિષ્ય-કાલ ) = અનઘતન - ભવિષ્ય-કાલ =  
 અર્થાત્ જે ભવિષ્ય ક્રિયા આજના સમયની જોધક  
 નથી. જેમકે— ' ભવિતા ' = થશે.

૪ લટ્ = ( ભવિષ્ય-કાલ ) = એનાથી સામાન્ય ભવિષ્ય ક્રિયાનો  
 જોધ થાય છે. જેમકે— ' ભવિષ્યતિ ' = થશે.

૫ લેટ્ = ( એનો પ્રયોગ વેદમાંજ ' લિઙ્ ' લકારના અર્થમાં  
 થાય છે. ભાષામાં એનો ઉપયોગ થતો નથી. )

૬ લોટ્ = ( વિધિ, નિમંત્રણ, પ્રશ્ન, પ્રાર્થના, સત્કાર, આશીર્વાદ વિગેરે અર્થમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે—  
' ભવતુ ' = થાવ.

૭ લટ્ = ( ભૂત-કાલ ) = અનદ્યતન-ભૂતકાલ = અર્થાત્ જે આજના ભૂતકાલનો વાચક નથી. જેમકે—  
' અભવત્ ' = થયો.

૮ લિટ્ = ( વિધિ, નિમંત્રણ, આમંત્રણ, પ્રશ્ન, સત્કાર, પ્રાર્થના, વિગેરે અર્થમાં એનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે—  
' ભવેત્ ' થવું જોઈએ. ( આશીર્વાદ અર્થમાં પણ એનો ઉપયોગ થાય છે ) જેમકે— ' ભૂયાત્ ' થાવ.

૯ લુટ્ = ( ભૂતકાલમાં એનો પ્રયોગ થાય છે ) જેમકે—  
' અભૂત્ ' થયો.

૧૦ લૃટ્ = ( હેતુ હેતુમદ્ભાવ એ અર્થમાં એનો ઉપયોગ થાય છે ) જેમકે— ' અભવિષ્યત્ ' = જો થશે.

એ લક્ષરોના રૂપોની સમગ્ર પાઠકોને આગળ જતાં આપવામાં આવશે. આ હુમણાં કેવલ ' લટ્ ' ( વર્તમાનકાલ ) અને ' લૃટ્ ' ( ભવિષ્યકાલ ) એ બે લક્ષરોના રૂપ બતાવવામાં આવે છે—

લટ્ ( વર્તમાન કાલ ) પરસ્મૈપદ

મ્ ( થવું )

	( એકવચન )	( દ્વિવચન )	( બહુવચન )
પ્રથમ પુરુષ	— ભવતિ	ભવતઃ	ભવન્તિ
મધ્યમ પુરુષ	— ભવસિ	ભવથઃ	ભવથ
ઉત્તમ પુરુષ	— ભવામિ	ભવાવઃ	ભવામઃ



## પાઠ ૨

કૃપ ( હળ ચલાવવું, ખેતી કરવી )

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદ ના ૩૫

વર્તમાન-કાલ ( લટ )

	૧૦ વ૦	દ્વિ૦ વ૦	વ૦ વ૦
૧ પ્ર૦ પુ૦	કર્પતિ	કર્પત.	કર્પન્તિ
૨ મ૦ પુ૦	કર્પસિ	કર્પથઃ	કર્પથ
૩ ૩૦ પુ૦	કર્પામિ	કર્પાઘઃ	કર્પામ.

ભવિષ્ય-કાલ ( લટ )

૧ પ્ર૦ પુ૦	કર્ષ્યતિ	કર્ષ્યતઃ	કર્ષ્યન્તિ
૨ મ૦ પુ૦	કર્ષ્યસિ	કર્ષ્યથઃ	કર્ષ્યથ
૩ ૩૦ પુ૦	કર્ષ્યામિ	કર્ષ્યાઘઃ	કર્ષ્યામ.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ કૃપકઃ હલેન ભૂમિં કર્પતિ । ૨ કૃપીવલો ભૂમિં કર્પત. । ૩ કૃપીવલાઃ ભૂમિં કર્પન્તિ । ૪ ત્વં સ્વભૂમિં કદા કર્ષ્યસિ ? ૫. યદા ત્વં ભૂમિં કર્ષ્યસિ તદા અહં ન કર્ષ્યામિ । ૬ શ્વઃ વયં સર્વે ભૂમિં કર્ષ્યામ ।

શુભ્રશતી વાક્યો

( ૧ ) ખેડૂત હળથી ભૂમિ ખેડે છે. ( ૨ ) બે ખેડૂત ભૂમિ ખેડે છે. ( ૩ ) ખેડૂતો જમીન ખેડે છે ( ૪ ) તું પોતાની જમીન ક્યારે ખેડશે ? ( ૫ ) ત્યારે તું જમીન ખેડશે, ત્યારે હું ખેડીશ નહિં. ( ૬ ) આવતી કાલે અમે બધા જમીન ખેડીશું.

પ્રથમ પુરુષ ' સઃ ' ( તે ) અર્થમાં, મધ્યમ પુરુષ ' ત્વમ્ ' ( તું ) અર્થમાં અને ઉત્તમ પુરુષ ' અહમ્ ' ( હું ) અર્થમાં થાય છે. ' મૂ ' ધાતુના એ ૩૫ વર્તમાનકાલમાં થાય છે. હવે એજ ધાતુના ભવિષ્યકાલના ૩૫ ગુણો—

લટ ( ભવિષ્ય કાલ ) પરસ્મૈપદ

( એકવચ્ચ )

( દ્વિવચ્ચ )

( બહુવચ્ચ )

પ્ર૦ પુરુષ - ભવિષ્યતિ

ભવિષ્યતઃ

ભવિષ્યન્તિ

મ૦ પુરુષ - ભવિષ્યસિ

ભવિષ્યયઃ

ભવિષ્યથ

ઉ૦ પુરુષ - ભવિષ્યામિ

ભવિષ્યાવઃ

ભવિષ્યામઃ

પાઠક જોશે તો તેમને માલમ પડશે કે ભવિષ્યકાલના ૩૫માં ' સ્ય ' અથવા ' હ્ય ' વચ્ચેમાં વધારે લાગે છે, શેષ ૩૫ વર્તમાનકાલના સરખાંજ થાય છે જેમકે—

વર્તમાન — ભવ—તિ

ભવ—તઃ

ભવ—ન્તિ

ભવિષ્ય — ભવિષ્યતિ

ભવિષ્યતઃ

ભવિષ્યન્તિ

આ પ્રમાણે ધીજાં ૩૫ પલ્લુ પાઠક જુએ અને વિશેષતા ઠીક રીતે ધ્યાનમાં રાખે. હવે પ્રથમ ગણ પરસ્મૈપદના કેટલાક ધાતુ આપવામાં આવે છે

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ ।

અગ્ = ( કુટિલ ગમન કરવું ) = અગતિ, અગિષ્યતિ

અજ્ = ( જવું, ચાલવું ) = અજતિ, અજિષ્યતિ

અન્ = ( જવું, પૂજવું ) = અન્નતિ, અન્નિષ્યતિ

અટ્ = ( ભટકવું ) = અટતિ, અટિષ્યતિ

प्रथमगण परस्मैपद ना धातु

हुवे थाडा धातुओ मोठे करे—

कट् = ( हुःअभां रडेवु' )	= कठति, कटिप्यति
कण् = ( हुःअधी रडेवु' )	= कणति, कणिप्यति
कर्द् = ( अशअ शण्ड करवे )	= कर्दति, कर्दिप्यति
कस् = ( अणु' )	= कसति, कसिप्यति
कांश् = ( अण्ठा करवी )	= कांक्षति, कांक्षिप्यति
किन् = ( शंका करवी, शैग इर करवे )	= चिकित्सति, चिकित्सिप्यति
कुच् = ( स'डैय थये )	= कुचति, कुचिप्यति
कुञ् = ( वांका थयुं, न्दाना अणवु' )	= कुञ्चति, कुञ्चिप्यति
कुण्ट् = ( लंगडा थयुं )	= कुण्टति, कुण्टिप्यति
कुण्थ् = ( हुःअ सडन करवुं )	= कुण्थति, कुण्थिप्यति
कूज् = ( अरुपण्ड शण्ड करवे )	= कूजति, कूजिप्यति
कूल् = ( हांकवु' )	= कूलति, कूलिप्यति
कृप् = ( जेडेवु' )	= कर्पति, कर्षयति
क्रन्द् = ( रडेवुं, पोकारवुं )	= क्रन्दति, क्रन्दिप्यति
क्रम् = ( याएवुं )	= क्रामति, क्रामिप्यति
क्रीड् = ( रभवुं )	= क्रीडति, क्रीडिप्यति
क्रुश् = ( रडेवुं, पोकारवुं )	= क्रोशति, क्रोक्षयति
क्लिन्द् = ( रडेवुं )	= क्लिन्दति, क्लिन्दिप्यति
क्वय् = ( उकाणवुं )	= क्वयति, क्वथिप्यति
क्षर् = ( अरवुं )	= क्षरति, क्षरिप्यति
क्षि = ( नाश पाभवुं )	= क्षयति, क्षेप्यति

## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ સઃ પુરુષઃ તત્ર કિમર્થઃ કળતિ ? ૨ વૈદ્યઃ તસ્ય રોગં ચિકિત્સતિ અતઃ સઃ તત્ર કળતિ । ૩ તત્ર વૈદ્યૌ કં રોગં ચિકિત્સતઃ ? ૪ તત્ર તસ્ય જ્વરં વૈદ્યૌ ચિકિત્સતઃ । મમ પુત્રઃ જ્વરેણ પીડિતઃ । અતઃ વૈદ્યૌ તં હૃદાનીં ચિકિત્સતઃ । ૫ યથા સઃ તત્ર કૂજતિ તથા એવ ત્વં અન્ન કૂજસિ । ૬ યથા સઃ ચાલકઃ ક્રંદતિ તથૈવ ત્વં અપિ ક્રંદસિ । ૭ ત્વં કિં તેન સહ હૃદાનીં ન ક્રીડસિ ? ૮ સર્વે ચાલકાઃ તત્ર હૃદાનીં ક્રીડન્તિ । ૯ યૂયં સર્વે છાત્રાઃ કદા ક્રીડિષ્યથ ? ૧૦ તવ ધર્મપત્ની હૃદાનીં કિમર્થઃ ક્વચતિ ?

## ગુજરાતી વાક્યો

( ૧ ) તે પુરુષ ત્યાં શામાટે દુઃખી અવાજ કરે છે ? ( ૨ ) વૈદ તેના રોગની પરીક્ષા કરે છે માટે તે રહે છે. ( ૩ ) ત્યાં બે વૈદ કયા રોગની પરીક્ષા કરે છે ? ત્યાં બે વૈદ તેના તાવની ચિકિત્સા કરે છે. ( ૪ ) મારો પુત્ર તાવથી પીડાય છે માટે બે વૈદ હમણાં તેની પરીક્ષા કરે છે. ( ૫ ) જેમ તે ત્યાં અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે તેમજ તે અહિં અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે. ( ૬ ) જેમ તે બાળક રહે છે તેમજ તું પણ રહે છે. ( ૭ ) તું શા માટે હમણાં તેની સાથે રમતો નથી ? ( ૮ ) બધા બાળકો હમણાં ત્યાં રમે છે. ( ૯ ) તમે વિદ્યાર્થીઓ ક્યારે રમશો ? ( ૧૦ ) તારી ધર્મપત્ની હમણાં શામાટે ( પાણી ) ડુકાળે છે ?

આ પ્રમાણે પાઠક વાક્ય બનાવી શકે છે. હવે ઉપનગોને થોડા સંશ્લેષ કરીએ-

## ઉપસર્ગ ।

ધાતુ અર્થાત્ ક્રિયાની પહેલાં લાગીને ક્રિયાઓના અર્થ બદલાવનારા ઉપસર્ગ હોય છે. પ્ર, પરા, અપ, સમ્, અનુ, અવ, નિસ્, નિર્, દુસ્, દુર્, વિ, આ, નિ, અધિ, અપિ, અતિ, સુ, ઉત્, અભિ, પ્રતિ, પરિ, ઉપ, એ પ્રમાણે બાવીસ ઉપસર્ગ છે. એમનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

( ૧ ) પ્ર = અધિકતા, ઉત્કર્ષ. ( ૨ ) પરા = ઉલટું. ( ૩ ) અપ = દૂરપણું, વિયોગ ( ૪ ) સમ્ = એક થવું, ( ૫ ) અનુ = અનુક્રમ, અનુસરણ. ( ૬ ) અવ = નીચે કરવું. ( ૭ ) નિસ્ = હીનતા ( ૮ ) નિર્ = હીનતા. ( ૯ ) દુસ્ = દુષ્ટતા ( ૧૦ ) દુર્ = દુર્ગતિ ( ૧૧ ) વિ = વિશેષ, વિરોધ, ભિન્નતા. ( ૧૨ ) આ = આ બાજુ. ( ૧૩ ) નિ = નીચે કરવું; ( ૧૪ ) અધિ = ઉપર. ( ૧૫ ) અપિ = આગળ. ( ૧૬ ) અતિ = વધારે. ( ૧૭ ) સુ = ઉત્તમ ( ૧૮ ) ઉત્ = ઉચે, ઉપર ( ૧૯ ) અભિ = સંબુધ. ( ૨૦ ) પ્રતિ = ઉલટું થવું. ( ૨૧ ) પરિ = સર્વત્ર. ( ૨૨ ) ઉપ = પાસે, વધારે.

ઉપસર્ગોના આટલા અર્થથી પણ બીજા વધારે અર્થ થાય છે, પરંતુ એટલા અર્થ ધ્યાનમાં રાખવાથી પાઠકોનું કાર્ય ચાલી શકે છે. હવે એ ઉપસર્ગ લાગવાથી ધાતુઓના અર્થ કેવી રીતે બદલાય છે તે જુઓ—

મૂ = થવું ( મૂતિ થયું ) એના ઉપ જુઓ—

પ્રમૂ = વધવું ( પ્રભાવ-જન્મ, શક્તિ. પ્રભાવ-પ્રભાવ, શક્તિ

પ્રમૂ = માલિક )

પરાભૂ = પરાભવ કરવો ( પરાભવ = અપજય )

અપભૂ = દૂર રહેવું ( અપમૃતિ-પરાજય, નાશ )

સમ્ = એક થવું, જન્મ લેવો ( સમવ-ઉત્પત્તિ ) ( સમૃતિ-  
( એકતા, ઉત્પત્તિ )

અનુભૂ = અનુભવ કરવો ( અનુભવ-અનુભવ )

વિભૂ = વૈભવ યુક્ત થવું ( વિભવ-ધન, ઐશ્વર્ય )

આમ્ = ઉપસ્થિત થવું ( આમૃતિ-શક્તિ, આપક્તા )

અતિમ્ = બધાથી વધારે વધવું ( અતિમવનમ્-બધાથી ઘેરા  
થવું )

ઉદ્ = ઉત્પન્ન થવું ( ઉદ્ભવ-ઉત્પત્તિ )

અભિમ્ = પરાભવ કરવો ( અભિભવ-પરાભવ )

પરિમ્ = પરાભવ કરવો. ( પરિભવ-પરાભવ, અપમાન )

ધાતું કરીને મૂં ધાતુની આગળ એ સિવાય બીજા ઉપસર્ગ  
આવતા નથી એના રૂપ બીજા ધાતુઓની સાથે પાઠક ભેદ શકે  
કે આટલા ઉદાહરણોથીજ પાઠક અનુભવ કરી શકે છે કે એકજ  
ધાતુની સાથે જુદા જુદા ઉપસર્ગ લાગવાથી કેવી રીતે જુદા જુદા  
અર્થ થાય છે હવે એમનો ઉપયોગ જુઓ—

( ૧ ) સ પુરુષ વિચિકિ સતિ-તે પુરુષ વિશેષ શકા કરે છે

( કિન્-ચિકિત્સતિ । વિ કિન્-વિચિકિત્સતિ )

( ૨ ) તે સર્વે તત્ર સન્નોદન્તિ-તે બધા ત્યા સાડ રમે છે

( ૩ ) વાલકા તત્ર સન્નન્દન્તિ-બાળકો ત્યા રડે છે

( ૪ ) ત્વ કિમર્થમ્ एवम् આત્નોદાસિ-તુ શામાટે આમ ખૂબ  
રડે છે ?

( ૫ ) નારદઃ નારાયણમ્ અભ્યર્ચતિ-નારદ નારાયણની પૂજા કરે છે.

આ પ્રમાણે ધાતુની આગળ ઉપસર્ગ મૂકીને રૂપ બનાવાય છે, અને તે જુદી જુદી બતના અર્થ બતાવે છે. આ પ્રમાણે એક નાના ધાતુના અસંખ્ય શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં બને છે. જે પાઠક એનો વિચાર કરશે તો આ પ્રક્રિયા ઘણી જલ્દી એને સમજાઈ જશે. કારણકે ઉપસર્ગવાળા શબ્દ ભાષામાં પણ વપરાય છે, એટલે એના અર્થોની કલ્પના થઈ શકે છે.

-૦=૦-

## પાઠ ૩

### ભૂતકાલ ( લઙ્ )

જે ભૂતકાળ આવનો સમય નથી બતાવતો તે ( અનદ્યતન ) ભૂતને માટે 'લઙ્' નામના ભૂતકાલના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે. 'ભૂ' ધાતુના તે ભૂતકાળના રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે-

અનદ્યતન ભૂતે લઙ્ ।

પ્ર૦ પુ૦	અભવત્	અભવતામ્	અભવન્
મ૦ પુ૦	અભવઃ	અભવતમ્	અભવત
૩૦ પુ૦	અભવમ્	અભવાવ	અભવામ

( ૧ ) તત્ર હ્ય કિમ્ અભવત્ ? = ત્યા કાલે શું થયું ?

( ૨ ) તત્ર હ્યઃ કિમપિ ન અભવત્ = ત્યાં કાલે કંઈપણ થયું નથી.

( ૩ ) તે સર્વે ધીરાઃ શત્રૂન્ પરાભવન્ = તે બધા વીરોએ શત્રુઓને પરાજય આપ્યો.

( ૪ ) યદા સઃ ઉદભવત્ તદા ત્વં કુત્ર અભવઃ = ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે તું ક્યાં હતો ?

અહિં પાઠક આદિ સખે કે ભૂતકાળના રૂપની આગળજ પૂર્વોક્ત ઉપસર્ગ લાગે છે જેમકે—

પરા = અભવત્ = પરાભવત્ ( પરાજય કર્યો )

વિ = અભવત્ = વ્યભવત્ ( વેલવ યુક્ત થયો. )

સમ્ = અભવત્ = સમભવન્ ( ઉત્પન્ન થયો )

ભાષામાં ધાતુની સાથે ઉપસર્ગની સંધિ અવશ્ય થાય છે. વેદમાં ધાતુ કરીને ઉપસર્ગ ભુદા લખાય છે. હવે થોડા ધાતુઓનું અધ્યયન કરે. અહિં 'ત્રીભુ' રૂપ આજ ભૂતકાળનું આપ્યું છે—

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ ।

સ્વાદ્ ( ખાહું ) સ્વાદતિ, સ્વાદિપ્યતિ, અસ્વાદત્.

ગદ્ ( બોલવું ) ગદતિ, ગદિપ્યતિ, અગદત્

ગમ્ ( જવું ) ગચ્છતિ, ગમિપ્યતિ, અગચ્છત્

ગર્જ્ ( ગર્જના કરવી ) ગર્જતિ, ગર્જિપ્યતિ, અગર્જત્

ગર્વ્ ( ગર્વ કરવો ) ગર્વતિ, ગર્વિપ્યતિ, અગર્વત્

ગલ્ ( ખાવું, ગળવું ) ગલતિ, ગલિપ્યતિ, અગલત્

ગોપ્ ( રક્ષણ કરવું ) ગોપાયતિ, ગોપાયિપ્યતિ, અગોપાયન્.



गै ( गावुं, कडेवुं ) गायति, गास्यति, अगायत्  
 ग्रथ् ( भ'धन कश्चुं, स'हर्षं लेडवे। ) ग्रन्थति, ग्रन्थिष्यति, अग्रन्थत्  
 घुप् ( लडेर कश्चुं ) घोपति, घोपिष्यति, अघोपत्  
 घृप् ( धर्षणु कश्चुं ) घर्षति, घर्षिष्यति, अघर्षत्  
 चर् ( आक्षुं ) चरति, चरिष्यति, अचरत्  
 चर्च ( विवाह कश्चुं ) चर्चति, चर्चिष्यति, अचर्चत्  
 चर्व ( थापुं ) चर्वति, चर्विष्यति, अचर्वत्  
 चल् ( आक्षुं ) चलति, चलिष्यति, अचलत्  
 चित् ( लणुं ) चेतति, चैतिष्यति, अचेतत्  
 चिन् ( शिन्तन कश्चुं ) चिन्तति, चिन्तिष्यति, अचिन्तत्  
 चुंब् ( यु'भन कश्चुं ) चुंवाति, चुंविष्यति, अचुंवत्  
 चूप ( रूसुं, पीवुं ) चूपति, चूपिष्यति, अचूपत्  
 छद् ( ढांक्षुं ) छदति, छादिष्यति, अछदत्  
 जप् ( न'पकश्चुं ) जपति, जपिष्यति, अजपत्  
 जम् ( भावुं ) जमति, जमिष्यति, अजमत्  
 जल् ( थोक्षुं ) जल्पति, जल्पिष्यति, अजल्पत्

### संस्कृत-वाक्यानि

१ सः पुरुषः फलं खादति । अहं मोदकं नैव खादिष्यामि ।  
 त्वं फलानि कदा अखादः ? ते सर्वे मानवाः फलानि अखादन् ।

२ तत्र यः गदति स एव स मनुष्यः । त्वं तेन सह किं  
 अगदः ? सर्वे परस्परं समगदन् । यथा स' गदति तथा युवां  
 गादिष्यथः किम् ?

૩ આકાશો મેઘઃ ગર્જતિ । યથા સઃ ગર્જિપ્યતિ તથા કઃ ગર્જિતું સમર્થઃ ભવતિ ?

૪ રામઃ લક્ષ્મણેન સહ સમગચ્છત્ । ત્વં કેન સહ તત્ર અગચ્છઃ ? યથા રાવણઃ અગર્વત્ તથા ન રામઃ ।

૫ ત્વં દ્વદારીં કિં ઘોપસિ ? યદા સઃ તત્ર પતત્ ઘોપિપ્યતિ તદા ત્વં કિં કરિપ્યસિ ? સઃ પુરુષઃ તત્ર તદા કિં અઘોપત્ ?

૬ ત્વં કુત્ર ચલસિ ? સઃ કિં ન સંચલતિ ? ત્વં તં કિમર્થં અનુચરસિ ? યદા સઃ અચલન્ તદા ત્વં કિં ન અચલ ?

૭ ત્વં દ્વદારીં કિં ચિંતસિ ? સઃ તદા કિં ચિન્તિપ્યતિ ? અહં કિં અચિન્તમ્ ? તે વાલુકાઃ કિમપિ ન અચિંતન્ ।

૮ ત્વં કિં જ્ઞાસિ ? ત્વં તં મન્ત્ર કદા જ્ઞપિપ્યસિ ? યદા ત્વં અજપ તદા તેન કિં કૃતમ્ ?

૯ અહં દ્વદારીં જ્ઞામિમિ । સ નૈવ દ્વદારીં જ્ઞપિપ્યતિ । ત્વં કદા અજ્ઞમઃ । તૌ તત્ર શ્વઃ જ્ઞપિપ્યતઃ । તે સર્વે તત્રૈવ જ્ઞપિપ્યન્તિ ।

### ગુજરાતી વાક્યો

૧ તે પુરુષ શુ ધ્યા છે હું લાડુ નજ ધ્યાશ. ને શુ ક્યારે ધ્યાધાં ? તે ધ્યા માણસોએ શુ ધ્યાધાં.

૨ ત્યાં જે યોદ્ધે છે તે તેજ મનુષ્ય છે. તું તેની સાથે શું યોદ્ધ્યા હુતો ? ધ્યા પુસ્તક યોદ્ધ્યા. જેમ તે યોદ્ધે છે તેમ તમે જે યોદ્ધો ?

૩ આપ્રશમા વાહણ ગર્જે છે. જેમ તે ગર્જે છે તેમ ગર્જના કરવા દોણુ સમર્થ થાય ?

૪ રામ લક્ષ્મણ સાથે ગયા. તું ત્યાં કોની સાથે ગયો હતો ?  
જેમ રાવણે ગર્વ કર્યો હતો તેમ રામે ગર્વ કર્યો નથી.

૫ તું હમણાં શું બહોર કરે છે ? જ્યારે તે ત્યાં આ બહોર કરશે  
ત્યારે તું શું કરશે ? તે પુરુષે ત્યારે શું બહોર કર્યું ?

૬ તું ક્યાં જાય છે, ? શું તે જતો નથી ? તું તેની પાછળ  
શા માટે જાય છે ? જ્યારે તે ગયો ત્યારે તું કેમ ગયો નહિં ?

૭ તું હમણાં શું વિચારે છે ? તે ત્યારે શું વિચારશે ? મેં શું  
વિચાર્યું ? તે બાળકોએ કંઈ પણ વિચાર્યું નહિ.

૮ તું શું જપે છે ? તું તે મંત્ર ક્યારે જપશે ? જ્યારે તે  
જપકર્યા ત્યારે તેણે શું કર્યું ?

૯ હું હમણાં જન્મું છું, તે હમણાં નહિં જન્મશે. તું ક્યારે  
જન્મશે ? તે જે ત્યાં આવતીકાલે જન્મશે. તે બધા ત્યાં જન્મશે.

### પ્રથમગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ ।

જિ ( જીવુ' ) જયતિ, જેપ્યતિ, અજયત્

જૃ ( જીર્ણુ થવું ) જરતિ, જરિપ્યતિ, અજરત્

જ્વર્ ( તાવ આવવો ) જ્વરતિ, જ્વરિપ્યતિ, અજ્વરત્

જ્વલ્ ( બળવું ) જ્વલતિ, જ્વલિપ્યતિ, અજ્વલત્

તક્ષ્ ( સૂક્ષ્મ કરવું, ઘડવું ) તક્ષતિ, તક્ષિપ્યતિ, અતક્ષત્

તપ્ ( તપવું ) તપતિ, તપિપ્યતિ, અતપત્

તર્જ્ ( નિન્દા કરવી ) તર્જતિ, તર્જિપ્યતિ, અતર્જત્

ત્યજ્ ( ત્યાગ કરવો ) ત્યજતિ, ત્યજ્યતિ, અત્યજત્

तुङ् ( तोड्पुं ) तोडति, तोडिष्यति, अतोडत्  
 तृ ( तस्वुं ) तरति, तरिष्यति, अतरत्  
 तेज् ( तेज् कस्वुं ) तेजति, तेजिष्यति, अतेजत्  
 दल् ( तोड्पुं, भोड्पुं ) दलति, दलिष्यति, अदलत्  
 दंश् ( कस्वुं ) दंशति, दंश्यति, अदंशत्  
 दंस् ( कस्वुं ) दंसति दंसिष्यति, अदंसत्  
 दह् ( षाण्पुं, षण्पुं ) दहति, घक्ष्यति, अदहत्  
 दा ( आण्पुं ) यच्छति, दास्यति, अयच्छत्  
 दृश् ( णेषुं ) पश्यति, द्रक्ष्यति, अपश्यत्  
 दृंह् ( वधास्वुं ) दृंहति, दृंहिष्यति, अदृंहत्  
 दृ ( उस्वुं ) दरति, दारिष्यति, अदरत्  
 द्रु ( ऋषुं ) द्रवति, द्रविष्यति, अद्रवत्  
 ध्मा ( दू'कषु, पांसणी वगाडवी ) ध्मति, ध्मास्यति, अध्मत्  
 ध्यै ( विश्वास्वुं ) ध्यायति, ध्यास्यति, अध्यायत्  
 ध्वन् ( शण्डे कस्वुं ) ध्वनति, ध्वनिष्यति, अध्वनत्

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ रामः तत्र जयति । त्वं तस्मिन् युद्धे जेष्यति वा न ? अत्रुनः  
'युद्धे कथं अजयत् ? कर्णं किमर्थं न अजयत् ?

२ सर्वे प्राणिनः जरन्ति । योगी एव योगबलेन न जरति ।  
कथं योगी न जरति इति त्वं जानासि किम् ?

३ तत्र अग्निः ज्वलति । अग्नि इदानीं न तत्र ज्वलति । अग्निः  
कदा तत्र अज्वलन् ?

૪ ત્વષ્ટા કાષ્ટાનિ તક્ષતિ । ત્વં કાષ્ટં તક્ષિષ્યસિ કિમ્ ? સઃ  
કેન શસ્ત્રેણ તત્કાષ્ટં અતક્ષત્ ?

૫ વિશ્વામિત્રઃ તસ્મિન્ મહારણ્યે તપઃ અતપત્ । ત્વં કથં તત્ર  
તપઃ તપસિ ? અહં અપિ તસ્મિન્ સ્થાને તપિષ્યામિ ।

૬ અહં નદીં તરિષ્યામિ હૃદાનીમ્ । યૂયં કથં ન તરિષ્યથ ?  
સર્વેઽપિ તત્રૈવ તરન્તિ । અહં પરદ્વઃ નદીં અતરમ્ ।

૭ ત્વં ધનં કિં ત્યજાસિ ? સઃ રાષ્ટ્રં ऐश्वर्यं वा कदापि नैव  
ત્યજ્યતિ । સઃ સર્વે અપિ ધનં અત્યજત્ ।

૮ સર્પઃ નરં દંશતિ । સર્પો નરાન્ દંશતઃ । સર્પાઃ મનુષ્યાન્  
દંશન્તિ । નાગાઃ કથં તં દંશ્યન્તિ ?

૯ અગ્નિઃ સર્વં કાષ્ટજાતં દહતિ । પ્રલયાગ્નિઃ સર્વં જગત્ પ્રલય-  
કાલે ઘક્ષ્યતિ । ત્વં તં અગ્નિના કથં અદહઃ ?

૧૦ યથા સઃ પશ્યતિ તથા એવ અહં પશ્યામિ । રાજા દુષ્ટં  
માનવં નૈવ હૃદાનીં દ્રક્ષ્યતિ ।

૧૧ પુરોહિતઃ વેણુધમન્યા અગ્નિં ઘમતિ । ત્વં કથં અગ્નિં  
ધ્માસ્યસિ ? સઃ તદા અગ્નિં અઘમત્ ।

### ગુજરાતી વાક્યો

૧ રામ ત્યાં જાતે છે. તું તે યુદ્ધમાં જાતશે કે નહિ ? અર્જુન  
યુદ્ધમાં કેવી રીતે જાત્યો ? કર્ણુ શામાટે ન જાત્યો ?

૨ બધાં પ્રાણીઓ ઘરડાં ધાય છે. યોગીજી યોગના બળથી ઘરડો  
થતો નથી. યોગી કેમ ઘરડો થતો નથી એ તું બાણુ છે ?

૩ ત્યાં અગ્નિ બળે છે. હુમણાં ત્યાં અગ્નિ બળતો નથી. અગ્નિ  
ક્યારે ત્યાં બળ્યો ?

૪ સુતાર લાકડું ઘડે છે. તું લાકડું ઘડશે ? તેણે કયા હથિયારથી તે લાકડું ઘડ્યું ?

૫ વિશ્વામિત્રે તે મોટા જંગલમાં તપ કર્યું. તું શામાટે ત્યાં તપ કરે છે ? હું પણ તે જગ્યાએ તપ કરીશ.

૬ હું હમણાં નદી તરી જઈશ. તમે શામાટે તરશેો નહિં ? બધા ત્યાંજ તરે છે. હું પરમ દિવસે નદી તરી ગયો હતો.

૭ તું શામાટે પૈસાનો ત્યાગ કરે છે ? તે શન્ય અથવા ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરશેજ નહિ. તેણે બધું દ્રવ્ય છોડી દીધું.

૮ સાપ માણસને કંરડે છે. બે સાપ પુરૂષોને કરડે છે. સાપો મનુષ્યોને કરડે છે. શું નાગસાપો તેને કરડશે ?

૯ અગ્નિબંધી વ્રતના લાકડાંને બાળી નાખે છે. પ્રલયાગ્નિ પ્રલયના વખતે આગ્નિ જગતને બાળશે. તે શા માટે તેને અગ્નિથી દગાડયો ?

૧૦ જેમ તે જુએ છે તેમજ હું જોઈ છું. રાજા હમણાં ખરાબ માણસને જોશેજ નહિ.

૧૧ પુરોહિત વાંસની કુંકણીથી અગ્નિમાં કુંક મારે છે. શું તું અગ્નિમાં કુંક મારશે ? તેણે ત્યારે અગ્નિમાં કુંક મારી.

—:—

## પાઠ ૪

આજ્ઞાર્થ અને વિષ્વર્થ ।

આજ્ઞા કરવી, સત્કાર કરવો, પ્રશ્ન પૂછવો, પ્રાર્થના કરવી, આશીર્વાદ આપવો વિગેરે અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને માટે 'હોટ્' ના રૂપ

થાય છે. 'મૂ' ધાતુના 'લોટ્' લક્ષર-આજ્ઞાર્થના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

### આજ્ઞાર્થના રૂપ ( લોટ્ )

	એક વ૦	દ્વિ વ૦	બહુ વ૦
૧ પ્ર. પુ.	ભવતુ, ભવતાત્	ભવતામ્	ભવન્તુ
૨ સ. પુ.	ભવ     ,,	ભવતમ્	ભવત
૩ ઉ. પુ.	ભવાનિ .	ભવાવ	ભવામ

પૂર્વોક્ત અર્થોમાંજ 'લિટ્' લક્ષરના રૂપોનો પણ ઉપયોગ થાય છે. એનાં રૂપ આ પ્રમાણે બને છે—

### વિધ્યર્થના રૂપ ( લિટ્ )

	એક વ૦	દ્વિ વ૦	બહુ વ૦
૧ પ્ર. પુ.	ભવેત્	ભવેતામ્	ભવેયુઃ
૨ સ. પુ.	ભવેઃ	ભવેતમ્	ભવેત
૩ ઉ. પુ.	ભવેયમ્	ભવેવ	ભવેમ

### એના વાક્યો

( ૧ ) ત્વં ભવ = તું થા, તું બન. ( ૨ ) સઃ ભવતુ = તે થાવ, તે બનો. ( ૩ ) અહં ભવાનિ = હું થાઉં. ( ૪ ) સઃ ભવેત્ = તે થાવ. ( ૫ ) ત્વં ભવેઃ = તું થા. ( ૬ ) અહં ભવેયમ્ = હું થાઉં.

આ પ્રમાણે એનો ઉપયોગ થાય છે. હવે જે ધાતુ આપવામાં આવે છે, એમાં એના રૂપ પણ સાથે આપવામાં આવશે—

### પ્રથમગણ પરસ્મૈપદ ના ધાતુ

નટ્ ( નાચ્છું ) નટતિ, નટિષ્યતિ, અનટત્, નટતુ, નટેત્ -

नद् ( अस्वप् शब्द करणे ) नदति, नदिष्यति, अनदत्, नदतु, नदेत्

नन्द् ( आनन्द करणे ) नन्दति, नन्दिष्यति, अनन्दत्, नन्दतु, नन्देत्

नम् ( नम्र थपुं ) नमति, नंस्यति, अनमन्, नमतु, नमेत्

नर्द् ( नोश्थी चे।।३।२५ ) नर्दति, नर्दिष्यति, अनर्दत्, नर्दतु, नर्देत्

निन्द् ( निंदा करणे ) निन्दति, निन्दिष्यति, अनिन्दत्, निन्दतु, निन्देत्

पठ् ( पठ्युं ) पठति, पठिष्यति, अपठत्, पठतु, पठेत्

पत् ( पठ्युं ) पतति, पतिष्यति, अपतत्, पततु, पतेत्

पा ( पीयुं ) पिबति, पास्यति, अपिबत्, पिबतु, पिबेत्

पूप् ( पृथुं ) पूषति, पूषिष्यति, अपूपत्, पूषतु, पूषेत्

फल् ( फल्युं ) फलति, फलिष्यति, अफलत्, फलतु, फलेत्

बुध् ( बोध्युं ) बोधति, बोधिष्यति, अबोधत्, बोधतु, बोधेत्

बृह् ( वृथुं ) बृंहति, बृंहिष्यति, अबृंहत्, बृंहतु, बृंहेत्

भण् ( भोष्युं ) भणति, भणिष्यति, अभणत्, भणतु, भणेत्

भू ( थपुं ) भवति, भविष्यति, अभवत्, भवतु, भवेत्

भूप् ( शष्प्युं ) भूषति, भूषिष्यति, अभूषत्, भूषतु, भूषेत्

मंड् ( शष्प्युं ) मंडति, मण्डिष्यति, अमण्डत्, मण्डतु, मण्डेत्

मन्थ् ( मलोप्युं ) मन्थति, मन्थिष्यति, अमन्थत्, मन्थतु, मन्थेत्

मार्ग् ( शोध्युं ) मार्गति, मार्गिष्यति, अमार्गत्, मार्गतु, मार्गेत्

मील् ( आंभ् अथ करणे ) मीलति, मीलिष्यति, अमीलत्, मीलतु, मीलेत्



मुद् ( मु०डन ४२५० ) मुण्डति, मुण्डिष्यति, अमुण्डत्, मुण्डतु, मुण्डेत्

मूर्च्छ ( भूर्च्छि०त ध५० ) मूर्च्छति, मूर्च्छिष्यति, अमूर्च्छत्, मूर्च्छतु, मूर्च्छेत्

मूप् ( भे०२५० ) मूपति, मूपिष्यति, अमूपत्, मूपतु, मूपेत्  
 रक्ष ( २क्ष७ ३ः५० ) रक्षति, रक्षिष्यति, अरक्षत्, रक्षतु, रक्षेत्  
 रट् ( २ट५० ) रटति, रटिष्यति, अरटत्, रटतु, रटेत्

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ नाटके नटः नटति । अहं अपि अद्य नटिष्यामि । सः पुरुषः नटतु । सर्वे अपि अद्य नटन्तु । बालकाः तव आज्ञया नटन्तु । सः नटेत् ।

२ अहं अनेन कर्मणा नन्दामि । अस्मिन् नगरे सर्वेऽपि मनुष्याः अद्य महोत्सवेन नन्दिष्यन्ति । सर्वे बालकाः नन्दन्तु ।

३ सः मां किमर्थं निन्दति । दुष्टाः मनुष्याः सर्वदा सर्वान् सत्पुरुषान् निन्दन्ति । निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्तु । त्वां सः कथं निन्देत् ?

४ धनश्यामः तस्मिन् मार्गे पतति । तौ पुरुषौ कुत्रापि न पतिष्यतः । न जानामि अहं तत्र कथं अपतम् । सः तत्र पततु ।

५ अहं अद्यैव जलं पास्यामि । अहं ह्यः दुग्धं न अपिबम् । तव पुत्रः दुग्धं पिबतु । रुग्णः पुरुषः जलं न पिबेत् ।

६ आम्रस्य वृक्षः अस्मिन् मासे फलति । तव सर्वेऽपि वृक्षाः

આગામિનિ માસે ફલિષ્યન્તિ । મમ વૃક્ષાઃ ફલન્તુ ।

૭ સઃ માં વોધિષ્યતિ । ગુરુ માં અવોઘત્ । સઃ સર્વાન્ વોધિ-  
ષ્યતિ । સઃ વોઘતુ । કથં તં સઃ વોધેત્ ?

૮ સઃ સ્વં શરીરં મૂપતિ । સઃ નૃપતિઃ તસ્મિન્ મહોત્સવે સર્વં  
નગરં મૂપિષ્યતિ । સર્વે પુરુષાઃ સ્વમંદિરાણિ મૂપન્તુ ।

૯ સ્તેનઃ ધનં મૂપતિ । સઃ તવ દ્રવ્યં અમૂપત્ । કિમર્થં સઃ  
પુસ્તકં મૂપેત્ ? યદિ સઃ મૂપિતું ઇચ્છતિ તર્હિ મૂપતુ ।

૧૦ રાજપુરુષઃ નગરં રક્ષતિ । દ્વારપાલાઃ મન્દિરં રક્ષન્તિ ।  
તવ મૃત્યુઃ તવ ઉદ્યાનં કિમર્થં ન રક્ષતિ ?

### ગુજરાતી વાક્યો

( ૧ ) નાટકમાં નટ નાચે છે. હું પણ આજે નાચીશ. તે પુરુષ  
નાચે. બધા આજે નાચે. બાળકો તારી આશાથી નાચે. તે નાચે.

( ૨ ) હું આ કાર્યથી ખુશ થાઉં છું. આ નગરમાં બધા મનુષ્યો  
આજે મહોત્સવથી ખુશ થશે. બધા બાળકો ખુશ થાવ.

( ૩ ) તેણે મારે મારી નિંદા કરે છે. ખરાબ માણસો હું મેંશાં બધા  
સારા માણસોની નિંદા કરે છે. નીતિમાં અનુરૂપ પુરુષો નિંદા કરે  
અથવા પ્રશંસા કરે. તે શામાટે તારી નિંદા કરે ?

( ૪ ) ધનશ્યામ તે રસ્તામાં પડે છે. તે બે પુરુષો ઠાઈપણુ  
ઠેકાણે પડશે નહિ. હું ત્યાં કેવી રીતે પડ્યો તે હું જાણતો નથી.  
તે ત્યાં પડે.

( ૫ ) હું આજેજ પાણી પીશ. મેં ગઈકાલે દૂધ પીધું નથી.  
તારો પુત્ર દૂધ પિએ. રોગી પુરુષે પાણી ન પીવું જોઈએ.

( ૬ ) આંગળાનું ઝાડ આ માસમાં ફળે છે. તારાં બધાં વૃક્ષો આવતા માસમાં ફળશે. મારા વૃક્ષો ફળે.

( ૭ ) તે મને જણાવશે. ગુરુએ મને સમજાવ્યું. તે બધાને સમજાવશે. તે સમજાવે. તે કેવી રીતે તેને સમજાવે ?

( ૮ ) તે પોતાનું શરીર શણગારે છે. તે રાજા તે મહોત્સવમાં બધા શહેરને શણગારશે. બધા પુરુષો પોતાના ઘરને શણગારે.

( ૯ ) ચોર પૈસા ચોરે છે. તેણે તારા પૈસા ચોર્યાં. શા માટે તે પુસ્તક ચોરે ? જો તે ચોરવા ઇચ્છતો હોય તો ચોરે.

( ૧૦ ) રાજપુરુષ નગરનું રક્ષણ કરે છે. દ્વારપાળો ઘરનું રક્ષણ કરે છે, તારો નોકર તારા બાગનું રક્ષણ શામાટે કરતો નથી ?

### ઘાતુસાધિત ।

“તુમ્” પ્રત્યય લગાડવાથી એક ઘાતુસાધિત બને છે. જેનો અર્થ ‘તેને માટે’ એમ થાય છે જેમકે—

#### મુલઘાતુ

( ૧ ) ગન્તુમ્	= જવા માટે	.....	ગમ્ ( જવું )
( ૨ ) કર્તુમ્	= કરવા માટે	.....	કૃ ( કરવું )
( ૩ ) વક્તુમ્	= બોલવા માટે	.....	વચ્ ( બોલવું )
( ૪ ) પાતું	= પીવા માટે	.....	પા ( પીવું )
( ૫ ) ખાદિતુમ્	= ખાવા માટે	.....	खाद् ( ખાવું )

આ પ્રમાણે બીજા ઘાતુઓના પણ રૂપ બને છે. એમાંથી ઘણા વાક્યો પાઠક બનાવી શકે છે—

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

यदि त्वं जलं पातुं इच्छसि तर्हि तं कूपं प्रति गच्छ तत्र च

लुम् ( लोभ ३२५ ) लोभति, लोभिष्यति, अलोभत्, लोभतु,  
लोभेत्, लोभितुम्, लोभ्युम् ।

वद् ( वद ३२५ ) वदति, वदिष्यति, अवदत्, वदतु, वदेत्, वदितुम् ।  
वम् ( वमन ३२५ ) वमति, वमिष्यति, अवमत्, वमतु, वमेत्,  
वमितुम् ।

वस् ( वसे ३२५ ) वसति, वस्यति, अवसत्, वसतु, वसेत्, वस्तुम् ।  
वृद् ( वर्ध ३२५ ) वर्धति, वर्धिष्यति, अवर्धत्, वर्धतु, वर्धेत्,  
वर्धितुम् ।

वज् ( वज्र ३२५ ) व्रजति, व्रजिष्यति, अव्रजत्, व्रजतु, व्रजेत्,  
व्रजितुम् ।

शंस् ( शंसि ३२५ ) शंसति, शंसिष्यति, अशंसत्, शंसतु,  
शंसेत्, शंसितुम् ।

शुन्द् ( शुन्धि ३२५ ) शुन्धति, शुन्धिष्यति, अशुन्धत्, शुन्धतु,  
शुन्धेत्, शुन्धितुम् ।

शुम् ( शोभ ३२५ ) शोभति, शोभिष्यति, अशोभत्,  
शोभतु, शोभेत्, शोभितुम् ।

श्लिप् ( श्लिष ३२५ ) श्लिपति, श्लिष्यति, अश्लिपत्,  
श्लिपतु, श्लिपेत्, श्लिप्युम् ।

सह् ( सह ३२५ ) सहति, सहिष्यति, असहत्, सहतु, सहेत्,  
सहितुम्, सोढुम् ।

सृप् ( सर्प ३२५ ) सर्पति, सर्पिष्यति, असर्पत्, सर्पतु, सर्पेत्,  
सर्पितुम्, सर्प्युम् ।

स्खल् ( खल ३२५ ) खलति, खलिष्यति, अखलत्,  
खलतु, खलेत्, खलितुम् ।

स्तन् ( गन्धु' ) स्तनति, स्तनिष्यति, अस्तनत्, स्तनतु, स्तनेत्, स्तनितुम् ।

स्था ( उला रडेपु' ) तिष्ठति, स्थास्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठतु, तिष्ठेत्, स्थातुम् ।

स्फुट् ( डुटपु', कुटपुं ) स्फोटति, स्फोटिष्यति, अस्फोटत्, स्फोटतु, स्फोटेत्, स्फोटितुम् ।

स्मृ ( स्मरथु ३२पुं ) स्मरति, स्मरिष्यति, अस्मरत्, स्मरतु, स्मरेत्, स्मर्तुम् ।

स्रु ( अ२पु ) स्रवति, स्रोप्यति, अस्रवत्, स्रवतु, स्रवेत्, स्रोतुम् ।

हल् ( हुण यलावपु' ) हलति, हलिष्यति, अहलत्, हलतु, हलेत्, हलितुम् ।

हिंम् ( डिंसा ३२थी ) हिंसति, हिंसिष्यति, अहिंसत्, हिंसतु, हिंसेत्, हिंसितुम् ।

हृ ( हृ२थु ३२पुं ) हरति, हरिष्यति, अहरत्, हरतु, हरेत्, हर्तुम् ।

अर्ही 'तुम्' प्रत्ययान्त ३५ प्रत्येक धातुनां अन्तर्भां आपेक्षां छे तेने पाठक ध्यान-पूर्वकं लुभ्ये—

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ सः राजकुमारः अश्वं आरोहति । तत्र क्षेत्रे वृक्षः रोहति । कथं वीरः हस्तिनं आरोहं शक्नोति ? सः पुरुषः अश्वं आरोहतु ।

२ त्वं किं लपसि ? सः किं न आलपति ? त्वं किमर्थं तथा आलपिष्यसि ? यदि त्वं आलपितुं इच्छसि तर्हि तथा कुरु । सः तथा कदापि न अलपत् ।

३ तौ किमर्थं न वदतः ? ते सर्वेऽपि बालाः तत्र वदिष्यन्ति ।

તે કદાપિ ન અવદન્ । સા પુત્રિકા તથા વદતુ પરન્તુ ત્વં ન વદ ।  
 યદિ ત્વં વદિતું ઇચ્છાસિ તર્હિ પ્રથમં પુસ્તકં પઠ ।

૪ સઃ જ્વરતિ અતઃ વમતિ । નઃ હૃદાનીં સઃ ન જ્વરતિ પરન્તુ  
 વમતિ । તેન વમનાય કષાયઃ પીત તેન સઃ તથા વમતિ ।

૫ સઃ તસ્મિન્ ગૃહે વસતિ । ત્વં કુત્ર વત્સ્યસિ ? યદિ સ વસ્તું  
 ઇચ્છતિ તર્હિ તત્ર વસતુ ।

૬ સઃ સર્પતિ ? ત્વં તથા સપ્સ્યાસિ કિમ્ ? અહં સપ્તું ન  
 ઇચ્છામિ । અતઃ તત્ર હૃદાનીં નૈવ આગમિષ્યામિ ।

૭ અહં ન સ્મરામિ યત્ ત્વયા તદાનીં તત્ર ઉક્તમ્ । તત્  
 સ્વમપિ સ્મરસિ કિં ? વદ । સઃ સ્મરતુ તેન યત્ ઉક્તમ્ ।

૮ તત્ પાત્રં સ્રવતિ, અતઃ તસ્માત્ પાત્રાત્ સર્વં જલં વાહિઃ  
 આગતમ્ ।

૯ અહં ભૂમિં ન હલામિ । તર્હિ કઃ હલિષ્યતિ ? મમ મૃત્યઃ  
 હલિષ્યતિ । કદા સઃ તત્ર હલિતું ગમિષ્યતિ ?

૧૦ તસ્માત્ કૂપાત્ જલં આહરતિ । અહં કદાપિ ન આહ-  
 રામિ પરંતુ સ એવ સદા આહરતિ । કઃ આહતું ઇચ્છતિ ? યઃ  
 આહતું ઇચ્છતિ સ એવ જલં આહરતુ ।

### શુભરાતી વાક્યો

(૧) તે રાજકુમાર ઘોડા ઉપર ચઢે છે. તે જેતરમાં ઝાડ ઉગે છે.  
 શું વીર પુરુષ હાથી ઉપર ચઢવા સમર્થ છે? તે પુરુષ ઘોડા  
 ઉપર ચઢે.

(૨) તું શું બોલે છે? તે બોલતો નથી? તું શામાટે તે પ્રમાણે  
 બોલશે? જો તું બોલવા ઇચ્છતો હોય તો તેમ કર. તે ક્ષાઈપણ  
 વખત તે પ્રમાણે બોલ્યો નથી.

( ૩ ) તે જો શા માટે જોલતા નથી ? તે બધા બાળકો ત્યાં જોલશે, તેઓ કદાપિ જોલ્યા નથી. તે પુત્રી તેમ જોલે પરંતુ તું તેમ ન જોલ. જો તું જોલવા ઈચ્છતો હોય તો પહેલા પુસ્તક વાચ.

( ૪ ) તેને તાવ આવે છે માટે ઉલટી કરે છે. ના હમણાં તેને તાવ નથી પરંતુ ઉલટી કરે છે તેણે ઉલટી કરવા માટે કાઠો પીધો છે તેથી તે પ્રમાણે ઉલટી કરે છે.

( ૫ ) તે ઘરમાં રહે છે. તુ ક્યાં રહેશે ? જો તે રહેવા ઈચ્છતો હોય તો ત્યાં રહો.

( ૬ ) તે પેટે ચાલે છે. તું તેમ પેટે ચાલશે ? હું પેટે ચાલવા ઈચ્છતો નથી. એથી ત્યાં હમણાં નહિજ આવીશ.

( ૭ ) તે ત્યારે ત્યાં જો કહ્યું હતું તે મને યાદ નથી. તે તને યાદ છે ? જોલ. તે યાદ કરો તેણે જો કહ્યું હોય.

( ૮ ) તે વાસણ ગળે છે. એથી તે વાસણમાંથી બધું પાણી બહાર આવ્યું.

( ૯ ) હું જમીન ખેડતો નથી. ત્યારે કોણ ખેડશે ? મારો નોકર ખેડશે. ક્યારે તે ત્યાં ખેડવા જશે.

( ૧૦ ) તે કુવામાંથી પાણી લાવે છે. હું કદાપિ લાવતો નથી પરંતુ તેજ હુમેશા લાવે છે કોણ લાવવા ઈચ્છે છે ? જે લાવવા ઈચ્છતો હોય તેજ પાણી લાવે.

### ધાતુસાધિત ।

‘ત્વા’ પ્રત્યય લગાડવાથી એક પ્રકારના ધાતુસાધિત રૂપ બને છે—

ગમ્ [ જુ ] = ગત્વા [ જઇને. ]

૩ ( સં. સ્વ. શિ. લા.૭ )

## પાઠ ૬

### શેષ લકારોનાં પરસ્પૃષ્ટી રૂપ

પાંચ લકારોના રૂપ પાઠકોને હવે આવડે છે. એક લકારનો પ્રયોગ ક્રકત વેદના મંત્રોમાંજ થાય છે, એટલે એનો વિચાર કરવાની અર્હિ જરૂર નથી. શેષ ચાર લકારોના રૂપ અહિં ખતાવવાનાં છે—

#### ( ૧ ) અનઘતન-પરોક્ષભૂતે લિટ્

અનઘતન અર્થાત્ જે આજ થયું નથી અને પરોક્ષ અર્થાત્ આપણી સામે પણ થયું નથી આ પ્રકારના ભૂતકાલને માટે ‘લિટ્’ લકાર થાય છે જેમકે—

‘રામ રાજ થયા હતા.’ આજ નથી થયા અને અમારી સામે પણ નથી થયા. એ લકારના વાક્ય આ પ્રમાણે થાય છે— “રામઃ રાજા વભૂવ । રાવણઃ નામ રાક્ષસાનામ્ અધિપતિઃ વભૂવ ।” વિગેરે એ ‘લિટ્’ લકારના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

એક વ૦	દ્વિ વ૦	વહુ વ૦
૧ પ્ર પુ. વભૂવ	વભૂવતુ	વભૂવુઃ
૨ મ. પુ. વભૂવિથ	વભૂવયુઃ	વભૂવ
૩ ઊ પુ. વભૂવ	વભૂવિવ	વભૂવિમ

‘ભૂ’ ધાતુના આ રૂપ છે. એમાં પ્રથમ અક્ષરને યેવકાવવાનો (દ્વિર્ભાવ) હોય છે. જેમકે—‘ભૂ’ તુ ‘ભૂ ભૂ’ બને છે અને પછી ‘વભૂ’ બાકી રહ્યા પછી આગળ પ્રત્યય લાગે છે. હવે ‘રક્ષ’ ધાતુના ‘લિટ્’ લકારના રૂપ જુઓ—



## 'રક્' (લિટ્) ના રૂપ

૧ પ્ર. પુ. રરક્ષ	રરક્ષતુઃ	રરક્ષુઃ
૨ મ. પુ. રરાક્ષિય	રરક્ષથુઃ	રરક્ષ
૩ ઊ. પુ. રરક્ષ	રરક્ષિવ	રરક્ષિમ

## 'વુઘ્' ધાતુના (લિટ્) ના રૂપ

૧ પ્ર. પુ. વુવોઘ	વુવુઘતુઃ	વુવુઘુઃ
૨ મ. પુ. વુવોઘિય	વુવુઘથુઃ	વુવુઘ
૩ ઊ. પુ. વુવોઘ	વુવુઘિવ	વુવુઘિમ

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના રૂપ થાય છે. પાઠકોના લાભને માટે અહિં 'લિટ્' ના કેટલાક ધાતુઓના રૂપ આપ્યાં છે—

ધાતુ 'લિટ્' ના રૂપ ધાતુ 'લિટ્' ના રૂપ

અટ્ = આટ, આટતુઃ	ચાદ્ = ચચાદ, ચચાદતુઃ
અર્ઘ્ = આનર્ઘ, આનર્ઘતુઃ	ગદ્ = જગાદ, જગદતુઃ
અર્ચ્ = આનર્ચ, આનર્ચતુઃ	ગર્જ્ = જગર્જ, જગર્જતુઃ
અર્હ્ = આનર્હ, આનર્હતુઃ	ઘુપ્ = જુઘોપ, જુઘુપતુઃ
કળ્ = ચકાળ, ચકાળતુઃ	ઘૃપ્ = જઘર્પ, જઘર્પતુઃ
કિન્ = ચિકિત્સાંચકાર,	ચર્ = ચચાર, ચચરેતુઃ
ચિકિત્સાંચક્રતુઃ	ચિત્ = ચિચેત, ચિચિતતુઃ
કિત્ = ચિકેત, ચિકિતતુઃ	જપ્ = જજાપ, જજેપતુઃ
કુજ્ = ચુકોજ, ચુકુજતુઃ	જલ્પ્ = જજલ્પ, જજલ્પતુઃ
કુંઘ્ = ચુકુંઘ, ચુકુંઘતુઃ	ભૂપ્ = વુભૂપ, વુભૂપતુઃ
કૃપ્ = ચકર્પ, ચક્રૂપતુઃ	વન્ = ડવાસ, ડવપતુઃ
ક્રંદ્ = ચક્રન્દ, ચક્રન્દતુઃ	

ક્રમ્ = ચક્રામ, ચક્રમતુઃ | સ્થા = તસ્થૌ, તસ્થતુઃ  
 ક્રીડ્ = ચિક્રીડ, ચિક્રીડતુઃ | સ્મૃ = સસ્માર, સસ્મારતુઃ  
 ક્ષર્ = ચક્ષાર, ચક્ષરતુઃ | હિંમ્ = જિહિંસ, જિહિંસતુઃ

પાઠક આ રૂપોને જોયા પછી ધીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવી શકશે. આગળ બનાવેલા રૂપોની માફક પાઠક એના રૂપ બનાવીને કાગળ ઉપર લખશે તો તેને વધારે લાભ થશે.

### ( ૨ ) અનઘતન ભવિષ્યતિ લુટ્ ।

અનઘતન અર્થાત્ જે આજનો નથી એ ભવિષ્યકાલને માટે 'લુટ્' લક્ષરના રૂપ બને છે—

'મૂ' ધાતુના 'લુટ્' ના રૂપ

एक व०                      द्वि व०                      बहु व०

૧૦	ભવિતા	ભવિતારૌ	ભવિતારઃ
૨૦	ભવિતાસિ	ભવિતાસ્યઃ	ભવિતાસ્ય
૩ ૩૦	ભવિતાસ્મિ	ભવિતાસ્વઃ	ભવિતાસ્મઃ

'બુઘ્' ધાતુના 'લુટ્' ના રૂપ

૧ ૧૦	બોધિતા	બોધિતારૌ	બોધિતારઃ
૨ ૨૦	„ તાસિ	„ તાસ્યઃ	„ તાસ્ય
૩ ૩૦	„ તાસ્મિ	„ તાસ્વઃ	„ તાસ્મઃ

આ 'લુટ્' ના રૂપ બનાવવા ધણાં સહેલાં છે. જે પ્રત્યય અહિં બતાવ્યા છે, એને ધાતુની સાથે જોડવાથી રૂપ બની શકે છે. કેટલાક ધાતુઓની પહેલાં 'હ્' લાગે છે અને કેટલાક ધાતુઓની પહેલાં 'ઈ' લાગતી નથી. સંસ્કૃત અથવા વાંચવાથી એનું જ્ઞાન આપોઆપ

થઈ જશે. આ 'લૃઙ્' લકારના રૂપવિષે વધુ લખવાની હવે જરૂર નથી.

સાધારણ ભૂતકાલના પ્રયોગને માટે આ 'લૃઙ્' લકારના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે.

### ભૂતે લૃઙ્

'ભૂ' ધાતુના 'લૃઙ્' ના રૂપ

एक व०	द्वि व०	बहु व०
૧ પ્ર. પુ. અમૃત	અમૃતામ્	અમૃવન્
૨ મ. પુ. અમૂઃ	અમૃતમ્	અમૃત
૩ ઊ. પુ. અમૃવમ્	અમૃવ	અમ્મ

એના ખીલ ધાતુઓના રૂપ બનાવવા થોડાં કઠિણ છે, એટલે એ વિષે જે આવશ્યક સંકેત કરવાનો છે તે આગળ જતાં કરવામાં આવશે.

( ૪ ) हेतुहेतुमद्भावाद्यर्थे भविष्यति लृङ् ।

'આમ થશે, તો આમ થશે' એ પ્રમાણે એક ખીલ સાથે હેતુભાવ બતાવવાના અર્થમાં આ 'લૃઙ્' લકારના રૂપ બને છે—

'ભૂ' ધાતુના 'લૃઙ્' લકારના રૂપ

एक व०	द्वि व०	बहु व०
૧ પ્ર. પુ. અભવિષ્યત્	અભવિષ્યતામ્	અભવિષ્યન્
૨ મ. પુ. અભવિષ્યઃ	અભવિષ્યતમ્	અભવિષ્યત
૩ ઊ. પુ. અભવિષ્યમ્	અભવિષ્યાવ	અભવિષ્યામ

એમાં પાઠક જુએ કે આરંભનો 'અ' કાર અને અંતિમ પ્રત્યય તો 'અનદ્યતન ભૂત-લૃઙ્' ના છે. અને મધ્યમાં 'ભવિષ્ય લૃઙ્'

ને ' સ્ય ' લાગેલો છે. અર્થાત્ ' લઙ્' અને ' લટ્' નો મેળાપ એમાં એ પ્રમાણે થયો છે. જે એટલી વાગ પાઠક સમજી લેશે તે તે એના રૂપ સહેલાઈથી બનાવી શકશે.

અહિં પાઠકોને શેષ ચાર લકારોના રૂપ બનાવવાની વિધિ બતાવી છે. પહેલાં પાંચ લકારોના રૂપ આવી ગયાં છે. અહિં શેષ ચાર લકારોની સાથે પરિચય થઈ ગયો છે. આ પ્રમાણે નવ લકારોની સાથે પાઠકો પરિચિત થઈ ગયા છે. દશમો લકાર વેદ મંત્રોમાંજ આવે છે, એટલે એનો વિચાર આ વખતે કરવાની આવશ્યકતા નથી.

એ રૂપોનો પ્રયોગ તથા એમનો ઉપયોગ આગળ બતાવશે. પાઠકોની સમજને માટે અહિં ફરીથી નવ લકારોના રૂપ બતાવ્યાં છે—

### વસ્ ધાતુના રૂપ

૧ [ લટ્ ] વસતિ, વસતઃ, વસન્તિ । વસસિ, વસથઃ, વસથ ।  
વસામિ, વસાવઃ, વસામઃ ।

૨ [ લટ્ ] વત્સ્યતિ, વત્સ્યતઃ, વત્સ્યન્તિ । વત્સ્યસિ, વત્સ્યથઃ,  
વત્સ્યથ । વત્સ્યામિ, વત્સ્યાવઃ, વત્સ્યામઃ ।

૩ [ લઙ્ ] અવસત્, અવસતામ્, અવસન્ । અવસઃ, અવસતમ્,  
અવસત । અવસમ્, અવસાવ, અવસામ ॥

૪ [ લોટ્ ] વસતુ-વસતાત્, વસતામ્, વસન્તુ । વસ-વસતાત્,  
વસતમ્, વસત । વસાન્તિ, વસાવ, વસામ ॥

૫ [ લિટ્ ] વસેત્, વસેતામ્, વસેયુઃ । વસેઃ, વસેતમ્, વસેત ।  
વસેયમ્, વસેવ, વસેમ ॥

- ६ [ लिट् ] उवास, ऊपतुः, ऊपुः । उवासिथ, ऊपथुः, ऊप । उवास,  
ऊपिव, ऊपिम ।
- ७ [ लुट् ] वस्ता, वस्तारौ, वस्तारः । वस्तासि, वस्ताथः  
वस्ताथ । वस्तासि, वस्तास्वः, वस्तास्मः ॥
- ८ [ लुङ् ] अवात्सीन्, अवात्ताम्, अवात्सुः । अवात्सीः,  
अवात्तम्, अवात्त । अवात्सम्, अवात्स्व, अवात्स्म ॥
- ९ [ लृट् ] अवत्स्यत्, अवत्स्यताम्, अवत्स्यन्, अवत्स्यः,  
अवत्स्यतम्, अवत्स्यत । अवत्स्यम्, अवत्स्याव,  
अवत्स्याम ॥

‘ वस् ’ धातुना इप विशेष इठिन छे ज्येथी अडि आपेलां छे.  
लीला धातुज्योनां इप पाठक पूर्वोक्तसूचना प्रभाषे जनापी शक्ये-

अडि प्रथम गणु परस्मैपद धातुज्योनुं प्रकशु समाप्त थाय छे-

### वाचन पाठः ।

हे पुरुष ! अत्र आगच्छ । मया सह अत्र अस्मिन् आसने  
उपविश । त्वं इदानीं अत्र किमर्थं आगतः ? कस्मात् ग्रामात्  
आगतः ? केन सह आगतः ? तव भ्राता कुत्र वर्तते ? स इदानीं  
किं करोति ? तेन सह त्वं किं न आगतः ?

आ पाठमां नीचे लपेला श्लोक पांथे- (म. भारत वन. अ. २५९)

वैशम्पायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम् ।  
 वर्षाण्येकादशाऽतीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥१॥  
 फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।  
 प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥२॥  
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।  
 चिंतयन्स महाबाहुभ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥३॥  
 न सुप्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः ।  
 दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले घृतोद्भवस्य हि ॥४॥

हे भरतर्षभ ! हे भरतश्रेष्ठ ! तेषां महात्मनां पांडवानां वने निवसतामेकादश वर्षाणि कृच्छ्रेण कष्टेन व्यतीयुः व्यतीतानि ॥१॥ ते हि सुखार्हाः सुखाय योग्या अपि फलमूलाशनाः फलमूलभक्षकाः भूत्वा प्राप्तकालं प्राप्तसमयमनुध्यान्तो विचारयन्त वरपूरुषाः श्रेष्ठमनुष्याः उत्तममत्यन्तं दुःखं सेहिरे ॥२॥ महाबाहुः राजर्षिः युधिष्ठिरस्तु राजश्रेष्ठो धर्मराजस्तु आत्मकर्मापराधजं आत्मनः स्वस्य कर्मणः अपराधात् जनितं उत्पन्नं भ्रातृणां बंधूनां उत्तमं दुःखं चिंतयन् ॥३॥ स राजा हृदि अपितैः शल्यैः इव घृतोद्भवस्य घृतजनितस्य तत् दौरात्म्यं काले अनुपश्यन् सुखं न सुप्वाप ॥४॥

श्लोकार्थ- कृच्छ्र=कष्ट सेहिरे=सहन कर्तुं चिन्तयन्=विचार करवावाणे. अपित = शपेला. सुप्वाप = घुता. दौरात्म्यम् = दुर्नता. शल्यम्=शल्य, आण्. सुखं न सुप्वाप=सुखे घुता नहि.

संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पांडवः ।  
 निःश्वासपरमो दीनो विभ्रत्कोपविपं महत् ॥५॥  
 अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।  
 स च भीमौ महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥६॥  
 युधिष्ठिरसुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ।  
 अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ॥७॥  
 वपुरन्यदिवाऽकार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ।  
 कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ॥८॥  
 आजगाम महायोगी पांडवानवलोककः ।  
 तमागतमभिप्रेक्ष्य कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥९॥

सूतपुत्रस्य कर्णस्य परुषाः रूक्षाः वाचः शब्दाः संस्मरन् स्मरन्  
 पांडवो धर्मराजो महत् कोपविपं क्रोधस्य विपं विभ्रत् धारयन्  
 निःश्वासपरमो निःश्वासयुक्तो दीनश्च अभवत् ॥५॥ अर्जुनः उभौ  
 यमजौ नकुलसहदेवौ यशस्विनी द्रौपदी च सर्वेषामुत्तमो बली  
 बलिष्ठो महातेजाः महातेजस्वी स भीमश्च ॥ ६ ॥ एते सर्वे पुरुष-  
 र्षभाः युधिष्ठिरसुदीक्षन्तो अल्पकालमवशिष्टं मन्वानाः विचार-  
 यन्तोऽनुत्तममत्यन्तं दुःखं सेहुः सेहिरे ॥ ७ ॥ उत्साहामर्षचेष्टितैः  
 अन्यत् भिन्नं इव वपुः शरीरं अकार्पुः । अथ कस्यचित् कालस्य  
 पश्चात् सत्यवतीसुतो ॥ ८ ॥ महायोगी पांडवान् अवलोकको  
 द्रष्टुकामो व्यास आजगाम । कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः तं व्यासं

शब्दाथ-परुष = कठोर. कोपविपं = क्रोधनुं अडेर.  
 निःश्वासपरमः = उडोश्वास लेवावाणा. अनुत्तम = अत्यंत उत्तम.  
 उदीक्षन् = लेवावाणा. मन्वानः = मानवावाणा. सेहुः = सहन  
 कथुं. अमर्ष = सहन न करवुं. चेष्टित = चेष्टा. वपुः = शरीर.  
 अवलोककः = लेवानी धरवावाणा. आजगाम = आया.

प्रत्युद्गम्य महात्मान प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।  
 तमासीनमुपासीन शुश्रूषुर्नियतेन्द्रिय ॥१०॥  
 तोपयन्प्रणिपातेन व्यास पाडवनन्दन ।  
 तानवेश्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवित ॥११॥  
 महापैरनुकंपार्थमत्रवीद् वाष्पगद्गदम् ।  
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृता वर ॥१२॥  
 नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महासुखम् ।  
 सुखदुःखे हि पुरुष पर्यायेणोपसेवते ॥ १३ ॥  
 न ह्यनन्त सुख कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।  
 प्रज्ञावास्त्वेव पुरुष संयुक्त परया विद्या ॥ १४ ॥

आगतं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य महात्मान व्यास प्रत्युद्गम्य संमुखं  
 गत्वा यथाविधि विधि अनुसृत्य प्रत्यगृह्णान् प्रतिग्रहं कृतवान् ॥९॥  
 व्यासं आसीन उपविष्टं पाडवनन्दन पाडुपुत्र युधिष्ठिर  
 नियतेन्द्रिय संयतेन्द्रिय उपासीन समीपमेव उपास्थित शुश्रूषु  
 सेवा कर्तुकामः प्रणिपातेन नमस्कारेण तोपयन् संतोपयन् । तान्  
 पौत्रान् पुत्रस्य पुत्रान् वन्येन । कंदमलकलादिना जीवत जीवनं  
 कुर्वत अतएव कृशान् दुर्बलान् अवेश्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ महापिः  
 अनुकंपार्थं दयार्थं वाष्पगद्गदं वाष्पूरितनेत्राभ्या गद्गदितकठेन  
 च अत्रवीन् उक्तवान् । हे युधिष्ठिर ! हे महाबाहो ! हे धर्मभृता-  
 वर ! शृणु ॥ १२ ॥ लोके अस्मिन् लोके अतप्ततपस महासुखं  
 न प्राप्नुवन्ति । हि पुरुषः सुखदुःखे पर्यायेण उपसेवते ॥ १३ ॥  
 हे पुरुषर्षभ ! कश्चिन् हि अनन्त सुखं न प्राप्नोति ॥ १४ ॥

शब्दार्थ— = शुश्रूषु = सेवा करवानी धरुणावाणा  
 अतप्ततपा = जेणे तप नहीं कीकु अथा पर्याय = डेरदेश



उदयास्तमनज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ।  
 सुखमापतितं सेवेद् दुःखमापतितं वहेत् ॥ १५ ॥  
 कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्पक ।  
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६ ॥  
 नासाध्यं तपस किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ।  
 सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७ ॥  
 अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।  
 पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥  
 अधर्मरुचयो मूढा तिर्यग्गतिपरायणाः ।  
 कृच्छां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जना ॥ १९ ॥

प्रज्ञावान् बुद्धिमान् एव पुरुषः परया धिया संयुक्तः उदयोस्तमनज्ञः  
 उदयं अस्तमनं अस्तं च जानाति इति उदयास्तमनज्ञः न हृष्यति  
 न च शोचति, न शोकं करोति ॥ १५ ॥ आपतितं प्राप्तं सुखं  
 सेवेत, आपतितं दुःखं वहेत् । कर्पकः कृपिकर्मकर्ता सस्यानां  
 कालप्राप्तं फलं इव उपासीत ॥ १६ ॥ हि तपस तपश्चरणात् पर  
 श्रेष्ठं किञ्चित् अपि नारित । तपसा महत् फलं विन्दते प्राप्नोति ।  
 हे भारत ! युधिष्ठिर ! तपसः असाध्यं किञ्चिदपि नास्ति इति  
 बुध्यस्व जानीहि ॥ १७ ॥ सत्यं, आर्जवं = ऋजुत्वं = सरलत्वं,  
 अक्रोध = क्रोधराहित्यं, संविभागः = समविभागः, दमः =  
 इंद्रियदमनं, शमः = मनसः शांतिः, अनसूया = असूयाराहित्यं,  
 अविहिंसा = अहिंसा शौचं, इंद्रियसंयमः ॥ १८ ॥ हे महाराज !  
 पुण्यकर्मणां नराणां एतानि पावनानि कर्माणि सन्ति । अधर्म-  
 रुचयः मूढा तिर्यग्गतिपरायणा अधोगतिं प्रति गच्छन्तः,  
 कृच्छा कष्टप्रदां योनि अनुप्राप्ताः जनाः सुखं न विन्दते ॥ १९ ॥

## પાઠ ૮

## આત્મનેપદ-ઘાતુ ।

પ્રથમગણ પરસ્મૈપદી ધાતુની સાથે પાઠકોને પરિચય થઈ ગયો છે. હવે પ્રથમગણના આત્મનેપદ ધાતુઓની સાથે પરિચય કરવાનો છે. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો 'પરસ્મૈ' ( ખીજાને માટે ) પદ ' નો અર્થ ખીજાનો સંબંધ બતાવવાવાળો અને 'આત્મને' ( પોતાને માટે ) પદ ' નો અર્થ પોતાની સાથેનો સંબંધ બતાવવાવાળો થાય છે. આ અર્થ ઘણા પ્રાચીન કાલમાં થતો હતો, પરંતુ આ વખતે એ ભાવ કોઈ રીતે રચ્ય થતો નથી. પણ એ નામ સ્વદ થઈ ગયાં છે.

પ્રથમગણ આત્મનેપદ ધાતુના પણ પૂર્વોક્ત દશ લઠાંશના પ્રત્યયો લાગી રૂપ થાય છે, એના ઉદાહરણ બુજો.

'ક્રંદ્' ( રડવું ) પ્રથમગણ આત્મનેપદ ।

( ૧ ) લટ ( વર્તમાન-કાલ )

	एक व०	द्वि व०	बहु व०
૧ પ્ર. પુ.	ક્રંદતે	ક્રંદેતે	ક્રન્દન્તે
૨ મ. પુ.	ક્રંદસે	ક્રંદેયે	કંદધ્વે
૩ ઊ. પુ.	ક્રંદે	ક્રંદાવહે	કંદામહે

( ૨ ) લટ્ટ ( ભવિષ્ય-કાલ )

૧	ક્રંદિષ્યતે	ક્રંદિષ્યેતે	ક્રંદિષ્યન્તે
૨	ક્રંદિષ્યસે	ક્રંદિષ્યેયે	ક્રંદિષ્યધ્વે
૩	ક્રંદિષ્યે	ક્રંદિષ્યાવહે	ક્રંદિષ્યામહે

## ( ३ ) लङ् ( भूतकाल )

१ अक्रंदत	अक्रंदेताम्	अक्रन्दन्त
२ अक्रंदथाः	अक्रंदेथाम्	अक्रंदध्वम्
३ अक्रंदे	अक्रंदावहि	अक्रंदामहि

( ४ ) लोट् ( आज्ञाथ<sup>०</sup> )

१ क्रंदताम्	क्रंदेताम्	क्रन्दन्ताम्
२ क्रंदस्व	क्रंदेथाम्	क्रंदध्वम्
३ क्रंदे	क्रंदावहे	क्रंदामहे

( ४ ) लिङ् ( विध्यथ<sup>०</sup> )

१ क्रंदेत	क्रंदेयाताम्	क्रंदेरन्
२ क्रंदेथाः	क्रंदेयायाम्	क्रंदेध्वम्
३ क्रंदेय	क्रंदेवहि	क्रंदेमहि

आ प्रभाषे नीचे लषेला धातुयोना ३५ थाय छे.

## प्रथमगण आत्मनेपद धातु ।

अङ् ( सिह् कर्तुं ) अङ्कते, अङ्कियते, आङ्कत, अङ्कताम्, अङ्कते ।

कत्थ् ( प्रशंसा कर्त्वी ) कत्थते, कत्थियते, अकत्थत, कत्थताम्, कत्थते ।

कम् ( धन्धा कर्त्वी ) कामयते, कामयिष्यते, अकामयत, कामयताम्, कामयेत ।

काश् ( प्रकाशयुं ) काशते, काशिष्यते, अकाशत, काशताम्, काशते ।

क्रंद् ( रञ्जुं ) क्रन्दते, क्रन्दिष्यते, अक्रन्दत, क्रन्दताम्, क्रन्देत ।

- क्षम् ( सङ्गुन कश्चु ) क्षमते, क्षमिष्यते, क्षंस्यते, अक्षमत,  
क्षमताम्, क्षमेत ।
- खंड् ( तोड्चु ) खण्डते, खण्डिष्यते, अखण्डत, खण्डताम्,  
खण्डेत ।
- गर्ह् ( निन्दा कश्चि ) गर्हते, गर्हिष्यते, अगर्हत, गर्हताम् गर्हेत ।
- गाह् ( स्नान कश्चु ) गाहते, गाहिष्यते, अगाहत, गाहताम्-  
गाहेत ।
- ग्रस् ( आधु ) ग्रसते, ग्रसिष्यते, अग्रसत, ग्रसताम्, ग्रसेत ।
- चण्ड् ( कोष कश्चो ) चण्डते, चण्डिष्यते, अचण्डत, चण्डताम्,  
चण्डेत ।
- चेष्ट् ( चेष्टा कश्चि ) चेष्टते, चेष्टिष्यते, अचेष्टत, चेष्टताम्, चेष्टेत ।
- डि ( उड्चु ) डयते, डयिष्यते, अडयत, डयताम्, डयेत ।
- त्रप् ( शरभाधु ) त्रपते, त्रपिष्यते, त्रप्स्यते, अत्रपत, त्रपताम्,  
त्रपेत ।
- त्रै ( रक्षष्चु कश्चु ) त्रायते, त्रायते, अत्रायत, त्रायताम्, त्रायेत ।
- त्वर् ( उतावण कश्चि ) त्वरते, त्वरिष्यते, अत्वरत, त्वरताम्,  
त्वरेत ।
- दध् ( धारष्चु कश्चु ) दधते, दधिष्यते, अदधत, दधताम्, दधेत ।
- दय् ( दया कश्चि ) दयते, दयिष्यते, अदयत, दयताम्, दयेत ।
- देव् ( श्मधु ) देवते, देविष्यते, अदेवत, देवताम्, देवेत ।
- ध्वंस् ( न.श पाभधु ) ध्वंसते, ध्वंसिष्यते, अध्वंसत, ध्वंसताम्,  
ध्वंसेत ।
- पण् ( वेपार कश्चो ) पणते, पणिष्यते, अपणत, पणताम्, पणेत ।
- पू ( पवित्र कश्चु ) पवते, पविष्यते, अपवत, पवताम्, पवेत ।
- प्रथ् ( प्रथ्यात धधु ) प्रथते, प्रथिष्यते, अप्रथत, प्रथताम्, प्रथेत ।

## संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं मम वस्त्रं अंके । त्वं किं तत्र अंकसे ? तौ द्वौ पुरुषौ अत्र न अंकेते । स कदा अंकिष्यते ? वयं नैव अंकिष्यामहे ।

२ अहं कथिष्ये । आवां कथिष्यावहे । वयं कथिष्यामहे । स तुभ्यं पुराणकथां कथयताम् । ते सर्वे कथां अकथयन्त ।

३ अहं ह्यः न अक्रंदे । यूयं एव तत्र ह्य अक्रदध्वम् । यदि स बालः क्रंदितुं इच्छति, तर्हि स सुखं क्रन्दताम् ।

४ स योगी शीतोष्णे क्षमते । अहं तव अग्रं नव क्षस्य । सर्वे वयं क्षस्यामहे । वयं न क्षमामहे । क न क्षमते ?

५ स एवं किमर्थं तं गहते ? यथा स तं गहते तथा त्वं तं न गर्हस्व । स तं सदैव गर्हिष्यते । कः तं अगहन ?

६ अहं तडागस्य शीते जले गाहे । त्वं किं न गाहसे ? ते सर्वे कदा अगाहन्त ? त्वं किं न अगाहथाः ? अहं तत्र ह्यः अगाहे ॥

७ कः तत्र एवं चेष्टते ? स एवं किमर्थं चेष्टते ? अहं तथा नैव चेष्टे, यथा स चेष्टते । अत्र क एवं अचेष्टत ?

८ पक्षिणः आकाशे ड्यन्त । विमानं आकाशे उडुयते । त्वं कथं उडुयिष्यसे ? अहं अधुना उडुये । त्वं न उडुयस ।

९ क्षतात् त्रायते यः स क्षत्रिय भवेत् । स क्षत्रिय भूत्वा कथं प्रजा न त्रायते ? कथं स तान् न अत्रायत ?

१० त्वं किं न पणसे ? वयं सर्वे अपि अस्मिन् देशे पणामहे । किमर्थं स तस्मिन् स्थानं न पणते ? कः तत्र अपणत ?

૧૧ ત્વં હૃદાનીં કિમર્થં એવં ત્વરસે ? સર્વે અપિ તે ત્વરન્તે ।  
યદિ વયં ન એવં ત્વરામહે, તર્હિ કથં તત્ર ગમિષ્યામઃ ?

### ગુજરાતી વાક્યો

(૧) હું માશ વાજ ઉપર ચિન્હ કરું છું. તું તું તેના ઉપર ચિન્હ કરે છે. ? તે જે પુરુષ અહિં ચિન્હ કરતા નથી. તે ક્યારે ચિન્હ કરશે. ? અમે ચિન્હ કરશુંજ નહિ.

(૨) હું પ્રશંસા કરું છું. અમે જે પ્રશંસા કરીશું. અમે પ્રશંસા કરીશું. તે તને પુરાણની વાર્તા કહે. તે બધાએ વાર્તાની પ્રશંસા કરી.

(૩) હું ગઈ કાલે રહ્યો નથી. તમેજ ત્યાં ગઈ કાલે રહ્યા હતા. જે તે બાજક રહવા ઈચ્છતો હોય તે તે સુખે રહો.

(૪) તે થોંગી ઠંડી અને ગરમી સહન કરે છે. હું તારો અપરાધ સહન કરીશ નહિજ. અમે બધા સહન કરીશું અમે તેને ક્ષમા આપીએ છીએ. કોણ સહન કરતો નથી ?

(૫) તે આ પ્રમાણે શામાટે તેની નિંદા કરે છે ? જેમ તેતેની નિંદા કરે છે તેમ તું તેની નિંદા ન કર. તે તેને હિંસાજ નિંદશે. કોણે તેની નિંદા કરી.

(૬) હું તળાવના ઠંડા પાણીમાં સ્નાન કરું છું, તું શામાટે સ્નાન કરતો નથી ? તે બધાએ ક્યારે સ્નાન કર્યું ? તે શામાટે સ્નાન ન કર્યું ? મેં ત્યાં ગઈ કાલે સ્નાન કર્યું હતું.

(૭) કોણ ત્યાં આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરે છે ? તે આ પ્રમાણે શા માટે ચેષ્ટા કરે છે ? હું તે પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતો નથી જે પ્રમાણે તે ચેષ્ટા કરે છે. અહીં કોણે આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરી ?

( ૮ ) પશ્ચિમો આકાશમાં ઉડે છે. વિમાન આકાશમાં ઉડે છે. શું તું ઉડશે ? હું હમણાં ઉડું છું. તું ઉડતો નથી.

( ૯ ) જે માણસ પ્રહારમાંથી બચાવે છે તે ક્ષત્રિય થઇને શામાટે પ્રભુનું રક્ષણ કરતો નથી ? તેણે શામાટે તેઓને ન બચાવ્યા ?

( ૧૦ ) તું શા માટે વેપાર કરતો નથી ? અમે બધા આ દેશમાં વેપાર કરીએ છીએ. શામાટે તે તે ઠેકાણે વેપાર કરતો નથી ? ત્યાં કોણે વેપાર કર્યો ?

( ૧૧ ) તું હમણાં શામાટે આમ ઉતાવળ કરે છે ? તે બધા ઉતાવળ કરે છે. જે અમે આમ ઉતાવળ ન કરીએ તો ત્યાં કેવી રીતે જઈશું ?

## પાઠ ૯

### આત્મને પદ લકારોના ૩૫

૧ લટ્ ( વર્તમાનકાલ ) = ( ભાષ્ ધાતુ ) = ૧ ભાપતે, ભાપેતે, ભાપન્તે । ૨ ભાપસે, ભાપથે, ભાપધ્વે । ૩ ભાપે, ભાપાવહે, ભાપામહે ।

૨ લિટ્ ( અનદ્યતન પરોક્ષ ભૂતકાલ ) = ( ભાષ્ ધાતુ ) = ૧ વભાપ, વભાપાત્, વભાપિરે । ૨ વભાપિસે, વભાપાથે, વભાપિધ્વે । ૩ વભાપે, વભાપિવહે, વભાપિમહે ॥

૩ લુટ્ ( અનદ્યતન ભવિષ્યકાલ ) = ( ભાષ્ ધાતુ ) =

१ भापिता, भापितारौ, भापितारः । २ भापितासे, भापिता-  
साये, भापिताव्ये । ३ भापिताहे, भापितास्वहे, भापितास्महे ॥

४ लट् = ( लृप्थिधातु ) ( भिक्ष् धातु ) १ भिक्षिष्यते,  
भिक्षिष्येते, भिक्षिष्यन्ते । २ भिक्षिष्यसे, भिक्षिष्येथे, भिक्षिष्य-  
ध्वे, । ३ भिक्षिष्ये, भिक्षिष्यावहे, भिक्षिष्यामहे ॥

५ लोट् ( अनेन प्रयोगे डेवत वेभत्रे भाज् धातु छे. )

६ लोट् = ( अज् धातु ) = ( भृज् धातु ) = १ भर्जताम्,  
भर्जताम्, भर्जन्ताम् । २ भर्जस्व भर्जयाम्, भर्जध्वम् । ३  
भर्जे, भर्जावहे, भर्जामहे ॥

७ लङ् = ( अनघनन भून् ) = ( भ्रंस् धातु ) १ अभ्रंसत,  
अभ्रंसताम्, अभ्रंसन्त । २ अभ्रंसया . अभ्रंसेयाम्, अभ्रंसध्वम् ।  
३ अभ्रसे, अभ्रसावहि, अभ्रंसामहि ॥

८ लिङ् = ( विध्यर्थ ) = ( भ्राज् धातु ) = १ भ्राजेत,  
भ्राजेयानाम्, भ्राजेरन् । २ भ्राजेथा, भ्राजेयायाम्, भ्राजेध्वम् ॥  
३ भ्राजय भ्राजेवहि, भ्राजेमहि ॥

आशीर्लिङ् = ( आशीर्वाट् ) ( यत् धातु ) = यतिपीठ,  
यतिपीयान्ताम्, यतिपीरन् । २ यतिपीष्टा, यतिपीपाथाम्,  
यतिपीध्वम्, ३ यतिपीय, यतिपीवहि, यतिपीमहि ॥

९ लृट् = ( लृप्थिधातु ) = ( व्यथ् धातु ) = १ अव्यथिष्ठ,  
अव्यथिषताम्, अव्यथिषत । २ अव्यथिष्ठा, अव्यथिषाथाम्,  
अव्यथिषध्वम् । ३ अव्यथिषि, अव्यथिष्वहि, अव्यथिष्महि ॥

१० लृङ् = ( हतुमद्भावाय ) = ( शंस् धातु ) = १ अशंसिष्यत,



અસ્રંસિપ્યેતામ્, અસ્રંસિપ્યન્ત । ૨ અસ્રંસિપ્યેથાઃ, અસ્રંસિપ્યે-  
થામ્, અસ્રંસિપ્યધ્વમ્ । ૩ અસ્રંસિપ્યે, અસ્રંસિપ્યાવહિ,  
અસ્રંસિપ્યામહિ ॥

### ઘાતુ ।

ભાપ્ = [ ળોલયું ] ભાપતે, ભાપિપ્યતે, અભાપત, ભાપતામ્,  
ભાપેત ।

ભાસ્ = [ પ્રક્રશિત થયું ] ભાસતે, ભાસિપ્યતે, અભાસત,  
ભાસતામ્, ભાસેત ।

ભિક્ષ્ = [ ભીખ માંગવી ] ભિક્ષતે, ભિક્ષિપ્યતે, અભિક્ષત,  
ભિક્ષતામ્, ભિક્ષેત ।

ભૃજ્ = [ શેકયું ] ભર્જતે, ભર્જિપ્યતે, અભર્જત, ભર્જતામ્,  
ભર્જેત ।

હવે નીચે લખેલા ધાતુઓના દેવલ વર્તમાન કાલનાજ ૩૫  
આપવામાં આવે છે, એમને નોંધને પાઠક લવિપ્ય વિગેરે ખીન  
કાલના ૩૫ યનાવી શકે છે—

ઞ્સૂ [ પડી જયું ] ઞ્સતે

ઞ્જ્ [ ચમકયું ] ઞ્જતે

મંહ્ [ વધયું ] મંહતે

મુદ્ [ હુર્ષ કરવો ] મોદતે

મ્રદ્ [ મર્દન કરવું ] મ્રદતે

યત્ [ યત્ન કરવો ] યતતે

રમ્ [ રમમાણ થયું ] રમતે

રુચ્ [ ગમયું, પસંદ પડ્યું,  
પ્રક્રશિત થયું ] રોચતે

લંઘ્ [ જયું ] લંઘતે

લભ્ [ પ્રાપ્ત થયું ] લભતે

લોક્ [ ભેડું ] લોકતે

લોચ્ [ ભેડું ] લોચતે

વંદ્ [ વંદન કરવું ] વંદતે

વર્ચ્ [ ચમકયું ] વર્ચતે

વર્ષ્ [ વર્ષયું ] વર્ષતે

વૃત્ [ રહેવું ] વર્તતે

વૃઘ્ [ વધયું ] વર્ધતે

वेप् [ वृत्तु ] वेपते ।	सेव् [ सेवन करु ] सेवते
वेष्ट् [ वीटु ] वेष्टते	स्पंद् [ धड्डु, इरु ] स्पंदते
व्यथ् [ दुःखी थु ] व्यथते	स्पर्ध् [ स्पर्धा करी ] स्पर्धते
शक् [ शंका करी ] शंक्ते	स्मि [ डसु ] स्मयते
आशंस् [ अश्ना करी ]	संस [ यी नु ] संसते
आशंसते	स्वज् [ लेटु ] स्वजते
शिक्ष् [ शीभु ] शिक्षते	[ भविष्य० ] स्वंश्यते
शुभ् [ शोभु ] शोभते	स्वाद् [ स्वाह देवो ] स्वादते
श्लाघ् [ प्रशंसा करी ] श्लाघते	स्विद् [ परस्मिन्ने थये ] स्वेदते
श्लोक् [ कृपिता करी ] श्लोकते	हद् [ शोथ नु ] हदते
सह् [ सहन करु ] सहते	ह्लाद् [ पुश थु ] ह्लादते

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं इदानीं किं भापसे ? तौ किं न भापेते ! ते कदापि नैव भापन्ते । वयं सर्वेऽपि तदानीं भापामहे ।

२ स भिक्षुः किमर्थं न भिक्षते ? सर्वेऽपि भिक्षवः अत्र भिक्षन्ते । यथा त्वं भिक्षसे, तथैव स भिक्षते ।

३ यथा सूर्यः भ्राजते तथैव अग्निः अपि भ्राजते । यथा रात्रौ अग्निः भ्राजते तथा न दिवा ।

४ त्वं किं न यतसे ! अत्र कः यतते ? तौ यतेते । वयं न यतामहे । यथा त्वं यतसे तथा अहं अपि यते ।

५ स वृद्धः पुरुषः वेपते । स रोगेण व्यथते । किमर्थं त्वं वेपसे !

## ગુજરાતી વાક્યો

૧ તું હમણાં શું બોલે છે ? તે બે શું નથી બોલતા ? તેઓ કદાપિ બોલતાજ નથી. અમે બધા ત્યારે બોલીએ છીએ.

૨ તે લિખારી શામાટે લિખ માંગતો નથી ? બધા લિખુઓ અહિં લિખ માંગે છે. જેમ તું લિખા માંગે છે તેમજ તે લિખા માંગે છે.

૩ જેમ સૂર્ય ચમકે છે તેમજ અગ્નિ ચમકે છે. અગ્નિ રાત્રે જોવા ચમકે છે તેવો દિવસે ચમકતો નથી.

૪ તું કેમ પ્રયત્ન કરતો નથી ? અહિં કોણ પ્રયત્ન કરે છે ? તે બે પ્રયત્ન કરે છે. અમે પ્રયત્ન કરતા નથી. જેમ તું પ્રયત્ન કરે છે તેમ હું પણ પ્રયત્ન કરું છું.

૫ તે ઘરડો માણસ ધુજે છે. તે રોગથી પીડાય છે. તું શામાટે ધુજે છે ?

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો અભ્યાસ કરે હોય નીચે લખેલા શ્લોક વાંચો—

( મહાભારત વન. અ. ૨૭૨ )

સ મુક્તોઽભ્યેત્ય રાજાનમભિવાદ્ય યુધિષ્ઠિરમ્ ।

વવંદે વિહ્વલો રાજંસ્તાંશ્ચ દ્વૃષ્વા મુર્નોસ્તદા ॥ ૧૯ ॥

તમુવાચ ઘૃણી રાજા ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

તથા જયદ્રથં દ્વૃષ્વા ગૃહીતં સવ્યસાચિના ॥ ૨૦ ॥

સ જયદ્રથઃ મુક્તઃ બંધનાત્ મોચિતઃ યુધિષ્ઠિરં રાજાનં અભ્યેત્ય સમીપં ગત્વા તં ચ અભિવાદ્ય નમસ્કૃત્ય, હે રાજન્ ! તદા મુનીન્ દ્વૃષ્વા વિહ્વલઃ વ્યથિતઃ ભૂત્વા તાન્ વવન્દે વંદનં કૃતવાન્ ॥ ૧૯ ॥ ધર્મપુત્રઃ યુધિષ્ઠિરઃ ઘૃણી દયામયઃ રાજા સવ્યસાચિના અર્જુનેન

अदासा गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचिन् ।  
 स्त्रीकाम वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ २१ ॥  
 एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाघमः ।  
 गतसत्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ॥ २२ ॥  
 सम्प्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ।  
 धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृयाः ॥ २३ ॥  
 साश्वः सरयपादात् स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ।  
 एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूर्णो किञ्चिद्वाङ्मुखः ॥ २४ ॥  
 जगाम राजन्दुःसार्तो गंगाद्वाराय भारत ।

गृहीतं वद्धं जयद्रथं तथा दृष्ट्वा तं उवाच ॥ २० ॥ मुक्तः असि,  
 अदास दासभावरहित गच्छ, एवं पुनः क्वचित् मा कार्षीः,  
 त्वं क्षुद्र-क्षुद्रसहायवान् क्षुद्राणां पुरुषाणां सहायेन युक्त असि,  
 स्त्रीकाम त्वां धिक् अस्तु ॥ २१ ॥ त्वदन्यः कः पुरुषाघम एवं  
 विधं हि कुर्यात् ! अशुभस्य कर्मणः कर्तारं तं जयद्रथ गतसत्त्वं  
 बलहीनं इव ज्ञात्वा ॥ २२ ॥ नराधिपः भरतश्रेष्ठः तं सम्प्रेक्ष्य  
 दृष्ट्वा कृपां चक्रे । ते बुद्धिः धर्मे वर्धताम्, अधर्मे मनः मा  
 कृया ॥ २३ ॥ हे जयद्रथ ! साश्वः अश्वयुक्तः सरयपादात्ः रथै-  
 पदातिभिः युक्तः स्वस्ति गच्छ । हे राजन् भारत ! एवं उक्तः तु  
 सत्रीडं सलज्जं तूर्णो भूत्वा किञ्चित् अपि न उक्त्वा अवाङ्मुखो  
 भूत्वा दुःखार्तः गंगाद्वाराय जगाम ॥ २४ ॥

## પાઠ ૧૦

### પ્રથમગણ ઉભયપદ ધાતુ ।

તે ધાતુ ઉભયપદના છે કે જેના રૂપ બન્ને પ્રકારાથી—અર્થાત્ પરસ્મૈપદની રીતિથી અને આત્મનેપદની રીતિથી થાય છે. કેવલ પરસ્મૈપદના રૂપ તથા કેવલ આત્મનેપદના રૂપ પૂર્વ સ્થાનમાં બતાવ્યાં છે. આગળ કહેલા બન્ને પ્રકારોની રીતિથી હવે એના રૂપ બનાવવાં જોઈએ.

પહેલાં બતાવી દીધું છે કે આત્મનેપદનો ઉપયોગ પ્રારંભમાં પોતાના ઉદ્દેશ્યને માટેજ થતો હતો, અને પરસ્મૈપદનો ઉપયોગ બીજાના ઉદ્દેશ્યને માટેજ થતો હતો જેમકે 'વદ્' ધાતુ પ્રથમગણુ ઉભયપદી છે, એના રૂપ 'વદતિ, વદતે' એમ થાય છે. 'વદતિ' પરસ્મૈપદનું રૂપ છે, એટલે એનો વાસ્તવિક અર્થ તે 'પર' અર્થાત્ બીજાની સાથે જોલે છે, એવો થાય છે. અને 'વદતે' રૂપ આત્મનેપદનું છે, એટલે એનો અર્થ તે પોતાની સાથે જોલે છે એમ થાય છે. જે કે પ્રથમ આરંભમાં એ લેદ હતો, તેપણુ આગળ જતાં સંસ્કૃત ભાષામાં એ લેદ રહ્યો નથી અને બન્નેનો ઉપયોગ સરખી રીતે થવા લાગ્યો.

એ વાત આહિ લખવાનું કારણુ એટલું જ છે કે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બીજી ભાષાઓમાં એ લિંગના હબ્બુપણુ જોવામાં આવે છે. નિરુક્તના જ્ઞાનને માટે એનું સ્મરણુ રહેવું આવશ્યક છે. હવે એના રૂપ જુઓ—

લટ્ ( વર્તમાનકાલ ) = ( ' સ્વન્ ' ધાતુ ) = ( પરસ્મૈપદ )  
 ૧ સ્વનતિ સ્વનતઃ, સ્વનન્તિ । ૨ સ્વનાસિ, સ્વનથઃ, સ્વનથ । ૩  
 સ્વનામિ, સ્વનાવ, સ્વનામઃ ॥

( આત્મનેપદ ) ૧ સ્વનમે, સ્વનેતે, સ્વનન્તે, । ૨ સ્વનસે, સ્વનેથે,  
 સ્વનધ્વે । ૩ સ્વને, સ્વનાવહે, સ્વનામહે ॥

૨ લઙ્ ( અન્યતન ભૂત ) = ( ' વુઘ્ ' ધાતુ ) = ( પરસ્મૈપદ )  
 ૧ અવોઘત્, અવોઘતામ્, અવોઘન્, ૨ અવોઘઃ, અવોઘતમ્,  
 અવોઘત । ૩ અવોઘમ્, અવોઘાવ, અવોઘામ ॥

( આત્મનેપદ ) ૧ અવોઘત, અવોઘેતામ્, અવોઘન્ત ।  
 ૨ અવોઘથાઃ, અવોઘેથામ્, અવોઘધ્વમ્ । ૩ અવોઘે, અવોઘાવહિ,  
 અવોઘામહિ ॥

૫૧૬૬ આ પ્રમ ભે ૩૫ બનાવી શકે છે. હવે ઉભયપદના ધાતુ  
 અહિ આપવામા આવે છે—

### પ્રથમગણ ઉભયપદી ધાતુ ।

સ્વન્ ( ખોઠ્ઠુ ) સ્વનતિ, સ્વનતે । સ્વનિપ્યતિ, સ્વનિપ્યતે ।  
 ગૂહ્ ( છુપાવુ' ) ગૂહતિ, ગૂહતે । ગૂહિપ્યતિ, ગૂહિપ્યતે ।  
 ચપ્ ( બક્ષણુ ૩૨૫ુ' ) ચપતિ, ચપતે । ચપિપ્યતિ, ચપિપ્યતે ।  
 છદ્ ( આચ્છાદન ૩૨૫ુ' ) છદતિ, છદતે । છદિપ્યતિ, છદિપ્યતે ।  
 ત્વિપ્ ( ચમકુ' ) ત્વેપતિ, ત્વેપતે । ત્વેપિપ્યતિ, ત્વેપિપ્યતે ।  
 દાસ્ ( આપુ' ) દાસતિ, દાસતે । દાશિપ્યતિ, દાશિપ્યતે ।  
 દામ્ ( આપુ ) દાસતિ, દાસતે । દાસિપ્યતિ, દાસિપ્યતે ।  
 ઘાવ્ ( દોઠ્ઠુ' ) ઘાવતિ, ઘાવતે । ઘાવિપ્યતિ, ઘાવિપ્યતે ।

- घृ ( धारण-करण ) घरति, धरते । घरिष्यति, घरिष्यते ।  
 नी ( लघु-वृत् ) नयति, नयते । नेष्यति, नेष्यते ।  
 पच् ( शंभु-वृत् ) पचति, पचते । पक्ष्यति, पक्ष्यते ।  
 बुध् ( लघु-वृत् ) बोधति, बोधते । बोधिष्यति, बोधिष्यते ।  
 भक्ष् ( आ-वृत् ) भक्षति, भक्षते । भक्षिष्यति, भक्षिष्यते ।  
 भज् ( सेवा-करणी ) भजति, भजते । भक्ष्यति, भक्ष्यते ।  
 भृ ( लघु-वृत् ) भरति, भरते । भरिष्यति, भरिष्यते ।  
 मृप् ( सङ्ग-करणी ) मर्षति, मर्षते । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते ।  
 मेघ् ( लघु-वृत्, डिंसा-करणी ) मेघति, मेघते । मेधिष्यति,  
 मेधिष्यते ।  
 यज् ( पूजा, संगतिकरण तथा दान-करण ) यजति, यजते ।  
 यक्ष्यति, यक्ष्यते ।  
 याच् ( याचना-करणी ) याचति, याचते । याचिष्यति, याचिष्यते ।  
 रञ्ज् ( रंग-वृत् ) रंजति, रंजते । रंक्ष्यति, रंक्ष्यते ।  
 राज् ( प्रकाश-वृत् ) राजति, राजते । राजिष्यति, राजिष्यते ।  
 लप् ( धरणा-करणी ) लपति, लपते । लपिष्यति, लपिष्यते ।  
 वद् ( ओ-वृत् ) वदति, वदते । वदिष्यति, वदिष्यते ।  
 वप् ( वा-वृत्, शेष-वृत् ) वपति, वपते । वप्स्यति, वप्स्यते ।  
 वह् ( उदात्त-लघु-वृत् ) वहति, वहते । वक्ष्यति, वक्ष्यते ।  
 वृ ( व-वृत् ) वरति, वरते । वरिष्यति, वरिष्यते ।  
 वे ( व-वृत् ) वयति, वयते । वास्यति, वास्यते ।  
 शप् ( शाप-आपवा ) शपति, शपते । शप्स्यति, शप्स्यते ।  
 श्रि ( आ-शरो-लघु-वृत् ) श्रयति, श्रयते । श्रयिष्यति, श्रयिष्यते ।  
 ह्ये ( ओ-वा-वृत् ) ह्यति, ह्यते । हास्यति, हास्यते ।

આ ઠેકાણે પ્રથમ ધાતુ, -પછી તેનો અર્થ, ત્યાર પછી ધાતુના વર્તમાનકાલના ( પરસ્મૈ અને આત્મનેપદી ) રૂપ અને છેવટે ભવિષ્યકાલના બન્ને પ્રકારના રૂપ આપ્યાં છે. પાઠક ખીજાં રૂપ પાછળ આવી ગયેલાં રૂપોની માફક બનાવી શકશે.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ સઃ खनते । तौ खनते । ते सर्वे मिलित्वा तत्र खनन्ते ।  
 यदा त्वं खनिष्यसि तदा सः अपि खनतु । अहं नैव खनिषे ।

૨ बालः तेन मार्गेण धावते । बालकौ तत्र इदानीं घावते । ते सर्वे इदानीं एव धाविष्यन्ते ।

૩ क. त्वां-एवं अवोधत ? अहं अवोधे । आवां अवोधावहे ।  
 वयं अवोधामहे । ते सर्वे अवोधन्त ।

૪ भक्तः ईश्वरं भजते । सत्पुरुषौ परमात्मानं भजते । साधवः  
 जगत्पतिं भजन्ते ।

૫ याचकः धनं याचते । तौ भूमिं याचेते । कथं ते सर्वे जलं  
 अयाचन्त ? त्वं किमर्थं याचसे ?

### ગુજરાતી વાક્યો.

૧ તે ખોદે છે. તે બે ખોદે છે. તે બધા મળીને ત્યાં ખોદે છે.  
 જ્યારે તું ખોદશે ત્યારે તે પણ ખોદે. હું નજ ખોદીશ.

૨ બાળક તે માર્ગે દોડે છે. બાળકો ત્યાં બે બાળકો દોડે છે. તે  
 બધા હમણાં જ દોડશે.

૩ કૈશિકે તને આમ સમજાવ્યું ? હું સમજાવ્યો. અમે બે સમજાવ્યા.  
 અમે સમજાવ્યા. તે બધાએ વાલ્યું.



૪ ભક્ત ઇશ્વરને ભજે છે. જે સર્વજનો પરમાત્માને ભજે છે.  
સાધુપુરુષો જગતના નાથને ભજે છે.

૫ ભિખારી પૈસા માંગે છે, તે જે જમીન માંગે છે. શું તે  
બધાએ પાણી માંગ્યું ? તું શામાટે માંગે છે.

### ઉપસર્ગ સહિત ધાતુ ।

સંભજ્ = ( ભજન કરવું, મેવન કરવું, વિભાગ કરવો ) સંભજતે ।

વિરાજ્ = ( વિશેષ પ્રક શયું ) વિરાજતિ, વિરાજતે ।

અભિલપ્ = ( ઇચ્છા કરવી ) અભિલપતિ ।

સંવદ્ = ( સંવાદ કરવો ) સંવદતિ ।

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓની સાથે ઉપસર્ગ લગાવીને પ્રયોગ  
થઈ શકે છે. કોઈ કોઈ ધાતુના પદ ઉપસર્ગ લાગવાથી બદલાઈ  
પણ જાય છે. પ્રયોગ જોવાથી એ વાત પાઠકો જાણી શકશે.

અહિ પ્રથમગણના ધાતુઓનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું છે જે કે  
બધા ધાતુના રૂપ જલ્દી બનાવતાં ન આવડે તોપણ નંદકૃતમાં  
બનેલાં રૂપોની સાથે પરિચય થયો તે પણ ધાતુ જ્ઞાન થયું છે એમ  
સમજવું જોઈએ. કરણ કે બધા ધાતુઓનાં રૂપ બનાવવાં એ મોટી  
વિદ્વતાનું કામ છે. અને તે વિશેષ અભ્યાસથી થઈ શકે છે. એટલે  
પાઠક પ્રત્યેક લકારના રૂપોની વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખે તથા નંદકૃત  
ભાષાનો અભ્યાસ વધારે તો આગળ જતાં બધા રૂપ આપોઆપ  
ઉપરિચય થશે.

## ५।४ ११

( महाभारत वनपर्व अ. २७३ )

जनमेजय उवाच-एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।

अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः ॥१॥

वैशम्पायन उवाच-एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।

आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।

मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पांडुर्नंदनः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच-भगवन्देवर्षीणां त्वं ह्ययातो भूतभविष्यवित् ।

संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ५

द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

अयोनिजा महाभागा स्नुषा पांडोर्महात्मनः ॥५॥

जनमेजय उवाच-एवं कृष्णायां द्रौपद्यां हतायां द्रौपदीहरणे

जयद्रथेन कृते, अनुत्तमं अत्यन्तं क्लेशं दुःखं प्राप्य, अत ऊर्ध्वं

नरव्याघ्राः नरश्रेष्ठाः पांडवाः किमकुर्वत ॥१॥ वैशम्पायन उवाच-

कृष्णां द्रौपदीमेवं रीत्या मोक्षयित्वा, जयद्रथं विनिर्जित्य तस्य

पराभवं कृत्वा, धर्मराजो युधिष्ठिरो मुनिगणैः सह आसांचक्रे

उपविष्टः ॥ २ ॥ शृण्वतां अनुशोचतां तेषां महर्षीणां मध्ये

मार्कण्डेयं महर्षिं पांडुर्नंदनो धर्मराज इदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच-हे भगवन् ! त्वं देवर्षीणां मध्ये भूतभविष्य-

वित् स्यातः । मे हृदि हृदये स्थितं संशयं परिपृच्छामि तं संशयं

छिन्धि दूरीकुरु ॥५॥ हि एषा द्रुपदस्य सुता वेदिमध्यात्समुत्थिता

महाभाग्यवती महात्मन पाण्डोः स्नुषा अस्ति ॥ ५ ॥ अह

मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।  
 भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६ ॥  
 इमां हि पत्नीमस्माकं मर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।  
 संस्पृशेद्दीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७ ॥  
 न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।  
 द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८ ॥  
 तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रयः ।  
 तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशपातनम् ॥ ९ ॥  
 पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ।  
 प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हत्वा तत्सैन्यं बलम् ॥ १० ॥  
 तदारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।  
 दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११ ॥

मन्ये, भगवान् कालः अथवा विधिनिर्मितं दैवं अस्ति एव ।  
 भूतानां प्राणिनां यद् भवितव्यं अस्ति तस्य भवितव्यस्य व्यति-  
 क्रमो विपर्ययो नास्ति ॥ ६ ॥ हि इमां अस्माकं धर्मचारिणीं  
 धर्मज्ञां पत्नीं इदृशो भावः इदृग्विधं दुःखं संस्पृशत्, शुचिं  
 शुद्धाचारं नरं अनृतं स्तैन्यमिव । अहो इत्याश्चर्यं ॥ ७ ॥ द्रौपद्या  
 किञ्चिदपि पापं कर्म न कृतम्, क्वचिन्निन्दितं वाऽपि कर्म न  
 कृतम् । ब्राह्मणेष्वेव महान् धर्मः सुचरितं सुष्ठु आचरितः ॥ ८ ॥  
 तां मूढबुद्धिर्जयद्रयो राजा बलाज्जहार । तस्याः संहरणाद् द्रौपद्या  
 हरणान् पापः ससहायः जयद्रयः शिरसः केशपातनं केशवपनम्  
 ॥ ९ ॥ संग्रामे युद्धे च पराजयं समाप्तवान् प्राप्तवान् तथा  
 अस्माभिः सैन्यं सिन्धुदेशाधिपतेर्बलं हत्वा द्रौपदीं प्रत्याहृता ॥ १० ॥  
 अस्माभिः आवितार्कितं न वितर्कितं तद् दारहरणं प्राप्तं । एवं

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।  
 ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरियम् ॥ १२ ॥  
 अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।  
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १३ ॥

( वनपर्व अ० २७४ )

मार्कण्डेय उवाच- प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।  
 रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १ ॥  
 आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।  
 मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुपम् ॥ २ ॥  
 प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवयलमाश्रितः ।  
 बध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शितैः शरैः ॥ ३ ॥

प्रकारेण अयं वनवासः दुःखः दुःखकरः । मृगयायां च जीविका  
 दुःखप्रदा एव अस्ति ॥ ११ ॥ वनौकोभिर्वननिवासिभिरस्माभिर्व-  
 नौकसां वनवराणां मृगजातीनां इयं हिंसा, मिथ्याव्यवसितैः  
 मिथ्याव्यवहारैः शूनादिभिः ज्ञातिभिः विप्रवासः ग्रामाद् बहिर्नि-  
 सारणं आदिकं सर्वमेव दुःखकरं अस्ति ॥ १२ ॥ नूनं मया सदृशः  
 अल्पभाग्यतरोः हीनभाग्ययुक्तः नरः मनुष्यः भवता दृष्टपूर्वो  
 वा श्रुतपूर्वो वा अपि अस्ति ? पूर्वं दृष्टः पूर्वं श्रुतः वाऽपि भवेत् ?

मार्कण्डेय उवाच- हे भरतर्षभ ! अप्रतिम दुःखं रामेण प्राप्तम् ।  
 तस्य भार्या जानकी बलीयसा राक्षसा रावणेन हृता ॥ १ ॥  
 दुरात्मना राक्षसेन्द्रेण रावणेन मायां कपटं आस्थाय जटायुपं  
 गृध्रं हत्वा तरसा धेगेन ( सीता हृता ) ॥ २ ॥ तां सीतां सुग्रीव-  
 वलं आश्रित रामः प्रत्याजहार पुनः आनीतवान् समुद्रस्य सेतुं  
 बध्वा, शितैः शरैः लंकां दग्ध्वा ॥ ३ ॥

## પાઠ ૧૨

### દશમગણના ધાતુ

પ્રથમગણના ધાતુઓની માફક સહેલાઈથી દશમગણના ધાતુઓનાં રૂપ થાય છે. પ્રથમગણના ધાતુઓને ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચેમાં જ્યાં ' અ ' લાગે છે. ત્યાં દશમગણના ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચેમાં ' અય ' લાગે છે. એટલે જ મુખ્ય લેદ છે. ઘણું કરીને આક્રીનાં રૂપ એકસરખી રીતે જ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે રૂપ જુઓ—

' પત્ ' ( પડવું ) એ ધાતુ પ્રથમ અને દશમગણમાં છે. એટલે એનાં રૂપ અહિં બતાવવામાં આવે છે—

### ' પત્ ' ( પડવું )

પ્રથમગણ ।	દશમગણ ।
૧ પતતિ	પતયતિ ।
૨ પતિતા	પતયિતા ।
૩ પતિપ્યતિ	પતયિપ્યતિ ।

પ્રથમગણના ધાતુઓને જ્યાં ' અ ' નથી લાગતો ત્યાંના રૂપોમાં કોઈ વિશેષ ફરક પડતો નથી, કેવલ લિટ્ ( ભૂતકાલ ) ના રૂપોમાં થોડો ભેદ છે. જુઓ—

પ્રથમગણ	દશમગણ
૧ પપાત	પતયાચ્ચકાર

હવે પાઠકોની મુગમતાને માટે દશમગણના રૂપ આપવામાં આવે છે—

૫ ( સં. સ્વ. શિ. ભા.૭ )

“ पत् ” धातु ( पडवुं )

१ लट् = ( वर्तमान काल ) परस्मैपदना इप

१ पतयति, पतयतः, पतयन्ति । २ पतयसि, पतयथः, पतयथ ।  
३ पतयामि, पतयावः, पतयामः ।

आत्मनेपदना इप—

१ पतयते, पतयेते, पतयन्ते । २ पतयसे, पतयेथे, पतयध्वे ।  
३ पतये, पतयावहे, पतयामहे ।

आ धातुना षीज् इप पठु नीचे प्रभावे धाय छे—

परस्मैपदमां—

१ पातयति, पातयतः, पातयन्ति ।

तथा आत्मनेपदमां—

१ पातयते, पातयेते, पातयन्ते ।

षीज् इप ‘ प ’ ने डेकाले आ प्रभावे ‘ पा ’ समर्थने करवाना

३. पुनः षीज् धातुना इप लुओ—

“ चुर ” ( चोरवुं )

१ लट् ( वर्तमान काल ) परस्मैपदना इप—

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि, चोरयथः,  
चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयावः, चोरयामः ।

आत्मनेपदना इप—

१ चोरयते, चोरयेते, चोरयन्ते । २ चोरयसे, चोरयेथे,  
चोरयध्वे । ३ चोरये, चोरयावहे, चोरयामहे ।

“ તડ ” ( તાડન કરણ-મારણ )

૨ લડ ( અન્યતન-મૂત ) પરસ્મૈપદના રૂપ—

૧ અતાડયત, અતાડયતામ્, અતાડયન્ । ૨ અતાડયઃ,  
અતાડયતમ્, અતાડયત । ૩ અતાડયમ્, અતાડયાવ,  
અતાડયામ ।

આત્મનેપદના રૂપ—

૧ અતાડયત, અતાડયેતામ્, અતાડયન્ત । ૨ અતાડયયાઃ,  
અતાડયેયામ્, અતાડયધ્વમ્ । ૩ અતાડયે, અતાડયાવહિ,  
અતાડયામહિ ।

“ મૂ ” ( વિચાર કરવો )

૩ લોટ ( આજ્ઞાથ ) પરસ્મૈપદના રૂપ—

૧ માવયતુ, માવયતામ્, માવયન્તુ । ૨ માવય, માવયતમ્,  
માવયત । ૩ માવયાનિ, માવયાવ, માવયામ ।

આત્મનેપદના રૂપ—

૧ માવયતામ્, માવયેતામ્, માવયન્તામ્ । ૨ માવયસ્વ,  
માવયેયામ્, માવયધ્વમ્ । ૩ માવયૈ, માવયાવૈ, માવયામૈ ।

આ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. આ દશમગણ્યમાં કેવલ પરસ્મૈપદના  
ધાતુ ધણા નથી તેમજ આત્મનેપદના ધાતુ પણ ઘોડાજ છે અને  
શેષ ધાતુ ઉભયપદના છે. આ ઉભયપદના ધાતુઓના રૂપ પરસ્મૈપદ  
અને આત્મનેપદના રૂપોની માફકજ થાય છે. કે જે ઉપર આપેલાં છે.

દશમગણ્યના ‘ લિટ્ ’ ( અન્યતન પરોક્ષ-મૂત ) ના રૂપ  
અતિસુગમ છે. કારણ કે દશમગણ્યના ધાતુના તે રૂપ આ પ્રમાણે  
બને છે—

## “ચુર” (ચોરણુ)

પરસ્મૈપદ ।

ચોરયામાસ

ચોરયામ્બભૂષ

ચોરયાઞ્ચકાર

આત્મનેપદ ।

ચોરયામાસ

ચોરયામ્બભૂષ

ચોરયાઞ્ચક્રે

અર્થાત્ ‘ આસ, વભૂષ, ચકાર ’ એ રૂપ લગાવીને પૂર્વોક્ત રૂપ તૈયાર થાય છે. દરેક ધાતુના રૂપ આજ પ્રમાણે થાય છે. એટલે એ રૂપ બનાવવા અતિસુગમ છે.

પરસ્મૈપદના રૂપ—

૧ ચકાર, ચક્રતુઃ, ચક્રુઃ । ૨ ચકર્થ, ચક્રથુઃ, ચક્ર । ૩ ચકાર, (ચકર), ચક્રવ, ચક્રમ ।

આત્મનેપદના રૂપ—

૧ ચક્રે, ચક્રાતે, ચક્રિરે । ૨ ચક્રપે, ચક્રાયે, ચક્રદ્વે । ૩ ચક્રે, ચક્રવહે, ચક્રમહે ।

આ રૂપ દશમગણના કોઈ પણ ધાતુની આગળ ચુકવાથી ‘ છિટ્ ’ લક્ષરના રૂપ તૈયાર થાય છે. જેમકે—

ચોરયાઞ્ચકાર, ચોરયાઞ્ચક્રતુઃ, ચોરયાઞ્ચક્રુઃ । વિગેરે બધા ધાતુઓના વિષયમાં ઘણું કરીને આજ નિયમ છે. હવે અહિં ચોડા ધાતુ આપવામાં આવે છે:—

દશમગણના ધાતુ

ઉભય-પદ

અઘ્ = ( પાપ કરણુ ) અઘયતિ, અઘયતે । અઘયાઞ્ચકાર-ચક્રે ।  
અઘયિતા । અઘયિષ્યતિ, અઘયિષ્યતે ।



अंक्=( शिह् ४२५ ) अंकयति, अंकयते । अंकयाञ्चकार-चक्रे ।  
अंकयिता । अंकयिष्यति, अंकयिष्यते ।

अङ्ग्=( शिह् ४२५ ) अङ्गयति, अङ्गयते । इत्यादि० ।

अंघ्=( आंधणा धवुं ) अंघयति, अंघयते । अंघयाञ्चकार-चक्रे ।  
अंघयिता । अंघयिष्यति ।

अम्=( शैग धये ) आमयति-ते । आमयाञ्चकार - चक्रे ।  
आमयिता । आमयिष्यति ।

अर्क्=( स्तुति ४२५ ) अर्कयति-ते । अर्कयांचकार चक्रे । अर्कयिता ।

अर्घ्=( पूज ४२५ ) अर्घयति ते । अर्घयांचकार चक्रे । अर्घयिता ।  
अर्घयिष्यति ।

अर्च्=( पूज ४२५ ) अर्चयति-ते । अर्चयांचकार चक्रे । ( पूर्ववत् )

अर्ह्=( पूज ४२५ ) अर्हयति ते । अर्हयांचकार चक्रे । अर्हयिता ।  
अर्हयिष्यति-ते ।

अवधीर्=( अपमान ४२५ ) अवधीरयति-ते । अवधीरयांचकार-  
चक्रे । अवधीरयिता । अवधीरयिष्यति-ते ।

अंश्=( विभाग ४२५ ) अंशयति-ते । अंशयांचकार - चक्रे ।  
अंशयिता । अंशयिष्यति ते ।

आ ठेकाण्ये धातु, तेने अर्थ, पछी ( लट् ) वर्तमान कालना इप  
( लिट् ) अनद्यतन लूतकालनुं इप, ( लृट् ) अनद्यतन लविध्य  
कालनुं इप, अने पछी ( लृट् ) सामान्य लविध्य कालनुं इप आर्युं  
छे. अनाथी पाठक पोते इप अनाथी शकशे.

## संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स वस्त्रं अंकयति । स किं अंकयांचक्रे ? अहं न किमपि अंकयांचक्रे । त्वं कदा तत् अंकयिष्यसि ?

२ किमर्थं स अघयति । यदा स अघयांचकार तदा त्वया किं कृतम् ? वयं न अघयांचकृम ।

३ ते सर्वे सूर्यं अर्कयांचकृः । ईश्वरं सर्वेऽपि अर्कयिष्यन्ति । कः तत्र अर्कयिष्यति ? कथं स अर्कयिष्यति ? कः एवं अर्कयते ?

४ त्वं देवं अर्चय । अहमपि परमात्मानं मनसा एव अर्चयामि । यदा स तं अर्चयांचकार तदा त्वया किं कृतम् ?

५ सदा दुष्टः मनुष्यः सत्पुरुषं अवधीरयति ।

આ પ્રભાણે પાઠક વાક્ય બનાવી શકે છે અને પોતાનો અભ્યાસ વધારી શકે છે. થોડા વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી પાઠકોને ઘણાં વાક્ય બનાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

## સંધિ કરેલાં વાક્યો

अहं किमपि नाङ्कयामि । नाङ्कयाम्यहं किमपि । किमप्यहं नाङ्कयामि । अङ्कयामि नाहं किमपि । न किमप्यहमङ्कयामि । अङ्कयानि किमपि नाहम् ।

## पाठ १३

### शब्दार्थ ।

विपाकः	= परिष्ठाभ ✓
उपस्थितः	= प्राप्त
सांप्रतं	= इमं
वृशंस	= इष्ट
सकाम	= धरुछा युक्त, धरुछा पुरी करेदी
द्रोणी	= पात्र, वासु ✓
बीजं	= धी
प्रकीर्यन्ते	= ई'काय छे, ववाय छे.
त्वरमाणः	= उतावण करवावाणे।
एकैकशः	= एकैकथी
अनुजाने	= आशा आपुं धुं
शुनः	= कुतराओ ( ने )
श्वा	= कुतरा
उपायनं	= लोट
सप्तरात्र	= सात रात्रि
तुमुल	= भोटो
आलयं	= भन्दर
उपाघ्राय	= सूधीने
अत्यगात्	= गया

आख्याहि	= छे
पश्चिमं संदेशम्	= अंतिम निवेदन
विवासन	= शहरमांथी हाडी मुकपुं
अयशः	= अप्रीति
निवर्तयिष्यामि	= पाछो लापीश
अनुत्तमं	= अधाथी उत्तम
मोक्षयित्वा	= अधनथी छोडीने
आसांचक्रे	= गेसी गये
छिन्धि	= छेदन क
स्नुपा	= वहु
स्तैन्यं	= चोरी
सैन्धवः	= सिन्धु देशना
दारहरणं	= श्री चोरवी
वनौकाः	= वनमां घर करवावाणा
विप्रवासः	= शहरमांथी भडार हाडपुं
अक्लिष्ट	= उष्ट पगर

## धातु

उपस्था = उपस्थित धतुं  
 संस्यत् = ई'कतुं, छ'कतुं  
 अपनी = इ२ छ'कतुं  
 आ-नी = छ'कतुं  
 आ-रुया = क'कतुं  
 विलप् = र'कतुं  
 विलपन् = र'कतुं

प्रष्टुं = पूछना भाटे  
 उपचक्रमे = प्रारंभ कर्यो.  
 परदारा = पारङ्गी स्त्री.  
 आघ्रा = सू'धतुं.  
 उप-क्रम् = प्रारंभ कर्यो.  
 नि-वृत् = पाछा इ'कतुं.  
 मुच् = मुक्त कर्युं.

हे कौसल्ये ! तस्यैव मम कर्मणोऽयं विपाक उपस्थितः । तस्य  
 मुनेः शापकारणादद्यैव मे मरणं आगतमिति मन्ये । अद्याहं  
 पुत्रशोकं जीवितं संत्यक्ष्यामि । साप्रतमेवाहं चक्षुर्भ्यां न  
 पश्यामि त्वामपि । अत, हे कौसल्ये ! त्वं हस्तेन मां स्पृश ।  
 मया रामे योग्यं आचरणं न कृतम् । यत्तु रामेण कृतं तत्तु  
 शोभनमेव । अतस्तस्य रामस्य शोको मम प्राणाञ्छोषयति ।  
 क्षीणतलो दीप इव मम हृदयं शाम्यति । हा राम ! हा राम !  
 सुत कुत्र गतोऽसि । अत्रं त्वां न पश्यामि । हा कौसल्ये ! हा  
 सुमित्रे ! इति विलपन् राजा दशरथः प्राणान् जही ।

दशरथे नृपे एवं शान्ते कौसल्या मूर्च्छिता भूत्वा भुवि  
 निपतिता । तां तथा पतितां दृष्ट्वा सर्वे नरेन्द्रस्य भयं रोदनमयं  
 बभूव । गतप्रभं राज्ञः दशरथस्य मुखमवलोक्य कौसल्या  
 कैकेयीमब्रवीत्- 'नृशंसे ! कैकेयी ! सकामा भव । अकंठकं राज्यं  
 भुंक्ष्व । अहं तु अत ऊर्ध्वं जीवितुमपि नोत्सहे । का खलु भर्तारं  
 परित्यज्य जीवितुमिच्छेत् ? कैकेय्या अद्य राघवाणां कुलं हतम् ।

न रामो जानाति मां अद्यैव विधवां जाताम् । साहं गमिष्यामि  
पतिलोकमद्यैव । प्रवेक्ष्यामि वा अग्निम् । ' ;

नृपतेः शरीरमेवालिंगयन्तीं कौसल्यां सेवकास्ततः स्थानात्  
दूरं अपनिन्युः । राज्ञः शरीरं तैलद्रोण्यं संवेश्य ते तस्य सर्वाणि  
कर्माणि चक्षुः । व्यतीतायां तु रजन्यां द्विजातयो राजसभां  
ईयुस्तत्र श्रेष्ठं राजपुरोहितं वसिष्ठं चोचुः ।

ऋषय ऊचुः - ' अद्यैव कश्चित् राजा इक्ष्वाकूणां विधीयताम् ।  
अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् । अराजके जनपदे  
पर्जन्योऽपि न वर्षति । न च केनापि वीजानि, प्रकीर्यन्ते । पुत्रः  
पितुर्वशेन वर्तते; नापि भार्या स्वामिनः वशे भवति । अराजके  
जनपदे मत्स्या इव जनाः परस्परं भक्षयन्ति । नरेन्द्रो हि राष्ट्रस्य  
धर्मरक्षकः । अतः अद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् । '

वसिष्ठ उवाच - ' अहो ! वयं किं समीक्षामहे ? शोकं त्यक्त्वा  
मम शांसनाद्भरतः शीघ्रं दूतसाहाय्येनानीयताम् । हे दूत ! त्वं  
भरतं प्रति त्वरमाणो याहि । कथय च तं पुरोहितः त्वां कुशलं  
प्राह । आगच्छ च शीघ्रमिति । तस्मै च पितरं मृतं, रामं च  
वने गतं, मा कथय । '

तथा आज्ञता दूता ययुः । यथाऽऽदिष्टं च भरतमूचुः ।  
वस्त्राण्याभरणानि भरताय तस्य मातुलाय च ददुः । भरतोऽपि  
तत्सर्वं स्वीकृत्य सर्वेषां कुशलमेकैकशः पप्रच्छ । दूतैः प्रेरितो  
भरतो मातामहमुवाच ' राजन् ! गच्छामि पितुः सकाशमिति । '  
तं शिरसि आघ्राय मातामह उवाच - ' गच्छ तात ! अनुजाने  
त्वाम् । सुप्रजा त्वया कैकेयी । मदर्थं सर्वेषां कुशलं ब्रूयाः ' इति ।

एवं सत्कृत्य राजा कैकेयः भरताय बहु धनं ददौ । अंतः-  
पुरेऽतिसंवृद्धान् महाकायान् शुनश्चोपायनं ददौ । शशुन्नसहितः  
भरतस्ततो रथमारुह्य ययौ । सप्तरात्रादूर्ध्वं सालवनं प्राप्या-  
योध्यामरुणोदयसमये ददर्श । पुरुषव्याघ्रः अयोध्यां पुरीं दृष्ट्वा  
सारथिनमब्रवीत्- ' नाहं अयोध्यायाः तुमुलं शब्दं शृणोमि ।  
उद्यानानि यथापूर्वाणि प्रफुल्लानि न दृश्यन्ते । सूत ! कथय  
कथमेतत् ? मे बंधुषु कुशलं वर्तते वा न ? '

एवं दुःखार्तो भरतो अयोध्यां प्रविवेश । पितुरालये पितर-  
मपश्यन्, मातुरालये मातरं द्रष्टुं जगाम । तं समुपाश्राय कैकेयी  
कुशलं पप्रच्छ । भरतः सर्वं कथयामास । मातरं पप्रच्छ च  
' किमिति राजानं न पश्यामि ' इति । कैकेयी कथयामास-  
' या सर्वेषां भूतानां गतिस्तां गतिं ते पिता गतः ' इति । श्रुत्वै-  
तद्भरतो भूमौ निपपात । उवाच च ताम् ' केन व्याधिना  
राजाऽत्यगात् ? रामोऽपि कुत्र गतः तच्छीघ्रमाख्याहि । पितैव  
हि ज्येष्ठो भ्राता धर्मं जानतः आर्यस्य । तथा पितुः पश्चिमं  
संदेशं श्रोतुमिच्छामि । '

एवं पृष्ट्वा कैकेयी यथाभूतमकथयत् । यथा ' हा राम, हा  
सीते, हा लक्ष्मणेति विलपन् राजा परलोकं गतः । लक्ष्मणा-  
नुचरो रामोऽपि सीतया सह वनं गतः । ' श्रुत्वैतद् भरतः पुनः  
प्रष्टुमुपचक्रमे । ' कच्चिद्भ्रामेण ब्राह्मणधनं न हृतम् ? कच्चिन्न  
विहिसितोऽपापः ? न वा क्वचित्परदारानामिमन्यते येन  
विवासितः ? ' इति ।

कैकेयी तमुवाच- ' अभिपेचनमिह रामस्य श्रुत्वा तव पिता

मया याचितः, राज्यं त्वदर्थं भवतु, रामस्य च वने विवासनं भवत्विति ।'

श्रुत्वैतत्संतप्तो भरतस्तां तदोवाच । ' राजानं मृत्युवशं रामं च तापसं कृत्वा त्वया मे दुःखमेव संवार्धितम् । त्वं कुलस्य कालरात्रिरेव प्रत्यक्षं संजाता । कथं तव ईदृशी पापमयी बुद्धिः समुत्पन्ना ? अस्मिन् जीवलोके त्वयाऽहं अयशः प्रापितः । एष इदानीं गमिष्यामि रामं प्रति निवर्तयिष्यामि च तं भ्रातरं वनात् ।' मातरं इत्युक्त्वा कैकेयीभवनात्कौसल्यागारं सशत्रुघ्नो भरतः प्राप्तः ।

-०=०-

## पाठ १४

पाठकोनी सरलताने माटे दशमगणना धातुशोनां कटलांक ३५ अर्द्धि आपवामां आवे छे:—

- लिट् ( अनघतन परोक्षभूत )

- " ईड् " ( स्तुति करवी ) पर२२भै ५६—

१ ईड्यांचकार, ईड्यांचक्रतुः, ईड्यांचकृः । २ ईड्यांचकर्ष, ईड्यांचक्रथुः, ईड्यांचक्र । ३ ईड्यांचकार ( चकर ), ईड्यांचकृष, ईड्यांचकृम ।

आत्मने ५६—

१ ईड्यांचक्रे, ईड्यांचक्राते, ईड्यांचक्रिरे । २ ईड्यांचकृषे,

## संस्कृत-वाक्यानि

१ वीरः ऊर्जयति । कः तदा ऊर्जयांचकार । स किमर्थं ऊर्जयिष्यति । ते सर्वे नैव ऊर्जयन्ति ।

२ इदानीं बालकः आक्रंदयति । सर्वेऽपि बालकाः एवं आक्रंदयन्ति । कदा ते सर्वे आक्रंदयांचक्रुः ?

३ यदा ते कर्तयिष्यन्ति तदा त्वं किं करिष्यसि ? कथं ते कर्तयांचक्रतुः ? किमर्थं ते एवं कर्तयांचक्रुः ?

४ त्वं कथय यत् त्वया तदानीं तत्र श्रुतम् । रामचंद्रः स्वकीयां कथां कथयांचकार । स न कथयिष्यति ।

इवे धे।उ। धातु लुञ्ज्।

दशमगण्यु उभयपद धातु

क्षप्= ( प्रेरण्। करवी ) क्षपयति-त्ते ।

क्षल्= ( धे।पुं ) क्षालयति ते ।

खण्ड्= ( टुक्।उ। करवा ) खण्डयति-त्ते ।

गण्= ( गण्युं ) गणयति-त्ते ।

गर्ज्= ( गर्ज्।ना। करवी ) गर्जयति-त्ते ।

गर्ह्= ( नि-हा। करवी ) गर्हयति-त्ते ।

गवेप्= ( शो।धुं ) गवेपयति-त्ते ।

अवगुण्ठ्= ( वीं।टुं ) अवगुण्ठयति-त्ते ।

गुण्= ( गुण्युं ) गुणयति-त्ते ।

ग्रन्थ्= ( भां।धुं, सं।बं।धुं नो।उये ) ग्रंथयति-त्ते ।

ग्रस्= ( गणीं।धुं ) ग्रासयति-त्ते ।



ग्राम्= ( निभं'त्रषु आपु' ) ग्रामयति-ते ।

घट्= ( ओकटुं करु' ) घटयति-ते ।

घण्ट्= ( शण्ड करु' ) घण्टयति-ते ।

चण्ड्= ( डोप करु' ) चण्डयति-ते ।

चर्व्= ( थावर्षु ) चर्वयति-ते ।

चल्= ( थलावपु' ) चालयति-ते ।

चित्र्= ( थित्र पाडपुं ) चित्रयति-ते ।

चिन्त्= ( थिंतन करुं ) चिन्तयति-ते ।

चिन्ह्= ( थिन्ह करुं ) चिन्हयति-ते ।

चुद्= ( थेरषु करु' ) चोदयति-ते ।

चुम्ब्= ( डिंसा करु' ) चुम्बयति-ते ।

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं वस्त्राणि अत्रैव प्रक्षालयामि । ते सर्वे कदा स्वकीयानि वस्त्राणि प्रक्षालयांचक्रुः । यः पुरुषः वस्त्रं प्रक्षालयिष्यति स एव अत्र आगच्छतु ।

२ त्वं किं खण्डयसि ? त्वं तत्काष्ठं केन शस्त्रेण खण्डयसि ? कः तत् खण्डयत ? यदि त्वं खण्डयितुं इच्छसि तर्हि काष्ठं खण्डय । वयं तत् नैव खण्डयांचक्रुम ।

३ स रूप्यकान् गणयति । अहं रूप्यकान् अगणयम् । विश्वामित्रः सर्वं गणयांचकार ।

४ मेघः आकाशे गर्जति । कदा मेघाः गर्जन्ति । यदा घृष्टि-समयः आगच्छति तदा एव मेघाः आकाशे गर्जन्ति । सर्वे मेघाः गर्जयांचक्रुः ।

५ चित्रकारः सुन्दरं चित्रं चित्रयति । कस्य चित्रं सः चित्रयति ?  
यदा तच्चित्रं चित्रितं भविष्यति तदा स किं करिष्यति ?

६ मनुष्य अन्नं चर्वयति । यथा स चर्वयति तथैव त्वं चर्वय ।  
सर्वे अपि चर्वयन्ति ।

पाठक आ दीते पूर्वोक्त धातुभ्योना इय अनापी वाक्य अनावे  
अने पोत ने अख्यास वधादे.

-०-:-०-

## पाठ १५

घनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

भृत्यवत्प्रणतस्तस्यौ देवराजसमीपत ॥ ८ ॥

“ तेजस्वी तेजोयुक्तं घनंजयः अर्जुनः च पुरंदरं शत्रुनगरं  
विध्वंसकं इंद्रं प्रणिपत्य प्रणम्य देवराजसमीपत इंद्रस्य समीपं  
एव भृत्यवत् दाससमामं प्रणतः नम्र भूत्वा तस्योत्थितवान् । ”

आप्राप्य तं महातेजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

घनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ १० ॥

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।

हर्षेण महताऽऽविष्टः कालगुनस्याथ दर्शनात् ॥ ११ ॥

‘ महातेजा अतितेजाः कुन्तीपुत्रं कुन्तीनेद्रनः युधिष्ठिरः तं  
देवराजस्य इंद्रस्य अंतिके समीपभागे एव स्थितं विनीतं नम्रं  
जटिलं प्रशस्ताभि जटाभि युक्तं, तपोयुक्तं तपसा युक्तं, अकल्मषं

पापरहितं तं धनंजयं अर्जुनं अभिप्रेक्ष्य अवलोक्य, तं अर्जुनं  
आघ्राय च तस्य गन्धं आघ्राय च, अथ फाल्गुनस्य दर्शनात्  
महता हर्षेण आविष्टः युक्तः अभूत् । ”

वभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ॥ १२ ॥

उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ।

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि, पांडव ।

स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १३ ॥

“ ( सः युधिष्ठिरः ) देवराजं इंद्रं च पूजयन् पूजयित्वा परमप्रीतो  
चभूव । तं राजानं धर्मराजानं हर्षसंप्लुतं हर्षयुक्तं तथा अदीनमनसं  
दीनमनोभावरहितं युधिष्ठिरं धीमान् पुरंदरः शशुनगरभेत्ता  
देवराजः इंद्रः इदं वचनं अत्रवीत् । हे पांडव ! हे धर्मराज ! हे  
राजन् ! त्वं इमां पृथिवीं प्रशासिष्यसि राष्ट्रस्य शासनं करिष्यसि ।  
हे कौन्तेय ! कुन्तीनंदन ! धर्मराज ! पुनः काम्यकं आश्रमं  
स्वस्ति प्राप्नुहि । ”

अस्त्राणि लब्धानि च पांडवेन सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।

कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेव लोकैः ॥ १४ ॥

( म. भारत. वन. २६६ )

“ हे राजन् ! मत्तः मत्सकाशात् पांडवेन पंडुनंदनेन अर्जुनेन  
सर्वाणि आसिलानि अस्त्राणि प्राप्तानि । धनंजयेन अर्जुनेन अहं  
कृतप्रियः अस्मि । तेन मम अतीव प्रियं कार्यं कृतं इति अभि-  
प्रायः । अतः एव अर्जुनः त्रिभिः लोकैः जेतुं न शक्यः । एवं  
सर्वत्र विजयी एव संजातः ॥ ”

हुवे अेनु' अध्ययन क्या' पछी पाठक नीचे आपेला प्रवेक  
पांथे —

युधिष्ठिर उवाच—

कस्मिन्नामः कुले जातः किं वीर्यं किं पराक्रमः ।  
रावणं कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४ ॥  
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।  
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याकिलष्टकर्मणः ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच—

अजो नामाभवद्राजा महानिश्वाकुवंशजः ।  
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६ ॥  
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।  
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७ ॥  
रामस्य माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु ।  
सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८ ॥

( म. भा. वन. अ. २७४ )

युधिष्ठिर उवाच— कस्मिन्कुले रामो जातः ? स किं वीर्यः ?  
किं पराक्रमः ? रावणो वा कस्य पुत्र ? तस्य रावणस्य तेन  
रामेण सह किं निमित्तं वैरम् ? ॥ ४ ॥ हे भगवन् ! एतत् सर्व  
मे सम्यक् आख्यातुं अर्हसि । अकिलष्टकर्मणो रामस्य चरितं  
श्रोतुमिच्छामि ॥ ५ ॥ मार्कण्डेय उवाच— इक्ष्वाकुवंशजः अजो  
नाम महान् राजा अभवन् । तस्य पुत्रः दशरथः शश्वत् निरंतरं  
स्वाध्यायवान् स्वाध्याययुक्तः शुचिः पवित्रः ॥ ६ ॥ तस्य दशरथस्य  
धर्मार्थकोविदाः चत्वारः पुत्राः अभवन् । राम-लक्ष्मण-

शत्रुघ्नाः महाबलः भरतश्च ॥ ७ ॥ रामस्य माता कौशल्या,  
 भरतस्य तु माता कैकेयी, सुमित्रायाः सुतौ परन्तपौ शत्रुतापकौ  
 लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ द्वौ एव अभवताम् ।

ततो गर्भः समभवत्पृथाया पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १ ॥

सा बांधवभयाद् वाला गर्भं तं विनिगूहति ।

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २ ॥

न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।

कन्यापुरगतां वालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३ ॥

ततः कालेन सा गर्भं सुपुत्रे वरवर्णिनी ।

कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४ ॥

( म. भा. वन-अ. ३०८ )

हे पृथिवीपते ! ततः पृथायाः कुन्त्याः गर्भः समभवत् । अम्बरे  
 आकाशे दशोत्तरे शुक्ले पक्षे तारापतिः चंद्रः इव ॥ १ ॥ सा  
 वाला सुश्रोणि कन्या कुन्ती बांधवभयात् विनिगूहति गूढं गुप्तं  
 यथा भवति तथा कृत्वा रक्षन्ती तं गर्भं धारयामास । जनः  
 एनां च न बुबुधे न ज्ञातवान् । कन्यापुरगतां परिरक्षणे निपुणां  
 वालां धात्रेयिकां ऋते धार्त्र्यां विहाय, काचित् काऽपि अन्या  
 नारी अन्या स्त्री तां न वेद न ज्ञातवती । ततः ऊर्ध्वं कालेन  
 समयेन सा वरवर्णिनी उत्तमवर्णयुक्ता कुन्ती तस्य देवस्य प्रसादात्  
 अमरप्रभं देवसदृशं गर्भं पुत्रं कन्या एव सुपुत्रे उत्पादितवती ।

कर्ण उवाच—

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।

तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथंचन ॥ १ ॥

न मे दारा न मे पुत्रा न चान्यद्देवतं दिवि ।  
 तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २ ॥  
 इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।  
 कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३ ॥  
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्देवतं दिवि ।  
 जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्द्वितम् ॥ ४ ॥  
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।  
 इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

( म. भा. घन. ३०२ )

हे परमतिग्मांशो अति तीक्ष्ण किरण, हे गोपते पृथ्वीपते  
 सूर्य ! यथा मां त्वं वेत्स्य जानासि तथा एव अहं भगवन्तं त्वां  
 भक्त-अस्मि । अतः कथंचन किञ्चिदपि अदेयं दातुं अयोग्यं  
 नास्ति ॥ १ ॥ हे गोपते ! हे सूर्य ! यथा त्वं मम भक्त्या सदा  
 इष्टः आसि, तथा अन्यत्र दिवि देवतं न, न मे पुत्राः न च मे  
 दाराः स्त्रियः इष्टाः सन्ति ॥ २ ॥ हे भास्कर सूर्य ! महात्मानः  
 सञ्जनाः इष्टानां च भक्तानां च इष्टां भक्तिं कुर्वन्ति इति त्वं  
 जानीषे, मम संशयः न ॥ ३ ॥ कर्णः मे इष्टः भक्तः च तस्य  
 अन्यत्र देवतं दिवि नास्ति इति कृत्वा एव भगवान् मद्द्वितं मम  
 हितं आह ॥ ४ ॥ अतः पुनः पुनः भूयः शिरसा प्रसाद्य याचे  
 याचामि, इति एवं ब्रवीमि । हे तिग्मांशो ! त्वं मे तत् भाषणं  
 क्षन्तुं अर्हसि योग्योऽसि ॥ ५ ॥

## પાઠ ૧૬

ફરીથી આ પાઠમાં કેટલાક ધાતુઓનાં રૂપ આપ્યાં છે. પાઠક  
એના તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે—

( ૧ ) ચૂર્ણ = ( ચૂર્ણ કરવું )

( લટ ) વર્તમાનકાલના રૂપ ( પરસ્મૈપદ )

૧ ચૂર્ણયતિ, ચૂર્ણયતઃ, ચૂર્ણયન્તિ । ૨ ચૂર્ણયાસિ, ચૂર્ણયથ,  
ચૂર્ણયથ । ૩ ચૂર્ણયામિ, ચૂર્ણયાવઃ, ચૂર્ણયામઃ ॥ '

( આત્મનેપદ )

૧ ચૂર્ણયતે, ચૂર્ણયેતે, ચૂર્ણયન્તે । ૨ ચૂર્ણયસે, ચૂર્ણયેથે,  
ચૂર્ણયધ્વે । ૩ ચૂર્ણયે, ચૂર્ણયાવહે, ચૂર્ણયામહે ॥

( ૨ ) છિદ્ = ( છેદ કરવો )

( લઙ્ ) ( અનધતન ભૂત ) પરસ્મૈપદ

૧ અચ્છિદ્રયત્, અચ્છિદ્રયતામ્, અચ્છિદ્રયન્ । ૨ અચ્છિદ્રયઃ,  
અચ્છિદ્રયતમ્, અચ્છિદ્રયત । ૩ અચ્છિદ્રયમ્, અચ્છિદ્રયાવ,  
અચ્છિદ્રયામ ॥

આત્મનેપદ

૧ અચ્છિદ્રયત્, અચ્છિદ્રયેતામ્, અચ્છિદ્રયન્ત । ૨ અચ્છિદ્ર-  
યથાઃ, અચ્છિદ્રયેયામ્, અચ્છિદ્રયધ્વમ્ । ૩ અચ્છિદ્રયે,  
અચ્છિદ્રયાવહિ, અચ્છિદ્રયામહિ ।

( ૩ ) આ-જ્ઞા = ( આજ્ઞા કરવી )

લોટ્ ( આજ્ઞાથર્ ) પરસ્મૈપદ

૧ આજ્ઞાપયતુ, આજ્ઞાપયતામ્, આજ્ઞાપયન્તુ । ૨ આજ્ઞાપયઃ,

आज्ञापयतम्, आज्ञापयत । ३ आज्ञापयानि, आज्ञापयाव,  
आज्ञापयाम ॥

आत्मनेपद

१ आज्ञापयताम्, आज्ञापयेताम्, आज्ञापयन्ताम् । २  
आज्ञापयस्व, आज्ञापयेधाम्, आज्ञापयध्वम् । ३ आज्ञापयै,  
आज्ञापयावहे, आज्ञापयामहे ।

( ४ ) तुल् = ( तोल्यु )

लिट् ( विध्यर्थ ) परस्मैपद

१ तोलयेत्, तोलयेताम्, तोलयेयु । २ तोलये, तोलयेतम्,  
तोलयेत । ३ तोलयेयम्, तोलयेव, तोलयेम ।

आत्मनेपद

१ तोलयेत, तोलयेताम्, तोलयेरन् । २ तोलयेथा, तोलये-  
यायाम्, तोलयेध्वम् । ३ तोलयेष, तोलयेवहि, तोलयेमहि ॥

( ५ ) दुख् = ( दुष् आधु )

लिट् ( अनघतन परैक्षभूत ) परस्मैपद

१ दु खयाचकार, दु खयाचक्रन्, दु खयाचकृ । २ दु खया  
चकथे, दु खयाचकथु, दु खयाचक्रा । ३ दु खयाचकार ( चकर ),  
दु खयाचकृच दु खयाचकृम ॥

आत्मनेपद

१ दु खयाचक्रे, दु खयाचक्राते दु खयाचक्रिरे । २ दु खयां-  
चकृष दु खयाचक्राथे, दु खयाचकृष्ट्वे । ३ दु खयाचक्रे दु खया  
चकृवहे, दु खयाचकृमहे ।



( ६ ) तिञ् ( तेञ् करवुं )

लृट् ( लविष्यकाल ) परस्मैपद

तेजयिष्येति, तेजयिष्यतः, तेजयिष्यन्ति । २ तेजायिष्यासि,  
तेजयिष्यथः, तेजयिष्यथ । ३ तेजयिष्यामि, तेजयिष्यावः,  
तेजयिष्यामः ।

आत्मनेपद

१ तेजयिष्यते, तेजयिष्येते, तेजयिष्यन्ते । २ तेजयिष्यसे,  
तेजयिष्येथे, तेजयिष्यध्वे । ३ तेजयिष्ये, तेजयिष्यावहे,  
तेजयिष्यामहे ।

पाठक आ प्रमाणे इप अनावे.

दशभगणु उल्लयपद धातु

चूर्ण्= ( चूर्णुं करवुं ) चूर्णयति-त्ते ।

छद्= ( छिद्युं ) छादयति-त्ते ।

छन्द्= ( छन्द अनाववे ) छन्दयति-त्ते ।

छर्द्= ( वमन करवुं ) छर्दयति-त्ते ।

छिद्= ( छिद् करवुं ) छिद्रयति-त्ते ।

छिद्= ( छेदन करवुं ) छेदयति-त्ते ।

जुप्= ( संतुष्ट थवुं ) जोषयति-त्ते ।

जू= ( धरश थवुं ) जारयति-त्ते ।

ज्ञप्= ( ज्ञाप्वुं ) ज्ञापयति-त्ते ।

आ ज्ञा= ( आशा करवी ) आज्ञापयति-त्ते ।

तद्= ( भास्वुं ) ताडयति-त्ते ।

तप्= ( तपावधुं ) तापयति-त्ते ।

- तर्क= ( विशार करवे ) तर्कयति-ते ।  
 तर्ज= ( निंदा करवी ) तर्जयति-ते ।  
 तिज्= ( तेज करवुं ) तेजयति-ते ।  
 तिल= ( तेल लगाववुं ) तेलयति ते ।  
 तुल्= ( तोलवुं ) तोलयति-ते ।  
 तृप्= ( तृप्त यवुं ) तर्पयति ते ।  
 त्रम्= ( विशेष करवे ) त्रासयति-ते ।  
 दण्ड= ( हड हवे ) दण्डयति-ते ।  
 दु ख्= ( दुःख हवे ) दु खयति ते ।

### संस्कृत-वाक्यानि

१ वैद्यस्य भृत्यः वनस्पतिमूलानि चूर्णयति । कः एवं चूर्णयां-  
 षकार ! वयं न चूर्णयामहे । कौ चूर्णयिष्येते ?

२ अहं एवं तर्कयामि । त्वं किं न तर्कयसि ? तौ द्वौ अपि  
 पुरुषौ तर्कयिष्यतः । त्वं तर्कय । स तर्कयतु ।

३ वैद्यः धान्यं कदा तोलयिष्यति ? यदि सः न तोलयिष्यति  
 तर्हि त्वं तोलयस्व । यदि त्वं अपि न तोलयिष्यसि तर्हि अहं  
 तोलयिष्यामि ।

४ कथं स कीटः एतत् फाष्टं छिद्रयति । पुत्र छिद्रयति ? यदा  
 त्वं पश्यसि तदा स कीटः न छिद्रयति ।

५ आज्ञापय तव भृत्यं यत् स मम गृहं प्रति न आगच्छतु ।  
 त्वं किमर्थं मां एवं आज्ञापयसि ? यदा स नृपः अत्र आगमि-  
 ष्यति तदा एव स आज्ञापयिष्यति ।

६ सः भद्रः पुरुषः पितॄन्, देवान्, अतिथीन् च तर्पयति ।  
यदा स तान् सर्वान् तर्पयांचकार तदा तेऽपि तृप्ताः सन्तः स्वं  
स्थानं गताः ।

७ काष्ठकारः काष्ठं शस्त्रेण छेदयति । यदि सः तत् छेदयिष्यति  
तर्हि त्वं तत्र गच्छ, पश्य च तं यदि स छेतुं इच्छति वा न ।

८ वीरः पुरुषः खड्गं तेजयति । नापितः क्षुरं तेजयति । ह्यानी  
पुरुषः वाचं तेजयति ।

९ यदि त्वं जोषयसि । तर्हि सः तत्र गच्छतु । त्वं किमर्थं तं  
जोषयितुं इच्छसि ?

पाठक आ प्रमाणे वाक्य णनावे अने अभ्यास वधारे, हुवे  
नीचे लभेला धातुओंनो अभ्यास करे।—

### दशमगण्य उक्त्यपठ धातु

दुल् = ( हुलावधुं ) दोलयति-ते ।

धू = ( हुलावधुं ) धूनयति-ते, धावयति-ते । दुधाव, धूनयां-  
चकार-चक्रे । धूनयिता, धविता । धूनयिष्यति-ते ।  
धविष्यति-ते ।

धृ = ( धारणुं ) धारयति-ते ।

धृष् = ( अपमान करणुं ) धर्षयति-ते ।

ध्वन् = ( शब्द करणे ) ध्वनयति-ते ।

नट् = ( गोलणुं ) नाटयति-ते ।

नद् = ( शब्द करणे ) नादयति-ते ।

निवास् = ( निवास करणे ) निवासयति-ते ।

पक्ष् = ( स्वीकार करणे ) पक्षयति-ते ।

पञ्च= ( विवेचन करणं ) पञ्चयति ते ।

पट्= ( मोलनं ) पटयति-ते ।

पत्= ( पश्यं ) पतयति ते ।

पार= ( सभास करणं ) पारयति ते ।

पिण्ड्= ( ओडडं करणं ) पिण्डयति ते ।

पीड्= ( पीडा करणी ) पीडयति ते ।

पुप्= ( पुष्ट करणं ) पोपयति ते ।

पुञ्ज्= ( पूजा करणी ) पूजयति-ते ।

पुर्= ( पूरणं ) पूरयति ते ।

पूर्ण्= ( पूर्णं करणं ) पूर्णयति ते ।

पाल्= ( पालनं करणं ) पालयति ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ राजा राष्ट्रं धारयति । मनुष्य प्राणं धारयति । देही देहं धारयति । वृक्षाः पुष्पाणि धारयन्ति ।

२ विज्ञानी पुरुषः शास्त्रसिद्धान्तं प्रपञ्चयति । कः एवं प्रपञ्चयितुं शक्नोति ? त्वं किं न प्रपञ्चयसे ?

३. स चौरः नदीं पारयते । तौ पुरुषौ नदीं पारयितुं न शक्नुत । पाठशालायाः सर्वेऽपि बालका नदीं पारयिष्यन्ति नात्र संशयः ।

४ जलेन तत् पात्रं पूरय । अहं इदानीं तत्पात्रं जलेन नैव पूरयामि । श्वं वा परश्वं वा पूरयिष्यामि । कः तत् पात्रं अपूरयत ।

५ यथा त्वं तं पुरुषं पीडयसि तथा स त्वां नैव पीडयति । त्वं किमर्थं तं एवं पीडयसि ? स कं पीडयांचकार ।

६ ते पुरुषाः ताः स्त्रियः धर्षयांचक्रिरे । कः एव स्त्रीं धर्षयेत् ।  
किमर्थं त्वं तां अधर्षयः ? यः एवं स्त्रीं धर्षयति स राजपुरुषैः  
दण्ड्यते ।

७ वायुः वृक्षं कथं दोलयति, पश्य । त्वं तं किमर्थं आंदो-  
लयासि ? यदि त्वं वृक्षं एवं दोलयसि तर्हि वृक्षात् सर्वाणि  
फलानि पतिष्यन्ति ।

८ त्वं एवं किमर्थं पिष्टं पिण्डयासि ? अपूप-निर्माणाय अहं  
एवं पिष्टं पिण्डयामि । कः अपूपान् करिष्यति ?

सूचना— पाठक आ प्रभाषे वाक्य जनावे जने पोतानी  
वातथीतनी तैयारी करे. आ प्रकारना अथ्यासथी पाठक जल्दी  
संस्कृतमां वातथीत करी शके छे.

अंधि करेला वाक्यो.

ते पुरुषास्ताः स्त्रियो धर्षयांचक्रिरे । कः एवं स्त्रीं धर्षयेत् ।  
किमर्थं तां त्वमधर्षयः ? यः एवं स्त्रीं धर्षयति स राजपुरुषैर्दण्ड्यते ।

वायुर्वृक्षं कथं दोलयति, पश्य । त्वं तं किमर्थमांदोलयासि ?  
यदि त्वं तं वृक्षमेवमांदोलयासि, तर्हि वृक्षात्सर्वाणि फलानि  
पतिष्यन्ति ।

त्वमेवं किमर्थं पिष्टं पिण्डयासि ? अपूपनिर्माणायाहमेवं पिष्टं  
पिण्डयामि । कः अपूपान् करिष्यति ?

## ५१४ १७

( म भा. वन अ. ६५ )

बृहदश्व उवाच—

सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्यांगी सार्थवाहवचस्तदा ।

जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा ॥ १ ॥

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।

तडागं सर्वतो भद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २ ॥

ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

बहुपुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिपेवितम् ॥ ३ ॥

निर्मलस्वादुसलिलं मनोहारि सशीतलम् ।

सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच- सा अनवद्यांगी सुंदरशरीरावयवा दमयन्ती तदा तत् सार्थवाहवच श्रुत्वा तस्य वणिजः भाषणं श्रुत्वा, सा पतिलालसा दमयन्ती तेन एव सार्थेन वणिजा समूहेन सह, जगाम अग्रे गतवती ॥ १ ॥ अथ अनंतरं बहुतिथे बहुदिने काले समये व्यतीते बहुकालानंतरं, महति दारुणे वने सर्वतोभद्रं सर्वतः कल्याणं पद्मसौगन्धिकं पद्माना कमलाना सुगंधिना युक्तं महत् तडागं कासारम् ॥ २ ॥ रम्यं, प्रभूतयवसेन्धनं बहुवृणकाष्ठयुक्तं नानापक्षिनिपेवितं अनेकैः पक्षिभिः सेवितं वणिज ददृशुः ॥३॥ निर्मलस्वादुसलिलं निर्मलमधुरजलयुक्तं मनोहारि मनोहरं सुशीतलं अतिशीतलं तडागं दृष्ट्वा ते सुपरिश्रान्तवाहा. अतिपरिश्रान्त-

संमते सार्थवाहस्य-विविशुर्वनमुत्तमम् ।  
 उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५ ॥  
 अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।  
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ६ ॥  
 पानीयार्थं गिरिन्दीं मदप्रस्रवणाविलाम् ।  
 अथापश्यत् सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ॥ ७ ॥  
 ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।  
 समाद्भवन्त वेगेन जिघांसन्तो मद्रोत्कटाः ॥ ८ ॥  
 तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।  
 नगाग्रादिव शीर्णानां शृंगाणां पततां क्षितौ ॥ ९ ॥

वाहनाः तत्र एव निवेशाय मनः दधुः ॥ ५ ॥ सार्थवाहस्य मुख्यस्य  
 वणिजः संमते संमत्या उत्तमं वनं विविशुः प्रविष्टाः । तत्र पश्चिमां  
 वेलां आसाद्य स सुमहान् सार्थः उवास तत्रैव निवासं चकार ॥ ५ ॥  
 अथ निःशब्दस्तिमिते शब्दरहिते स्तब्धे शांते वा अर्धरात्रसमये  
 मध्यरात्रसमये तदा परिश्रान्ते सार्थे सुप्ते सति तत्र हस्तियूथं  
 हस्तिनां गजानां यूथं आगमत् आगतम् ॥ ६ ॥ मदप्रस्रवणाविलां  
 मदस्रावकलुपितां गिरिन्दीं पानीयार्थं जलपानार्थं तत् हस्ति-  
 यूथं आगमन् । अथ तत् गजयूथं सार्थजान् सार्थगतान् सुबहून्  
 गजान् तं सार्थं च तत्र अपश्यत् ॥ ७ ॥ तदा ते सर्वे मद्रोत्कटाः  
 वनगजाः तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा तान् जिघांसन्तः हिंसितु-  
 मिच्छन्तः वेगेन समाद्भवन्त तेषां उपरि अभ्यधावन्त ॥ ८ ॥  
 तेषां आपततां आक्रमणकारिणां गजानां वेगः दुःसहः सहनाय  
 अयोग्यः अभवत् । नगाग्रात् पर्वताग्रात् शीर्णानां भिन्नानां  
 अतएव क्षितौ भूम्यां पततां शृंगाणां वेगः यथा दुःसहः भवति

स्पन्दतामपि नागानां मार्गां नष्टा वनोद्भवाः ।  
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ॥ १० ॥

ते तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले ।  
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ॥ ११ ॥

वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।  
केचिद्दन्तैः करैः केचित्कोचित्पद्भ्यां हता गजैः ॥ १२ ॥

निहतोऽष्टाश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।  
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३ ॥

घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।  
वृक्षेष्वारुढ्य संरुधा पतिता विपमेषु च ॥ १४ ॥

तया स तेषां वेगः दुःसहः अभवत् ॥ ९ ॥ नागानां हस्तिनां  
स्पन्दतां घायतां वनोद्भवाः वने उद्भूताः मार्गाः नष्टाः नाशं  
प्राप्ता । पद्मिन्याः कमलिन्याः सकाशे मार्गं संरुध्य उत्तमं सार्थं  
संसुप्तं आसीत् ॥ १० ॥ ते सर्वे वनगजाः ते महीतले चेष्टमानं  
यतमानं सार्थं ममर्दुः । शरणार्थिनः सार्थिकाः वणिजः हाहाकारं  
प्रमुञ्चन्तः कुर्वन्त ॥ ११ ॥ बहवः मनुष्याः वनगुल्मान् वनस्थितान्  
वृक्षस्तंभान् धावन्तः निद्रान्धा अभवन् । केचिद् मनुष्या दन्तैः  
करैः शुण्डाभिः केचिद् पद्भ्यां गजैः हताः ॥ १२ ॥ निहतो-  
ऽष्टाश्वबहुलाः बहुलाः उष्ट्राः अश्वाः च निहताः, पदातिजनसंकुलाः  
पदातिजना संकुलिताः, भयान् आधावमाना च तदा परस्पर-  
हताः परस्परघातेनैव हताः ॥ १३ ॥ ते मनुष्याः घोरान् नादान्  
विमुञ्चन्तः धरणीतले निपेतुः । वृक्षेषु आरुढ्य संरुधा संभ्रान्ताः



एवं प्रकारैवहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।  
 राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५ ॥  
 आरावः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।  
 एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ॥ १६ ॥  
 रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।  
 सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७ ॥  
 एवमेवाभिभापन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ।  
 पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ॥ १८ ॥  
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।  
 दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ॥ १९ ॥

विपमेषु विपमस्थानेषु पतिताः ॥ १४ ॥ एवं बहुभिः प्रकारैः  
 हस्तिभिः देवेन देवप्रेरणेन आक्रम्य, हे राजन् ! सर्वं समृद्धं धन-  
 युक्तं सार्थमण्डलं विनिहतं विशपेण नाशितम् ॥ १५ ॥ तदा तत्र  
 त्रैलोक्यभयकारकः सुमहान् आरावः कोलाहल शब्द आसीत् ।  
 एष कष्ट कष्टप्रदः अग्निः उत्थितः उत्पन्नः, त्रायध्वं, रक्षध्वं,  
 अधुना धावत ॥ १६ ॥ अयं रत्नराशिः रत्नानां राशिः विशीर्णः  
 पतितः तं गृह्णीध्वं, किं प्रधावत ? एतत् द्रविणं सामान्यं साधारणं  
 उभयोः समं वर्तते, अस्मिन् विषये मम वचनं मिथ्या न ॥ १७ ॥  
 तदा एवं एव अभिभापन्तः भयात् विद्रवन्ति ! हे सकातराः  
 सभयाः जनाः ! पुनः एव अभिधास्यामि कथायिष्यामि, चिन्त-  
 यध्वं विचारयध्वम् ॥ १८ ॥ तस्मिन् दारुणे भयंकरे जनसंक्षये  
 जनानां नाशे तथा वर्तमाने सति भयसंत्रस्तमानसा भयेन  
 त्रस्तमानसा दमयन्ती बुबुधे जागृतिं प्राप्ता ॥ १९ ॥ तत्र सर्व-

अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।

अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २० ॥

लोकभयंकर सर्वलोकभयावहं वैशस क्लेशं अपश्यत् पद्मनिभेक्षणा  
कालसदृशलोचना बाला दमयन्ती तत्र अदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा  
भयभीता ॥ २० ॥

—०— —०—

### पाठ १८

१ ( लट् ) वर्तमान काल परस्मैपद १ भक्षयति, भक्षयत, भक्षयन्ति । २ भक्षयसि, भक्षयथ, भक्षयथ । ३ भक्षयामि, भक्षयावः, भक्षयाम ॥

( आत्मनेपद ) = भक्षयते, भक्षयेते, भक्षयन्ते । २ भक्षयसे, भक्षयेथे, भक्षयध्वे । ३ भक्षये, भक्षयावहे, भक्षयामहे ।

२ ( लिट् ) अनद्यतन परेश-भूतकाल परस्मैपद = १ भक्षयाचकार, भक्षयाचक्रुः, भक्षयाचक्रुः । २ भक्षयाचकथं, भक्षयाचक्रथुः, भक्षयाचक्रुः । ३ भक्षयाचकार-चकर, भक्षयाचकृथ, भक्षयाचकृम ।

( आत्मनेपद ) = १ भक्षयाचक्रे, भक्षयाचक्रात्ते, भक्षयाचक्रिरे । २ भक्षयाचकृषे, भक्षयाचक्राथे, भक्षयाचकृध्वे । ३ भक्षयाचक्रे, भक्षयाचकृवहे, भक्षयाचकृमहे ।

भूयना— अङ्गि ' भक्षया ' नी पद्यी ' आस, वभूव ' सुपीने पण उप थाथ छे अे विपे आगज पण लणी दीधु छे

३ (लुट्) अनघतन लविष्यडाड परस्मैपद= १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितारः । २ भक्षयितासि, भक्षयितास्यः, भक्षयितास्य । ३ भक्षयितास्मि, भक्षयितास्वः, भक्षयितास्मः ।

(आत्मनेपद)= १ भक्षयिता, भक्षयितारौ, भक्षयितार । २ भक्षयितासे, भक्षयितासाये, भक्षयिताव्ये । ३ भक्षयिताहे, भक्षयितास्वहे, भक्षयितास्महे ।

४ (लृट्) लविष्यडाड परस्मैपद= १ भक्षयिष्यति, भक्षयिष्यत, भक्षयिष्यन्ति । २ भक्षयिष्यसि, भक्षयिष्यथ, भक्षयिष्यथ । ३ भक्षयिष्यामि, भक्षयिष्यावः, भक्षयिष्यामः ।

(आत्मनेपद)= १ भक्षयिष्यते, भक्षयिष्येते, भक्षयिष्यन्ते । २ भक्षयिष्यसे, भक्षयिष्येथे, भक्षयिष्यध्वे । ३ भक्षयिष्ये, भक्षयिष्यावहे, भक्षयिष्यामहे ।

५ (लेट्) ऐने प्रथेण वेदभांश् थाय छे.

६ (लोट्) आशीर्वाह परस्मैपद= १ भक्षयतु-भक्षयतान्, भक्षयताम्, भक्षयन्तु । २ भक्षय-भक्षयतान्, भक्षयतम्, भक्षयत । ३ भक्षयानि, भक्षयाव, भक्षयाम ।

(आत्मनेपद)= १ भक्षयताम्, भक्षयेताम्, भक्षयन्ताम् । २ भक्षयस्व, भक्षयेथाम्, भक्षयध्वम् । ३ भक्षये, भक्षयावहे, भक्षयामहे ।

७ (लृट्) अनघतन-लृट् डाड परस्मैपद= १ अभक्षयन्, अभक्षयताम्, अभक्षयन् । २ अभक्षयः, अभक्षयतम्, अभक्षयत । ३ अभक्षयन्, अभक्षयाव, अभक्षयाम ।

( आत्मनेपद ) = १ अभक्षयत्, अभक्षयेताम्, अभक्षयन्त ।  
२ अभक्षयथाः, अभक्षयेथाम्, अभक्षयध्वम् । ३ अभक्षये,  
अभक्षयावहि, अभक्षयामहि ।

८ ( लिट् ) त्रिध्वर्थ-परस्मैपद = १ भक्षयेत्, भक्षयेताम्,  
भक्षयेयुः २ भक्षये, भक्षयेतम्, भक्षयेत । ३ भक्षयेयम्,  
भक्षयेव, भक्षयेम ।

( आत्मनेपद ) = १ भक्षयेत्, भक्षयेयाताम्, भक्षयेरन् ।  
२ भक्षयेथाः, भक्षयेयाथाम्, भक्षयेध्वम् । ३ भक्षयेय,  
भक्षयेवहि, भक्षयेमहि ।

इत्वे दशभगव्यना धातु लुब्धोः।

### दशभगव्य उभयपद धातु

- प्रथ् ( प्रथ्वात् थयुं ) प्रथयति-ते । प्रथयांचकार ।  
प्री ( स'तुष्ट थयुं ) प्रीणयति-ते । प्रीणयांचकार ।  
वध् ( आधयुं ) वाधयति ते । वाधयांचकार ।  
वंध् ( पांधयुं ) वंघयति ते । वंघयांचकार ।  
मक्ष् ( आर्षुं ) मक्षयति-ते । मक्षयांचकार ।  
भू ( विशार करणे ) भावयति-ते । भावयांचकार ।  
भूष् ( शलुभाश्चुं ) भूषयति ते । भूषयांचकार ।  
मण्ड् ( लूषित करणे ) मण्डयति-ते । मण्डयांचकार ।  
मन्त्र् ( विशार करणे ) मंत्रयति ते । मंत्रयांचकार ।  
मह् ( पूषत् करणे ) महयति-ते । महयांचकार ।  
मान् ( ममान करणे ) मानयति-ते । मानयांचकार ।  
मार्ग ( शोधयुं ) मार्गयति-ते । मार्गयांचकार ।

मार्ज् ( शुद्ध ३२पु' ) मार्जयति-ते । मार्जयांचकार ।  
 मिश्र् ( मिश्रण ३२पु' ) मिश्रयति-ते । मिश्रयांचकार ।  
 मुच् ( छेडपु' ) मोचयति-ते । मोचयांचकार ।  
 मूत्र् ( भूत२पु' ) मूत्रयति-ते । मूत्रयांचकार ।  
 मृज् ( शुद्ध ३२पु' ) मार्जयति ते । मार्जयांचकार ।  
 मुप् ( सङ्ग ३२पु' ) मर्पयति-ते । मर्पयांचकार ।  
 यन्त्र् ( धन ३२पु' ) यंत्रयति ते । यंत्रयांचकार ।  
 यम् ( धांधपु' ) यमयति-ते । यमयांचकार ।  
 युज् ( योजना ३२वी ) योजयति-ते । योजयांचकार ।  
 रच् ( रचना ३२वी ) रचयति-ते । रचयांचकार ।  
 रस् ( रस देवेः ) रसयति-ते । रसयांचकार ।

### संस्कृत-वाक्यानि

१ विश्वामित्रः ग्रन्थं रचयति । कः एतन् अरचयन् ? यः एवं अरचयत् स इदानीं कुत्र गतः ?

२ भृत्यः प्रभातसमये मम स्थानं मार्जयति । ते सर्वे दासाः तत्र न मार्जयांचक्रुः । त्वं च मार्जयिष्यसि किम् ?

३ यथा अश्वः मूत्रयति तथा श्वा न मूत्रयति । हस्ती प्रभृतं मूत्रयति । परन्तु मत्स्या न मूत्रयन्ति ।

४ मनुष्यः स्वदेहं अलंकारः भूषयति । ज्ञानी पुरुषः एवं न भूषयति, तस्य विद्या एव अलंकारः भवति ।

५ इदानीं कः अन्नं भक्षयति ? यः भक्षयितुं न दृच्छति स इतः स्थानान् दूरं गच्छतु ।

६ रामः प्रजां प्रीणयांचकार । युधिष्ठिर अपि सर्वाणि मित्राणि  
अप्रीणयत् । किं त्वं तथा प्रीणयिष्यसि ?

७ सर्वाणि अपि भैषज्यानि तस्मिन् पात्रे मिश्रय । त्वं तन्  
सर्वं मिश्रयितुं समर्थः असि वा न ? कदा ते वैद्या भैषज्यानि  
मिश्रयांचक्षुः ?

८ राजा प्रीत्या सर्वान् दासान् अद्य वा श्वो वा मोचयिष्यति ।  
ते राजपुरुषाः तान् सर्वान् मोचयांचक्षुः ?

पाठ्य आ प्रभाष्ये वाक्य अन्तये अने धातुभ्योने उपधेय  
कश्चानो अस्यास वधादे.

-०-०-

पाठ १८

तत्र स्थितां कौसल्यां दृष्ट्वा भरतशत्रुघ्नौ रुद्रतुः । कौसल्याऽपि  
भरतशत्रुघ्नौ दृष्ट्वा रुद्रती प्राह । हे भरत ! इदं ते निष्कण्टकं  
राज्यं प्राप्तम् । तव माता कैकयी मां अपि तत्रैव प्रस्थापयितुं  
इच्छति यत्र कमलनेत्रो रामो गतः । त्वं वा तत्र नय यत्र रामः  
अस्ति । कौसल्यया एवमुक्तो भरतः कौसल्यायाश्चरणयोः पपात  
उवाच च । आर्ये ! त्वं रामचन्द्रं मे विपुलां प्रीतिं जानास्येव ।  
अज्ञानन्तं निरपराधिनं मां किं एवं गर्हसे ?

तदा भरतं कौसल्याऽब्रवीत् । ते आत्मा धर्मात्तं चलितः ।  
वत्स ! त्वं सत्यप्रतिज्ञोऽसि । अतः सतां लोकान् अवाप्स्यसि ।

इत्युक्त्वा भ्रातृवत्सलं भरतं समीपं आनीय आलिंग्य च प्रभूतं  
रुरोद् । एवं तयोर्विलपतोः शोकेन सा रात्रिर्जगाम ।

एवं शोकसन्तप्तं भरतं वसिष्ठ ऋषिः उवाच । अलं शोकेन ।  
नरपतेः दशरथस्य उत्तमं संयानं कुरु । तस्य वसिष्ठस्य आज्ञया  
धर्मज्ञो भरतो राज्ञः प्रेतकृत्यानि सर्वाण्यपि कार्यामास । “ क्व  
गतोऽसि तात मां कौसल्यां च त्यक्त्वा ” इत्युक्त्वा भरतशत्रुघ्नौ  
विलेपतुः ।

वसिष्ठस्तु तावुक्त्याप्याह । “ युवयोः पितुः प्रेतस्य त्रयोदशो-  
ऽयं दिवसः । अतः शोकं त्यक्त्वा स्वानि कार्याणि कर्तुं  
उत्तिष्ठतम् । ” इति ।

अथ चतुर्दशे दिवसे राजकर्मचारिणः समेत्य भरतमब्रुवन्-  
“ त्वं अद्य अस्माकं राजा भव ” इति ।

तच्छ्रुत्वा भरत उवाच-“ हे जनाः ! एतत् अभिपेचनिकं  
गृहीत्वा रामहेतोः अहं वनं गमिष्यामि । राम एव नः राजा  
भवतु । ” इति ।

रामदर्शनेच्छया शीघ्रमेव भरतः प्रययौ । तस्याग्रतो मन्त्रिणः  
प्रययुः । सकैकेय्यश्च सर्वा अपि मातरः तान् एव अनुजग्मुः ।  
यदा ते सर्वे शृंगवेरपुरं गंगातीरं च प्राप्ताः तदा तत्र गुह आगत्या-  
व्रवीन् । “ भरत ! धन्योऽसि त्वं यत् अयत्नादागतं राज्यं अपि  
त्यक्तुं इच्छसि रामहेतोः । ” इति । तदा भरतं परिपृष्टो गुहोऽ-  
कथयत्-“ एतदिंगुदीमूलं नृणो च, यत्र रामलक्ष्मणौ शयितौ । ”  
इति । भरत आह-“ हा हतोऽस्मि । सभार्यो रामो मम कृते  
इदृशीं नृणशय्यां अधिशेते, अहमपि अद्यप्रभृति भूमौ नृणेषु

एव शयिष्ये फलमूलाशनो भूत्वा जटाचीराणि च तथैव धारयामि यथा रामो धारयति । ” इति ।

दाशः गंगां संतीर्य भरतो घनं प्रययौ । ततो भरद्वाजाश्रमं गत्वा नरश्रेष्ठो भरतः क्रोशादेव सर्वं जनं अवस्थाप्य वसिष्ठेनैव च केशलेन सह भरद्वाजं प्रणनाम । अनामयं च ते परस्परं पप्रच्छुः । भरद्वाजस्तु भरतमुवाच- “ राज्यं खलु प्रशासतस्तव इहागमते किं कार्यम् ? आचक्ष्व सर्वम् । नहि मे मनः शुष्यति । ” तच्छ्रुत्वा भरत उवाच- “ हतोऽस्मि, यदि भगवानपि एवं मां मन्यते न ममेष्टं मातुर्वचनं, नापि तदहं आददे । अयोध्यामेव प्रतिनेतुं रामं प्रसादयितुमहमागतोऽस्मि । ”

भरद्वाजस्ततो भरतमुवाच- “ युक्तमेवैतस्वयि राघववंशजे । अयं ते भ्राता रामश्चित्रकूटे वसति । तं श्वः गन्ताऽसि । ” ससैन्यः सपरिवारस्तां रजनीं तत्र व्युप्य भ्रातृवत्सलो भरतो चित्रकूटप्रदेशं प्राप्तः ।

लक्ष्मणस्तु भरतसैन्यशब्दं श्रुत्वा अत्रवीत्- “ व्यक्तं, कैकेय्याः सुतो भरतः आवां हन्तुं ससैन्य अत्राभ्येति । अतः वध्य एव हि सः । ” इति । तं परिसांत्य राम आह- “ भरतं हत्वा किं करिष्यामि, पितुः शासनान्मया, वन एव वस्तव्यम् । अहं तु मन्ये भरतः मां अयोध्यां नेतुं मां द्रष्टुं वा आगतः । अतः त्वया स निष्पूरं न वाच्यः । ” इति ।

रामसेदर्शनाय उत्सुको भरतः स्वसैन्यं शैलस्य अधस्तात् एव संस्थाप्य, मातुः मे शीघ्रं आनयेति गुरुं वसिष्ठं उक्त्वा, स्वयं अग्रे भूत्वा जगाम । गिरिशिखरं गत्वा तत्र रामं जटाजिनधरं



धीरवाससं दृष्ट्वा तमभ्यधावत तस्य पादयोः पपात च “आर्य” इत्युक्त्वा पुन किंचिदपि वक्तुं न शशाक । तं मूर्ध्नि आघ्राय, भरतं अंके आरोप्य तं सादरं पर्यपृच्छन्- “ हे सत्यपराक्रम ! पितुः शुश्रूषसे कच्चित्, किं निमित्तं राज्यं हित्वा इमं देशं प्रस्थितोऽसि ? ”

भरतस्ततो राममुवाच- “ आर्य ! पुत्रशोकेन पीडितः तातः स्वर्गं गतः । नरके पतिष्यति मे जननी । दासभूतस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । अद्यैव राज्ये अभिषिच्यस्व । एतदर्थं हि सर्वा मातरः प्रजाश्चातुप्राप्ताः । प्राप्नुहि राज्यं, कुरु च अस्मान् सर्वान् सकामानिति । ” सवाप्य एव भरतो रामस्य पादां जग्राह ।

तदा राम उवाच- “ माद्विधः सत्यव्रत. राज्यहेतोः पापं कथं आचरेत्, न सूक्ष्ममपि पश्यामि त्वयि दोषम् । नापि जननीमर्हसि विगर्हितुम् । समादिष्टोऽस्मि मातापितृभ्यां वनं गच्छेति । कथं ततोऽन्यत्समाचरे । त्वया एव प्राप्तव्यं राज्यम् । दण्डकारण्ये पुनर्मया वस्तव्यम् । पित्रा दत्तं राज्यं त्वमुपभोक्तुमर्हसि । अहं तु दुर्जातः यस्य शोकेन पिता मृतः । हे पितः ! कुत्र गतोऽसि ? सीत ! हा मृतोऽस्मि । हे लक्ष्मण ! त्वमिदानीं पितृहीनोऽसि । ” एवं दीर्घमाक्रोशं कृत्वा रामो लक्ष्मणमुवाच । ‘तातस्य जलक्रियार्थं गमिष्यामि ।’ इति ।

### शब्दार्थ

सू = २३७.

रुदती = २३८.

निष्कण्टक = कांटा विनायुः.

विपुल = धनं.

अवाप्स्यसि = प्राप्त कथ्ये.

विलपन् = २३९.

संयान	= प्रस्थान.
आभिषेचनिकम्	= अलिपेक्ष संबन्धी.
अनुजग्मुः	= पाछज गया.
इंगुदीमूलम्	= छ गुदी पृक्षनुं भूज
शयितः	= सुता हुता.
दाश	= भाधी लोक.
क्रोश	= डेश, जे भाधल
अनामय	= नीशगिता.
रजनी	= रात्रि
व्युष्य	= रह्नीने.

अभस्तात्र	= नीचे.
सूक्ष्म	= थोटा.
परिसान्त्वय	= शांत करीने.
अग्रे भूत्वा	= आगज थधने.
विगर्हितुम्	= निहा करवा माटे
निष्ठुर	= क्रूरता साथे.
चीरवासम्	= पडलधारी.
वस्तव्य	= रह्युं.
दुर्जातः	= अशुल व-भ वाजो.
सैल	= पर्वत.
सद्विधः	= मारा समान.
आक्रोश	= डेलाहुल.

संधि करेला वाड्यो.

संतीर्य गंगां दाशैः, वनं भरतः प्रययौ । ततो भरद्वाजस्य  
महर्षेराश्रमं प्राप्य, नरश्रेष्ठो भरतः सर्वं जनं क्रोशादेवा-  
वस्थाप्य, केवलेन वसिष्ठेनैव सह, ऋषिं भरद्वाजं प्रणाम ।  
भरतमुवाच भरद्वाज ऋषिः- ' राज्यं खलु प्रशासतस्तव किं  
प्रयोजनमिहागमने ? आचक्ष्व सर्व । नहि मे शुष्यति मनः ।'  
तच्छ्रुत्वोवाच भरतः- ' हतोऽस्मि । यदि भगवानपि मामेवं  
मन्यते । न ममेष्टं भातुर्वचनम् । नापि तदहमाददे ।  
अयोध्यामेव रामं प्रतिनेतुं प्रसादायितुं चाहमागतोऽस्मि । '

दशभूगणुना उभयपटी धातु.

- रिच् ( विभक्त ३२पुं ) रेचयति-ते । रेचयांचकार ।  
 लक्ष् ( ध्यान आपपुं ) लक्षयति-ते । लक्षयांचकार ।  
 लंघ् ( उन्मत्त धन ३२पुं ) लंघयति ते । लंघयांचकार ।  
 लोक् ( भ्रक्षथपुं ) लोकयति-ते । लोकयांचकार ।  
 वच् ( गोलपुं ) वाचयति ते । वाचयांचकार ।  
 वर ( धृच्छा ३२पी ) वरयति-ते । वरयांचकार ।  
 वर्ण् ( वर्धन ३२पुं, रंगपु ) वर्णयति ते । वर्णयांचकार ।  
 वर्ध् ( वर्धपुं ) वर्धयति-ते । वर्धयांचकार ।  
 वास् ( निवास ३२पे ) वासयति-ते । वासयांचकार ।  
 विडम्ब् ( विडम्बन ३२पुं ) विडम्बयति ते । विडम्बयांचकार ।  
 वृ ( वांकुं ) वारयति-ते । वारयांचकार ।  
 वृज् ( हृर ३२पुं ) वर्जयति-ते । वर्जयांचकार ।  
 व्यय् ( व्यर्थ ३२पे ) व्यययति ते । व्यययांचकार ।  
 शिप् ( शेष २३पुं ) शेषयति ते । शेषयांचकार ।  
 श्लिप् ( श्लेपुं ) श्लेषयति ते । श्लेषयांचकार ।  
 साद् ( प्राप्त ३पुं ) सादयति-ते । सादयांचकार ।  
 सान्त्व् ( शांत ३२पुं ) सान्त्वयति-ते । सान्त्वयांचकार ।  
 साम् ( शांत ३२पु ) सामयति-ते । सामयांचकार ।  
 सुप् ( सुख आपपुं ) सुखयति ते । सुखयांचकार ।  
 स्तन् ( शष्प ३२पे ) स्तनयति-ते । स्तनयांचकार ।  
 रतेन् ( रोरि ३२पी ) स्तेनयति ते । स्तेनयांचकार ।

## संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स नैव लक्षयति । तौ कथं लक्षयतः ? ते सर्वेऽपि सर्वदा लक्षयन्ति । अहं लक्षयिष्ये । आवां लक्षयिष्यावहे । वयं सर्वेऽपि न लक्षयिष्यामहे ॥

२ स हनुमान् इदानीं महासागरं लंघयति । फः एवं नदीं अलंघयत् । श्रूयं कदा सागरं लंघयिष्यथ ? १

३ अहं न लोक्यामि । त्वं विलोकयिष्यसि किम् ? कः तदा लोकायांचकार ? मम पुत्राः विलोकायांचरुः ।

४ पुत्राः इदानीं पुस्तकानि वाचयन्ति किम् ? के मनुष्याः पुस्तकानि वाचयितुं न शक्नुवन्ति ? ये वाचयांचरुः ते कुत्र गताः ?

५ चित्रकारः चित्रं वर्णयति । कवयः काव्येषु नायकान् वर्णयन्ति । त्वं किं अवर्णयः ? स वर्णयांचकार ।

६ धीरः पुरुषः तं सान्त्वयति । यथा तं त्वं सान्त्वयसि तथा स न सान्त्वयितुं शक्नोति । तं परिसान्त्वय इदानीम् ।

७ पुरुषः स्त्रीं सुखयति । मित्रं मित्रं सुखयति । ते पुत्रान् सुखयांचरुः । त्वं कं असुखयः ?

८ मेघः आकाशे स्तनयति । मेघाः आकाशे स्तनयांचरुः । से किमर्थं एवं स्तनयति ।

९ चोरः तत्र स्तेनयति । कः एवं अत्र अस्तेनयत् ? यः स्तेनयति सः स्तेन इति कथ्यते ।

१० पुरुषः स्त्रीं धरयति । स्त्री पुरुषं धरयत् । के पुरुषाः धरयांचरुः ?

### દશમગણુ ઉભયપદ ધાતુ

સ્તોમ્ ( પ્રશંસા કરવી ) સ્તોમયતિ-તે । સ્તોમયાંચકાર ।  
 સ્નેહ્ ( સ્નેહ કરવો ) સ્નેહયતિ-તે । સ્નેહયાંચકાર ।  
 સ્પૃહ્ ( ઈચ્છા કરવી ) સ્પૃહયતિ-તે । સ્પૃહયાંચકાર ।  
 સ્ફુટ્ ( ફાટવું ) સ્ફોટયતિ-તે । સ્ફોટયાંચકાર ।  
 સ્વદ્ ( પસંદ પડવું ) સ્વદયતિ તે । સ્વદયાંચકાર ।  
 હિંસ્ ( હિંસા કરવી ) હિંસયતિ તે । હિંસયાંચકાર ।

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

- ૧ પ્રતિવિક્ દેવતાં સ્તોમયતિ । યજમાનઃ સ્તોમયાંચકાર ।
- ૨ અહં મોદકાન્ સ્વાદયામિ । કઃ રસં અસ્વાદયન્ ?
- ૩ નર. પશૂન્ હિંસયતિ । સિંહઃ હસ્તિનં હિંસયતિ ।

પાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય પ્રયોગ કરે અને પોતાને અભ્યાસ વધારે. જો પાઠક આટલા દશમગણુના ધાતુઓ યાદ કરશે અથવા ધ્યાનમાં રાખશે, તો તેને સંસ્કૃતભાષા વણી જલ્દી આવડશે. કારણ કે ધાતુઓને ઊરોબર જાણવાથી જ સંસ્કૃતમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ થઈ શકે છે.

આ દશમગણુના ઉભયપદ ધાતુ આખ્યા છે. દશમગણુમાં ઘણું કરીને કેવલ પરસ્મૈપદી ધાતુ નથી. ઉભયપદમાં પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના રૂપ થાય છે. પરંતુ કેવલ આત્મનેપદી થોડા જ છે તેમાંથી કેટલાક અહિં આપનામાં આવે છે.

### દશમગણુ આત્મનેપદ ધાતુ

અર્થ્ ( માંગવું ) અર્થયતે । અર્થયાંચક્રે । અર્થયિતા । અર્થયિવ્યતે ।

કુત્સ્ ( નિંદા કરવી ) કુત્સયતે । કુત્સયાંચક્રે । કુત્સયિતા ।  
કુત્સયિષ્યતે ।

ગંધ્ ( હિંસા કરવી ) ગંધયતે । ગંધયાંચક્રે । ગંધયિતા ।

ગર્વ્ ( ગર્વ કરવો ) ગર્વયતે । ગર્વયાંચક્રે । ગર્વયિતા । ગર્વયિષ્યતે ।

ચિત્ ( વિચાર કરવો ) ચેતયતે । ચેતયાંચક્રે ।

તર્જ્ ( નિંદા કરવી ) તર્જયતે । તર્જયાંચક્રે ।

ત્રુટ્ ( ખોટું ) ત્રોટયતે । ત્રોટયાંચક્રે ।

દંશ્ ( કરડું ) દંશયતે । દંશયાંચક્રે ।

દંસ્ ( કરડું ) દંસયતે । દંસયાંચક્રે ।

ભત્સ્ ( નિંદા કરવી ) ભત્સયતે । ભત્સયાંચક્રે ।

મૃગ્ ( શોધવું ) મૃગયતે । મૃગયાંચક્રે ।

યક્ષ્ ( ખૂબ કરવી ) યક્ષયતે । યક્ષયાંચક્રે ।

વીર્ ( વીરવાનું ધવું ) વીર્યયતે । વીર્યાંચક્રે ।

સંગ્રામ્ ( યુદ્ધ કરવું ) સંગ્રામયતે । સંગ્રામયાંચક્રે ।

એના રૂપ કેવલ આત્મનેપદના રૂપોના લેવાંજ ધાય છે.  
આત્મનેપદના રૂપ આગળના પાઠોમાં આપ્યાંજ છે હવે એના રૂપ  
બનાવીને વાક્ય બનાવો—

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

- ૧ મિશ્રુકઃ ધનં પ્રાર્થયતે । ત્વં કિં ન પ્રાર્થયસે ? અહં  
અર્થયે । સ તદ્ અર્થયાંચક્રે । તે અર્થયાંચક્રિરે ।
- ૨ વીરઃ ગર્વયતે । વીરપુરુષૌ ગર્વયિષ્યતે । ત્વં એવં મા ગર્વય ।  
યૂયં ગર્વયાંચક્રુદ્યે ।
- ૩ ત્વં ચેતયસં । સયં ચેતયિષ્યન્તે । સ ચેતયાંચકાર ।

- ४ सर्पः मनुष्यं दंशयते । सर्पा मनुष्यान् दंशयिष्यन्ते ।  
 ५ राजा राजपुरुषान् भर्त्सयते । क एनं एवं भर्त्सयेत् ।  
 ६ राजा वने व्याघ्रं मृगयते । त्वं मृगयसे किम् ?  
 ७ यः वीर्यते स एव वीरः भवति ।  
 ८ सर्वे पुरुषाः पानिपतनगरे संग्रामयांचक्रुः ।  
 ९ त्वं गंधयिष्यसे चेत् तर्हि स किं करिष्यति ?  
 १० भ्रातरः परस्परं क्रुत्सयांचक्रुः ।

आ प्रभाषे वाक्य अनापीने तेने जे लवामां उपयोग करे अने  
 पैताने अख्यास वधारे.

-०-:-:-०-

## पाठ २१

एवं शोचतां तेषां रामभरतादीनां रजनी न्यवर्तत । प्रभाते  
 भरतो रामचन्द्रं सुहृन्मध्ये उपविष्टमब्रवीत् । ' मे माता कैकेयी  
 त्वया सान्त्विता । राज्यं च मह्यं दत्तम् । तदेव राज्यं तुभ्यमहं  
 ददामि । अकंटकं भुंक्ष्व राज्यम् ' इति । रामस्तु तदा भरतं  
 समाश्वासयत् ।

राम उवाच- " न आत्मनः कामचारो हि पुरुषः । किंतु  
 अनीश्वरः । सर्वेऽपि निचयाः क्षयान्ताः । संयोगा वियोगान्ता ।  
 मरणान्तं च जीवितम् । अतस्त्वं स्वस्थो भव । अयोव्यां गच्छ,  
 शोकं त्यज । यथा पित्रा नियुक्तोऽसि तथा कुरु । अहमपि

पुण्यकर्मणा तेनैव पित्रा यत्र नियुक्तोऽस्मि तत्रैवास्थार्यस्य शासनं  
कारिष्यामि, उभयोरपि आश्रयोः स पिता मान्य एव । ”

भरत उवाच- “ हे सत्यप्रतिज्ञ राम ! मयि प्रोषिते तत्र  
अनिष्टं पापं क्षुद्रया मात्रा कृतम् । बद्धोऽस्मि धर्मबंधेन तेन इमां  
मातरं पापकारिणीं न हन्मि । तार्तं च न परिगर्हं स अस्माकं  
दैवतम् । को हि धर्मज्ञ ईदृशं कुर्यात् ? स्त्रियः प्रियचिकीर्षवः  
अन्तकाले हि पुरुषाः मुह्यन्ति इति श्रुतम् । तत्प्रत्यक्षीकृतमत्र ।  
त्रायताम् भवान् सर्वान् । क्व च अरण्यं क्व च क्षात्रं । क्व  
जटाः क्व च प्रजापालनम् । अहं हि भवतः बालः ज्ञानेन स्थानेन  
जन्मना च सोऽहं भवति तिष्ठति कथं भूमिं पालयिष्यामि ? मां  
किल्बिषाद्रक्ष । नोचेद्भवता सार्धं अहमापि गमिष्यामि वनम् । ”  
इति ।

एतच्छ्रुत्वा लक्ष्मणाग्रजो रामः पुनः प्रत्युवाच- हे भ्रातः !  
पुरा किल तव पित्रा देवासुरसंग्रामे तव जनन्य द्वौ वरौ दत्ता ।  
ताभ्यां वराभ्यां सा तव माता तव राज्यं मम प्रवाजने  
अयाचत । सोऽहं पितुः सत्यवादे स्थितः भवानपि पितरं  
सत्यवादिनं कर्तुमर्हति । सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः । भूमिः कीर्तिः  
यशो लक्ष्मीः सत्यमेव समनुवर्तन्ते । सत्यमेव ततो भजेत् । मम  
जीवता पित्रा यद्विक्रीतं, आहितं, क्रीतं वा तद्दरतेन मया वा न  
शक्यं लोपायितुम् । अहं पुनः वनान् भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह यदा  
प्रत्यागतो भविष्यामि तदा पृथिव्याः पतिर्भाविष्यामि । ” इति ।

पुनः भ्रातुः पादपीनिपत्य शृशं प्रार्थयामास भरतः ।  
“ अहमेरुस्तु सुमहद्राज्यं नोन्महे रक्षितु त्वं हि शक्तः लोकस्य  
परिपालने । ” इति ।



रामः पुनरुवाच- “ हे भरत ! लक्ष्मीश्चन्द्रान्दपेयात् हिमवान् वा पर्वतः हिमं त्यजेत्, सागरो वा वेलामतीयान्, न त्वहं प्रतिज्ञां त्यजेयम् । ” इति ।

भरतेनापि प्रतिज्ञातम् । स आह च- “ आर्ष ! देहि तव पादुके, एते हि सर्वराज्यस्य योगक्षेमं विधास्यतः ” इति ।

तदा रामस्तथा कृत्वा पादुके भरताय प्रायच्छत् । सोऽपि पादुके संप्रणम्य उवाच- “ चतुर्दश वर्षाण्यहं जटाचीरधारी वसिष्यामि नगराद् वहिः, आगमनं तव आकांक्षन्, ते पादुकयोः उपरि राज्यतंत्रं न्यस्यामि । संपूर्णे हि चतुर्दशे वर्षेऽहनि यदि न दृश्यामि त्वां हुताशनमेव प्रवेक्ष्यामि । ” इति ।

तथेति रामः प्रतिज्ञाय सादरं शत्रुघ्नं भरतं च परिष्वज्य उवाच- “ रक्ष मातरं कैकेयीम्, मातां प्रति रोपं कुरु । ” इति ।

इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षः रामः भ्रातरं भरतं विससर्ज । भरतोऽपि राघवं प्रदाक्षिणं चकार । संपरिगृह्य पादुके च स अयोध्यां आजगाम ।

ततो मातुः अयोध्यायां निक्षिप्य भरतोऽब्रवीत्- “ अहं नंदिग्रामे गमिष्यामि ” ततो मंत्रिणामनुमते भरतो मुनिवेषवरो नंदिग्रामेऽवसन् । अभिषिच्य तत्रार्यपादुके सर्वदा तदर्घीनो राज्यं कारयामास ।

सर्वेषु भरतादिषु अपयातेषु सलक्ष्मणो रामचंद्रस्तत्र चासं नारोचयन् । ततो मुनिभिरभ्यनुज्ञातो रामचंद्रः सभार्यः वनं प्रविवेश ।

दण्डकारण्यं प्रविश्य तु रामस्तापसाश्रममंडलं ददर्श । तत्रत्यास्तापसाः सिद्धाश्च तान् रामचंद्रादीन् ययान्यार्यं

तर्पयामासुः । कृतानिध्यास्तु ते मुनीनामंघ्र्य चनमेवान्वगाहन्त ।  
 रामलक्ष्मणौ तत्र भैरवं पुरुपादं विरोधं नाम राक्षसं ददृशतुः ।  
 अपक्रम्य वैदेहीं विराधोऽब्रवीत् । " भविष्यति ममैवं भार्या ।  
 रुधिरं च युवयो पास्यामि " इति । रामलक्ष्मणौ तु ततो दीप्तं  
 शरवर्षं वर्षतुः । सौमित्रिः सर्वं रामोऽपि तस्य दक्षिणं बाहं  
 वभञ्ज । रामबाणेन विद्धः विराधः भूमौ पपात. ममार च ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्याश्रमं अभिजग्मुः ।  
 शरभंगोऽपि रामस्य आतिथ्यं यथायोग्यं चकार ।

### शब्दार्थ

शाचन् = शोक करवावाणो.

रजनी = रात्रि

सुहृद् = मित्र.

सान्त्वित = शांत करेको.

अकंटक = कंटा विनानुं, दुःख  
 विनानुं.

समाश्वासयत् = धीरञ्ज आपी.

कामचारः = मन मान्यो  
 व्यवहार.

क्षयान्तम् = जेना अंतमां नाश  
 छे.

स्वयं = शांत.

नियुक्त = प्रेरित.

शासन = आज्ञा.

प्रोपित = प्रवासमां जयेको.

गर्ह = निंदा करवी.

प्रियचिकीर्षुः = प्रिय करवावाणो.

प्रत्यक्षीकृत = प्रत्यक्ष कर्युं.

त्रायताम् = रक्षण करे.

किल्बिष = पाप.

सत्यवाद = सत्य वचन.

अनुवर्तते = पाछा जावे छे.

भजेन् = सेवा करवी जेछे.

विक्रीत = बेचायला

आहित = शपेथुं.

क्रीत = थरीही लीधेला

भृशम् - क्षरीणी  
 अपेयात् = खाती नय.  
 हिमवत् = हिमालय पर्वत.  
 हिमम् = अरक्ष.  
 वेला = सीमा.  
 अतीयात् = उल्लंघन करे.  
 पादुका = पामडी.  
 प्रायच्छत् = आप्युं.  
 संप्रणम्य = नमन करीने.  
 आकांक्षन् = छ्छा करतो.  
 हुताशन = अग्नि.  
 परिष्वज्य = आलिंगन आपीने.  
 रोष. = क्रोध.

अश्रुपरीताक्षः = नेनी आंभ  
 आंसु लरी छे.  
 विससर्ज = छोडी दीधु.  
 प्रदक्षिणम् = प्रदक्षिणा.  
 अपयात् = गयेला.  
 वासः = रहियुं.  
 अरोचयत् = पसंद थया.  
 अभ्यनुज्ञात् = आज्ञा करायला.  
 मंडलम् = समूह.  
 आमन्त्र्य = बोलापीने.  
 भैरवः = लयकर.  
 पुरुपाद् = मनुष्य लक्षक.  
 सौमित्रिः = लक्षभु.

### समासाः ।

१ रामभरतादयः = रामश्च भरतश्च रामभरतौ । रामभरतौ  
 आदी येषां ते रामभरतादयः ।

२ सुहृन्मध्यम् = सुहृदां मध्यं ।

३ अकंटकम् = न विद्यन्ते कंटकाः यस्मिन् तत् ।

४ कामचारः = कामं यथा स्यात् तथा चरति ।

५ अनीश्वरः = न ईश्वरः ।

६ क्षयान्तः = क्षयः अन्ते यस्य ।

७ मरणान्तम् = मरणं अन्ते यस्य ।

८ स्वस्थः = स्वास्मिन् स्थितः ।

८ ( स., स्व. शि. ला. ७ )

- ९ पुण्यकर्मन् = पुण्यं कर्म यस्य ।  
१० सत्यप्रतिज्ञः = सत्या प्रतिज्ञा यस्य ।  
११ धर्मज्ञः = धर्मं जनाति इति ।  
१२ प्रजापालनम् = प्रजानां पालनम् ।

पाठ २२

( महाभारत वनपर्व अ० ९४ )

वामदेव उवाच--

अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।

जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिपः ॥ १ ॥

न चाप्यलब्धं लिप्सेत् मूले नातिदृढे सति ।

न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ २ ॥

वामदेव उवाच-- वसुधाधिपः पृथिवीपतिः अयुद्धेनैव युद्धेन विना एव विजयं वर्धयेत् जयं सम्पादयेत् । हे नराधिप, राजन्, युद्धेन विजयं युद्धद्वारा प्राप्तं विजयं जघन्यं निरुद्धं आहुः कथयन्ति ॥ १ ॥ तथा मूले अतिदृढे न सति, निर्बले राज्यशासने सति, अलब्धं अप्राप्यं न लिप्सेत् न इच्छेत् । हि यन्मात्कारणात् दुर्बलमूलस्य अशक्तमूलस्य राज्ञः

यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नाप्रियराजकः ।

सन्तुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३ ॥

यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सुपधास्थिताः ।

अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४ ॥

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५ ॥

प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः ।

तदा लिप्सेत मेधोवी परभूर्मि धनान्पुत ॥ ६ ॥

नरपतेः लाभः न विधीयते न भवति ॥२॥ यस्य नराधिपस्य जनपदः प्रजासमूहः स्फीतः समृद्धिं गतः, संपन्नाप्रिय-राजकः संपन्नाश्च प्रियाश्च राज्यशासकाः यस्य सः, सन्तुष्ट-पुष्टसचिवः सन्तुष्टाश्च पुष्टाश्च मन्त्रिणः यस्य सः, पार्थिवः राजा ' दृढमूलः ' भवति ॥३॥ यस्य राज्ञः योधाः सैनिकाः सुसंतुष्टाः सम्यग् तुष्टाः सान्त्विताः सुखिताः सुपधास्थिताः सम्यग् परीक्षिताः भवन्ति, स पार्थिवः धराधिपः अल्पेनापि लघुनापि दण्डेन महीं पृथिवीं जयति ॥४॥ यस्य पार्थिवस्य पौरजानपदाः पुरवासिनः प्रजाश्च भूतेषु प्राणिमात्रेषु दयालवः दयावन्तः, सधना धनेन सहिता धान्यवन्तश्च धान्ययुक्ताश्च भवन्ति सः पार्थिवः ' दृढमूलः ' मन्तव्यः ॥ ५ ॥ यदा राजा आत्मनः स्वस्य अधिकं विशेषं प्रतापकालं प्रभाससमयं

भोगेषुदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।

वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ७ ॥

तक्षेदात्मानमेवं स वनं परशुना यथा ।

यः सम्यग् वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ८ ॥

नैव द्विषन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः ।

क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेषा न विद्यते ॥ ९ ॥

यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेत् युषः ।

मन्येत अवयुष्येत, तदा मेधावी बुद्धिमान् ( स राजा )

परभूमि परेषां भूमिं, उत तथा धनानि द्रव्याणि लिप्सेत  
इच्छेत् ॥ ६ ॥ भोगेषु उदयमानस्य वर्धमानस्य, च तथा भूतेषु

प्राणिषु दयावतः करुणाशीलस्य, त्वरमाणस्य कर्म शीघ्रं  
मम्पादयता, रक्षितात्मनः आत्मरक्षायां समर्थस्य राज्ञ एव

विषयः राष्ट्रं वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति ॥ ७ ॥ यः सम्यक्  
वर्तमानेषु विद्यमानेषु स्वेषु आत्मोयजनेषु मिथ्या प्रवर्तते

आचरते स आत्मानं एवं तक्षेत् यथा वनं अरण्यं परशुना  
तक्षेत् ॥ ८ ॥ नित्यं सर्वदा अनिघ्नतः राज्ञः अहिंसकस्य

पृथिवीपतेः द्विषन्तः शत्रवः नैव हीयन्ते न न्यूनाः भवन्ति,  
यः क्रोधं निहन्तुं निघ्नन्तुं वेदं जानाति तस्य द्वेषा द्वेषकर्ता

न विद्यते नैव भवति ॥ ९ ॥ यत् कर्म कार्यं आर्यजनविद्विष्टं  
श्रेष्ठगुरूपैः निन्दितं अस्ति तत् कर्म युषः बुद्धिमान् राजा न

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥१०॥

नैवमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते ।

कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुब्रूषति ॥११॥

इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।

उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच---

इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः ।

तथा कुर्धेस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥१३॥

आचरेत् न कुर्यात् । यत्कल्याणं अभिध्यायेत् येन कर्मणा मङ्गलं स्यात् तत्र आत्मानं नियोजयेत् ॥ १० ॥ यो राजा नरपतिः कृत्यशेषेण कर्तव्यपालनेन सुखानि अनुब्रूषति अनुभवितुं इच्छति तं राजानं अन्ये नैव अवजानन्ति तस्य अवज्ञां नैव कुर्वन्ति ॥ ११ ॥ यः महीपतिः यः राजा मनुष्येषु प्रजासु इदं वृत्तं व्यवहारं वर्तते आचरते स राजा उभौ लोकौ मर्त्यलोकं स्वर्गं च विनिर्जित्य विजये सम्प्रतिष्ठते सर्वथा साफल्यं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ भीष्म उवाच- ऋषिना वामदेवेन इत्युक्तः इत्थं उपदिष्टः नृपः वसुमना नाम नृपतिः तत्सर्वं कृतवान् । त्वमपि ( हे युधिष्ठिर ) तथा तद्वत् कुर्वन् एतौ उभौ जेता भविष्यसि, न संशयः अस्मिन् विषये संशयो नास्ति ॥ १३ ॥

पाठ २३

## श्रीमद्भगवद्गीता

प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच-हे संजय ! धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युद्धस्य  
इच्छया समवेताः, मामकाः दुर्योधनादयः पुत्राः, पाण्डवाः  
पण्डोः युधिष्ठिरादयः पुत्राः च किं अकुर्वत ?

संजय उवाच-तदा पाण्डवानां सैन्यं व्यूहरचनां कृत्वा  
स्थितं दृष्ट्वा, राजा दुर्योधनः द्रोणाचार्यं उपसंगम्य, इदं वचनं  
अब्रवीत् ।

राजा दुर्योधन उवाच-हे आचार्य द्रोण ! तव बुद्धिमता  
शिष्येण धृष्टद्युम्नेन रचितव्यूहां एतां महतीं सेनां पश्य ।  
अस्यां सेनायां भीमार्जुनसमाः युद्धे शूराः महाधनुष्काः,  
युयुधानः विराटः च, महारथः द्रुपदः च, धृष्टकेतुः, चेकितानः,  
वीर्यवान् काशिराजः च, पुरुजित् कुन्तिभोजः, नरपुंगवः  
शैब्यः च, विक्रान्तः युधामन्युः च, वीर्यवान् उत्तमौजाः च,  
सुभद्रापुत्रः, द्रौपद्याः सर्वे पुत्राः च, एते सर्वे महारथाः सन्ति ।

हे द्विजानां मध्ये श्रेष्ठ द्रोणाचार्य ! अस्माकं सेनायां ये  
विशिष्टाः, मम सैन्यस्य नायकाः, तान् एतान् निबोध ।  
संक्षेपेण तान् मम सेनानायकान् तव ज्ञानार्थं कथयामि ।



भवान्, भीष्मः पितामहः, कर्णः च, समितिजयः कृपः च, अश्वत्थामा, विकर्णा च, तथा च सोमदात्तिः, अन्ये च बहवः शूराः, एते सर्वे मदर्थे स्वकीयं जीवितं त्यक्तुं सिद्धाः सन्ति । एते सर्वे नानाशस्त्रप्रहरणाः तथा सर्वेऽपि युद्धविशारदाः सन्ति ।

अस्माकं धृतराष्ट्रपुत्राणां एतत् बलं अपर्याप्तं अस्ति । तथा एतेषां पाण्डुनन्दनानां भीमाभिराश्रितं सैन्यं पर्याप्तं अस्ति । अतः सर्वे एव भवन्तः वीराः सर्वेषु अयनेषु यथास्थानं अवस्थिताः भीष्मं पितामहं एव सर्वतः रक्षन्तु ।

राज्ञः दुर्योधनस्य एतत् भाषणं श्रुत्वा, तस्य हर्षं संजनयन्, प्रतापवान् कुरुषु वृद्धः पितामहः भीष्मः उच्चैः सिंहनादं विनद्य, पश्चात् शङ्खं च दध्मौ । ततः सर्वेषां वीराणां शङ्खाः च भेर्यः च, पणवाः आनकाः गोमुखाः च, सहसा एव अभ्यहन्यन्त । सः तुमुलः शब्दः अभवत् । ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति रथे स्थितौ, माधवः श्रीकृष्णः पाण्डवः अर्जुनः च, स्वकीयौ दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ।

कृष्णः पाञ्चजन्यं शंखं दध्मौ, अर्जुनः देवदत्तं नामकं शंखं दध्मौ, भीमकर्मा भीमः पौण्ड्रं नामकं महाशङ्खं दध्मौ । युधिष्ठिरः अनन्तविजयं, नकुलः सुघोषं, सहदेवः च मणि-  
पुष्पकं शङ्खं दध्मौ । महाधनुर्धारी काशीराजः, महारथः

शिखण्डी च, घृष्टद्युम्नः, विराटः च, अपराजितः सात्याकिः  
 च, द्रुपदः द्रौपदेयाः च, महाबाहुः सौभद्रः, पृथक् पृथक्  
 सर्वशः स्वकीयान् शत्रून् दध्मुः । हे पृथिवीपते ! सः  
 तुमुलः घोषः नमः पृथिवीं च विशेषेण अनुनादयन् सर्वेषां  
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

अथ कपिध्वजः पण्डुनंदनः अर्जुनः, धृतराष्ट्रपुत्रान् स्वकीये  
 सेनाव्यूहे व्यवस्थितान् दृष्ट्वा, इदानीं शत्रूणां आघातः  
 प्रवृत्त एव इति मत्वा, स्वकीयं धनुः उद्यम्य, हे राजन् !  
 श्रीकृष्णं इदं वाक्यं आह । हे अच्युत ! उभयोः सेनयोः  
 मध्ये मे रथं स्थापय । अहं एतान् योद्धुकामान् व्यवस्थितान्  
 सेनास्थितान् वीरान् निरीक्षे । अस्मिन् रणे मया कैः सह  
 योद्धव्यं इति च द्रष्टुं इच्छामि । दुष्टबुद्धेः दुर्योधनस्य अस्मिन्  
 युद्धे श्रियं चिकीर्षवः एते समागताः वीराः सन्ति । योत्स-  
 मानान् सर्वान् वीरान् अहं अवेक्षे ।

संजय उवाच-हे भारत धृतराष्ट्र ! एवं अर्जुनेन उक्तः  
 कृष्णः उभयोः सेनयोः मध्ये, भीष्मद्रोणसमीपं एव, अन्वेषां  
 सर्वेषां च महीपालानां सन्मुखं, अर्जुनस्य उत्तमं रथं  
 स्थापयित्वा, ' हे पार्थ ! एतान् समवेतान् कुरून् पश्य ;  
 इति उवाच ।

## ५।४ २४

अथ पार्थः अर्जुनः उभयोः सेनयोः मध्ये स्थितान्  
 स्वकीयान् पितृन्, पितामहान्, आचार्यान्, मातुलान्,  
 भ्रातृन्, पुत्रान्, पौत्रान्, सखान्, श्वशुरान्, सुहृदाः, च  
 एव अपश्यत् । स अर्जुनः तान् सर्वान् बन्धून् अवस्थितान्  
 समीक्ष्य, परया कृपया आविष्टः, विषोदन् इदं अब्रवीत् । हे  
 कृष्ण ! इमं स्वजनं युयुत्सुं समुपस्थितं दृष्ट्वा, मम गात्राणि  
 सीदन्ति, मम मुखं च परिशुष्यति, मे शरीरे कम्पः रोमहर्षः  
 च जायते, मम हस्तात् गाण्डीवं धनुः संमते, मम त्वक् च  
 सर्वतः परिदह्यते । अहं इदानीं अत्र अवस्थातुं अपि न शक्नोमि ।  
 मे मनः इदानीं भ्रमति इव इति भाति । हे केशव ! सर्वतः  
 निमित्तानि लक्षणानि विपरीतानि एव पश्यामि । अस्मिन्  
 युद्धे एनं स्वजनं हत्वा, किञ्चिदपि श्रेयः न अनुपश्यामि ।  
 हे कृष्ण ! अहं अस्मिन् युद्धे विजयं न कांक्षे, राज्यं सुखानि  
 च अपि न इच्छामि । हे गोविन्द ! राज्येन नः किं सुखं  
 भवेत् ? भोगैः जीवितेन अपि च कीदृक् सुखं भवेत् ? येषां  
 एतेषां अर्थे नः राज्यं कांक्षितं, भोगाः च अपि कांक्षिताः,  
 सुखानि च हृष्टानि, ते इमे आचार्याः पितरः पुत्राः, तथा  
 च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः, पौत्राः, श्यालाः, तथा

संबन्धिनः, प्राणान् घनानि सुखानि च त्यक्त्वा, अस्मिन् युद्धे अवस्थिताः ।

हे मधुसूदन श्रीकृष्ण ! मां घ्नतः अपि एतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्, अहं हन्तुं न इच्छामि । त्रैलोक्यस्य राज्यस्य-हेतोः अपि एतान् हन्तुं अहं न इच्छामि । किं नु पृथिवीस्थितस्य राज्यस्य हेतो ? हे जनार्दन ! एतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् निहत्य, नः कः आनन्दः स्यात् ? एतान् आवतायिनः हत्वा, अस्मान् पापं एव आश्रयेत् । तस्मात् एतान् स्वबान्धवान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् वधं हन्तुं न योग्याः । हे माधव ! हि स्वजनं हत्वा वयं कथं सुखिनः स्याम ?

यद्यपि लोभेन हतचेतसः एते धृतराष्ट्रस्य पुत्राः कुलस्य क्षयं न पश्यन्ति, मित्रद्रोहे पातकं च अपि न पश्यन्ति, तथापि हे जनार्दन ! कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात् निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ?

कुलस्य क्षये संजाते सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति, उत नष्टे धर्मे अधर्मः कृत्स्नं कुलं अभिभवति । हे कृष्ण ! अधर्मस्य प्रभावात् कुलास्त्रियः प्रदुष्यन्ति, स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरः जायते । संकरः कुलग्नानां कुलस्य नरकाय एव भवति ।

एषां पितरः लुप्त-पिण्डोदक-क्रियाः सन्तः पतन्ति । कुल-

घातकानां एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः शाश्वताः जातिधर्माः  
'कुलधर्माः च उत्साद्यन्ते । हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां  
मनुष्याणां नरके नियतं वासः भवति, इति वयं अनुशुश्रुम ।  
अहो ! वत, महत् पापं कर्तुं वयं व्यवास्थिताः, यत् राज्यस्य  
लोभेन स्वजनं एव हन्तुं वयं उद्यताः ।

यदि शस्त्रपाणयः एते घृतराष्ट्रस्य पुत्राः, अशस्त्रं अप्रती-  
कारं मां रणे हन्युः, तत् मे क्षेमतरं भवेत् ।

संजय उवाच-- रणभूम्यां एवं उक्त्वा, शोकेन उद्विग्न-  
मनाः भूत्वा अर्जुनः सशरं चापं त्यक्त्वा, रथस्य उपस्थे  
उपाविशत् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच-- तथा कृपया आविष्टं अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं  
विपीदन्तं तं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच-- हे अर्जुन ! अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं  
अकीर्तिकरं इदं कश्मलं विषमे अस्मिन् समये, त्वां कुतः  
समुपासितम् ? हे पार्थ ! क्लृब्धं मा गमः स्म । त्वयि वीरे  
न एतत् उपपद्यते । हे परंतम अर्जुन ! इदं क्षुद्रं हृदय-  
दौर्बल्यं त्यक्त्वा, युद्धाय उत्तिष्ठ ।

## पाठ २५

अर्जुन उवाच—हे मधुसूदन ! अहं भीष्मं द्रोणं च युद्धे  
इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ? हे अरिसूदन ! एतौ भीष्मद्रोणौ  
पूजार्हा । हि महानुभावान् गुरुन् न हत्वा, इह लोके भैक्ष्यं  
अपि भोक्तुं श्रेयः । गुरुन् हत्वा तु, इह एव रुधिरैण  
प्रदिग्धान् अर्थकामान् भोगान् भुञ्जीथ ।

आवयोः कतरत् गरीयः ? यत् वा वयं तान् जयेम,  
अथवा ते अस्मान् जयेयुः, एतत् अपि वयं न विद्मः । यान्  
हत्वा न जिजीविमः, ते एव अस्मिन् युद्धे अस्मत्संमुखं  
युद्धार्थं अवस्थिताः । दीनतायाः दोषेण अपहृतस्वमानः, धर्म-  
निश्चये च समूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् निश्चयेन  
श्रेयः स्यात्, तत् मे ब्रूहि । अहं ते शिष्यः । त्वां प्रसन्नं  
मां शाधि । अस्यां पृथिव्यां असत्पत्नं समूढं राज्यं, सुराणां  
च अपि आधिपत्यं अवाप्य, यत् मम इन्द्रियाणां उच्छ्रोपकं  
शोकं अनुपद्यात्, तत् न पश्यामि ।

संजय उवाच— परंतपः गुडाकेशः अर्जुनः एवं हृषी-  
केशं कृष्णं उक्त्वा ' न योत्स्ये ' इति गोविन्दं उक्त्वा  
तूष्णीं बभूव । हे भरतश्रेष्ठ घृतराष्ट्र ! उभयोः सेनयोः  
मध्ये विपीदन्तं अर्जुनं हृषीकेशः प्रहसन् इव इदं वचनं  
अब्रवीत् ।

श्रीभगवान् उवाच— त्वं अशोचनीयान् अन्वशोचः ।  
चेहून प्रज्ञावादान् च भाषसे । पण्डिताः गतासून् अगता-  
सून् च न अनुशोचन्ति ।

अहं पूर्वकाले न आसं इति तु नैव, त्वं अपि पूर्वकाले  
न आसीः इति अपि न, इमे सर्वे राजानः, ये अत्र समा-  
गताः ते, पूर्वकाले नासन् इति अपि नैव । तथा च अतः  
परं भविष्यकाले, वयं सर्वे न भविष्यामः इत्यपि नैव सत्यं  
अस्ति । देहधारिणः अस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं  
जरा भवति, तथैव तस्य देहान्तरप्राप्तिः च भवति एव ।  
अतः तत्र धीरः न मुह्यति ।

इन्द्रियैः सह ये विषयाणां स्पर्शाः भवन्ति, ते शीत-  
उष्ण-सुख-दुःखदाः भवन्ति, एते स्पर्शाः कदा भवन्ति, कदा  
न भवन्ति, अतः ते अनित्याः । हे अर्जुन ! तान् स्पर्शान्  
तितिक्षस्व, सहस्व । हे पुरुपश्रेष्ठ ! यं दुःखे सुखे च सम-  
भावेन वर्तमानं धीरं पुरुषं एते न व्यथयन्ति, स पुरुषः  
अमृतत्वप्राप्तये योग्यः भवति ।

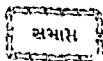
असतः सद्भावः न विद्यते, सतः च अभावः अपि न  
भवति । तत्त्वदर्शिभिः उभयोः एनयोः अन्तिमः निश्चयः  
कृतः । येन इदं सर्वं जगत् विस्तारितं तत् तत्त्वं अग्निनाशि

संग्रामं न करिष्यसि चेत्, ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि । अपि च भूतानि ते अव्यथां अकीर्तिं कथयिष्यन्ति । संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते

महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं संस्यन्ते । येषां च त्वं बहुमतः भूत्वा, लाघवं यास्यति । तव सामर्थ्यं निन्दन्तः तव अहिताः, बहून् अवाच्यान् वादान् वदिष्यन्ति ततः किंनु दुःखतम् ? आसिन् युद्धे हतः स्वर्गं प्राप्स्यसि, जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे, हे अर्जुन ! तस्मात् युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ । सुखदुःखे, लामालाभौ, जयाजयौ समे कृत्वा, ततः युद्धाय युज्यस्व, एवं पापं न अवाप्स्यसि ।

हे पार्थ ! एषा ते सांख्ये बुद्धिः अभिहिता । योगे तु इमां बुद्धिं शृणु । यया बुद्ध्या युक्तः त्वं सर्वं कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।

इह अभिक्रमनाशः नास्ति । अत्र प्रत्ययायः न विद्यते । अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अनुष्ठानं महतः भयात् त्रायते । हे अर्जुन ! इह व्यवसायात्मिका एका एव बुद्धिः फलदायिनी भवति । । व्यवसायिनी अनन्ताः बुद्धयः बहुशाखाः च भवन्ति ।





ભાગ ૮

ૐ

# સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

(સંસ્કૃત ભાષાને ગભ્યામ કરવાનો સુહેલો ઉપાય)

ભાગ આઠમો

— + —

લેખક

પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

— \* ૦ \* —

સંવત્ ૨૦૦૬, શક ૧૮૭૪, ઇ ૨ ૧૬૫૨

— + \* —

સ્વાધ્યાય-મંડળ, પારડી (જિ. સુરત)



# દ્વિતીય, ચતુર્થ અને પ્ષ્ઠ ગણના ક્રિયાપદ.

આગળ થઈ ગયેલા ૭ મા ભાગમાં પ્રથમગણ અને દશમ-ગણના ક્રિયાપદ બનાવવાની વિધિ બતાવી છે એજ ગણ વિશેષ ઉપયોગી ધાતુઓથી પરિપૂર્ણ છે, અને એમાં જ બધાથી વધારે ધાતુઓની સંખ્યા છે. એટલે એ બે ગણ સારી રીતે થઈ જાય તે અર્થાથી પણ વધારે ધાતુ તૈયાર થઈ જાય છે પંડી બાકીના યોગ્ય ધાતુઓ બીજા આઠ ગણોમાંથી તૈયાર કરવાના રહે છે. એમાંથી દ્વિતીય, ચતુર્થ અને પ્ષ્ઠ આ ત્રણ ગણના ધાતુઓના ક્રિયાપદ બનાવવાની વિધિ આ પુસ્તકમાં બતાવવાની છે. આશા છે કે પાઠક એનો સારો અભ્યાસ કરશે.

સુગમતાને માટે આ પુસ્તકમાં પ્રથમ પ્ષ્ઠ ગણ પછી ચતુર્થ ગણ અને અંતમાં દ્વિતીય ગણના ધાતુઓ આપ્યા છે.

સ્વાધ્યાય-મંડળ

‘આનંદાશ્રમ’

પારડી (જિ. સુરત)

લેખક

શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

મુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત મુદ્રણાલય,

‘આનંદાશ્રમ’ પારડી (જિ. સુરત)

# સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ આઠમો

પાઠ ૧

પદ્મ ગણના ધાતુ

આથી પહેલાં ગતાથી દીધું છે કે પ્રથમ ગણના ધાતુઓને પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં “ અ ” લગાડવાનો હોય છે અને દ્વિતીય ગણના ધાતુઓને “ ઙ્ય ” લાગે છે. એજ પ્રમાણે આ પદ્મ ગણના ધાતુઓને “ અ ” લાગે છે, પરંતુ પ્રથમ ગણનો “ અ ” દ્વિતીય સ્વરનો ગુણ કરવાવાળો છે અને ઘણું કરીને આ પદ્મ ગણનો “ અ ” ગુણ નથી કરતો જેમકે—

૧ બુઘ્ ( બલ્હુ ) પ્રથમ ગણ = વોઘતિ, વોઘતઃ, વોઘન્તિ ।

૨ ગુઙ્ ( ગુઙ્ કરવો ) પદ્મ ગણ = ગુઙ્ગતિ, ગુઙ્ગતઃ, ગુઙ્ગન્તિ ।

જે બુઘ્ ધાતુ પદ્મ ગણમાં હોત તો તેનું ‘ વુઙ્ગતિ ’ ધાતુ અને જે ગુઙ્ ધાતુ પ્રથમ ગણમાં હોત તો તેનું ‘ ગોઙ્ગતિ ’ ધાતુ આટલો આ ગણોમાં તફાવત છે. ખાસકરી આ બેઠને ધ્યાનમાં રાખે. પછી પદ્મ ગણના ણાદીના ખીન્તં રૂપો ઘણાં ખરાં પ્રથમ ગણના મર્યાદામાં થાય છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત ગુણ થવો અને ન થવો એ બેઠને વિશેષ પ્રધાન સ્થાન રાખે છે. હવે બુઘ્-ગુઙ્-ઓનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

## चल्' ( चाल् )

१ चल् ( अन्वयतन भाव ) १ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलसि, चलथः, चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलामः ।

२ लिट् ( अनद्यतन परोक्षभूत ) १ चचाल, चेलतुः, चेलुः ।  
२ चेलिथ, चेलथुः, चेल । चचाल, चेलिव, चेलिम ।

३ लुट् ( अनद्यतन भाविष्य ) १ चलिता, चलितारौ, चलितारः ।  
२ चलितासि, चलितास्यः, चलितास्य । ३ चलितासि,  
चलितास्वः, चलितासः ।

४ लृट् ( भाविष्य ) १ चलिष्यति, चलिष्यतः, चलिष्यन्ति ।  
२ चलिष्यासि, चलिष्यथ, चलिष्यथ । ३ चलिष्यामि, चलिष्यावः,  
चलिष्यामः ।

५ लोट् ( अनेन प्रयोगे वेदभां धाय छे )

६ लोट् ( आहार्य ) १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल,  
चलतम्, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।

७ लङ् ( अनद्यतनभूत ) १ अचलत्, अचलताम्, अचलन् ।  
२ अचलः, अचलतम्, अचलत । ३ अचलम्, अचलाव, अचलाम ।

८ लिङ् ( विधिलिङ् ) १ चलेत्, चलेताम्, चलेयुः । २ चले,  
चलेतम्, चलेत । ३ चलयम्, चलेव, चलेम ।

( आशीर्लिङ् ) १ चल्यात्, चल्यास्ताम्, चल्यासु । २ चल्या,  
चल्यास्तम्, चल्यास्त । ३ चल्यासम्, चल्यास्व, चल्यास्म ।

९ लृट् ( भूतकाल ) १ अचालीन्, अचालिष्टाम्, अचालिष्ट ।  
२ अचाली, अचालिष्टम्, अचालिष्ट । ३ अचालिषम्, अचा-  
लिष्व, अचालिष्व ।

१० लङ् ( हेतुहेतुमद्भावात् ) १ अचलिष्यत्, अचलिष्यताम्,  
अचलिष्यन् । २ अचलिष्यः, अचलिष्यन्तम्, अचलिष्यत ।  
३ अचलिष्यम्, अचलिष्याव, अचलिष्याम ।

पाठक आ प्रभाषे पठ गणना धातुभेदा परस्मैपदी इप गणावी  
शक्ये.

### पठ-गण परस्मैपदना धातु.

इप् ( धृञ् कर्त्वी ) इच्छति । इयेप । एपिता, एष्टा । एपिष्यति ।  
उञ्च् ( छेऽधुं ) उञ्चति । उञ्च्ञाञ्चकार । उञ्चिता । उञ्चिष्यति ।  
ऋच् ( स्तुति कर्त्वी ) ऋचति । आनर्च । अर्चिता । अर्चिष्यति ।  
ऋच्छ् ( ऋधुं ) ऋच्छति । आनर्च्छ । ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति ।  
कुच् ( क्ष'कोच कर्त्वी ) कुचति । चुकोच । कुचिता । कुचिष्यति ।  
कुट् ( कुटित धुं ) कुटति । चुकोट । कुटिता । कुटिष्यति ।  
कृन् ( क्षापधुं ) कृन्तति । चकर्त्त । कर्त्विता । कर्त्विष्यति, कर्त्स्यति ।  
कृ ( क्षेधुं ) किरति । चकार । कर्त्विता । कर्त्विष्यति ।  
क्षुर् ( विक्षेपन कर्त्वी ) क्षुरति । चुक्षोर । क्षोरिता । क्षोरिष्यति ।  
गु ( शैथ्य कर्त्वी ) गुवति । जुगाव । गुता । गुप्यति ।  
गुञ् ( शष्प कर्त्वी ) गुञ्जति । जुगोज । गुजिता । गुजिष्यति ।  
गुञ्च् ( अस्पर्ध शष्प कर्त्वी ) गुञ्जति । जुगुञ्च । गुञ्चिता । गुञ्चिष्यति ।  
गुम्फ् ( शुं धुं ) गुम्फति । जुगुम्फ । गुम्फिता । गुम्फिष्यति ।  
गृ ( गणधुं ) गिरति । जगार । गरिता । गरिष्यति ।  
गिलति । जगाल । गालिता । गालिष्यति ।  
घुर् ( शष्प कर्त्वी ) घुरति । जुघोर । घोरिता । घोरिष्यति ।  
घूर्ण ( धुभावधुं ) घूर्णति । जुघूर्ण । घूर्णिता । घूर्णिष्यति ।  
चल् ( आधुं ) चलति । चचाल । चलिता चलिष्यति ।

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं किं इच्छसि ? तौ किं इच्छतः ? ते क्रीडितुं इच्छन्ति । स कदा क्रीडां कर्तुं एषिष्यति ? सर्वे बालकाः धावितुं एषिष्यन्ति किम् ?

२ पण्डिताः परमात्मानं ऋचन्ति । कः एवं देवं आनर्च ? यदि त्वं अर्चिष्यसि तर्हि अद्मरि देवं तथा अर्चिष्यामि ;

३ यथा काष्ठकारः काष्ठं कुन्तति तथा नयं न कुन्तामः । नापितः केशान् कुन्तति ।

४ बालकः बालकेन सह गुञ्जति । तदा एवं कः जुगोञ्ज ? यूयं कदा गुञ्जिष्यथ ? सर्वे पुरुषाः तत्र गुञ्जन्ति ।

५ बालिकाः पुष्पाणां मालाः गुम्फन्ति । मालाकारः उद्यानात् पुष्पाणि आनयति मालां च गुम्फति । त्वं कदा मालां गुम्फिष्यसि ?

६ यंत्रकारः चक्राणि घूर्णति । त्वं किं घूर्णसि ? यदा स घूर्णिष्यति तदा त्वं किं करिष्यसि ?

७ सर्वे मानवाः सायंकाले भ्रमणाय त्रलिष्यन्ति किम् ? बालकाः भ्रमणाय चलन्तु । त्वं अपि भ्रमणाय चर ।

पाठक आ प्रभाषे धातुभ्योना इप जनावी वाक्ये जनावी शक्ये, जने पोतानो अभ्यास वधारी शक्ये. आ प्रभाषे वाक्य जनाववाधी न संस्कृतमां वातथीत करवानो अभ्यास वधी शक्ये छे.

## પાઠ ૨

હવે આ પાઠમાં વચગણ્ય પરસ્મૈયદી ધાતુઓના કેટલાંક રૂપ પાઠકોની સુગમતાને માટે આપવામાં આવે છે.

જુહ = ( જોડવું )

૧ જુહ્ ( વર્તમાન કાલ ) = ૧ જુહતિ, જુહત, જુહન્તિ ।  
૨ જુહસિ, જુહયઃ, જુહથ । ૩ જુહામિ, જુહાવઃ, જુહામઃ ।

તિહ્ = ( તેલ લગાવવું )

૨ હિહ્ = ( અનઘનન-પરોક્ષભૂત ) ૧ તિતેલ, તિતિલતુઃ, તિતિલુઃ । ૨ તિતેલિય, તિતિલયુઃ, તિતિલ । ૩ તિતેલ, તિતિલિવ, તિતિલિમ ।

તૃપ્ = ( તૃપ્ત થવું )

૩ હૃપ્ = ( અનઘનન-ભવિષ્ય ) = ૧ તર્પિતા, તર્પિતારૌ, તર્પિતારઃ । ૨ તર્પિતાસિ, તર્પિતાસ્યઃ, તર્પિતાસ્ય । ૩ તર્પિતાસ્મિ, તર્પિતાસ્વઃ, તર્પિતાસ્મઃ ।

[ મૂચના— આ ધાતુના “ તર્પા, ત્રપા ” એવાં પણ બીજાં રૂપ થાય છે. ]

ત્રુપ્ = ( કાપવું )

૪ હ્રુપ્ = ( ભવિષ્ય ) = ૧ ત્રુટિપ્યતિ, ત્રુટિપ્યતઃ, ત્રુટિપ્યન્તિ ।  
૨ ત્રુટિપ્યાસિ, ત્રુટિપ્યથઃ, ત્રુટિપ્યથ । ૩ ત્રુટિપ્યામિ, ત્રુટિપ્યાવઃ, ત્રુટિપ્યામઃ ।

૫ હ્રુપ્ = ( એનો પ્રયોગ કૃત વેદમાંજ થાય છે. )

ધૂ = ( હલાવવું )

૬ હ્રુપ્ = ( આજ્ઞાર્થ ) = ૧ ધુવતુ, ધુવતામ્, ધુવન્તુ । ૨ ધુવ,

धुवतम्, धुवत । ३ धुवानि, धुवाव, धुवाम ।

• नू = ( स्तुति करणी )

७ लङ् = ( अनद्यतनभूत ) = १ अनुवत्, अनुवताम्, अनुवन् ।  
२ अनुव, अनुवतम्, अनुवत । ३ अनुवम्, अनुवाव, अनुवाम ।

आ ऋभाश्चै पीठ्य धातुभ्योना इय यनायो—

पठ-गण्य परस्मैपदना धातु

चुट् ( छेदयुं ) चुटति । चुचोट । चुटिता । चुटिष्यति ।  
छृत् ( भेदन करणं ) छृति । छृच्छोर । छृतिता । छृतिष्यति ।  
जुड् ( जेडयुं, आंधयुं ) जुडति । जुजोड । जुडिता । जुडिष्यति ।  
तिल् ( तेल लगाययुं ) तिलति । तिलत् । तिलिता । तिलिष्यति ।  
तुट् ( टुटयुं, साइ करणं ) तुटति । तुतोड । तुटिता । तुटिष्यति ।  
तुड् ( तोडयुं ) तुडति । तुतोड । तुडिभा । तुडिष्यति ।  
तृप् ( तृम थयुं ) तृपति । ततपे । तपिता । तपिष्यति ।  
तुट् ( टापयुं ) तुटति । तुतोड । तुटिता । तुटिष्यति ।  
दृम् ( संशय जेडयो ) दृभति । ददभ । दभिता । दभिष्यति ।  
संदृम् ( ,, ,, ) संदृभति । संददभ । संदभिता । संदभिष्यति ।  
धि ( धारण करणं ) धियति । धिधाय । धेता । धेप्यति ।  
धृ ( डलाययुं ) ध्रुवति । ध्रुधाव । ध्रुविता । ध्रुविष्यति ।  
ध्रु ( गति करणी, स्थिर थयुं ) ध्रुवति । ध्रुधाव । ध्रुता । ध्रुप्यति ।  
नृ ( स्तुति करणी ) नुवति । नुनाव । नुविता । नुविष्यति ।  
पिश् ( दीपन करणं ) पिशति । पिपेश । पेशिता । पेशिष्यति ।  
पुण् ( शुभ्रभं करणं ) पुणाति । पुपोण । पोणिता । पोणिष्यति ।  
पुर् ( आगण ययुं ) पुरति । पुरोर । पुरिता । पुरिष्यति ।



पृग् ( भंतुष्ट थयुं ) पृणति । पपर्ण । पर्णिता । पर्णिष्यति ।  
 प्रच्छ् ( पूछुं ) पृच्छति । पप्रच्छ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति ।  
 बृह् ( उद्योग इत्ये ) बृहति । बवर्ह । बर्हिता । बर्हिष्यति ।  
 भुज् ( भुटिल थयुं ) भुजति । बुभोज । भोक्ता । भोक्ष्यति ।  
 मज्ज् ( स्नान इत्ये ) मज्जति । ममज्ज । मंक्ता । मंक्ष्यति ।  
 मृ ( मरयुं ) ममार । मर्ता । मरिष्यति ।

### संस्कृत-वाक्यानि

१ यथा-नापितस्य क्षुरः क्षुरति तथा शूरस्य शस्त्राणि अपि क्षुरन्ति एव । तत्र क्षुरिकाः बालकं क्षुरिष्यन्ति ।

२ त्वं किमर्थं वृक्षं तुडसि ? कः उद्यानस्य वृक्षान् तुतोडिष्ये ? यः वृक्षं तुतोड स कुत्र अस्ति ।

३ स देवान् मनुष्यान् पितॄन् च अन्नेन तर्पिष्यति । यः सदा अन्नादिना देवादीन् तृपति स एव श्रेष्ठो मनुष्यः ।

४ वायुः वनस्थान् वृक्षान् ध्रुवति । त्वं किमर्थं तत् काष्ठं अधुवः ? स एव वस्त्रं ध्रुवतु । त्वं तत् तथा मा ध्रुव ।

५ त्वं अधुना कं नुवसि ? सर्वे मानवाः परमात्मानं नुवन्तु । कः अपि मानवं मा नुवतु ।

६ शृणु स त्वां किंपृच्छति । यूयं पृच्छथ । ते प्रक्ष्यन्ति । यूयं सर्वे अपि प्रश्नान् पृच्छथ ।

७ छात्राः नदीजले मज्जन्ति । ते सर्वे मनुष्याः तस्मिन्

અગાધે જલે મમજ્જુઃ । ત્વં કદા મંક્ષ્યસિ ?

૮ સર્વેઽપિ પ્રાણિનઃ જલેન ઉદરં પૂળન્તિ । ત્વં કદા  
તત્પાત્રં અપૂળઃ ? મેઘઃ જલેન પૃથિવીં પર્ણિષ્યતિ ।

૯ અહં હૃદાનોં તિલામિ । સ શ્વઃ તેલિષ્યતિ । ત્વં કદા  
તેલિષ્યમિ ? ઘદા સર્વે તેલિષ્યન્તિ તદા અહમપિ તેલિષ્યામિ ।

૫ાઠક આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવે અને ધાતુઓના રૂપ બનાવવાને  
અભ્યાસ વધારે. હવે થોડા ધાતુ આપવામાં આવે છે.

પદ્ય ગણ પરસ્મૈયદી ધાતુ

સૃશ્ ( વિચાર કરવો ) સૃશતિ । મમશં । મ્મશાં । મ્મશ્યતિ ।

રુજ્ ( ભ્રમ થવું ) રુજતિ । રુજાં । રુજાં । રુજ્યતિ ।

લિખ્ ( લખવું ) લિખતિ । લિલેખ । લેખિતા । લલિપ્યતિ ।

વિશ્ ( પ્રવેશ કરવો ) વિશતિ । વિવેશ । વેષાં । વેશ્યતિ ।

વ્રશ્ ( છેલન કરવું ) વ્રશ્યતિ । વ્રશ્ય । વ્રશ્યિતા, વ્રશ્યાં ।

વ્રશ્યિત્યતિ, વ્રશ્યતિ ।

શુભ્ ( શોભિત થવું ) શુભતિ । શુશોભ । શોભિતા । શોભિત્યતિ ।

સુર્ ( સૈશ્વર્ય યુક્ત થવું ) સુરતિ । સુપોર । સોરિતા । સોરિત્યતિ ।

સૃ ( પ્રેરણા કરવી ) સૃવતિ । સૃવાવ । સવિતા । સવિત્યતિ ।

સૃજ્ ( ઉત્પન્ન કરવું ) સૃજતિ । સસર્જ । સ્મશાં । સ્મશ્યતિ ।

સ્પૃશ્ ( સ્પર્શ કરવો ) સ્પૃશતિ । પરસ્પૃશ । સ્પ્રશાં । સ્પ્રશ્યતિ ।

સ્ફુટ્ ( વિદ્રશિત થવું ) સ્ફુટતિ । પુસ્ફોટ । સ્ફુટિતા । સ્ફુટિત્યતિ ।

સ્ફુર્ ( ફરકવું ) સ્ફુરતિ । પુસ્ફોર । સ્ફુરિતા । સ્ફુરિત્યતિ ।

સ્ફુલ્ ( હાલવું ) સ્ફુલતિ । પુસ્ફોલ । સ્ફુલિતા । સ્ફુલિત્યતિ ।

હિલ્ ( ,, આવ કરવો ) હિલતિ । જિહેલ । હેલિતા । હેલિત્યતિ ।

७५ डेटलाड लकारेणा इप आपवाभां आवे छे.

विश् = ( प्रवेशे इरवे। )

८ लिङ् (विधिलिङ्) = १ विशेत्, विशेताम्, विशेयुः । २ विशेः, विशेतम्, विशेत । ३ विशेयम्, विशेव, विशेम ॥

( आशीर्लिङ् ) = १ विद्यात्, विद्यास्ताम्, विद्यासुः । २ विद्याः, विद्यास्तम्, विद्यास्त । ३ विद्यासम्, विद्यास्व, विद्यास्म ॥

९ लुङ् ( भूतकाल ) = १ अविक्षत्, अविक्षताम्, अविक्षन् । २ अविक्षः, अविक्षतम्, अविक्षत । ३ अविक्षम्, अविक्षाव, अविक्षाम ॥

१० लृङ् ( हेतुहेतुमद्भावार्थ ) = १ अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यताम्, अवेक्ष्यन् । २ अवेक्ष्यः, अवेक्ष्यतम्, अवेक्ष्यत । ३ अवेक्ष्यम्, अवेक्ष्याव, अवेक्ष्याम ॥

### संस्कृत-वाक्यानि

१ त्वं किं इदानीं मृशसि ? अहं किमपि न मृशामि । त्वं-एव सर्वं मृश । मनुष्याः मृशन्तु । त्वं किं न ग्रक्ष्यसि ?

२ बालकाः स्वगृहे विशन्तु । पक्षिणः तत्र न वेक्ष्यन्ति । त्वं कदा तस्मिन् गृहे वेक्ष्यसि ?

३ अधिकारिणः पत्राणि लिखन्ति । रामः एकं पत्रं लिलेख । यदि त्वं निबन्धं लेखिष्यसि तर्हि अहं नैव लेखिष्यामि ।

वाचन--पाठः ।

१ मालिनाः पुरुषाः तत्र जलं स्पृशन्तु । त्वं तान् रुग्णान् नर्हृस्पृश । अहमेव तं स्पृक्ष्यामि ।

२ नटः तत्र कथं हिलति तत् पश्य । त्वं तथा न हिलसि । कदा त्वं तथा अहिलः यथा स हिलति ।

३ त्वं सर्वानपि वृक्षान् किमर्थं व्रथति ? स कदा वनस्पतीन् व्रथति ? अहं कदापि नैत्र व्रथिष्यामि ।

४ नरपतिः सभायां शुभति । त्वमपि तथा शुभसि यथा स शुभति । अलंकारैः, त्वं शोभिष्यसि ।

५१४क आ आत्माने पाठ्य अनापी पोतानो आत्माने वधादे

पठ गच्छ आत्मानेपठना धातु

पठ गच्छना परस्मैपदी धातुओंना रूप अनाववाणी विधि पूर्व पाठोभा ५१४केअये लेख छे दुये आत्मानेपदी धातुओंनी विधि अहि अताववां आवे छे—

' कु ' = ( शकृ कश्चेत् )

१ कृ ( वर्तमानकाल ) = १ कुवते, कुवते, कुवन्ते । २ कुवसे, कुवसे, कुवसे । ३ कुवे, कुवावहे, कुवामहे ॥

‘ जुप् ’ = ( श्लेषन कर्तु )

२ लिट् ( अनद्यतन-भूतकाल ) = १ जुजुपे, जुजुपाते, जुजुपिरे ।  
२ जुजुपिसे, जुजुपाथे, जुजुपिध्वे । ३ जुजुपे, जुजुपिवहे, जुजुपिमहे ॥

‘ आ-हृ ’ = ( आहृ कर्तु )

३ लुट् ( अनद्यतन-भविष्य ) १ आदता, आदतां, आदतार ।  
२ आदतासे, आदतासाथे आदताध्वे । ३ आदताहे, आदता-  
स्वहे, आदतारमहे ।

‘ धृ ’ = ( श्लेषु )

४ लृट् ( भविष्यकाल ) = १ धरिष्यते, धरिष्येते, धरिष्यन्ते ।  
२ धरिष्यसे, धरिष्येथे, धरिष्यन्वे । ३ धरिष्ये, धरिष्यावहे,  
धरिष्यामहे ॥

‘ लृञ् ’ = ( लृञ् कर्तु, शरभावु )

५ लोट् ( आज्ञार्थ ) = १ लृञ्जताम्, लृञ्जेताम्, लृञ्जन्ताम् ।  
२ लृञ्जव, लृञ्जेथाम्, लृञ्जन्वम् । ३ लृञ्जे, लृञ्जावहे,  
लृञ्जामहे ॥

पाठक आ प्रभाषे नीचे आपेवा धातुना इय गनाये.

पष्ठ गणु आत्मनेपदना धातु

कु ( गण् कर्तु ) कुवते । कुकुवे । कुविता । कुविष्यते ।  
जुप् ( प्रीति कर्तु ) जुपते । जुजुपे । जोपिता । जोपिष्यते ।  
आहृ ( आहृ कर्तु ) आद्रियते । आद्रे । आदता । आदरिष्यते ।  
धृ ( श्लेषु ) धियते । ध्ये । धता । धरिष्यते ।  
सृ ( प्राण त्याग कर्तु ) म्रियते ।  
लृञ् ( लृञ् कर्तु, शरभावु ) लृञ्जते । लृञ्जे । लृञ्जता ।  
लृञ्जिष्यते ।

( સૂચના— “ મૃ ” ધાતુના કેટલાક રૂપ પરસ્મૈપદના સરખા અને કેટલાંક આત્મનેપદના સરખાં થાય છે. )

આ ધાતુઓના રૂપોનો ઉપયોગ કરીને સંસ્કૃત વાક્યો બનાવો—

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ કઃ અત્ર કુવતે ? તે કિમર્થે કુવન્તે । ત્વં કિં ન તથા કુવસે યથા સ કુવતે । વયં ન કુવામહે ।

૨ ત્વં કિં જોષિષ્યસે ? આર્ધાં જુષાવહે, વયમપિ જુષામહે । તે જોષિતારઃ ।

૩ છાત્રાઃ ગુરું આદરિષ્યન્તે । કૌ છાત્રૌ ગુરું ન આદરિષ્યેતે ? ત્વં રાજાનં કિં ન આદરિષ્યસે ?

૪ સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ લજ્જન્તે । ત્વં એવં કિમર્થં લજ્જસે ? કઃ અપિ પુરુષઃ એવં ન લજ્જતે ।

૫ પ્રાણિનઃ મ્રિયન્તે । માનવાઃ અપિ મ્રિયન્તે । કથં યોગી શીઘ્રં ન મ્રિયતે ?

આ પ્રમાણે ધાતુઓનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

### પદ્મ ગણુના ઉભયપદી ધાતુ

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ બંને પ્રકારે અર્થાત્ પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી ધાતુઓનાં રૂપોના સરખા થાય છે.

‘ કૃપ્ ’ = ( હળ ચલાવવું, ખેડવું )

૧ લટ્ ( વર્તમાન કાલ ) પરસ્મૈપદ = ૧ કૃપતિ, કૃપતઃ, કૃપન્તિ । ૨ કૃપસિ, કૃપયઃ, કૃપથ । ૩ કૃપામિ, કૃપાવઃ, કૃપામઃ ।

आत्मनेपद = १ कृपते, कृपेते, कृपन्ते । २ कृपसे, कृपेधे, कृपध्वे । ३ कृपे, कृपावहे, कृपामहे ॥

‘क्षिप्’ = ( क्क्षिप् )

२ लङ् (अनद्यतनभूत) परस्मैपद = १ अक्षिपत्, अक्षिपताम्, अक्षिपन् । २ अक्षिपः, अक्षिपतम्, अक्षिपत । ३ अक्षिपम्, अक्षिपाव, अक्षिपाम ॥

आत्मनेपद = अक्षिपत्, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २ अक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ॥

‘तुद्’ = ( दुःभी थुं )

३ लोट् (आज्ञार्थ) परस्मैपद = १ तुदत्, तुदताम्, तुदन्तु । २ तुद, तुदतम्, तुदत । ३ तुदानि, तुदाव, तुदाम ॥

आत्मनेपद = १ तुदताम्, तुदेताम्, तुदन्ताम् । २ तुदस्व, तुदेथाम्, तुदध्वम् । ३ तुदे, तुदावहे, तुदामहे ॥

‘मुञ्’ = ( छोड्युं )

८ विधिलिङ् (विध्यर्थ) परस्मैपद = १ मुञ्चेत्, मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः । २ मुञ्चेः, मुञ्चेतम्, मुञ्चेत । ३ मुञ्चेयम्, मुञ्चेव, मुञ्चेम ॥

आत्मनेपद = १ मुञ्चेत्, मुञ्चेयाताम्, मुञ्चेरन् । २ मुञ्चेयाः, मुञ्चेयाथाम्, मुञ्चेध्वम् । ३ मुञ्चेय, मुञ्चेवहि, मुञ्चेमहि ॥

इये पष्ठगण उभयपदी धातु लुभेः—

पष्ठ गणना उभयपदी धातु

कृर् ( इण् यत्नायुं, जेड्युं ) कृपति ते । चकृष, चकृपे । क्रया, कर्षा । कर्षति-ते । क्रस्यति-ते ।

- क्षिप् ( ईड्युं ) क्षिपति ते । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति-ते ।  
 तुद् ( दुःभी ध्रु ) तुदति-ते । तुतोद, तुतुदे । तोत्ता । तोत्स्यति-ते ।  
 दिश् ( आभा इरवी ) दिशति-ते । दिदेश, दिदिशे । देष्टा ।  
 देक्ष्यति-ते ।  
 नुद् ( प्रेरुषा इरवी ) नुदति-ते । नुनोद, नुनुदे । नोत्ता । नोत्स्यति-ते ।  
 भ्रस्ज् ( शैक्यु ) भ्रज्जति-ते । बभ्रज्ज, बभर्ज । भर्षा । भ्रक्ष्यति-ते ।  
 मिल् ( भेण इरवो, भण्युं ) मिलति-ते । मिमेल, मिमिले ।  
 मेलिता । मेलिष्यति-ते ।  
 मुच् ( छोड्युं ) मुञ्चति-ते । मुमोच, मुमुचे । मोक्ता । मोक्ष्यति-ते ।  
 लिप् ( विप्युं ) लिम्पति-ते । लिलिप-लिलिपे । लेप्ता ।  
 लेप्स्यति-ते ।  
 विद् ( प्राप् य्युं ) विन्दति-ते । विवेद, विविदे । वेत्ता, वेदिता ।  
 वेत्स्यति-ते, वेदिष्यति-ते ।  
 सिच् ( सिच्यन् इर्युं, छांट्युं ) सिंचति-ते । सिपेच, सिपिचे ।  
 सेक्ता । सेक्ष्यति-ते ।

आ धातुभ्योना ३५ यनावीने ऋकयोभां य्येने उभयोऽ ३३.

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कृपाशलाः भूमिं कृपन्ति । ते भूमिं कदा कक्ष्णन्ते ।  
 प्रथमं राजा भूमिं कृपते, पश्चात् प्रजाजनाः कृपन्ते ।

२ सः वस्त्रं कृपे क्षिपति । अहं मम वस्त्रं तत्र न  
 अक्षिपम् । तौ तत्र किं क्षेप्स्येते ?

३ तस्य भृत्यः तुदति । सः अतुदत् । तौ न अतुदेताम् ।  
 स तत्र तोत्स्यति किम् ?



४ रामः लक्ष्मणं दिदेश । स त्वां कदा देख्यति ? अहं तं न अदिशम् । स एव सर्वान् दिशतु ।

५ स धान्यं भृञ्जते । स न बभर्जे । अहं एव चणकान् अक्ष्यामि । त्वं अक्ष्यासि किम् ?

६ सः अद्य तं मिलति । न स गतमासे एव मिमेल । त्वं कदा मेलिष्यसि ? सः न अमिलत् ।

७ स इदानीं जलं मुञ्चति । मेघाः आकाशात् जलं मुञ्चन्ति । त्वं तं पशुं कदा मोक्ष्यसि ?

८ त्वं स्वकीयं गृहं कदा लेप्स्यसे ? अहं तत्स्थानं न लिम्पामि । स एव लिम्पतु ।

९ मनुष्यः ध्यानेन सुखं विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यम् । विद्यया विन्दतेऽमृतम् ।

१० स उद्याने वृक्षेभ्यः जलं सिञ्चति । त्वमपि तथैव जलं सिञ्चस्व । वद, त्वं कदा जलं सेक्ष्यसे ?

पाठक आ प्रभाष्टौ वाक्ये जनाववानो अक्ष्यामि करे. अङ्घ्रि पष्ट गणुना धातुओनुं प्रकरषु समास थयुं. हुवे आगण अतुर्थं गणुना धातुओनो विचार करवामां आवशे.

## ५१४ ४

## रामायणम् ।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरमंगस्याश्रमं जग्मुः । स तु तपोधनो रामं दृष्ट्वावाच “ हे नरव्याघ्र रामचंद्र ! तवागमनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा, त्वामतिथिमदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गच्छामि, इति निश्चयो मया कृतः । अतस्त्वां द्रष्टुकाम एवाहं स्थितोऽत्र । ”

इत्युक्त्वा रामं संपूज्य, तस्यातिथ्यं कृत्वा स्वयमचिरादेवामिं प्रविवेश ।

ततो बहवस्तापसा राममभिगम्योचुः “ महानयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो राक्षसैरनायवद्वन्द्यते । अतोऽस्माकं त्वमेव नाथः । एहि पश्य । धीरै राक्षसैर्महतु कंदनं कृतम् । एवं तपस्विनां दुःखं न वयं मृष्यामः । त्वां च वयं सर्वेऽपि रक्षणार्थं समुपस्थिताः । ”

तापसानां वचनं श्रुत्वा राम उवाच— “ भो भो विप्राः ! मम धनवासो भवतां दुःखनिनाशाय तथा च भवतां रक्षणार्थैवास्ति । अतो भवद्भिर्मयं न कर्तव्यम् । अहं शीघ्रमेव सर्वान् राक्षसान् नाशयिष्यामि । ” इति ।

ततः सीतारामलक्ष्मणास्तैः सर्वैरपि द्विजैः सह ऋषेः

सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जग्मुः । अग्रतो रामो मध्ये सीता पृष्ठतो  
घनुष्पाणिर्लक्ष्मणश्चेति क्रमेण ते सर्वेषां तपस्विनामाश्र-  
माञ्जग्मुः । तत उर्ध्वं रामोऽगस्त्याश्रमं सीतया लक्ष्मणेन  
च सह गतः ।

किञ्चिद् दूरं गत्वा रामोऽगस्त्याश्रमं ददर्श । तत्र गत्वा  
महाबाहू रामः सूर्यसममगस्त्यं मुनिं दृष्ट्वा, तं मुनिमभिवाद्य  
तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्यौ ।

मुनिश्रेष्ठोऽगस्त्यो राममुवाच- “ भवान् मम पूज्योऽ-  
तिथिर्मान्यश्च । ममाश्रमे विश्वकर्मणा निर्मितं हेमवज्रविभूषितं  
दिव्यं चापं विद्यते ब्रह्मणा दत्ताश्च शरोचमा अत्र सन्ति ।  
अक्षयसायकौ तूणीरौ च । रजतकोशश्च असिरस्ति । हे राम !  
तव जयाय एतान् प्रतिगृह्णीष्य । तत्सर्वं श्रेष्ठमायुधजातं  
रामाय दत्त्वाऽगस्त्यो रामं पुनरब्रवीत् । इतो द्वियोजनादूर्ध्वं  
पञ्चवटीति विध्रुतो देशः । तत्र गत्वा स्वकीयं आश्रमं कुरु ।  
स एव प्रदेशो यत्र त्वया अत ऊर्ध्वं वस्तव्यम् ।

अथैवं पञ्चवटीं गच्छन् रघुनन्दनो महाकायं भीमपराक्रमं  
गृध्रं दृष्टवान् । तं गृध्रं दृष्ट्वा तौ महाभागी रामलक्ष्मणौ तं  
राक्षसं मेनाते “ को भवान् ” इति पृष्टस्तु स गृध्र उवाच-  
“ वत्स राम ! ममात्मनः पितुर्धस्यं विद्धि । ” इति ।  
पूजापित्वा पितृसखं गृध्रं राघवस्तस्य कुलं नाम च पप्रच्छ ।

स आचक्षे । प्रजापतेर्दक्षस्य पटिर्दुहितरः । तासां अष्टौ  
 कश्यपः प्रतिजग्राह । तासु ताम्रायाः शुकी नाम्नी एकतमा  
 कन्यका बभूव । तस्याः पौत्री विनतानाम्न्यासीत् । विनतायाः  
 पुत्रमोर्गरुडारुणयोर्मध्येऽरुणादहं जातः । जटायुरिति मे  
 नाम । संपातिथ्य ममाग्रजः । सोऽहं यदीच्छसि ते सहायको  
 भविष्यामि । सलक्ष्मणे त्वयि बहिर्घातेऽहं सीतां रक्षिष्ये ।  
 इति । एवं जटायुपा कथितं वृत्तान्तं रामः शुश्राव । श्रुत्वा  
 च तं पितुर्मित्रं ज्ञान्वा पूजयामास ।

ततस्तेन पक्षिणा सार्धं पञ्चवटीं गत्वा रामलक्ष्मणौ रम्ये  
 गोदावरी-प्रदेशे यथा कथितमगस्त्येन तथाऽऽश्रमं चक्रतुः ।  
 बहुफले तस्मिन्प्रदेशे सह सीतया रामलक्ष्मणौ सुखेन  
 कञ्चित्कालं न्यवसताम् ।

अथ कदाचिद् दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा  
 देवतोपमं रामं विलोक्य तत्रागता । तं रामं दृष्ट्वा सा  
 राक्षसी काममोहिता बभूव । तां दृष्ट्वा रामोऽपि स्मित-  
 पूर्वमब्रवीत् । 'कृतदारोऽस्मि । इयं मम दायिता भार्यासीत् ।  
 अतो मम भ्रातरं भज ।' एतच्छ्रुत्वा रामं विस्मृत्य राक्षसी  
 लक्ष्मणं प्राप्ता । तामागतां लक्ष्मणोऽब्रवीत् । 'कथं दासस्य  
 मे भार्या भूत्वा त्वं दासी भवितुमिच्छसि ? परवशोऽहम् ।  
 मम भ्राता राम एव त्वां योग्यः भविष्यति । गच्छ तं प्रति ।'

सा पुनः रामं गत्वोवाच । ' एवं भूतां ते मानुषीं भार्यां  
मक्षयिष्यामि । निःसपत्ना भूत्वा त्वया सह चरिष्यामि ! '   
तच्छ्रुत्वा कुपितो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । ' अनार्यैः सहायैः  
कथंचनैवं परिहासो नैव कार्यः । अलं परिहासेन । '

लक्ष्मणस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गमुद्धृत्य तस्याः शूर्पणखाया  
कर्णनासिके चिच्छेद । सा तु शूर्पणखा तदा विस्वरं विनद्य  
यथागतं वनं प्रदुद्राव । सा ततो रुधिरं विक्षरन्ती घोरदर्शना  
शूर्पणखा भ्रातुः खरस्य स्थानं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं शशंस ।

एवंविधां भगिनीं शूर्पणखां दृष्ट्वा खरः खरतरं वाचं  
स्वभ्रातरं दूषणनामानमुवाच । ' हे भ्रातः ! चित्तानुवर्तिनां  
मम राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि सज्जीकुरु इति । ' एवं  
ब्रुवाणस्य तस्यैवं दूषण आचक्षे । ' युक्तो महारथः  
सदश्वैः । ' निर्यातानि च घोराणां राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि ।

तानागतान् राक्षसान् रामो ददर्श । रामोऽपि चापमुद्यम्य  
ज्याघोषेण दिशः पूरयन् तत्रैव सज्जीभूत्वा स्थितः । क्रुद्धा  
निशाचरा रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त । रामस्य शरा  
अपि राक्षसानां प्राणानाददुः । क्रमेणैकेनैव शरेण रामेण  
राक्षसानां चतुर्दश-सहस्राणि हतानि ।

राक्षसानां वधादूर्ध्वं रामस्तत्रैव सीतया सह लक्ष्मणेन च  
सह उवास ।

## શબ્દાર્થ

નરવ્યાગ્રઃ = મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ.	પિતૃસસ્રઃ = પિતાના મિત્ર.
ધનુષ્પાણિઃ = જેણે હાથમાં ધનુષ લીધું છે.	પ્રતિજગ્રાહ = સ્વીકાર કરી.
કૃતાંજલિઃ = હાથ જોડીને.	પૌત્રી = પુત્રીની પુત્રી.
હેમવજ્રવિભૂષિતઃ = સુવર્ણ અને વજ્રથી સુશોભિત.	ન્યવસતામ્ = વાસ કર્યો.
અક્ષયસાયકઃ = જેમાંથી બાણ ખૂટતાં નથી.	કૃતદારઃ = જેણે લગ્ન કર્યાં છે.
રજતકોશઃ = ચાંદીની મ્યાન જેમાં તલવાર રહે છે.	દયિતા = પ્રિયા.
આયુષ્જાતમ્ = શસ્ત્રોનો સમૂહ.	પરવશઃ = પરતંત્ર.
દ્વિયોજનમ્ = બે જોડન.	કચંચન = કાઠ પણ મકારે.
વયસ્યઃ = મિત્ર..	બલં = બલ.
	વિસ્વરં = બેમુર.
	સ્વરતરં = વધારે મહોર.
	નિર્યાત = ગયેલા.
	સજ્જીભૂતઃ = તૈયાર.
	આદદુઃ = લીધું.

## પાઠ ૫

ચતુર્થગણના પરસ્મૈપદી ધાતુ

જે પ્રમાણે 'પ્રયમ' ગણના ધાતુઓને " અ ", દશમ ગણના ધાતુઓને ' અય ' અને પષ્ટ ગણના ધાતુઓને " અ " લાગે છે તે પ્રમાણે ચતુર્થ ગણના ધાતુઓને " ય " લાગે છે. ઉદાહરણ જુઓ—

૧ પ્રયમગણ = વદ્ + અ + તિ = વદતિ ।

૨ દશમગણ = ભક્ષ્ + અય + તિ = ભક્ષયતિ ।

૩ પષ્ટ ગણ = વિશ્ + અ + તિ = વિશતિ ।

૪ ચતુર્થગણ = ક્રુઘ્ + ય + તિ = ક્રુઘ્યતિ ।

પાઠક આ ચિન્હોને યાદ રાખે, આ ગણચિન્હ છે. એનું નામ વિકરણ છે. હવે ચતુર્થ ગણના રૂપોનો વિધિ ખતાવવામાં આવે છે. પાઠક સમજી ગયા હશે કે " તિ " ની પહેલાં " ય " વધારે લાગે છે. બાકી બીજી પ્રયમ ગણના સરખું જ થાય છે.

ચતુર્થગણ પરસ્મૈપદી ધાતુ

' અસ્ ' = ( ફેકેવું )

૧ લટ્ ( વર્તમાન કાલ ) = ૧ અસ્યતિ, અસ્યતઃ, અસ્યન્તિ ।

૨ અસ્યસિ, અસ્યથઃ, અસ્યથ । ૩ અસ્યામિ, અસ્યાવ, અસ્યામઃ ॥

' ક્રુઘ્ ' = ( ક્રોધ કરવો, ગુસ્સો કરવો )

૨ લિટ્ ( અન્યતન પરોક્ષભૂત ) = ૧ ક્રુક્રોધ, ક્રુક્રુઘતુઃ, ક્રુક્રુઘુઃ । ૨ ક્રુક્રોધિથ, ક્રુક્રુઘથુઃ, ક્રુક્રુઘ । ૩ ક્રુક્રોધ, ક્રુક્રુઘિવ, ક્રુક્રુઘિમ ॥

‘ कल्म् ’ = ( थाङ्शु )

- ३ लुट् ( अनद्यतन भविष्य ) = १ कल्मिता, कल्मितारौ,  
कल्मितारः । २ कल्मितासि, कल्मितास्वः, कल्मितास्य ।  
३ कल्मितासि, कल्मितास्वः, कल्मितासः ॥

‘ क्रुष् ’ = ( डोष् ड२वे )

- ४ लट् ( भविष्यकाल ) = १ क्रोधिष्यति, क्रोधिष्यतः  
क्रोधिष्यन्ति । २ क्रोधिष्यासि, क्रोधिष्यथः, क्रोधिष्यथ ।  
३ क्रोधिष्यामि, क्रोधिष्यावः, क्रोधिष्यामः ॥

५ लेट् नोः प्रयोग लापाभां नङि, इङ्ग वेदभां थाय छे.

‘ कुप् ’ = ( डोष् ड२वे )

- ६ लोट् ( आज्ञार्थ ) = १ कुप्यतु, कुप्यताम्, कुप्यन्तु ।  
२ कुप्य, कुप्यतम्, कुप्यत । ३ कुप्यानि, कुप्याव, कुप्याम ॥

- ७ लङ् ( अनद्यतन भूत ) = १ अकुप्यन्, अकुप्यताम्,  
अकुप्यन् । २ अकुप्यः, अकुप्यतम्, अकुप्यत । ३ अकुप्यम्,  
अकुप्याव, अकुप्याम ॥

- ८ लिङ् ( विधिलिङ् ) = १ कुप्येत, कुप्येताम्, कुप्येयुः ।  
२ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत । ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम ॥

- ( आशीर्लिङ् ) = १ कुप्यात्, कुप्यास्ताम्, कुप्यासुः ।  
२ कुप्याः, कुप्यास्तम्, कुप्यास्त । ३ कुप्यासम्, कुप्यास्व,  
कुप्यास्म ॥

- ९ लुङ् = ( भूतकाल ) = १ अकुपन्, अकुपताम्,  
अकुपन् । २ अकुपः, अकुपतम्, अकुपत । ३ अकुपम्, अकुपाव,  
अकुपाम ॥



१० लृङ् = हेतुहेतुमद्भावार्थः = १ अकोपिप्यत्, अकोपिप्यताम्,  
 अकोपिप्यन् । २ अकोपिप्यः, अकोपिप्यतम्, अकोपिप्यत ।  
 ३ अकोपिप्यम्, अकोपिप्याव, अकोपिप्याम ॥

आ प्रभाहो नीचे लजेला धातुशोना ३५ णावावे.

### चतुर्थगण परस्मैपद धातु

अस् = ( ईडु ) । अस्यति । आस । असिता । असिप्यति ।

ऋष् = ( सम्भृद्ध धुं ) ऋध्यति । आनर्ध । अर्धिता ।  
 अर्धिप्यति ।

कुप् = ( क्रोध डरयो ) कृप्यति । चुकोप । कोपिता ।  
 कोपिप्यति ।

कृश् = ( अशक्त धुं ) कृश्यति । चकृश । कर्शिता ।  
 कर्शिप्यति ।

कुब् = ( शुस्त्रो डरयो ) कुब्ध्यति । चुक्रोध । क्रोद्धा । कोत्स्यति ।

कलम् = ( धाडी लुं ) कलाम्यति । चकलाम । कलामिता ।  
 कलामिप्यति ।

किल्द् = ( लीलाधुं ) किल्द्यति । चिक्लेद् । क्लेत्ता, क्लेदिता ।  
 क्लेत्स्यति, क्लेदिप्यति ।

क्षम् = ( सहन डरधुं ) क्षाम्यति । चक्षाम । क्षामिता, क्षन्ता ।  
 क्षामिप्यति, क्षंस्यति ।

क्षिप् = ( ईडु ) क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्यति ।

क्षुष् = ( लृप् लोपी ) क्षुष्यति । चुक्षोष । क्षोद्धा ।  
 क्षोत्स्यति ।

३ लोट् = ( आहार्य ) = १ तृप्यतु, तृप्यताम्, तृप्यन्तु ।  
२ तृप्य, तृप्यतम्, तृप्यत । ३ तृप्यानि, तृप्याव, तृप्याम ।

४ लिङ् ( विधिलिङ् ) = १ तृप्येन्, तृप्येताम्, तृप्येयुः ।  
२ तृप्ये, तृप्येतम्, तृप्येत । ३ तृप्येयम्, तृप्येव, तृप्येम ।

( आशीर्लिङ् ) = १ तृप्यान्, तृप्यास्ताम्, तृप्यासुः । २  
तृप्याः, तृप्यास्तम्, तृप्यास्ति । ३ तृप्यासम्, तृप्यास्व, तृप्यास ॥

‘ त्रस् ’ ( त्रास पाभ्युं )

५ लृट् ( भविष्यकाल ) = १ त्रसिष्यति, त्रसिष्यत, त्रसिष्यन्ति ।  
२ त्रसिष्यासि, त्रसिष्यथः, त्रसिष्यथ । ३ त्रसिष्यामि, त्रसिष्यावः,  
त्रसिष्यामः ॥

‘ नृत् ’ ( नाश्च्यु )

६ लिट् = ( अनद्यतन परोक्षभूत ) = ननर्त, ननृततुः,  
ननृतुः । १ ननर्तथ, ननृतथु, ननृत । ३ ननर्त, ननृतिव, ननृतिम ॥

आ प्रभाषे नीचे आपेक्षा धातुषोना ३५ षनापी शब्धे—

चतुर्थे गण्य परस्मैपदना धातुः

तृप् ( तृप्त थ्युं ) तृप्यति । तर्प । तर्पिता, तर्प्ता । तर्पिष्यति ।  
तर्प्यति ।

त्रस् ( त्रास पाभ्युं ) त्रस्यति । तत्रास । त्रसिता । त्रसिष्यति ।

तृप् ( त्रस लागपी ) तृप्यति । तर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

दम् ( दश थ्युं ) दाम्यति । ददाम । दमिना । दमिष्यति ।

दस् ( नाश् थ्युं ) दस्यति । ददास । दसिता । दसिष्यति ।

दिष् ( डीश इश्वी ) दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।

दुष् ( दुषित धवुं ) दुष्यति । दुदोष । दोष्टा । दोक्ष्यति ।  
 दृष् ( गर्व करवे ) दृष्यति । ददर्प । दर्पिता, दर्सा, द्रप्ता ।  
 दार्पिष्यति, दप्स्यति, द्रस्यति ।

दो ( दुकडा करवा ) द्यति । ददौ । दाता । दास्यति ।  
 द्रुह् ( द्वेष करवे ) द्रुह्यति । दद्रोह । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा ।  
 द्रोहिष्यति, द्रोक्ष्यति ।

नश् ( नाश पाभवुं ) नश्यति । ननाश । नशिता, नंष्टा ।  
 नशिष्यति, नंक्ष्यति ।

नृत् ( नाचधुं ) नृत्यति । ननर्त । नर्तिता । नर्तिष्यति, नत्स्यति ।  
 पुप् ( पुष्ट धवुं ) पुष्यति । पुपोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।

भ्रम् ( लभावधुं ) भ्राम्यति । बभ्राम । भ्रमिता । भ्रमिष्यति ।  
 भ्रंश् ( पडधुं ) भ्रश्यति । बभ्रंश । भ्रंशिता । भ्रंशिष्यति ।

मद् ( दुर्ध पाभवुं ) माद्यति । ममाद् । मदिता । मदिष्यति ।  
 मिद् ( प्रीति करवी ) मेद्यति । मिमेद् । मेदिता । मेदिष्यति ।

मुह् ( भूर्धित धवुं ) मुह्यति । मुमोह । मोहिता । मोहिष्यति ।  
 मृग् ( शोधधुं, शिकार करवे ) मृग्यनि । ममर्ग । मर्गिता  
 मर्गिष्यति ।

मृष् ( सहन करवुं ) मृष्यति । ममर्ष । मर्षिता । मर्षिष्यति ।  
 यस् ( प्रयत्न करवे ) यस्यति । ययास । यसिता । यसिष्यति ।

राष् ( वधधुं ) राष्यति । रराध । राद्धा । रात्स्यति ।  
 रिप् ( नाश पाभवुं ) रिष्यति । रिरेप । रेपिता । रेपिष्यति ।

रुप् ( छिन्ना करवी ) रुष्यति । रुरोप । रोपिता, रोष्टा । रोपिष्यति ।  
 लुप् ( भ्रान्त धवुं ) लुष्यति । लुलोप । लोपिता । लोपिष्यति ।

लुम् ( लोभ करणे ) लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता, लोब्धा ।  
लोभिष्यति ।

व्यध् ( विधुं ) विध्यति । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति ।

व्रीड् ( शरभायुं ) व्रीड्यति । विव्रीड । व्रीडिता । व्रीडिष्यति ।

शम् ( शांतं थुं ) शाम्यति । शशाम । शमिता । शमिष्यति ।

शुब् ( शुद्धं थुं ) शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । शोत्स्यति ।

शुप् ( सुखायुं ) शुष्यति । शुशोप । शोष्टा । शोक्ष्यति ।

शो ( पारीड करुं ) श्यति । शशौ । शात्ता । शास्यति ।

श्रम् ( धाक्युं, श्रम करणे ) श्राम्यति । शश्राम । श्रमिता ।

श्रमिष्यति ।

श्लिप् ( लेट्युं ) श्लिष्यति । शिश्लेप । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ।

श्लिब् ( धूंक्युं ) श्लिष्यति । शिश्लेव । श्लेविता । श्लेविष्यति ।

सह् ( वृत्तं थुं ) सहाति । ससाह । सहिता । सहिष्यति ।

सिध् ( सिद्धं थुं ) सिध्यति । सिपेध । सेद्धा । सेत्स्यति ।

सीब् ( सीव्युं ) सीव्यति । सिपेव । सेविता । सेविष्यति ।

स्निह् ( स्नेह करणे ) स्निह्यति । सिष्णेह । स्नेहिता ।

स्नेहिष्यति ।

स्विद् ( परसीना-आवणे ) स्विद्यति । सिष्वेद । स्वेत्ता ।

स्वेत्स्यति ।

हृप् ( भुश थुं ) हृष्यति । जहर्ष । हर्षिता । हर्षिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ कथां श्रुत्वा श्रुत्वा अहं न वृष्यामि । स त्वां नैव  
तर्पिष्यति । परशुरामस्य पितरः तत्पुः । देवाः वृष्यन्तु ।

२ राक्षसाः अनेन कारणेन व्रस्यन्ति । के एवं न

त्रसिष्यन्ति ? भवन्तः किमर्थं त्रसन्ति ? यूयं सर्वे अपि  
मा त्रस्यत ।

३ सर्वे बालका इदानीं दीव्यन्ति । यूयं कदा देविष्यथ ?  
वयं अद्य नैव देविष्यामः । स मा दीव्यतु । अक्षैर्मा दीव्यः ।

४ शत्रवः द्रुह्यन्ति, ते सर्वे द्रुह्यन्तु, किन्तु अहं कदापि  
नैव द्रुह्यामि । त्वमपि द्रोहिष्यसि किम् ?

५ सर्वे प्राणिनः नश्यन्ति, सर्वं जगत् नश्यति । अपि  
तु आत्मा नैव नश्यति ।

६ नटा नृत्यान्ति । बालका नाट्यशालायां नृत्यन्तु,  
परन्तु ते अन्यत्र न नृत्येयुः । अहं गृहे एव नर्तिष्यामि ।

७ पुरुषः अग्नेन पुष्यति । शरीरं अग्नेन विना न पुष्यति ।  
त्वं कथं पोक्ष्यसि । स रसेन पुष्यतु ।

८ राजा राज्यात् भ्रश्यति । तारकाः आकाशाद् भ्रश्यान्ति ।  
भृत्यः प्रासादात् भ्रश्यति । त्वं तस्मात् स्थानान्मा भ्रश्य ।

९ त्वं लुभ्यसि । अहं कदापि नैव लुभ्यामि । मूर्खाः  
लुभ्यन्तु । ज्ञानिनः मा लुभ्यन्तु ।

१० शरीराणि जलेन शुष्यन्ति । मनः सत्येन शुष्यति ।  
ज्ञानेन बुद्धिः शुष्यति । तपसा आत्मा शुष्यतु ।

११ यत् त्वया प्रतिपादितं तत् कथं सिध्यति ? त्वं  
स्वसिद्धान्तं सेत्स्यासि किम् ?

१२ नराः विजयेन हृष्यन्ति । सर्वेऽपि घनप्राप्त्या  
हर्षिष्यन्ति । पुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा मातापितरौ हृष्यतः ।



### पाठ ७

ये धातुभ्योना इय नीचि भताल्या प्रभाते धाय छे  
चतुर्थ गणु आत्मनेपदी धातु.

‘ क्लिप् ’ ( क्लेशः भोगवयो )

१ लट् ( वर्तमानकाल ) = १ क्लिश्यते, क्लिश्येते, क्लिश्यन्ते ।  
२ क्लिश्यसे, क्लिश्येथे, क्लिश्यध्वे । ३ क्लिश्ये, क्लिष्यावहे,  
क्लिष्यामहे ॥

‘ खिद् ’ ( खिन्न धनु )

२ लट् ( अनद्यतनभूत ) = १ अखिद्यत, अखिद्येता, अखिद्यन्त ।  
२ अखिद्यथा, अखिद्येथा, अखिद्यध्वम्, ३ अखिद्ये । अखिद्यावहि,  
अखिद्यामहि ॥

‘ तप् ’ ( ऐश्वर्यं युक्त धनुं )

३ लोट् ( आशार्थ ) = १ तप्यताम्, तप्येताम्, तप्यन्ताम् ।  
२ तप्यन्थ, तप्येथाम्, तप्यध्वम्, । तप्ये, तप्यावहे, तप्यामहे ॥

‘ पृर् ’ ( पृथक् )

४ णिच् ( विधिणिच् ) = १ पृथेन, पृथेयाना, पृथेन ।  
= पृथेथा, पृथेयाथा, पृथेध्वम् । ३ पृथय, पृथेयहि, पृथेमहि ॥

‘ युञ् ’ ( ध्यान धरुं )

५ लिट् ( अनद्यतन परोक्षभूत ) = १ युयुजे, युयुजाते, युयुजिरे । २ युयुजिषे, युयुजाधे, युयुजिध्वे । ३ युयुजे, युयुजिवहे, युयुजिमहे ॥

‘ सृज् ’ ( षोडशुं )

६ लृट् ( भविष्यकाल ) = १ स्रक्ष्यते, स्रक्ष्येते, स्रक्ष्यन्ते । २ स्रक्ष्यसे, स्रक्ष्येथे, स्रक्ष्यध्वे । ३ स्रक्ष्ये, स्रक्ष्यावहे, स्रक्ष्यामहे ॥

चतुर्थगण आत्मनेपद धातु.

क्लिश् ( दुःख लोपधुं ) क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते ।

क्षी ( द्विसा क्स्वी ) क्षीयते । चिक्षिये । क्षेता । क्षेप्यते ।

खिद् ( षेद पाभधुं ) खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । खेत्स्यते ।

जन् ( जन्म लेवे ) जायते । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते ।

डी ( ङधुं ) डीयते । डिड्ये । डयिता । डयिष्यते ।

तप् ( त्थैर्धुं युक्त धधुं ) तप्यते । तपे । तप्ता । तप्स्यते ।

दीप् ( प्रकाशधुं ) दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते ।

दू ( दुःखी धधुं ) दूयते । दुदुवे । दविता । दविष्यते ।

पत् ( त्थैर्धुं प्राप् धधुं ) पत्यते । पते । पतिता । पतिष्यते ।

पद् ( लधुं ) पद्यते । पदे । पत्ता । पत्स्यते ।

पी ( पीधुं ) पीयते । पिप्ये । पेता । पेप्यते ।

पूर ( लधुं ) पूर्यते । पुपूरे । पूरिता । पूरिष्यते ।

प्री ( प्रीति क्स्वी ) प्रीयते । पिप्रिये । प्रेता । प्रेप्यते ।

बुध् ( लधुं ) बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते ।

मन् ( भवन इत्थु ) मन्यते । मेने । मन्ता । मंस्यते ।  
 युञ् ( ध्यान लगावपु ) युज्यते । युयुजे । योक्ता । योक्ष्यते ।  
 युञ् ( लक्षु ) युध्यते । युयुधे । योद्धा । योत्स्यते ।  
 विद् ( थपु, छेपु ) विद्यते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।  
 सू ( प्रसूत थपु ) सूयते । सुपुत्रे । सविता । सोप्यते । सविध्यते ।  
 सृज् ( छेत्थु ) सृज्यते । समृजे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते ।  
 पाठक हुवे अे धातुओने उभयोग करी शकथी.

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं किमर्थं एवं क्लिश्यसे । स क्लिश्यतां परन्तु त्वं  
 मा क्लिश्यस्व । लोकहेतोः राजा क्लिश्यते ।

२ ब्राह्मणः तत्र विद्यते । त्वं खेत्स्यसे किम् । अजाय-  
 मानः बहुधा विजायते । काष्ठात् अग्निः जज्ञे ।

३ विश्वामित्रः ऋषिषु दीप्यते । अहं दीपेन तव दीपं  
 दीपिष्ये । स दीप्यताम् ।

४ यथा स बुध्यते तथा त्वं न बुध्यसे । तव शिष्यः  
 यथा बुबुधे तथा स बालः न बुध्यते ।

५ अहं मन्ये तवैव एतत् राज्यामिति । त्वं किं मन्यसे ?  
 यदि त्वं एव मंस्यसे तर्हि अहं किमपि न वदिष्यामि ।

६ यदा त्वं युध्यसे तदा तव पदातयः कुत्र भवन्ति ।  
 यदि त्वं इच्छसि तर्हि मया सह युध्यस्व ।

७ तव मित्रं अत्र विद्यते किम् ? मम गृहे महाभारतस्य



પુસ્તકં વિદ્યતે ।

૮ ત્વં અસ્મિન્ દેશે કિમર્થં તપ્યસે ? સઃ અપિ તથા ન તપ્યતે યથા ત્વં તપ્યસે ।

૯ પક્ષિણઃ આકાશે ડીયન્તે । ઉષ્ણકાલે મયૂરાઃ આકાશે કિમર્થં ન ડીયન્તે । સ ઢયિષ્યતે કિમ્ ?

પાઠક આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ધાતુઓના રૂપ બનાવી વાક્યોમાં એમનો ઉપયોગ કરી શકે છે. અહિં ચતુર્થ ગણના આત્મનેપદી ધાતુઓનો વિચાર થયો. હવે ચતુર્થ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓનો વિચાર કરાય છે—

ચતુર્થ ગણના ઉભયપદી ધાતુ.

ઉભયપદી ધાતુઓના રૂપ પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી એમ બે રીતે થાય છે.

‘ શુચ્ ’ ( શુદ્ધ થવું )

૧ લટ્ ( વર્તમાનકાલ )

પરસ્મૈપદ = ૧ શુચ્યતિ, શુચ્યતઃ, શુચ્યન્તિ । ૨ શુચ્યાસિ, શુચ્યથઃ, શુચ્યથ । ૩ શુચ્યામિ, શુચ્યાવઃ, શુચ્યામ્ ॥

આત્મનેપદ - ૧ શુચ્યતે, શુચ્યેતે, શુચ્યન્તે । ૨ શુચ્યસે, શુચ્યેયે, શુચ્યધ્વે । ૩ શુચ્યે, શુચ્યાવહે, શુચ્યામહે ॥

૨ ‘ લઙ્ ’ = ( અનઘતનભૂત )

પરસ્મૈપદ = ૧ અશુચ્યત્, અશુચ્યતામ્, અશુચ્યન્ । ૨ અશુચ્યઃ, અશુચ્યતમ્, અશુચ્યત । ૩ અશુચ્યમ્, અશુચ્યાવ, અશુચ્યામ ॥

આત્મનેપદ = ૧ અશુચ્યત, અશુચ્યેતામ્, અશુચ્યન્ત ।

२ अशुच्यथा, अशुच्येथाम्, अशुच्यध्वम् । ३ अशुच्ये,  
अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

३ ' लोट् ' ( आज्ञार्थ )

परस्मैपद = १ शुच्यतु, शुच्यताम्, शुच्यन्तु । २ शुच्य,  
शुच्यतम्, शुच्यत । ३ शुच्यानि, शुच्याव, शुच्याम् ॥

आत्मनेपद = १ शुच्यताम्, शुच्येताम्, शुच्यन्ताम् ।  
२ शुच्यस्व, शुच्येथाम्, शुच्यध्वम् । ३ शुच्यै, शुच्यावहे,  
शुच्यामहे ॥

४ ' लिट् ' ( विधिलिट् )

परस्मैपद = १ शुच्येत्, शुच्येताम्, शुच्येयुः । २ शुच्येः,  
शुच्येतम्, शुच्येत । ३ शुच्येयम्, शुच्येव, शुच्येम ॥

आत्मनेपद = १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् ।  
२ शुच्येथा, शुच्येथायाम्, शुच्येध्वम् । ३ शुच्येय, शुच्येवहि,  
शुच्येमहि ॥

आ प्रभाषे षील लकारेणा इप पठ्य भनापी शक्य छे.

चतुर्थ गणुना उक्तपदी-धातु.

रञ् ( रञ्जयुं ) रज्यति ते । ररञ्-ररञ्जे । रंक्ता । रंक्ष्यति ते ।  
शुच् ( शुच्युं ) शुच्यति-ते । शुशोच-शुशुचे । शोचिता ।  
शोचिष्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ रंजयिता वस्त्राणि रज्यति । त्वं किं न वस्त्रं रज्यसे ?  
अहं नैव रंक्ष्यामि ।

२ त्वं मयं शुच्यसे । अहं न शुच्ये । वयं शुच्यामहे ।  
त्वं शोचिष्यसि । युवां शोचिष्यथः । यूयं शोचिष्यथ ।

अङ्घ्रि चतुर्थ गणुना विचार समाप्त थाय छे. हुवे पछी द्वितीय गणुना धातुओना विचार थशे. ओनी वञ्चे ओक वाचनपाठ वाञ्ची लुओ.

पाठ ८

रामायणम् ।

ततः शूर्पणखा दूषणं खरं त्रिशिरसं च रामेण हतं दृष्ट्वा परमोद्विशा रावणपालितां लंकां जगाम, ददर्श च दशग्रीवम् । तं रावणमुपगम्य भयविह्वला शूर्पणखाऽब्रवीत् । “ हे रावण ! त्वं कामभोगेषु प्रमत्तः बोद्धव्यं घोरं भयं नावबुध्यसे ! कामवृत्तं लुब्धं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तं महीपतिं प्रजाः बहु न मन्यन्ते । एकेन रामेण राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि, खरोऽपि दूषणेन सह हतः । दण्डकारण्यं निर्भयं कृतम् । ऋषयो निर्भयाः जाताः । कथं त्वं सर्वमेतत् नावबुध्यसे ? ”

एतच्छ्रुत्वा रावणः संक्रुद्धस्तां पुनः पप्रच्छ । “ कोऽयं रामः ? किं वीर्यः ? तस्य किं रूपम् ? किमर्थं प्रविष्टो दुर्गमं दण्डकारण्यम् ? किं च तस्यायुधं येन राक्षसा हताः ? केन च त्वं एवं विरूपिता ? ” इति ।

रावणस्य भाषणं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता शूर्पणखा राम-  
लक्ष्मणयोः पराक्रमभाख्यातवती । सा रावणं पुनरुवाच—  
“ हे दशमुख ! रामस्य धर्मपत्नी सीता नाम विशालाक्षी  
सुंदरी, तथारूपा नारी मया कुत्रापि न दृष्टपूर्वा । यादृशी  
सीता तादृशी न देवी, न गंधर्वी, न यक्षी, न किन्नरी । अतः  
सा तवैवानुरूपा भार्या । त्वं च तस्या योग्यः पतिः । अहं  
तामानेतुमुद्यताऽस्मि, किन्तु क्रूरेण लक्ष्मणेन विरूपिताऽस्मि ।”  
इति ।

श्रुत्वा तच्छूर्पणखावचनं राक्षसाधिरो रावणो रथशालां  
गत्वा “ रथः संयुज्यताम् ” इति सूतं संचोदयामास ।

रावणो रथमास्थाय समुद्रस्य पारं गत्वा मारीचस्याश्रमं  
ददर्श । तत्र जटामण्डलधारिणं नियताहारं मारीचं नाम  
राक्षसं दृष्ट्वा उवाच— “ भवान् हि मे परमा गतिः । जन-  
स्थाने मानुषेण त्रिशिरदूपणादयो राक्षसा हताः । मम  
भगिनी शूर्पणखाऽपि कर्णनासिकाछेदनेन विरूपिता । अतो-  
ऽस्य भार्या जनस्थानादानयिष्यामि । तत्र मे सहायो भव ।  
सीतायाः संमुखं सौवर्णो मृगो भूत्वा विचर । त्वां तु दृष्ट्वा  
सीता निःसंशयं अयं गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं च कथयि-  
ष्यति । रामलक्ष्मणौ अपि त्वद्ग्रहणार्थं आश्रमाद् बहिर्गमि-  
ष्यतः । यदा ताम्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विहीन आश्रमो

भविष्यति, अहं तत्र प्रविश्य सीतामाहरिष्यामि ।

रावणस्यैतद्भाषणं श्रुत्वा महातेजा मारीचः प्रत्युवाच  
 “ हे राजन् ! सुलभाः प्रियवादिनः । अप्रियस्य पथ्यस्य  
 च श्रोता वक्ता च दुर्लभः । अयुक्ताचारश्चपलस्त्वं महावीर्य-  
 गुणोपेतं रामं न बुध्यसे । संक्रुद्धो रामो लोकानराक्षसान्  
 कुर्यात् । त्वद्विषः कामवृत्तो हि राजा दुःशीलः पापमन्त्रितः  
 स्वजनं राष्ट्रमात्मानं च हन्ति । दीप्तस्याग्नेर्ज्वालैव सा सीता  
 धर्षयितुं न शक्या । परदारामर्शात्तु नान्यन्महत्पातकं परतरम् ।  
 अतः स्वदारनिरतो भव । रक्ष स्वकुलं रक्षसांश्च ।

तन्मारीचस्य युक्तं वाक्यं रावणस्तु न प्रतिजग्राह । काल-  
 प्रेरितश्चाब्रवीत्-- “ मारीच ! निष्फलं वाक्यं किमर्थमेवं  
 ब्रवीषि ? खरघातिनस्तस्य रामस्य प्रिया भार्या सीता मया-  
 ऽवश्यमेव हर्तव्या । मादृशस्य राज्ञः प्रतिकूलो भूत्वा न  
 कोऽपि सुखं प्राप्नोति । यदि त्वं ममैतत्कार्यं स्वेच्छया न  
 कर्तुमिच्छसि तर्हि वलात्करिष्यसि । ”

ततस्ताटिकासुतो मारीचस्तथेत्युवाच । तत उभौ अपि  
 राघवस्याश्रमे जग्मतुः । मारीचो मृगो भूत्वा रामस्याश्रमद्वारि  
 विचचार । तं सौवर्णमृगं रुचिरं दृष्ट्वा प्रहृष्टा सीता भर्तारं  
 रामं लक्ष्मणं चाब्रवीत्-- “ हे राम ! पश्य सौवर्णं मृगम् ।  
 अहो अस्य रूपम् । अहो लक्ष्मीः । स्वरसंपन्नं च शोभना ।

हे महाबाहो राम ! आनयैनं । एष नः क्रीडार्थं भविष्यति । ”  
इति ।

एवं प्रचोदितो रामो लक्ष्मणमुवाच । “ हे लक्ष्मण !  
इह त्वं सन्नद्धो भव ! रक्ष तावत् सीताम् । यावदहमाजयामि  
मृगम् । अप्रमत्तेन त्वया भाव्यम्, प्रयत्नेन रक्षितव्या च  
त्वया सीता । ” इति ।

इत्यादिश्य, उग्रपराक्रमो रामो चापं गृहीत्वा मृगमनुगतः ।  
रामं अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्मृगो मुहूर्तादेवन ददृशे, मुहूर्द्रादेव  
प्रकाशिते च । रामस्तु तमुद्दिश्य प्रदीप्तं ब्रह्मास्त्रं मुमोच । स  
शरः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदय विभेद, तदा तत्रैव स  
न्यपतत् । प्राप्तकालं ज्ञात्वा तदा मरणसमये रामस्येयाक्रोशं  
चकार “ हा सीते ! हा लक्ष्मण ! ” इति । एवमाक्रोशं  
कृत्वा तत्रैव ममार च ।

तस्य तीव्रं शब्दं च श्रुत्वा रामो भयं आविवेश । तं  
शब्दं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ? कथं च लक्ष्मणः ? इति स  
सन्नसि विचारयामास ।

एवं मृगरूपं राक्षसं हत्वा त्वरमाण आश्रमाभिसुर्यं ससार ।  
अत्र सीता रामस्यार्तं शब्दं श्रुत्वा लक्ष्मणमाह “ गच्छ  
रामं जानीहि । आक्रन्दमानं भ्रातरं भ्रातृमर्हसि । ” इति ।  
भ्रातुरार्हां स्पृत्वा न जगाम लक्ष्मणः । जनकात्मजा ततः

क्रुद्धा तमुवाच “ यस्त्वमस्यामवस्थायां नाभिगच्छसि भ्रातरं,  
नूनं मत्कृते लोभादेवात्र स्थितोऽसि । ”

एवं ब्रुवन्तीं वैदेहीं लक्ष्मणोऽब्रवीत्— “ हे देवि ! ते  
भर्ता पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैरपि नैव जेतुं शक्यः ।  
समरेऽवध्यो हि रामः । अतो मां नैवं वक्तुमर्हसि । अस्मिन्वने  
राघवं विना त्वां हातुं नोत्सहे । नान्यथा चिन्तयितुमर्हमि  
वैदेहि । महावने विविधवाचो राक्षसा एवं व्याहरन्त्येव । ”  
इति ।

तथापि क्रुद्धा सीता संरक्तलोचना भूत्वा परुषं वाक्यमब्रवीत्  
“ अनार्य लक्ष्मण ! हे नृशंस ! कुलपांसन ! मन्ये राघवस्य  
महद्व्यसनं तुभ्यं रोचत एव । नैतच्चित्रं यत् त्वद्विधेषु  
सपत्नेषु प्रच्छन्नचारिणु नृशंसेषु पापं भवेत् । सुदुष्टस्त्वम् ।  
मन्ये मम हेतोरेव त्वमेकं राममनुगतोऽसि । भरतेनापि वा  
प्रयुक्तो भवेः । हे सौमित्रे ! नैव तवोद्दिष्टं सिध्यति । कथं  
रामं भर्तारं प्राप्यान्यं जनं कामयेयम् । यदि इतो न गच्छसि  
रामरक्षणाय तर्हि त्वत्समक्षमेवात्र प्राणान्सन्त्यजामि । ” इति ।

एवं परुषमुक्तो जितेन्द्रियो लक्ष्मणः प्राञ्जलिराह ।—  
“ नोत्सहे वक्तुमस्योत्तरम् । हे सीते ! स्त्रीषु न चित्रमेत-  
द्वाक्यम् । स्वभाव एवैष नारीणाम् । भवती तु मम देवतम् ।  
इदं तु तव वाक्यं तप्तनाराचसनिभं न सहे श्रोतुम् ।

उपशृण्वन्तु मे साक्षिणः सर्वेऽपि वनचराः, परुषं यथाऽहं  
वाक्यं त्वयोक्तोऽस्मि । स्त्रीत्वाद् दुष्टस्वभावेन मां भ्रातृवाक्ये  
व्यवस्थितमपि विशङ्कसे ! अस्तु ते स्वस्ति । गच्छामि यत्र  
काकुत्स्थः । ” इत्युक्त्वा सिन्नो भूत्वा लक्ष्मणो निष्क्रान्तः ।

वृक्षवल्लीषु प्रच्छन्नो रावणस्तदा क्षिप्रमेव परिव्राजकरूपपृक्  
कापायवस्त्रधारी वैदेहीमभिचक्राम । रामस्याश्रममागत्य तत्र  
सीतां दृष्ट्वा ब्रह्मवैषमदीरयन् सीतामेवमववीत्-“ पीतकौशेय-  
चासिनि त्वं श्रीः शुभा वा लक्ष्मीरप्सरा वा काऽसि ? का  
त्वं ? देवता प्रतिभासि मे । कथं पुनस्त्वमिहागताऽसि ?  
राक्षसानामयं वासः । ” इति ।

एवं रावणेन संपृष्टा सीता सर्वं प्रोवाच वृत्तम् । सा तमुवाच  
च-“ आगमिष्यति मे भर्ता पुष्कलं वन्यमादाय । स त्वं  
नाम च गोत्रं च कुलं च समाचक्ष्व । एकाकी च त्वं  
अस्मिन्दण्डकारण्ये किं चरसि ? ” इति ।

स रावणः प्रत्युवाच-- “ सदेवासुरमानुषा लोका येन  
वित्रासिताः सोऽहं रावणो नाम राक्षसेश्वरः । लङ्का नाम  
महापुरी गिरिमूर्धनि सागरमध्येऽस्ति, तत्र शत्वा मेऽग्रमहिषी  
भव । ” इति ।

अनादृत्य तस्य तद्वाक्यं कुपिता जनकात्मजा तं प्रत्युवाच-



“ जितेन्द्रियमक्षोभ्यं राममेवानुव्रताऽस्मि । त्वं पुनर्जम्बूको भूत्वा सिंहीं मामिहेच्छसि ? नाहं शक्या त्वया स्पृष्टुमपि । ”

श्रुत्वा तत्सीतावाक्यं दशग्रीवः स्वकीयं वपुः सुमहच्चकार सीतां पुनर्वभाषे च- “ मन्ये, त्वया मम वीर्यपराक्रमौ न श्रुतौ । अहं भुजाभ्यां पृथिवीमुद्धहेयम्, समुद्रमपि संपूर्णमपिवेयम्, रणे मृत्युमपि हन्याम् । ” इति ।

इत्युक्त्वा रावणः सीतां केशेषु हस्तेनैकेन जग्राह अपरेणोर्वोः । एवं गृहीता सा सीता भयार्ता विह्वलं चुक्रोश “ हा राम, हा राम ” इति । “ हा लक्ष्मण, हा लक्ष्मण ” इति च । एवं ह्लियमाणा सीता विललाप चैवम्- “ हा राम ! न जानीषे मां राक्षसेन ह्लियमाणाम् । न पश्यसि मामधर्मेण ह्लियमाणाम् । कथं न शाधि पापमेवंविधं रावणम् । हन्त ! सकामा सलु कैकेयीदानीं संवृत्ता । हे राम ! पश्य माम्, रक्ष माम् । ” इति

एवं विलपन्तीं सीतां गृहीत्वा रावणो लंकां प्राश्रितः ।

शब्दार्थ

उद्विग्न = अहित, दुःखी.

पालिता = पालन करायती.

बोद्धव्यम् = स्तब्धवा योऽथ.

विह्वल = दुःखी, पीडित.

ग्राम्य = आभीष्ट, हीन.

आख्यातवती = श्लु.

नियताहार = निश्चित लोभन

पश्य = हितकारक.

अयुक्ताचार = दुश्चारी.

चपल = चंचल

पापमन्त्रित = पापी सलाह  
आपायदे.

घलात् = अचानक स्वीधी.

तथा = कीडे छे.

लक्ष्मी = शोभा.

स्वरसपन् = शब्दनी शोभा.

काकुत्स्थ = राम.

सन्नद्ध = तैयार, सिद्ध

त्वरमाण\* = उतावण उरवावाणे.

समार = आये.

पन्नग = साप

जेतुं = छतवा भाटे.

हातुं = छेडवा भाटे.

विविधवाचः = अनेक प्रकारना  
शब्द करवावाणा

व्याहरन्ति = जोले छे

परुष = डंडार

नृशंस = डूर

कुलपांसन = कुण हूपित  
करनासे

नाराचः = आणु

संनिभ = सरणे

वन्य = वनमां उत्पन्न थयेवे.

### समासाः ।

१ रावणपालिता = रावणेन पालिता ।

२ कामभोगौ = कामश्च भोगश्च ।

३ विशालाक्षी = विशाले अक्षिणी यस्याः सा ।

४ दृष्टपूर्वा = पूर्वं दृष्टा ।

५ रथशाला = रथानां शाला ।

६ जटामंडलधारिन् = जटायाः मंडलं जटामंडलं । तव  
धारयतीति जटामंडलधारी ।

७ नियताहारः = नियतः आहारः यस्य ।

८ कर्णनासिकाछेदनं = कर्णश्च नासिका च कर्णनासिके ।  
तयोः छेदनम् ।

९ प्रियवादिन् = प्रियं वदति इति ।

१० अयुक्ताचारः = न युक्तः अयुक्तः । अयुक्तः आचारः  
यस्य सः ।

११ महावीर्यगुणोपेतः = वीर्यं च गुणश्च वीर्यगुणौ ।  
महान्तौ च तौ वीर्यगुणौ च महावीर्य-  
गुणौ । ताभ्यां उपेतः ।

१२ उग्रपराक्रमः = उग्रः पराक्रमो यस्य ।

१३ संरक्तलोचना = संरक्ते लोचने यस्या ।

१४ कापायवस्त्रधारी = कापायं च तद्वस्त्रं च कापायवस्त्रं ।  
तद् धारयतीति ।

१५ जितेन्द्रियः = जितानि इन्द्रियाणि येन ।

१६ अक्षोभ्यः = न क्षोभ्यः ।

१७ भयार्ता = भयेन आर्ता ।

१८ अधर्मः = न धर्मः ।

१९ सीतावाक्यं = सीताया वाक्यं ।

२० दशग्रीवः = दश ग्रीवा यस्य सः ।

## પાઠ ૯

## દ્વિતીય ગણના ધ્રાતુ.

જે પ્રમાણે પ્રથમ, ચતુર્થ, પષ્ટ, અને દશમ ગણના ક્રમથી વિકરણ ' અ, ય, ઞ, અને અય ' છે, એ પ્રમાણે આ બીજા ગણના ધ્રાતુઓ માટે કોઈ વિકરણ લાગતો નથી, વિકરણ વિનાજ આ ગણના ધ્રાતુઓની સાથે પ્રત્યય લાગે છે. જુઓ.—

ગણ	ધ્રાતુ	વિકરણ	પ્રત્યય	રૂપ	અર્થ
પ્રથમગણ	=	ભૂ (ભવ)	+ અ	+ તિ	ભવતિ = ( થાય છે )
ચતુર્થગણ	=	ક્રુઘ્	+ ય	+ તિ	ક્રુઘ્યતિ = ( ક્રોધ કરે છે )
પષ્ટગણ	=	મુજ્	+ અ	+ તિ	મુજતિ = ( વાકો થાય છે )
દશમગણ	=	ગળ્	+ અય	+ તિ	ગળયતિ = ( ગણે છે )
દ્વિતીયગણ	=	અદ્	+ ં	+ તિ	અત્તિ = ( ખાય છે )
"	"	પા	+ ં	+ તિ	પાતિ = ( રક્ષણ કરે છે )
"	"	યા	+ ં	+ તિ	યાતિ = ( જાય છે )

દ્વિતીય ગણની વિશેષતા હવે પાઠકોના ધ્યાનમાં આવી ગઈ હશે. હવે એના રૂપ જુઓ.—

‘ અદ્ ’ ( ખાતું, રક્ષણ કરતું )

પરસ્મૈપદ.

૧ લદ્ ( વર્તમાનકાલ ) = ૧ અત્તિ, અત્તઃ, અદન્તિ । ૨ અસ્તિ, અસ્ત્યઃ, અસ્થ । ૩ અન્નિ, અન્નઃ, અન્નઃ ॥

૨ લોદ્ ( આજ્ઞાર્થ ) = ૧ અત્તુ, અત્તામ્, અદન્તુ । ૨ અદ્ધિ, અત્તમ્, અત્ત । ૩ અદાનિ, અદાવ, અદામ ॥

३ लङ् ( अनद्यतनभूत ) = १ आदत्, आत्ताम्, आदन् ।  
२ आदः, आत्तम्, आत्त । ३ आदम्, आद्, आद्म ॥

४ लिङ् ( विधिलिङ् ) = १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः ।  
२ अद्याः, अद्यातम्, अद्यात । ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम ॥

द्वितीय गणु परस्मै पदना धातु.

अङ् ( भावुं ) अत्ति । आदत् । आद । अत्ता । अत्स्यति ।

अन् ( श्वासोश्वासास देवो ) अनिति । आन । अनिता । अनिप्यति ।

अस् ( थवुं, डोवुं ) अस्ति । आसीत् । भविता । भविप्यति ।

इ ( ँवुं ) एति । अयांचकार । एता । एप्यति ।

कु ( शप्ठ ऋवो ) कौति । चुकाव । कोता । कोप्यति ।

ख्या ( ङ्ङेवुं ) ख्याति ।

चकास् ( प्रकाश पाभवुं ) चकास्ति । चकासांचकार । चकासिता ।  
चकासिप्यति ।

जक्ष् ( भावुं ) जक्षिति । जजक्ष । जक्षिता । जक्षिप्यति ।

जाग् ( ञगवुं ) जागति । जजागार । जागरिता । जागरिप्यति ।

दरिद्रा ( हरिद्र थवुं ) दरिद्राति । दरिद्रांचकार-ददरिद्रौ । दरिद्रिता ।  
दरिद्रिप्यति ।

दा ( ङापवुं ) दाति । ददौ । दाता । दास्यति ।

द्रा ( ञराभ रीते आलवुं ) द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति ।

नु ( स्तुति ऋवी ) नौति । नुनाव । नविता । नविप्यति ।

पा ( रक्षणु ऋवुं ) पाति । पपा । पाता । पास्यति ।

भा ( प्रकाश पाभवुं ) भाति । बभौ । भाता । भास्यति ।

या ( ँवुं ) याति । ययौ । याता । यास्यति ।

मा	( भापयुं )	माति ।	ममौ ।	माता ।	मास्यति ।
यु	( भिक्षु ३२युं )	यौति ।	युयाव ।	यविता ।	यविष्यति ।
रा	( आपयुं )	राति ।	रसौ ।	राता ।	रास्यति ।
म्	( २५युं )	रोदिति ।	रुदौ ।	रोदिता ।	रोदिष्यति ।
ला	( देयुं, देयुं )	लाति ।	ललौ ।	लाता ।	लास्यति ।
वच्	( षोडशयुं )	वक्ति ।	उवाच ।	वक्ता ।	वक्ष्यति ।

आ धातुञ्जेना ३५ षनावी वाङ्मोभां प्रथेज क्ते—

### संस्कृत-वाक्यानि

१ अहं फलं अस्मि । त्वं फलं अस्ति किम् ? स किं फलं न अस्ति ? राम फलानि एव अचु ।

२ तत्र पुस्तकं अस्ति, परंतु दीपः नास्ति । त्वं कुत्र अस्ति ? अहं अत्रैव अस्मि ।

३ स शोभनां कथां ख्याति । त्वं किं न ख्यासि ? यथा स शोभनां कथां आख्याति तथा त्वं किं न आख्यामि ?

४ अद्य स जागर्ति । अहं अद्य न जागर्मि । त्वं किमर्थं जागर्षि । स जागर्तु । त्वं जागृहि ।

५ राजा धनं ब्राह्मणाय राति । स तस्मै पुस्तकं रास्यति । अहं न तुभ्यं द्रव्यं रामि ।

६ राजा मानवान् पाति । राष्ट्रं अपि राजा एव पाति । त्वं किं पासि ? सर्वे ईश्वरः पाति ।

७ अश्वः शीघ्रं याति । श्वा अपि तथैव यातु । त्वं याहि इदानीं । अहं न यास्यामि । स यातु ।

८ त्वं किमर्थं रोदिषि ? यथा स रोदिति तथा कः अपि न रोदिति । अहं नैव रोदिष्यामि ।

९ स वक्ति । अहं वच्मि । त्वं वक्षि । स किं वक्ष्यति ? अहमपि तथैव वक्ष्यामि । मनुष्याः वचन्तु ।

१० मनुष्यः वनं एति । बालकः इदानीं गृहं एतु । त्वं किं तत्र न एष्यसि । अहं अपि नैव तत्र एष्यामि ।

द्वितीय गणुना धातुभ्योना ३५.

‘ अस् ’ ( थपुं, डोपुं )

१ लट् ( वर्तमानकाल ) = १ अस्ति, स्तः, सन्ति । २ आसि, स्थः, स्थ । ३ अस्मि, स्वः, स्मः ।

२ लोट् ( आज्ञार्थ ) = १ अस्तु, स्ताम्, सन्तु । २ एधि, स्तम्, स्त । ३ असानि, असाव, असाम ॥

३ लृट् ( अनद्यननभूत ) = १ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । २ आसीः, आस्तम्, आस्तः । ३ आसम्, आस्व, आस ॥

४ लिट् ( विधिलिट् ) = १ स्यात्, स्याताम्, स्युः । २ स्याः, स्यातम्, स्यात । ३ स्याम्, स्याव, स्याम ॥

‘ इ ’ ( ञपुं )

१ लट् = १ एति, इतः, यन्ति । २ एषि, इथः, इथ । ३ एामे, इवः, इमः ।

४ ( अ. २५. शि. भा. ८ )

२ लोट् = १ एतु, इताम्, यन्तु । २ एहि, इतम्, इत ।  
३ अयानि, अयाव, अयाम ॥

३ लङ् = १ ऐत्, ऐताम्, आयन् । २ ऐ, ऐतम्, ऐत ।  
३ आयम्, ऐव, ऐम ॥

४ लिट् = १ इयात्, इयाताम्, इयु । २ इया, इयातम्, इयान । ३ इयाम्, इयाव, इयाम ॥

‘ रया ’ ( डेडेडु )

१ रट् = १ र्याति, र्यात, र्यान्ति । २ र्यासि, र्याथ, र्याथ । ३ र्यामि, र्याव, र्याम ॥

२ लोट् = १ र्यातु र्याताम्, र्यान्तु । २ र्याहि, र्यातम्, र्यात । ३ र्यानि, र्याव, र्याम ॥

३ लङ् = १ अर्यान्, अर्याताम्, अर्यु अर्यन् । २ अर्या, अर्यातम्, अर्यात । ३ अर्याम्, अर्याव, अर्याम ॥

४ लिट् = १ र्यायात्, र्यायाताम्, र्यायु । २ र्याया, र्यायातम्, र्यायात । ३ र्यायाम्, र्यायाव, र्यायाम ॥

‘ जागृ ’ ( ञगु )

१ लट् = १ जागति, जागृत, जाग्रति । २ जागपि, जागृथ, जागृथ । ३ जागमि, जागृव, जागृम ॥

२ लोट् = १ जागर्तु जागृताम्, जाग्रतु । २ जागृहि, जागृतम्, जागृत । ३ जागराणि, जागराव, जागराम ॥

३ लङ् = १ अजाग, अजागृताम् अजागरु । २ अजाग, अजागृतम्, अजागृत । ३ अजागरम्, अजागृव, अजागृम ॥

४ लिट् = १ जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयु । २ जागृया, जागृयातम्, जागृयात । ३ जागृयाम्, जागृयाव, जागृयाम ॥



સૂચના—પાઠકોના સુગમતાને માટે કેટલાક ધાતુઓના રૂપ અહિ આપી દીધાં છે. આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓનાં રૂપ પાઠક બનાવી શકશે, અને એનો પ્રયોગ વાક્યમાં કરી શકશે.

—:૦:—

## પાઠ ૧૦

‘ નુ ’ ( સ્તુતિ કરવી )

૧ લટ્ = ૧ નૌતિ, નુતઃ, નુવન્તિ । ૨ નૌપિ, નુથ, નુથ ।

૩ નૌમિ, નુવઃ, નુમ્, ॥

૨ લોટ્ = ૧ નૌતુ, નુતામ્, નુવન્તુ । ૨ નુહિ, નુતમ્, નુત ।

૩ નવાનિ, નવાવ, નવામ ॥

૩ લઙ્ = ૧ અનૌત્, અનુતામ્, અનુવન્, । ૨ અનૌ, અનુતમ્, અનુત । ૩ અનુવમ્, અનુવ, અનુમ ॥

૪ લિઙ્ = ૧ નુયાન્, નુયાતામ્, નુયુઃ । ૨ નુયાઃ, નુયાતમ્, નુયાત । ૩ નુયામ્, નુયાવ, નુયામ ॥

‘ વશ ’ ( ઇચ્છા કરવી )

૧ લટ્ = ૧ વષ્ટિ, ઉષ્ટઃ, ઉશન્તિ । ૨ વશ્તિ, ઉષ્ટઃ, ઉષ્ટ । ૩ વશ્મિ, ઉશ્વઃ, ઉશ્મઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ વષ્ટુ, ઉષ્ટામ્, ઉશન્તુ । ૨ ઉષ્ટિ, ઉષ્ટમ્, ઉષ્ટ । ૩ વશાનિ, વશાવ, વશામ ॥

‘ વિદ્ ’ ( જ્ઞાણુવું )

૧ લટ્ = ૧ વેત્તિ, વિત્ત, વિદન્તિ । ૨ વેત્તિ, વિત્થઃ, વિન્થ । ૩ વેમ્મિ, વિદ્, વિન્નઃ ॥

એના ખીળાં ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

૧ વેદ, વિદત્, વિદુ । ૨ વેદ્ય, વિદ્યુ, વિદ । ૩ વેદ, વિદ્ય, વિદ્ય ।

૨ લોટ્ = ૧ વેત્, વિત્તામ્, વિદન્તુ । ૨ વિદ્ધિ, વિત્તમ્, વિત્ત । ૩ વેદાનિ, વેદાવ, વેદામ ॥

એના ખીળાં ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

૧ વિદાઙ્કરોતુ, વિદાઙ્કુરુનામ્, વિદાઙ્કુર્વન્તુ । ૨ વિદાઙ્કુરુ, વિદાઙ્કુરુતમ્, વિદાઙ્કુરુત । ૩ વિદાઙ્કુરવાણિ, વિદાઙ્કુરવાવ, વિદાઙ્કુરવામ ॥

૩ લઙ્ = ૧ અવેત્, અવિત્તામ્, અવિદુ । ૨ અવે, અવિત્તમ્, અવિત્ત । ૩ અવેદમ્, અવિદ્, અવિદ્ય ॥

૪ લિઙ્ = ૧ વિદ્યાત્, વિદ્યાતામ્, વિદ્યુ । ૨ વિદ્યા, વિદ્યાતમ્, વિદ્યાત । ૩ વિદ્યામ્, વિદ્યાવ, વિદ્યામ ॥

‘ શાસ્ ’ ( શાસ્ત્ર કુટુંબ )

૧ શ્ઠ્ = શાસ્તિ, શિષ્ટ, શાસતિ । ૨ શાસ્તિ, શિષ્ટ, શિષ્ટ । ૩ શાસ્તિ, શિષ્વ, શિષ્મઃ ॥

૨ શ્ઠ્ = ૧ શાસ્તુ, શિષ્ટામ્, શાસતુ । ૨ શાધિ, શિષ્ટમ્, શિષ્ટ । ૩ શાસાનિ, શાસાવ, શાસામ ॥

૩ શ્ઠ્ = ૧ અશાત્, અશિષ્ટામ્, અશાસુ । ૨ અશા, અશિષ્ટમ્, અશિષ્ટ । ૩ અશાસમ્, અશિષ્વ, અશિષ્મ ॥

૪ શિઙ્ = ૧ શિષ્યાત્, શિષ્યાતામ્, શિષ્યુ । ૨ શિષ્યા, શિષ્યાતમ્, શિષ્યાત । ૩ શિષ્યામ્, શિષ્યાવ, શિષ્યામ ॥

પાડઽ આ પ્રમાણે દ્વિતીય ગણ ૫૨૨મૈપદી ધાનુએના ૩૫ બનાવી વાક્યોમા પ્રયોગ કરી જુઓ—

## द्वितीय भाष्य परस्मैपद धातु.

वश् ( धृञ् ३२वी ) वष्टि । उवाश । वशिता । वशिष्यति ।  
 वा ( ञ् १५ ) वाति । ववौ । वाता । वास्यति ।  
 विद् ( ञ् १५ ) वेत्ति, वेद । विवेद, विदांचकार । वेदिता । वेदिष्यति ।  
 वी ( ञ् १५ ) वेति । विवाय । वेता । वेप्यति ।  
 शास् ( शाञ् ३२ ) शास्ति । शशास । शासिता । शासिष्यति ।  
 श्रा ( रां १५ ) श्राति । शश्रौ । श्राता । श्रास्यति ।  
 श्वस् ( श्वाञ् ३२ ) श्वसिति । शश्वस । श्वसिता । श्वसिष्यति ।  
 सु ( प्रसव १५ ) सौति । सुपाव । सोता । सोप्यति ।  
 स्ना ( स्नाञ् ३२ ) स्नाति । सस्नौ । स्नाता । स्नास्यति ।  
 स्वप् ( सुप् १५ ) स्वपिति । सुष्याप । स्वप्ता । स्वप्स्यति ।  
 हन् ( ह्रिञ् ३२ ) हन्ति । जघान । हन्ता । हनिष्यति ।

## संस्कृत-वाक्यानि ।

१ अहं वने व्याघ्रान् हन्मि । त्वं तत्र कं हंसि ? सः अत्र  
 वानरं हन्ति । व्याधः मृगान् मा हन्तु । शूराः शत्रून् युद्धे  
 घ्नन्ति । २ त्वं किमर्थं तं हंसि । अहं नैव हनिष्यामि । स  
 हनिष्यति किम् ? त्वं मा जहि । ३ स तस्य तडागस्य  
 जलेन तत्र स्नाति । अहमपि तथैव स्नामि । त्वं न स्नास्यसि  
 किम् ? ४ सर्वे प्राणिनः श्वसन्ति । त्वं श्वसिषि । अहं अपि  
 श्वसिमि । त्वं श्वसिष्यसि । अहं श्वसिष्यामि । ५ राजा राष्ट्रं  
 शास्ति । राजपुत्रः कदा राज्यं शासिष्यति । राज्ञः प्रथमः  
 पुत्रः एव शासिष्यति नान्यः ।

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभापसे ।

यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभापसे ॥ १ ॥

सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।

उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥

एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ।

फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३ ॥

( महाभारत उद्योग० ३ )

सात्यकिः उवाच = पुरुषस्य यादृशः आत्मा तादृशं ( त्वं ) संप्रभापसे । ते अन्तरात्मा यथारूपः तथारूपं ( त्वं ) प्रभापसे ॥ १ ॥ पुरुषाः शूराः सन्ति वै, तथा कापुरुषाः ( अपि ) सन्ति । एतौ उभौ ( अपि ) दृढौ पक्षौ पुरुषान्प्रति दृश्येते ॥ २ ॥ एकस्मिन् एव कुले क्लीबमहाबलौ जायेते । यथा एकस्मिन् वनस्पतौ फलाफलवती शाखे ( भवतः ) ॥ ३ ॥

यादृश = जेवो.

तादृश = तेवो.

भाप् = जोखुं.

यथारूप = जेवो.

दृढ = बलवान्.

क्लीब = बणी वगरनो.

कुल = वंश

महाबल = बलवान्.

फलाफलवती = इण आपवा-  
वाणी अने इण  
न आपवावाणी.

पाठक आ प्रभापे मंश्रुत श्लोकनु अध्ययन करी शकथे.

## पाठ ११

द्वितीय गणु आत्मनेपद धातु.

‘ आस् ’ ( भेक्षधुं )

१ लट् = १ आस्ते, आसाते, आसते । २ आस्ते, आसाये, आध्वे । ३ आसे, आस्वहे, आस्महे ॥

२ लोट् = १ आस्ताम्, आसाताम्, आसताम् । २ आस्व, आसाथाम्, आध्वम् । ३ आसै, आसावहे, आसामहे ॥

३ लङ् = १ आस्त, आसाताम्, आसत । २ आस्था, आसायाम्, आध्वम् । ३ आसि, आस्वहि, आस्महि ॥

४ लिङ् = १ आसीत्, आसीयाताम्, आसीरन् । आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम् । २ आसीय, आसीवहि, आसीमहि ॥

‘ चक्ष् ’ ( भेक्षधुं )

१ लट् = १ चष्टे, चक्षाते, चक्षते । २ चक्षे, चक्षाये, चडद्वे । ३ चक्षे, चक्ष्वहे, चक्ष्महे ॥

२ लोट् = १ चष्टाम्, चक्षाताम्, चक्षताम् । २ चक्ष्व, चक्षाथाम्, चड्द्वम् । २ चक्षै, चक्षावहे, चक्षामहे ॥

३ लङ् = १ अचष्ट, अचक्षाताम्, अचक्षत । २ अचष्टाः, अचक्षाथाम्, अचड्द्वम् । ३ अचक्षि, अचक्ष्वहि, अचक्ष्महि ॥

४ लिङ् = १ चक्षीत्, चक्षीयाताम्, चक्षीरन् । चक्षीथा, चक्षीयाथाम्, चक्षीध्वम् । ३ चक्षीय, चक्षीवहि, चक्षीमहि ॥

आ प्रभाते नीचे आपेक्षा धातुभ्योना इप पाठक जनावी शक्ये.

द्वितीय गणु आत्मनेपदना धातु.

आस् ( भेक्षधुं ) आस्ते । आसांचक्रे । आसिता । आसिप्यते ।

- ईग् ( समर्थं थपुं ) ईष्टे । ईशांचके । ईशिता । ईशिष्यते ।  
 चक्ष् ( ज्ञेयपुं ) चष्टे । चक्षे । ख्याता । ख्यास्यति-ते ।  
 वस् ( आच्छादनं कर्तुं ) वस्ते । वससे । वसिता । वसिष्यते ।  
 वृज् ( धेऽपुं ) वृक्ते । वृजे । वृजिता । वृजिष्यते ।  
 आशास् ( धृच्छा कर्त्वी ) आशास्ते । आशासांस । आशासिता ।  
 आशासिष्यते ।  
 शी ( सुपुं ) शीते । शिष्ये । शायिता । शायिष्यते ।  
 सू ( प्रसूतिं थवी ) सूते । सुपुवे । सोता, सविता । सोप्यते,  
 सविष्यते ।

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरुषौ तत्र आस्ताते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । त्वं कुत्र आस्ते ।

२ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । त्वं किं ईशिष्ये ? ते सर्वे राजानः ईशते । वयं सर्वेऽपि ईशमहे । अहं ईशे ।

३ स बालः शोभनं चष्टे । त्वं इदानीं किं चक्षे ? सः अपि किं चक्षे । ते शूराः किं चक्षते ।

४ मनुष्याः तत्र वसते । त्वं कुत्र वससे ? अहं अत्र वसे । स तत्र वस्ताम् । त्वं अत्र वस्स्व ।

५ मनुष्यः धनं आशास्ते । त्वं किं आशास्से ? अहं न किमपि आशासे ।

६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः स्त्रियः पुत्रान् सुवते । यूयं सूष्वे ।

## દ્વિતીય ગણના ઉલ્લયપદ ધાતુ.

‘ વ્રૂ ’ ( ખોલવું )

૧ લટ્ ( પરસ્મૈપદ ) ૧ વ્રવીતિ, વ્રૂતઃ, વ્રુવન્તિ । ૨ વ્રવીવિ, વ્રૂથઃ, વ્રૂથ । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવઃ, વ્રૂમઃ ॥

એ પરસ્મૈપદના ૩૫ ખીજા એક પ્રકારે પણ થાય છે - ૧ આહ, આહતુઃ, આહુઃ । ૨ આત્ય, આહથુઃ, વ્રૂવ । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવઃ, વ્રૂમઃ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૨ વ્રૂતે, વ્રુવાતે, વ્રુવતે । ૨ વ્રૂપે, વ્રુવાયે, વ્રૂધ્વે । ૩ વ્રુવે, વ્રૂવહે, વ્રૂમહે ॥

૨ લોટ્ = ( પરસ્મૈપદ ) ૧ વ્રવીતુ, વ્રૂતામ્, વ્રુવન્તુ । ૨ વ્રૂહિ, વ્રૂતમ્, વ્રૂત । વ્રવાણિ, વ્રવાવ, વ્રવામ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૧ વ્રૂતામ્, વ્રુવાતામ્, વ્રુવતામ્ । ૨ વ્રૂવ્વ, વ્રુવાયામ્, વ્રૂધ્વમ્ । ૩ વ્રૂવૈ, વ્રુવાવહૈ, વ્રુવામહૈ ॥

૩ લઙ્ = ( પરસ્મૈપદ ) = ૧ અવ્રવીત, અવ્રૂતામ્, અવ્રુવન્ । ૨ અવ્રવી, અવ્રૂતમ્, અવ્રૂત । ૩ અવ્રવમ્, અવ્રૂવ, અવ્રૂમ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૧ અવ્રૂત, અવ્રુવાતામ્, અવ્રુવત । ૨ અવ્રૂયા, અવ્રુવાયામ્, અવ્રૂધ્વમ્ । ૩ અવ્રૂવિ, અવ્રૂવહિ, અવ્રૂમહિ ॥

૪ લિઙ્ = ( પરસ્મૈપદ ) = ૧ વ્રૂયાત, વ્રૂયાતામ્, વ્રૂયુઃ । ૨ વ્રૂયાઃ, વ્રૂયાતમ્, વ્રૂયાત । ૩ વ્રૂયામ્, વ્રૂયાવ, વ્રૂયામ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૧ વ્રુવીત, વ્રુવીયાતામ્, વ્રુવીરન્ । ૨ વ્રુવીયાઃ, વ્રુવીયાયામ્, વ્રુવીધ્વમ્ । ૩ વ્રુવીય, વ્રુવીવહિ, વ્રુવીમહિ ॥

ઉલ્લયપદી ધાતુઓના ૩૫ પરસ્મૈપદ ધાતુના સરખાં તથા આત્મનેપદ ધાતુના સરખાં થાય છે. એ બાબતમાં આગળ ઘણી-વાર કહી દીધું છે.

ईश् ( सभर्थं थपुं ) ईष्टे । ईशांचक्रे । ईशिता । ईशिष्यते ।  
 चक्ष् ( जेत्पुं ) चष्टे । चक्षे । च्याता । च्यास्यति-ते ।  
 वस् ( आच्छादनं वस्पुं ) वस्ते । वसते । वसिता । वसिष्यते ।  
 वृज् ( छेत्पुं ) वृक्ते । वृजे । वर्जिता । वर्जिष्यते ।  
 आशास् ( धृच्छा उत्थी ) आशास्ते । आशाशासे । आशासिता ।  
 आशासिष्यते ।  
 शी ( सुपुं ) शेते । शिश्ये । शयिता । शयिष्यते ।  
 सू ( प्रसूति थपी ) सूते । सुपुत्रे । सोता, सविता । सोष्यते,  
 सविष्यते ।

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते । तौ पुरुषौ तत्र  
 आसाते । सर्वे बालकाः तत्र आसते । त्वं कुत्र आस्ते ।

२ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे । त्वं किं ईशिषे ? ते सर्वे राजानः  
 ईशते । वयं सर्वेऽपि ईशमहे । अहं ईशे ।

३ स बालः शोभनं चष्टे । त्वं इदानीं किं चक्षे ? सः  
 अपि किं चक्षे । ते शूराः किं चक्षते ।

४ मनुष्याः तत्र वसते । त्वं कुत्र वस्ते ? अहं अत्र वसे ।  
 स तत्र वस्ताम् । त्वं अत्र वस्स्व ।

५ मनुष्यः धनं आशास्ते । त्वं किं आशास्ते ? अहं न  
 किमपि आशासे ।

६ नारी पुत्रं सूते । अहं बालकं सुवे । ताः स्त्रियः पुत्रान्  
 सुवते । यूयं सूष्वे ।



## દ્વિતીય ગણના ઉભયપદ ધાતુ.

‘ વ્રૂ ’ ( ખોલવું )

૧ લટ્ ( પરસ્મૈપદ ) ૧ વ્રવીતિ, વ્રૂતઃ, વ્રુવન્તિ । ૨ વ્રવીષિ, વ્રૂથ, વ્રૂથ । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવઃ, વ્રૂમઃ ॥

એ પરસ્મૈપદના ૩૫ ધીબ એક પ્રકારે પણ થાય છે - ૧ આહ, આહતુઃ, આહુઃ । ૨ આત્ય, આહથુ, વ્રૂવ । ૩ વ્રવીમિ, વ્રૂવ, વ્રૂમઃ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૨ વ્રૂને, વ્રુવાતે, વ્રુવતે । ૨ વ્રૂપે, વ્રુવાથે, વ્રૂધ્વે । ૩ વ્રુવે, વ્રૂવહે, વ્રૂમહે ॥

૨ લોટ્ = ( પરસ્મૈપદ ) ૧ વ્રવીતુ, વ્રૂતામ્, વ્રુવન્તુ । ૨ વ્રૂહિ, વ્રૂતમ્, વ્રૂત । વ્રવાણિ, વ્રવાવ, વ્રવામ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૧ વ્રૂતામ્, વ્રુવાતામ્, વ્રુવતામ્ । ૨ વ્રૂધ્વ, વ્રુવાયામ્, વ્રૂધ્વમ્ । ૩ વ્રૂવૈ, વ્રવાવહં, વ્રવામહં ॥

૩ લઙ્ = ( પરસ્મૈપદ ) = ૧ અવ્રવીત્, અવ્રૂતામ્, અવ્રુવન્ । ૨ અવ્રવી, અવ્રૂતમ્, અવ્રૂત । ૩ અવ્રવમ્, અવ્રૂવ, અવ્રૂમ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૧ અવ્રૂત, અવ્રુવાતામ્, અવ્રુવત । ૨ અવ્રૂયા, અવ્રુવાયામ્, અવ્રૂધ્વમ્ । ૩ અવ્રૂવિ, અવ્રૂવહિ, અવ્રૂમહિ ॥

૪ લિઙ્ = ( પરસ્મૈપદ ) = ૧ વ્રૂયાત્, વ્રૂયાતામ્, વ્રૂયુઃ । ૨ વ્રૂયાઃ, વ્રૂયાતમ્, વ્રૂયાત । ૩ વ્રૂયામ્, વ્રૂયાવ, વ્રૂયામ ॥

( આત્મનેપદ ) = ૧ વ્રૂવીત, વ્રૂવીયાતામ્, વ્રૂવીરન્ । ૨ વ્રૂવીયાઃ, વ્રૂવીયાયામ્, વ્રૂવીધ્વમ્ । ૩ વ્રૂવીય, વ્રૂવીવહિ, વ્રૂવીમહિ ॥

ઉભયપદી ધાતુઓના ૩૫ પરસ્મૈપદ ધાતુના સરખાં તથા આત્મનેપદ ધાતુના સરખાં થાય છે. એ બાબતમાં આગળ ઘણી-વાર કહી દીધું છે.

द्वितीय गणु उलयपदना धातु.

दुह् ( दूध दौह्युं ) दोग्धि, दुग्धे । दुदोह, दुदुहे । दोग्धा ।  
धोक्ष्यति-ते ।

द्विप् ( द्वेष करणे ) द्वेषि, द्विष्टे । दिद्वेष, दिद्विषे । द्वेषा । द्वेष्यति ते ।

वृ ( बोलयुं ) व्रवीति, व्रूते । उवाच, ऊचे । वक्ता । वक्ष्यति-ते ।

लिह् ( खाद्युं, स्वादलेवे ) लेढि, लीढि । लिलेह, लिलिहे । लेढा ।  
लेक्ष्यति-ते ।

स्तु ( स्तुति करणी ) स्तौति, स्तवीति-स्तुते, -स्तुवीते । तुष्टाव,  
तुष्टुवे । स्तोता । स्तोप्यति-ते ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ भक्तः ईश्वरं स्तौति । त्वं कं स्तौषि ? अहं कं अपि  
मानवं न स्तौमि । सर्वे बालकाः परमेश्वरं स्तुवन्तु ।

२ स किं व्रवीति ? त्वं किं व्रवीषि ? अहं न किमपि  
व्रवीमि । स व्रूताम् । त्वं व्रूहि ।

३ कं त्वं द्वेषि ? अहं न कमपि द्वेषिम् । यः सर्वदा एव  
द्वेषि स द्वेषु ।

४ माता गां दोग्धि । त्वं किं न गां धोक्षि ? अहं न  
दोषि किन्तु मम पत्नी दोग्धि । सर्वे मानवाः गावः दुहन्तु ।

५ बालकः मधु लेढि । त्वं क्षीरं लेषि किम् ? अहं क्षीरं  
न लेषि । प्राणिनः फलं लिहन्ति ।

पाठक आ प्रभागे उलयपदी धातुओना उप जनावी अने तेने  
उपयोग करी.

अदि द्वितीय गणुने विचार प्रभास थाय छे.

## ५४ १२

( म० भा० अनु० अ० २ )

भीष्म उवाच- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥

मनोः प्रजापते राजन्निश्वाकुरभवत्सुतः ।

तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥

दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।

माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।

भीष्मः उवाच- गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य धर्मं कृत्वा यथा येन प्रकारेण मृत्युः मरणं निर्जितः जितः अत्रापि अस्मिन् विषये अपि पुरातनं प्राचीनं इतिहासं कथां ( वृद्धाः ) उदाहरन्ति कथयन्ति ॥ ४ ॥ हे राजन् ! हे नृप ! प्रजापतेः नराधिपस्य मनोः इक्ष्वाकुः इक्ष्वाकुनामा सुतः पुत्रः जातः । सूर्यवर्चसो रवितुल्यप्रभावस्य नृपतेः भूपस्य तस्य इक्ष्वाकोः पुत्रशतं शतसंख्याः सुताः जज्ञे जाताः ॥ ५ ॥ हे भारत ! तस्य इक्ष्वाकोः दशमः दशाश्वो नाम पुत्रः तु सुतः तु माहिष्मत्यां नगर्यां धर्मात्मा धर्मनिष्ठः सत्यविक्रमः यथार्थपराक्रमः राजा अभूत् अभवत् ॥ ६ ॥ यस्य मनः चेतः नित्यं सदा सत्ये

नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाऽभवत् ।

न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ॥ १५ ॥

व्याधितो वा कृशो वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ।

सुदक्षिणो मधुरवागनष्टयुर्जितेन्द्रियः ।

धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६ ॥

यज्जा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।

न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७ ॥

द्रव्यैः अपि च पृथग्भिधैः धान्यैः ॥ १४ ॥ तदा प्रतिपूर्णः  
परिपूर्णः अभवत् । तस्य विषये देशे कृपणो अदानशूरः  
दुर्गतः द्ररिद्रः अपि न अभूत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् तस्य देशे  
क्वचित् व्याधितः रुग्णः कृशः दुर्बलः अपि वा नरः मनुष्यः  
नाभूत् नासीत् । स च सुदक्षिणः अतीव उदारः मधुरवाक्  
मधुरभाषी अनष्टयुः विगतद्वेषः जितेन्द्रियः संयतेन्द्रियः  
धर्मात्मा धार्मिकः अनृशंसः अक्रूरः विक्रान्तः विक्रमशाली  
अथ अपि च आविकत्थनः आत्मश्लाघामकुर्माणः ॥ १६ ॥ यज्जा  
विधिपूर्वक यज्ञकर्ता दान्तः ब्राह्मेन्द्रियविजयी मेधावी बुद्धिमान्  
ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः अभवत्,  
अवमन्ता परेषां अरमानशीलः च न आसीत्, दाता दानशीलः  
च वेदवेदाङ्गपारगः वेदेषु शिक्षादिषु वेदानामङ्गेषु च प्रवीणः

तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।  
 चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥ १८ ॥  
 तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।  
 नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥ १९ ॥  
 तादृग् रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।  
 दुर्योधनसुता यादृग्भवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥  
 तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।  
 भूत्वा च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥

आसीत् ॥ १७ ॥ पुरुषव्याघ्रं तं दुर्योधनं पुण्या पुण्यसाधनीभूता  
 शीतजला शीतलोदका शिवा मंगलकारिणी देवनदी देवानां  
 अमराणां नदी नर्मदा स्वेन स्वकीयेन भावेन मनसा चकमे  
 वरयामास ॥ १८ ॥ हे राजन् ! तदा तस्यां नद्यां नर्मदायां  
 राजीवलोचना कमलसदृशलोचना नाम्ना सुदर्शना रूपेण च  
 सुदर्शना दर्शनीय कन्या वाला जज्ञे जाता ॥ १९ ॥ दुर्योधन-  
 सुता दुर्योधनस्य पुत्री यादृग् यादृशी वरवर्णिनी उत्तमरूप-  
 वती अभवत् चभूव, हे युधिष्ठिर ! तादृग् रूपा नारीषु भूत-  
 पूर्वा न पूर्व न भूता ॥ २० ॥ हे राजन् ! तां राजकन्यां  
 सुदर्शनां साक्षात् अग्निः चकमे गच्छन् । अग्निः च ब्राह्मणो  
 भूत्वा ब्राह्मणवेपं गृहीत्वा तं दुर्योधनं नृपं वरयामास प्रार्थया-

दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।

न दिन्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥२२॥

ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्द्व्यवाहनः ।

ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ २३ ॥

मास ॥ २१ ॥ पार्थिवः राजा अयं दरिद्रः निर्धनः मम

असवर्णः भिन्नवर्णायः च इति मत्वा तस्मै विप्राय तां सुदर्शनां

सुतां कन्यां न दिन्सति दातुं नेच्छति स्म ॥ २२ ॥ ततः

अनंतरं अस्य दुर्योधनस्य वितते आरब्धे यज्ञे हव्यवाहनः

अग्निः नष्टोऽभूत् नाश गतः । ततः अग्निनाशानन्तर राजा

दुर्योधनः सुदुःखितो नितरां दुःखितो भूत्वा तदा द्विजान्

वाक्यं वक्ष्यमाण आह उक्तवान् ॥ २३ ॥

समासाः ।

गृहस्थ - गृहे तिष्ठति इति ।

प्रजापति - प्रजाना पति ।

पुत्रशतं - पुत्रणा शत ।

सत्याविक्रम - सत्य विक्रम यस्य ।

पृथिवीपति - पृथिव्या पति ।

सर्वसग्रामदुर्जय - सर्वसग्रामपु दुर्जय ।

मधुरवाक् - मधुरा वाक् यस्य स ।

ब्राह्मणभक्त - ब्राह्मणाना भक्त ।

## પાઠ ૧૩

### તૃતીય ગણુ પરસ્મૈપદના ધાતુ

તૃતીય ગણુના પ્રત્યય ધાતુઓને લાગે તે પહેલાં ધાતુના પ્રથમ અક્ષરનું ક્ષિત્વ ધાય છે. જેમકે—

‘દા’ (આપવું) એનું ‘દદાતિ’ રૂપ ધાય છે. એ રૂપ બનાવવાની રીતિ આ પ્રમાણે છે—દા દા, દદા+તિ=દદાતિ । પ્રથમ અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે હ્રસ્વ બને છે. એ નિયમ પ્રમાણે ‘દા દા’ નું ‘દ દા’ થયું અને ‘તિ’ પ્રત્યય લાગીને ‘દદાતિ’ રૂપ બન્યું.

‘ઘા’ (ધારણ કરવું) એનું ‘દઘાતિ’ રૂપ ધાય છે. ‘ઘા ઘા’ ‘ઘ ઘા’ ‘દઘા+તિ=દઘાતિ’ ધાય છે. વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર બની જાય છે. ‘ઘ’ અક્ષર તવર્ગમાં ચોથો છે. એટલે એને ઠેકાણે એજ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર ‘દ’ બને છે. એ નિયમ પ્રમાણે ‘ઘ ઘા’ નું ‘દ ઘા’ થયું.

કવર્ગના અક્ષરને ઠેકાણે ચવર્ગનો અક્ષર બને છે. જેમકે—

‘ગા’ (સ્તુતિ કરવી) ‘ગા ગા’ ‘ગ ગા, જ ગા, જિગા+તિ=જિગાતિ’  
 ‘મી’ (ભયભીત થવું) ‘મી મી, વિ મી, વિમે+તિ=વિમેતિ’  
 હકારનો પણ જકાર બને છે, જેમકે—‘હુ’ (હવન કરવો)  
 ‘હુ હુ, જુ હુ, જુહો+તિ=જુહોતિ’ વિગેરે એ પ્રમાણે રૂપ બને છે.  
 ઘણા લાગે ‘લિટ્’ ના રૂપોમાં આ ફેરફાર પાઠકોએ જોયોજ હશે.  
 પાઠકોની સરલતાને માટે અહિં કેટલાક ધાતુઓના રૂપ આપવામાં આવે છે—

## परस्मैपद ।

'हु' ( हुवन ऊश्चु )

- १ लृट् = १ जुहोति, जुहुतः, जुहति । २ जुहोषि, जुहुष्यः, जुहुष्य, ३ जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः ॥
- २ लोट् = १ जुहोतु, जुहुताम्, जुहुतु । २ जुहुधि, जुहुतम्, जुहुत । ३ जुह्वानि, जुह्वाव, जुह्वाम ॥
- ३ लङ् = १ अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहुवुः । २ अजुहोः, अजुहुतम्, अजुहुत । ३ अजुह्वम्, अजुह्व, अजुह्म ॥
- ४ लिट् = १ जुहुयात्, जुहुयाताम्, जुहुयुः । २ जुहुयाः, जुहुयातम्, जुहुयात । ३ जुहुयाम्, जुहुयाव, जुहुयाम ॥
- ५ लिट् = १ जुहाव, जुह्वतुः, जुह्वु । २ जुह्विथ, जुह्वथुः, जुह्वु । ३ जुहाव, जुह्विव, जुह्विम ॥  
१ जुह्वांचकार, जुह्वांचक्रतुः, जुह्वांचक्रुः ।  
२ जुह्वांचकथे, जुह्वांचकथुः, जुह्वांचक्र । ३ जुह्वांचकार, जुह्वांचकृव, जुह्वांचकृम ॥
- ६ लृट् = १ होष्यति, होष्यतः, होष्यन्ति । २ होष्यसि, होष्यथः, होष्यथ । ३ होष्यामि, होष्यावः, होष्यामः ॥

५४६ आ प्रभाषे धातुभ्यानां इप णनावी वाडयोभां येना उपयोग करी लुओ.



## पाठ १४

तृतीय गणु परस्मैपदना धातु

ऋ ( ७धुं )	इयति । आर । अर्ता । अरिष्यति ।
कित् ( ञणधुं )	चिकेति । चिकेत । केतिता । केतिष्यति ।
गा ( स्तुति करवी )	जिगाति । जगौ । गाता । गास्यति ।
घृ ( अरधुं, प्रक्षधुं )	जिघर्ति । जघार । घर्ता । घरिष्यति ।
पृ ( पादन करधुं )	पिपति । पपार । परिता । परिष्यति ।
भी ( लयणीत धुं )	विभेति । विभाय, विभयांचकार । भेता । भेष्यति ।
हा ( त्याग करवे )	जहाति । जहौ । हाता । हास्यति ।
हु ( देधुं, देधुं, उपन करवे )	जुहोति । जुहाव, जुहवांचकार । होता । होष्यति ।
ही ( लज्जित धुं )	जिहेति । जिहाय, जिहयांचकार । हेता । हेष्यति ।

## संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यजमानः यज्ञे आहुतीः जुहोति । ब्रह्मचारिणः अग्नौ  
आहुतीः जुह्वति । त्वं किं न होष्यसि । ह्यः तत्र कः  
अजुहोत् ?

२ वीरः अशक्तान् पिपति । स कं पपार । ते सर्वेऽपि  
तान् पिपुः । त्वं परिष्यसि किम् ?

३ अहं चौरान् न विभेमि । न व्याघ्रात् अपि न विभेति ।

वीराः पुरुषाः कस्मिन् अपि युद्धे न बिभ्यति ।

४ स्त्रियः सदा जिन्हियति । पुरुषाः कदापि न जिन्हियति ।  
ते सर्वे जिन्हयांचक्रुः । नारी न्हेष्यति एव ।

५ ईश्वरः सर्वं चिकेत्ति । मनुष्यः केन साधनेन एवं  
केतिष्यति ? योगी पुरुषः सर्वं मनोगतं चिकेत् ।

तृतीय गणु आत्मनेपद धातु.

मा ( भणधुं तुलना ३२वी ) मिमोते । ममे । माता । मारयते ।

हा ( ७धुं ) जिहीते । जहे । हाता । हास्यते ।

आ धातुञ्चोनां ३५

‘ मा ’ ( भणधुं, तुलना ३२वी )

१ लृट् = १ मिमीत्ते, मिमात्ते, मिमते । २ मिमीपे, मिमापे,  
मिमीध्वे । ३ मिमे, मिमीवहे, मिमीमहे ॥

२ लोट् = १ मिमीताम्, मिमाताम्, मिमताम् । २ मिमीष्व,  
मिमाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमै, मिमावहे,  
मिमामहे ॥

३ लृङ् = १ अमिमोत, अमिमाताम्, अमिमत् । २ अमिमीया,  
अमिमाथाम्, अमिमीध्वम् । ३ अमिमि,  
अमिमीवहि, अमिमीमहि ॥

४ लिट् = १ मिमीत, मिमीयाताम्, मिमीरन् । २ मिमीथा,  
मिमीयाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमीय, मिमीवहि, मिमीमहि ॥

‘ हा ’ ( त्याग ३२वी )

१ लृट् = १ जिहीते, जिहाते, जिहते । २ जिहीपे, जिहापे,  
जिहीध्वे । ३ जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे ॥

पाठक आ प्रभाषे आत्मनेपदना इय भनापी शंङ्शे.

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स धान्यं मिमीते । अहं घृतं न अमिमि । त्वं  
मिमीष्व । ते भूमिं मिमताम् ॥

—:०:—

### पाठ १५

तृतीय गणु उभयपदना धातु.

दा ( आप्थुं ) ददाति, दत्ते । ददौ. ददे । दाता । दास्यति-ते ।

धा ( धारणु-पोषणु करुं ) दधाति, धत्ते । दधौ, दधे । धाता ।  
धास्यति-ते ।

निज् ( शुद्ध करुं ) नेनोक्ति, नेनिक्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता ।  
नेक्ष्यति-ते ।

भृ ( धारणु-पोषणु करुं ) विभर्ति, विभृते । वभार, वभ्रे,  
विभरांचकार चक्रे । भर्ता । भरिष्यति-ते ।

विज् ( लुब्ध थपुं ) वेवेक्ति, विविक्ते । विवेज, विविजे । वेक्ता, ।  
वेक्ष्यति-ते

विष् ( व्याप्त थपुं ) वेवेष्टि, वेविष्टे । विवेष, विविपे । वेष्टा । वेक्ष्यति-ते ।  
धातुओंनां इय.

लट् = ( परमैपद ) १ ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः,  
दत्थ । ३ ददामि, दद्वः, दद्वः ॥

( आत्मनेपद ) = १ दत्ते, ददाते, ददते । २ दत्से, ददाये, ददध्वे । ३ ददे, दद्वहे, दद्वहे ॥

लोट् = ( परस्मैपद ) १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ देहि, दत्तम्, दत्त । ३ ददानि, ददाव, ददाम ॥

( आत्मनेपद ) = १ दत्ताम्, ददाताम्, ददताम्, । २ दत्स्व, ददाथाम्, ददध्वम् । ३ ददे, दद्वहे, ददामहे ॥

लृट् = ( परस्मैपद ) १ अददात्, अदत्ताम्, अददुः । २ अददाः, अदत्ताम्, अदत्त । ३ अददाम्, अदद्व, अदद्व ॥

( आत्मनेपद ) १ अदत्त, अददाताम्, अददत । १ अदत्थाः, अददाथाम्, अददध्वम्, । ३ अदादि, अदद्वहि, अदद्वहि ॥

‘ भृ ’ ( धारण्यु पोषण्यु कर्तव्यु )

लृट् = ( परस्मैपद ) विभर्ति, विभृतः, विभ्रति । २ विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्य । ३ विभर्षि, विभृत्यः, विभृत्यः ॥

( आत्मनेपद ) = १ विभृते, विभ्राते, विभ्रते । १ विभृपे, विभ्राये, विभृध्वे । ३ विभ्रे, विभृवहे, विभ्रमहे ॥

लोट् = ( परस्मैपद ) १ विभर्तु, विभृताम्, विभ्रतु । १ विभृहि, विभृताम्, विभृत । ३ विभराणि, विभराव, विभराम ॥

( आत्मनेपद ) = १ विभृताम्, विभ्राताम्, विभ्रताम्, २ विभृष्व, विभ्राथाम्, विभृध्वम् । ३ विभरै, विभरावहे, विभरामहे ॥

याङ्क आ प्रभाष्ये ३५ जनावधाने प्रयत्न करे.

### संस्कृत-वाक्यानि

१ स मह्यं धनं ददाति । ते तुभ्यं किं ददाति ? राजा मह्यं सुवर्णस्यालंकारं अददात् ।

२ त्वं तस्य मूल्यं अधुना एव देहि । अहं तस्मै पुस्तकं ददामि । त्वं तस्मै किं ददासि ?

३ ईश्वरः स्थिरचरं सर्वं जगत् स्वशक्त्या विभर्ति । त्वं किं विभर्षि ? यथा राजा राष्ट्रं विभर्ति तथा गृहस्थाः गृहं विभ्रति ।

पाठक आ प्रमाणे वाक्योनी स्थाना करी शक्ये. अहि तृतीय गणुने विचार समाप्त थाय छे.

संधि करेला वाक्यो.

१ यजमानो यज्ञे जुहोत्याहुतीः । आहुतीर्यजमानो जुहोति यज्ञे । यज्ञे यजमान आहुतीर्जुहोति । आहुतीर्जुहोति यजमानो यज्ञे । यजमानो जुहोति यज्ञे आहुतीः ।

२ अहं चोरात्न विभेमि । न विभेम्यहं चोरात् । विभेमि नाहं चोरात् । अहं विभेमि न चोरात् । विभेम्यहं न चोरात् ।

३ स व्याघ्रादपि न विभेति । न विभेति स व्याघ्रादपि । व्याघ्रादपि स न विभेति ।

( महाभारत विराट् पर्व अ० ५ )

वैशम्पायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिर्द्धिशास्तथा बद्धकलापिनः ।

बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीममितो ययुः ॥ १ ॥

ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रप्रेप्तवस्तदा ।

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु घन्विनः ॥ २ ॥

विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।

उत्तरेण दशाणांस्ते पंचालान्दक्षिणेन च ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः उवाच अब्रवीत् = ते पांडवाः वीराः वीर-  
 पुरुषाः, बद्धनिर्द्धिशाः बद्धखड्गाः, तथा बद्धकलापिनः  
 बद्धकेशपाश्याः, बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधाचर्मणः अंगुलित्राणं  
 बद्धं यैः ते, कालिन्दी नदीं अभितः अभिमुखं कृत्वा ययुः  
 जग्मुः ॥ १ ॥ ततः अनंतरं ते पदातयः एव पद्धथा एव  
 गच्छन्तः कालिंदीनद्याः दक्षिणं तीरं अन्वगच्छन् अगच्छन् ।  
 तदा ते पांडवा निवृत्तवनवासाः वनवासात् निवृत्ताः स्वराष्ट्रं  
 स्वकीयराज्यं प्रेप्तवः प्रकर्षेण इच्छवः गिरिदुर्गेषु पर्वतस्थानेषु  
 वनदुर्गेषु वनदुर्गमस्थानेषु वसन्तः ॥ २ ॥ ते महेष्वासाः  
 महाधनुषधारिणः महाबलाः महाशक्तयः वनेषु मृगजातानि

अन्तरेण यकृल्लोमाञ्छरसेनांश्च पांडवाः ।  
 लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥  
 धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।  
 ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥  
 पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ।  
 व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ ६ ॥  
 वसामेहापरां रात्रीं बलवान्मे परिश्रमः ।

मृगसमूहान् शरैः विध्वंसन्तः ते उत्तरेण दशार्णान् देशान् तथा  
 दक्षिणेन पंचालान् देशान् ॥ ३ ॥ अन्तरेण च यकृल्लोमान्  
 शरसेनान् देशान् कृत्वा ' वयं लुब्धाः लुब्धकाः व्याधाः '   
 इति ब्रुवाणाः कथयन्तः वनात् मत्स्यस्य विषयं देशं  
 प्राविशन् प्रविष्टाः ॥ ४ ॥ धन्विनः धनुष्मन्तः बद्ध-निस्त्रिंशाः  
 खड्गधारिणः विवर्णाः शोभनवर्णरहिताः श्मश्रुधारिणः ते  
 पांडवाः आसन् । ततः मत्स्यस्य नगरं प्राप्य राजानं धर्म-  
 राजानं कृष्णा द्रौपदी अब्रवीत् कथयामास ॥ ५ ॥ पश्य  
 एकपद्यः एकपादपीरमिताः मार्गाः एकपद्यः पदव्यः दृश्यन्ते,  
 अवलोक्यन्ते, विविधानि च क्षेत्राणि च दृश्यन्ते, अतः  
 अगेन चिन्हेन व्यक्तं स्पष्टं भवति यत् विराटस्य राज्ञः  
 राजधानी राजनगरी दूरे एव भविष्यति ॥ ६ ॥ अतः इह  
 एव अपरां रात्रिं वसामः, यतः मे बलवान् परिश्रमः जातः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।

राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।

संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।

क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९ ॥

सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुर यदि ।

समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच— हे भारत धनंजय अर्जुन ! त्वं पांचालीं द्रौपदीं समुद्यम्य वह । इतः वनात् अस्मात् अरण्यात् विमुक्ताः च राजधान्यां निवत्स्यामः ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच— अर्जुनः गजराट् इव तूर्णं सत्वरं तां द्रौपदीं आदाय गृहीत्वा नगराभ्यासं नगरसमीपं संप्राप्य अर्जुनः तां अवातारयत् ॥ ८ ॥ सः धर्मराजः कौन्तेयः कुन्तीपुत्रः राजधानीं संप्राप्य अर्जुनं अब्रवीत् । आयुधानि क्व समासज्य स्थापयित्वा वयं पुरं प्रवेक्ष्यामः ? ॥ ९ ॥ हे तात ! यदि वयं सायुधाः आयुधैः सहिताः पुरं प्रवेक्ष्यामः तर्हि अस्य जनस्य समुद्वेगं करिष्यामः



गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।

तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ ११ ॥

ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

अत्र न संशयः । ॥ १० ॥ गाण्डीवं गाण्डीवनामकं घनुः  
महद्गाढं अतिदृढं अस्ति लोके च नृणां मनुष्याणां तत्सर्वं  
विदितं प्रसिद्धं अस्ति । तत् आयुधं आदाय वयं नगरं  
गच्छामः चेत् ॥ ११ ॥ ततः एकस्मिन् अपि विज्ञाते पुनः  
अस्मामिः वने द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं भविष्यति यतः तथा  
नः प्रतिज्ञातम्, तथा अस्मामिः प्रतिज्ञा कृता ॥ १२ ॥

समाप्ताः ।

१ बद्धनिस्त्रिंशाः—बद्धाः निस्त्रिंशाः यैः ।

२ बद्धगोधांगुलित्राणाः = बद्धानि गोधांगुलित्राणानि यैः ।

३ निष्टत्तवनवासाः = वनवासात् निष्टत्ताः ।

४ स्वराष्ट्रं = स्वस्य राष्ट्रम् ।

५ सायुधाः = आयुधैः सहिताः ।

६ द्वादशवर्षाणि = द्वादश च तानि वर्षाणि ।



## પાઠ ૧૭

પંચમ ગણના ધાતુ.

પંચમ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય ' જુ ' છે. કે જે પ્રત્યયોની પૂર્વમાં લાગે છે. એ ગણના ધાતુઓના ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

' સાધ્ ' ( સાધન કરવું )

૧ લટ્ = ૧ સાધ્નોતિ, સાધ્નુતઃ, સાધ્નુવન્તિ । ૨ સાધ્નોષિ,  
સાધ્નુયઃ, સાધ્નુયઃ । ૩ સાધ્નોમિ, સાધ્નુવ,  
સાધ્નુમઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ સાધ્નોતુ, સાધ્નુતામ્, સાધ્નુવન્તુ । ૨ સાધ્નુહિ,  
સાધ્નુતમ, સાધ્નુત । ૩ સાધ્નવાનિ, સાધ્નવાવ,  
સાધ્નવામ ॥

૩ લડ્ = અસાધ્નોત, અસાધ્નુતામ્, અસાધ્નુવન્ । ૨ અસાધ્નોઃ,  
અસાધ્નુતમ્, અસાધ્નુત । ૩ અસાધ્નવમ્, અસાધ્નુવ,  
અસાધ્નુમ ॥

૪ વિધિલિટ્ = ૧ સાધ્નુયાત, સાધ્નુયાતામ્, સાધ્નુયુઃ ।  
૨ સાધ્નુયાઃ, સાધ્નુયાતમ્, સાધ્નુયાત । ૩ સાધ્નુયામ્,  
સાધ્નુયાવ, સાધ્નુયામ ॥

આ પ્રમાણે પંચમ ગણના બીજા પરસ્મૈપદી ધાતુઓના ૩૫ થાય છે. બુઓ—

૧ લટ્ = ( ' આપ્ ' ધાતુ ) ૧ આપ્નોતિ, આપ્નુતઃ, આપ્નુવન્તિ ।  
૨ આપ્નોષિ, આપ્નુયઃ, આપ્નુયઃ । ૩ આપ્નોમિ, આપ્નુવ,  
આપ્નુમઃ ॥

२ लोट् ( 'राध्' धातु ) १ राध्नोतु, राध्नुताम्, राध्नुवन्तु ।  
 २ राध्नुहि, राध्नुतम्, राध्नुत । राध्नुवानि, राध्नुवाच,  
 राध्नुवाम ॥

इवे नीचे लजेला धातु लुग्यो-

पंचम गणु परस्मैपदना धातु.

आप् ( व्याप्त थवुं ) आमोति । आप । आप्ता । आप्स्यति ।

( वि उपसर्गपूर्वक ) व्यामोति । व्याप । व्याप्ता । व्याप्स्यति ।

ऋध् ( वधुं ) ऋध्नोति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।

तृप् ( तृप्त थवुं ) तृप्नोति । ततर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।

दु ( दुःख आप्थुं ) दुनोति । दुदाव । दोता । दोष्यति ।

दृ ( दृष्टिा करवी ) दृणोति । ददार । दर्ता । दर्शिष्यति ।

राध् ( सिद्ध करवुं, पूर्ण करवुं ) राध्नोति । रराध । राद्धा ।  
 रात्स्यति ।

शक् ( शक्तिमान थवुं ) शक्नोति । शशाक । शक्ता । शक्ष्यति ।

साध् ( साधन करवुं, पूर्ण करवुं ) साध्नोति । ससाध । साद्धा ।  
 सात्स्यति ।

हि ( ह्युं, वधुं ) हिनोति । जिघाय । हेता । हेप्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि

१ मनुष्यः स्वकीयस्य कर्मणः फलं आमोति । बालकः  
 वृक्षस्य फलं न आमोत् । स धनं प्राप्नोति ।

२ अहं तत्कर्म कर्तुं न शक्नोमि । त्वं शक्यसि किम् ? ।  
 यः न शक्नोति स तत्र मा गच्छतु ।

३ स साधकाः साध्यं साधनेन साध्नोति । सर्वेऽपि तथैव साध्नुवन्तु ।

४ त्वं कथं तत् साध्नोषि ? स न असाध्नोत् । त्वं साध्नुहि । सः अपि साध्नोतु ।

—:०-०:—

## पाठ १८

पंचम गद्य आत्मनेपदना धातु.

अग् ( व्यास ध्रु ) अश्नुते । आनशे । अशिता, अष्टा ।  
अशिष्यते, अश्यते ।

येना ३५ नीचे प्रभाक्षे थाय छे—

१ लृट् = १ अश्नुते, अश्नुवात्, अश्नुवते । २ अश्नुपे, अश्नुवाथे  
अश्नुध्वे । ३ अश्नुवे, अश्नुवहे, अश्नुमहे ॥

२ लोट् = १ अश्नुताम्, अश्नुवाताम्, अश्नुवताम् । २ अश्नुध्व,  
अश्नुवाधाम्, अश्नुध्वम् । ३ अश्नुवै, अश्नुवावहे,  
अश्नुवामहे ॥

३ लृङ् = १ आश्नुत, आश्नुवाताम्, आश्नुवत । २ आश्नुया,  
आश्नुवाथाम्, आश्नुध्वम् । ३ आश्नुयि, आश्नुवहि,  
आश्नुमहि ॥

४ विधिलिङ् = १ अश्नुवीत, अश्नुवीयाताम्, अश्नुवीरन् ।

- २ अश्नुवीयाः, अश्नुवीयाथाम्, अश्नुवीश्वम् ।  
३ अश्नुवीय, अश्नुवीवहि, अश्नुवीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ पुरुषः अन्नं सायं-प्रातः अश्नुते । स्त्रीपुरुषौ फलानि अश्नुवीत । सर्वे बालकाः मिष्टं अश्नुवते ।

२ स भोजनं अद्य अश्नुताम् । त्वं अन्नं अद्य मा अश्नुथाः ।  
यूयं फलानि अश्नुष्वम् ।

पंचम गाणु उभयपदना धातु.

कृ ( कृिंसा ३२थी ) कृणोति, कृणुते । चकार, चक्रे । कर्ता ।  
करिष्यति-ते

चि ( अेकडुं ३२थुं ) चिनोति, चिनुते । चिकाय, चिकये, चिधाय,  
चिच्ये । चेता । चेष्यति-ते ।

धु ( ह्रुलावधुं ) धुनोति, धुनुते । दुधाव, दुधुवे । धोता । धोष्यति-ते ।

वृ ( वरधुं, पसं ३२थुं ) वृणोति, वृणुते । ववार, वव्रे । वरिता,  
वरीता । वरिष्यति-ते ।

शि ( तीक्ष्णु ३२थुं ) शिनोति, शिनुते । शिशाय, शिष्ये । शेता ।  
शेष्यति-ते ।

सि ( षांधधुं ) सिनोति, सिनुते । सिपायं, सिष्ये, सेता ।  
सेष्यति ते ।

सु ( अलिपेक ३२थे, रस ३१थे ) सुनोति, सुनुते । सुपाव,  
सुपुवे । सोता । सोष्यति-ते ।

स्तृ ( दांकधुं ) स्तृणोति, स्तृणुते । तस्तार, तस्तरे । स्तर्ता ।  
स्तारिष्यति ते ।

## पाठ १८

विभक्त्यपदी धातुश्रेणी ३५

‘वि’ ( ओङ्ङुं उरुवुं )

लृट् ( परस्मैपद ) = १ चिनोति, चिनुतः, चिन्वन्ति । २ चिनोषि,  
चिनुथः, चिनुथ । ३ चिनोमि, चिनुवः,  
चिनुमः ॥

( आत्मनेपद ) = १ चिनुते, चिन्वाते, चिन्वते । २ चिनुषे,  
चिन्वाथे, चिनुष्वे । ३ चिन्वे, चिनुवहे,  
चिनुमहे ॥

लोट् ( परस्मैपद ) = १ चिनोतु, चिनुताम्, चिन्वन्तु । २ चिनु,  
चिनुतम्, चिनुत । ३ चिनवानि, चिनवाव,  
चिनवाम ॥

( आत्मनेपद ) = १ चिनुताम्, चिन्वाताम्, चिन्वताम् ।  
२ चिनुष्व, चिन्वाथाम्, चिनुष्वम् ।  
३ चिनवै, चिनवावहै, चिनवामहै ॥

लृङ् ( परस्मैपद ) = १ अचिनोन्, अचिनुताम्, अचिन्वन् ।  
२ अचिनो, अचिनुतम्, अचिनुत ।  
३ अचिनवम्, अचिनुव, अचिनुम ॥

( आत्मनेपद ) = १ अचिनुत, अचिन्वाताम्, अचिन्वत ।  
२ अचिनुया, अचिन्वाथाम्, अचिनुष्वम् ।  
३ अचिन्व, अचिनुवहि, अचिनुमहि ॥

- विंधिलिङ् ( परस्मैपद ) = १ चिनुयात्, चिनुयाताम्, चिनुयुः ।  
 २ चिनुयाः, चिनुयातम्, चिनुयात ।  
 ३ चिनुयाम्, चिनुयाव, चिनुयाम् ॥
- ( आत्मनेपद ) = १ चिन्वीत, चिन्वीयाताम्, चिन्वीरन् ।  
 २ चिन्वीथाः, चिन्वीयाथाम्, चिन्वीध्वम् ।  
 ३ चिन्वीय, चिन्वीवहि, चिन्वीमहि ॥

आ प्रभाषे पूर्वोक्त उभयपदी धातुभ्याना इध अनावीने अनेना  
 वाक्येभ्यां उपयोगे कश्चि—

### संस्कृत-वाक्यानि ।

- १ बालकाः फलानि चिन्वन्ति । सः पुष्पाणि अचिनोत् ।  
 अहं अद्य फलानि न चिनोमि ।
- २ वायुः वृक्षान् धुनोति । आकाशे वायुः अभ्राणि  
 धुनुते । त्वं कथं एवं वस्त्रं धुनोषि ?
- ३ पुरुषः कन्यां वृणुते । प्रजाजनाः राजानं राष्ट्राय  
 वृण्वन्ति । त्वं कथं अवृणुथाः ?
- ४ ब्राह्मणाः सोमं सुन्वन्ति । सः औषधिं असुनोत् । स  
 सुनोतु । त्वं न सुनुहि ।
- ५ स वस्त्रेण तत् स्तृणोति । पश्य कथं स स्तृणुते । यथा  
 स स्तृणोति तथा त्वमपि स्तृणुहि ।

—:०-०:—

५१४ २०

( महाभारत उद्योगपर्व, अ० ३८ )

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याम्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९ ॥

अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागो प्रियंवदः ।

श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १० ॥

बुद्धिमतः ज्ञानसंपन्नान् पुरुषान् अपकृत्य पीडयित्वा  
 “ अहं दूरस्थः दूरे अयस्थितः अस्मि ” अतः अहं सुराक्षितोऽ-  
 स्मि इति मत्वा नाश्वसेत् न विश्वसेत् । बुद्धिमतः ज्ञानिनः  
 मनुष्यस्य दीर्घौ बाहू, याम्यां बाहुभ्यां हिंसितः बुद्धिमान्  
 पुरुषः पीडयितारं निश्चयेन हिंसति ॥ ८ ॥ अविश्वस्ते  
 विश्वासरहिते अविश्वासयोग्ये कदाऽपि न विश्वसेत्, विश्वस्ते  
 विश्वासयोग्येऽपि नैव अतिविश्वसेत् न अतिशयेन विश्वसेत् ।  
 अतिविश्वासात् यद् भयं उत्पन्नं भवति तत् मूलानि अपि  
 निकृन्तति निःशेषेण छिनत्ति ॥ ९ ॥ अनीर्षुः ईर्ष्यारहितः, गुप्त-  
 दारः गुप्ता रक्षिताः दाराः स्त्रियाः धर्मपत्न्यः येन सः गुप्तदारः,  
 संविभागी प्राप्तघनस्य योग्यविभागकर्ता, प्रियंवदः प्रियवादी,



पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।  
 स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११ ॥  
 पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।  
 गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृपिं ब्रजेत् ॥ १२ ॥  
 भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।  
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥  
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योगिषु शाम्पति ।  
 नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥

श्लक्ष्णः कोमलः, स्त्रीणां मधुरवाक् मधुरवचनः, तथापि  
 आसां स्त्रीणां वशगः वशवर्ती त भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीयाः  
 महाभागाः महाभाग्यवत्यः, पुण्याः गृहदीप्तयः गृहप्रकाशकाः,  
 स्त्रियः सन्ति, ताः गृहस्य श्रियः एव सन्ति, तस्मात् ताः  
 विशेषतः रक्ष्याः ॥ ११ ॥ अंतःपुरं पितुः दद्यात्, मातुः  
 च महानसं पाकशालां दद्यात्, गोषु आत्मसमं मित्रं दद्यात्,  
 स्वयं एव कृपिं ब्रजेत् गच्छेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैः परिचारकैः  
 वाणिज्यचारं व्यवहारं सेवेत, द्विजान् पुत्रैः सेवेत । अद्भ्यः  
 जलात् अग्निः, ब्रह्मणः ब्राह्मणात् क्षत्रं क्षत्रियः, अश्मनः  
 प्रस्तरात् लोहं उत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां अग्निक्षत्रियलोहानां  
 तेजः यद्यपि सर्वत्रगं सर्वत्र संचारि वर्तते, तथापि स्वासु  
 योनिषु स्वकीयोत्पत्तिस्थानेषु शाम्पति । कुले जाताः श्रेष्ठे

क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।  
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥  
 स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।  
 करिष्यन्न प्रभापेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥  
 धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ।  
 गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥  
 अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो विधीयते ।  
 नासुहृत्परमं मन्त्रं भारताहति वेदितुम् ॥ १८ ॥

कुले उत्पन्नाः सन्तः पावकोपमतेजसः अभिचत्प्रकाशकाः  
 ॥ १४ ॥ क्षमावन्तः क्षमायुक्ताः, काष्ठे अग्निः इव, यथा  
 काष्ठे अग्निः अव्यक्तरूपेण भवति तथैव निराकाराः अव्यक्ताः  
 शेरते वसन्ति । बाह्याः अभ्यन्तराश्च ये पुरुषाः यस्य मन्त्रं  
 विचारं न जानन्ति ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतश्चक्षुः सर्वत्रदृष्टिः  
 ऐश्वर्यं प्रभुत्वं चिरं चिरकालं अश्नुते प्राप्नोति । करिष्यन्  
 कर्म कर्तुं इच्छन् कदापि न प्रभापेत, कृतानि एव तु कर्माणि  
 दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि धर्मार्थकामसंबन्धीनि  
 कर्माणि पूर्णतया कृत्वा एव तत्पश्चात् लोकेषु दर्शयितव्यानि ।  
 गिरिपृष्ठं पर्वतशिखरं उपारुह्य, आरुह्य, प्रासादं हर्म्यं राजभवनं  
 वा रहोगतः एकान्तस्थाने गतः ॥ १७ ॥ निःशलाके  
 एकान्ते रहसि अरण्ये वा एवंविधे स्थाने मंत्रः गुप्तविचारः

अपण्डितो वाऽपि सुहृत्पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ॥

नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ।

कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥ २० ॥

• धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥

अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।

स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥

विधीयते क्रियते । हे भारत ! भरतकुलोत्पन्न ! परमं श्रेष्ठं  
मन्त्रं अमित्रो असुहृत् वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ १८ ॥ अपण्डितः  
अज्ञानः वा अपि सुहृत् मित्रं, पण्डितो वाऽपि अनात्मवान्  
आत्मबलरहितः । महीपालः सचिवं मंत्रिणं अपरीक्ष्य परीक्षां  
न कृत्वा न कुर्यात् ॥ १९ ॥ अमात्ये हि अर्थलिप्सा अर्थलाभेच्छा  
तथा मंत्ररक्षणं गुह्यविचारस्य रक्षणं तथा च यस्य पारिषदाः  
सभाः कृतानि एव सर्वकार्याणि विदुः ॥ २० ॥ स राजा  
धर्मे च अर्थे च कामे च राजसत्तमः राजश्रेष्ठः भवति ।  
गूढमंत्रस्य तस्य नृपतेः असंशयं सिद्धिः भवति ॥ २१ ॥  
यः राजा मोहात् अप्रशस्तानि कार्याणि अनुतिष्ठति करोति  
स तेषां कार्याणां विपरिभ्रंशात् जीविताद् अपि भ्रश्यते

कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।  
 तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥  
 अनधीत्य यथा वेदान् विप्रः श्राद्धमर्हति ।  
 एवमश्रुतपाङ्गुण्यो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥  
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य पाङ्गुण्यविदितात्मनः ।  
 अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २५ ॥

॥ २२ ॥ प्रशस्तानां कर्मणां अनुष्ठानं तु सुखावहं सुखकारकम् ।  
 तेषां प्रशस्तानां कर्मणां अननुष्ठानं अनुष्ठानस्य अकरणं  
 पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥ यथा वेदान् अनधीत्य न  
 अधीत्य विप्रः श्राद्धं न अर्हति । एवं एव अश्रुतपाङ्गुण्यः  
 पाङ्गुणानां अपरिज्ञाता मंत्रं श्रोतुं न अर्हति ॥ २४ ॥ हे  
 नृप ! स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य पाङ्गुण्यविदितात्मनः पाङ्गुणज्ञान-  
 युक्तस्य अनवज्ञातशीलस्य प्रशस्तशीलस्य राज्ञः सर्वा अपि  
 पृथिवी स्वाधीना भवति ॥ २५ ॥

समाप्ताः ।

- १ अविश्वस्तः = न विश्वस्तः ।  
 २ गुप्तदारः = गुप्ताः दाराः यस्व ।  
 ३ मधुरवाक् = मधुरा वाक् यस्य ।  
 ४ सर्वत्रगम् = सर्वत्र गच्छति इति ।

૫ ગિરિષ્ઠમ્ = ગિરેઃ પૃષ્ઠમ્ ।

૬ ગૂઢમંત્રઃ = ગૂઢઃ મંત્રઃ યસ્ય ।

૭ અશ્રુત્તપાદ્ગુણ્યઃ = અશ્રુતં પાદ્ગુણ્યં યેન ।

૮ અનવજ્ઞાતશીલઃ = અનવજ્ઞાતં શીલં યસ્ય ।

—'૦:—

## પાઠ ૨૧

સપ્તમ ગણુના ધાતુ.

આ સપ્તમ ગણુનું ચિહ્ન 'ન' છે અને એ ધાતુના અંતિમ સ્વરની પાછળ તથા અંતિમ વ્યંજનની પૂર્વ ધાતુના વચ્ચે જ લાગે છે. જેમકે—

હિંન્ ( હિંસા કરવી ) હિંન્ + ન = હિં ( ન ) ન્ = હિન્ + તિ = હિન્તિ ।

કૃન્ ( કાપવું ) કૃન્ + ન = કૃ ( ન ) ત્ = કૃણન્ = તિ = કૃણતિ ।

આ પ્રમાણે ૩૫ બને છે, હવે એના ૩૫ બુદ્ધિઓ—

'પિષ્' ( ચૂણું કરવું )

૧ લટ્ = ૧ પિનષ્ટિ, પિષ્ટઃ, પિષન્તિ । ૨ પિનક્ષિ, પિષ્ટઃ, પિષ્ટ ।

૩ પિનમ્મિ, પિષ્વ, પિષ્મઃ ॥

૨ લોટ્ = ૧ પિનષ્ટુ, પિષ્ટામ્, પિષન્તુ । ૨ પિનષ્ટ્, પિષ્ટમ્,

પિષ્ટ । ૩ પિનષાણિ, પિનષાવ, પિનષામ ॥

૩ લઙ્ = ૧ અપિનટ્, અપિષ્ટામ્, અપિષન્ । ૨ અપિનટ્,

अपिष्टम्, अपिष्ट । ३ अपिनपम्, अपिष्व, अपिष्म ॥  
 ५ विधिलिङ् = १ पिष्यात्, पिष्याताम्, पिष्युः । २ पिष्याः,  
 पिष्यातम्, पिष्यात । ३ पिष्याम्, पिष्याव, पिष्याम ॥

‘ हिस् ’ ( हिंसा ३२पी )

१ लट् = १ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिंस्सि, हिंस्यः,  
 हिंस्य । हिनसि, हिंस्वः, हिंसः ॥

२ लोट् = १ हिनस्तु, हिंस्ताम्, हिंसन्तु । २ हिन्धि, हिंस्तम्,  
 हिंस्त । ३ हिनसानि, हिनसाव, हिनसाम ॥

३ लृट् = १ अहिनत्, अहिंस्ताम्, अहिंसन् । २ अहिनः,  
 अहिंस्तम्, अहिंस्त । ३ अहिनसम्, अहिंस्व, अहिंस ॥

५ विधिलिङ् = १ हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्युः । २ हिंस्याः,  
 हिंस्यातम्, हिंस्यात । ३ हिंस्याम्, हिंस्याव, हिंस्याम ॥

‘ अञ्ज् ’ ( अञ्जन ३२वु, तेज यो ५३वु )

१ लट् = १ अनक्ति, अङ्क्तः, अङ्कन्ति । २ अनाक्षि, अङ्क्यः,  
 अङ्क्य । ३ अनज्मि, अञ्ज्वः, अञ्ज्मः ॥

२ लोट् = १ अनक्तु, अङ्क्ताम्, अङ्कन्तु । २ अङ्ग्धि, अङ्क्तम्,  
 अङ्क्त । ३ अनजानि, अनजाव, अनजाम ॥

३ लृट् = १ आनक्, आङ्क्ताम्, आङ्कन् । २ आनक्, आङ्क्तम्,  
 आङ्क्त । ३ आनजम्, आञ्ज्व, आञ्ज्म ॥

५ विधिलिङ् = १ अञ्ज्यात्, अञ्ज्याताम्, अञ्ज्युः । २ अञ्ज्याः,  
 अञ्ज्यातम्, अञ्ज्यात । ३ अञ्ज्याम्, अञ्ज्याव,  
 अञ्ज्याम

सप्तम गणु परस्मैपदना धातु.

- अञ्ज् ( अञ्जन करवुं, तेव लगाववुं ) अनक्ति । आनक् ।  
 अङ्क्ता, अञ्जिता । अञ्जिष्यति, अङ्क्ष्यति ।  
 उन्द् ( लीलावपुं ) उनात्ति । उन्दाश्चकार । उन्दिता । उन्दिष्यति ।  
 कृन् ( क्षापुं ) कृणात्ति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति ।  
 पृच् ( संपर्क करवो ) पृणक्ति । पपर्व । पर्विता । पर्विष्यति ।  
 भञ्ज् ( तोडपुं ) भनक्ति । बभञ्ज । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति ।  
 वृज् ( हुटावपुं ) वृणात्ति । ववर्ज । वर्जिता । वर्जिष्यति ।  
 शिप् ( विशेष थपुं ) शिनष्टि । शिशोप । शोष्टा । शोक्ष्यति ।  
 हिंस् ( हिंसा करवी ) हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । हिंसिष्यति ।

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्याघ्रः अरण्ये आरण्यान् पशून् हिनस्ति । त्वं तत्र किं हिनस्सि ? क्षत्रियः प्रजाः मा हिनस्तु । अहं कदापि न हिनास्मि ।

२ भृत्यः धान्यं पिनष्टि । यथा स यंत्रेण पिनष्टि तथा कः हस्तेन पिष्यात् ?

३ कः काष्ठं कृणात्ति ? त्वष्टा तत्र किं कृणात्ति ? यदा म तत्र कृणात्ति तदा त्वं किं न कृणात्सि ?

४ वायुः वृक्षान्मनात्ति । वायुः सर्वान् वृक्षान् बभञ्ज । त्वं किमर्थं तद् भङ्क्ष्यसि ?

સત્તમ ગણુ આત્મનેપદના ધાતુ.

હન્વ ( પ્રકાશતું ) હન્વે । હન્વાંચક્રે । હન્વિતા । હન્વિષ્યતે ।  
વિદ્ ( વિચાર કરવે ) વિન્તે । વિવિદે । વેતા । વેત્સ્યતે ।  
આ ધાતુઓના ૩૫ નીચે પ્રમાણે યાચ છે —

‘ હન્વ ’ ( પ્રકાશતું )

૧ લટ્ = ૧ હન્દ્વે, હન્વાતે, હન્વતે । ૨ હન્ત્સે, હન્વાતે, હન્દ્વે ।  
૩ હન્ધે, હન્ધ્વહે, હન્ધ્મહે ॥

૨ લોટ્ = ૧ હન્દ્વામ્, હન્વાતામ્, હન્વતામ્ । હન્ત્સ્વ, હન્વાયામ્,  
હન્દ્ધ્વમ્ । ૩ હન્ઘૈ, હન્ધાવઘૈ, હન્ધામઘૈ ॥

૩ લઙ્ = ૧ હેન્દ્ઘ, હેન્ધાતામ્, હેન્ધત । ૨ હેન્દ્ઘાઃ, હેન્ધાયામ્,  
હેન્ધ્વમ્ । ૩ હેન્ધિ, હેન્ધ્વહિ, હેન્ધ્મહિ ॥

૪ વિધિલિઙ્ = ૧ હન્ધીત, હન્ધીયાતામ્, હન્ધીન્ । ૨ હન્ધીયાઃ,  
હન્ધીયાયામ્, હન્ધીધ્વમ્ । ૩ હન્ધીઘ, હન્ધીઘહિ,  
હન્ધીમહિ ॥

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

૧ ક્ષત્વિજઃ અગ્નિં હન્વતે । તે પુરુષાઃ અગ્નિં હેન્વત ।  
અહં હન્ધે, ત્વં હન્ત્સે, સ હન્ધે ।

૨ સ વિન્તે । રાજા વિવિદે । બાલકઃ વેત્સ્યતે ।

સત્તમ ગણુના કેવલ આત્મનેપદી ધાતુ બહુ થોડા છે.

એટલા માટે હવે ઉભયપદી ધાતુ આપવામાં આવે છે.

સત્તમ ગણુના ઉભયપદી ધાતુ.

શુદ્ ( ચૂર્ણ કરવું ) શુણાત્તિ, શુન્તે । ચુક્ષોદ, ચુક્ષુદે । ક્ષોત્સ્યતિ-તે ।



छिद् ( छेदन करणं ) छिनक्ति, छिन्ते । चिच्छेद, चिच्छिदे । छेत्ता ।  
छेत्स्यति-ते ।

चृद् ( हिंसा करणी, निराहर करणे ) तृणात्ति, तृन्ते । ततर्द, ततृदे ।  
तर्दिता । तर्दिष्यति-ते ।

भिद् ( वेद करणे ) भिनात्ति, भिन्ते । विभेद, विभिदे । भेत्ता ।  
भेत्स्यति-ते ।

भुज् ( भाषुं, भोगवपुं ) भुनात्ति, भुङ्क्ते । बुभोज, बुभुजे ।  
भोक्ता । भोक्ष्यति-ते ।

युज् ( ज्ञेयपुं ) युनात्ति, युङ्क्ते । युयोज, युयुजे । योक्ता ।  
योक्ष्यति-ते ।

रिच् ( भाषी करणं ) रिणात्ति, रिङ्क्तं । रिरेच, रिरिचे । रेक्ता  
रेक्ष्यति-ते ।

रुग् ( रोकपुं, वेरपुं ) रुणाद्धि, रुन्धे । रुरोध, रुरुधे । रोद्धा ।  
रोत्स्यति-ते ।

विच् ( विप्रथपुं ) विनात्ति, विङ्क्ते । विवेच, विविचे । वेक्ता ।  
वेक्ष्यति-ते ।

‘ युज् ’ ( ज्ञेयपुं )

रुट् ( परस्मैपद ) = १ युनक्ति, युङ्क्त; युञ्जन्ति । २ युनक्ति,  
युङ्क्ष्य; युङ्क्ष्य । ३ युनक्ति, युञ्ज्वः, युञ्जमः ॥

( आत्मनेपद ) = १ युङ्क्ते, युञ्जाते, युञ्जते । २ युङ्क्षे,  
युञ्जाथे, युङ्क्ष्वे । ३ युञ्जे, युञ्ज्वहे, युञ्जमहे ॥

रुट् = ( परस्मैपद ) १ युनक्तु, युङ्क्ताम्, युञ्जन्तु । २ युङ्क्ष्वि,  
युङ्क्तम्, युङ्क्त । ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम् ॥

( आत्मनेपद ) = १ युङ्क्ताम्, युञ्जाताम्, युञ्जताम् ।  
२ युङ्क्ष्व, युञ्जाथाम्, युङ्क्ष्वम् । ३ युनजै, युनजावहै,  
युनजामहे ॥

लुङ् (परस्मैपद) = १ अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुञ्जन् ।  
 २ अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुङ्क्त । ३ अयुनजम्,  
 अयुञ्जव, अयुञ्जम् ॥

(आत्मनेपद) = १ अयुङ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जन् ।  
 २ अयुङ्क्था, अयुञ्जायाम्, अयुङ्क्थ्वम् । ३ अयुञ्जि-  
 अयुञ्ज्वहि, अयुञ्जमहि ॥

विधिलिङ् (परस्मैपद) = १ युञ्ज्यात्, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्युः ।  
 २ युञ्ज्या, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्यात् । ३ युञ्ज्याम्,  
 युञ्ज्याव, युञ्ज्याम ।

आत्मनेपद) = १ युञ्जीत, युञ्जीयाताम्, युञ्जीरन् । २ युञ्जीथा,  
 युञ्जीयायाम्, युञ्जीथ्वम् । ३ युञ्जीय, युञ्जीवहि,  
 युञ्जीमहि ॥

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ त्वं शुंठीं क्षुणात्सि किम् ? अहं शुंठीं न क्षुणासि परंतु  
 धान्यं क्षुणासि ।

२ कः वृक्षस्य शाखां छिनत्ति ? किमर्थं स एवं वृक्षान्  
 छिनत्ति । कः इवः छेत्स्यते ।

३ सर्वे पुरुषाः तत्र अन्नं भुञ्जन्ति, स्त्रियः कुत्र अन्नं  
 भुञ्जते ? चालकैः कदा अन्नं खादितम् ?

४ स तत्र जलं रुणद्धि । गोपाः सर्वानपि पशून् रुन्धन्ति ।  
 मार्गे सैनिकान् कः रोत्स्यति ?

५ योगी स्वकीयं मनः परमात्मानि युनक्ति । सः मनः  
 विवक्षया युङ्क्ते ।

## ५।४ २२

( म० मा० उद्योग पर्व अ० ३८ )

- १ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वाऽन्ववेक्षिणः ।  
 आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥  
 नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।  
 भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥  
 ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।  
 अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥  
 न शत्रुर्वशमापन्नो भोक्तव्यो वक्ष्यतां गतः ।

अमोघक्रोधहर्षस्य अन्यर्थक्रोधहर्षस्य यस्य क्रोधः हर्षश्च  
 न व्यर्थः तस्य, स्वयं कर्म कृत्वा अन्ववेक्षिणः अन्वीक्षणं  
 कुर्वतः निरीक्षणं कुर्वतः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वकीयकोशस्य  
 प्रत्यक्षं कुर्वतः वसुंधरा वसुदा धनदा नित्यं भवति ॥ २६ ॥  
 नाममात्रेण छत्रेण च महीपतिः तुष्येत । भृत्येभ्यः अर्थान्  
 धनानि विसृजेत् दद्यात् । एक एव सर्वहरः सर्वधनहारकः न  
 भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणः ब्राह्मणं वेद जानाति, तथा भर्ता पतिः  
 स्त्रियं धर्मपत्नीं वेद, नृपतिः राजा अमात्यं मंत्रिणं वेद, तथा  
 राजा अन्यं राजानं वेद ॥ २८ ॥ शत्रुः यदि वशं आपन्नः

न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वष्यं हन्याद् बले सति ।  
 अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव ॥ २९ ॥  
 दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।  
 नियंतव्यः सदा क्रोधो बृद्धवालातुरेषु च ॥ ३० ॥  
 निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।  
 कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ ३१ ॥  
 प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।  
 न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२ ॥

प्राप्तः वष्यतां च गतः स कदापि न मोक्तव्यः । तं वष्यं  
 शत्रुं बले सति स्वकीये बले सति हन्यात् एव अन्यथा स  
 न्यक् भूत्वा पुनः अमिमुखो भूत्वा पर्युपासीत आक्रमणं  
 करिष्यति अतः अवश्यमेव वशगतः शत्रुः हन्तव्यः । हि  
 अहतात् तस्मात् शत्रोः न चिरात् शीघ्रमेव भयं जायते ॥ २९ ॥  
 प्रयत्नेन दैवतेषु राजसु ब्राह्मणेषु च बृद्धवालातुरेषु स्वविर-  
 बालकरोगिषु च क्रोधः सदा नियंतव्यः न कर्तव्यः ॥ ३० ॥  
 मूढसेवितं मूर्खप्रयुक्तं निरर्थं अर्थहीनं कलहं प्राज्ञः ज्ञानी  
 वर्जयेत् । तेन लोके कीर्तिं लभते, अनर्थेन च न युज्यते  
 अर्थेन लाभेन च युक्तो भवति ॥ ३१ ॥ यस्य प्रसादः  
 संतोषः निष्फलः फलरहितः, क्रोधः च अपि निरर्थकः तं  
 भर्तारं राजानं प्रजाः न इच्छन्ति यथा स्त्रियः पण्डं पतिं न

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।

लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३ ॥

विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।

धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४ ॥

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमख्यकमधार्मिकम् ।

अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३५ ॥

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।

आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३६ ॥

इच्छन्ति ॥ ३२ ॥ केवलं बुद्धिः ज्ञानं धनकालाय एव

सदा न भवति, तथा जाड्यं जडता बुद्धिहीनत्वं असमृद्धये

धननाशाय एव सदा न भवति । लोकपर्यायवृत्तान्तं लोक-

परलोकव्यवस्थां प्राज्ञः ज्ञानी एव जानाति न इतरः अज्ञः

॥ ३३ ॥ विद्याशीलवयोवृद्धान्, विद्यावृद्धान्, शीलवृद्धान्,

वयोवृद्धान्, बुद्धिवृद्धान् च धनाभिजात-वृद्धान् धनवृद्धान्

अभिजातवृद्धान्, कुलवृद्धान्, हे भारत ! मूढः एव नित्यं

अवमन्यते न प्राज्ञः कदापि एतान् अवमन्यते ॥ ३४ ॥

अनार्यवृत्तं अनार्यवत् दुष्टकर्मकर्तारं अप्राज्ञं प्रज्ञाहीनं, अमयकं,

निन्दकं, अधार्मिकं, वाग्दुष्टं दुष्टभाषणकर्तारं, तथा क्रोधनं,

अनर्थाः क्षिप्रं आयान्ति ॥ ३५ ॥ अविसंवादनं, अविवादः,

दानं, समयस्य कालस्य च अव्यतिक्रमः, सम्यक् प्रणिहिता

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।

अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३७ ॥

धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्टुरा ।

मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३८ ॥

असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपन्नपः ।

तादृक् नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९ ॥

न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेदमनि ।

यः कोपयति निर्दोषं स दोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ४० ॥

प्रयुक्ता च वाक् एतानि कृत्यानि भूतानि आवर्तयन्ति समीपं  
 कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥ अविसंवादकः विवादस्य अकर्ता, दक्षः, कृतज्ञः,  
 मतिमान्, ऋजुः सरलः, एवंविधः राजा यदि अपि संक्षीणकोशो  
 घनहीनः भवति तथापि परिवारणं भृत्यादिपरिवारं लभते  
 प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ धृतिः धैर्यं शमः, दमः शौचं, कारुण्यं  
 करुणा दया, अनिष्टुरा मधुरा वाक्, मित्राणां च अनभिद्रोहः  
 अद्रोहः एताः सप्त श्रियेः ऐश्वर्यस्य समिधः सन्ति ॥ ३८ ॥  
 हे नराधिप ! असंविभागी घनस्य अदाता, दुष्टात्मा, कृतघ्नः,  
 निरपन्नपः निर्लज्जः, तादृक् एवंविधः नराधिपः लोके  
 वर्जनीयः ॥ ३९ ॥ स रात्रौ सुखं न शेते; ससर्प सर्पयुक्ते  
 वेदमनि गृहे इव । यः निर्दोषं कोपयति स दोषो अभ्यन्तरं

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४१ ॥

येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।

ये चानार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४२ ॥

---

जनं, अपि नाशयति ॥ ४० ॥ हे भारत ! येषु दुष्टेषु  
दोषयुक्तेषु योगक्षेमस्य योगक्षेमसंबन्धी दोषः स्यात् देवतानां  
इव तेषां सदा प्रसादनं प्रसन्नत्वं आचरेत् ॥ ४१ ॥ ये अर्थाः  
स्त्रीषु समायुक्ताः ये प्रमत्तपतितेषु च समासक्ताः, ये च  
अनार्ये अनार्येण सह समासक्ताः, ते सर्वे अर्थाः संशयं  
गताः तेषां सिद्धिर्नैव भविष्यति ॥ ४२ ॥

— ० —

## પાઠ ૨૩

અષ્ટમ ગણના ધાતુ.

અષ્ટમ ગણના ધાતુઓનું ચિન્હ '૩' છે તથા એ ધાતુ અને પ્રત્યયની મધ્યમાં લાગે છે. જેમકે—

ક્ષિણ્ + ૩ + તિ = ક્ષિણોતિ ( પરસ્મૈપદ )

ક્ષિણ્ + ૩ + તે = ક્ષિણુતે ( આત્મનેપદ )

અષ્ટમ ગણના કેવળ પરસ્મૈપદી ધાતુ નથી, અને કેવળ આત્મનેપદી ધાતુ પણ બહુ થોડા છે. ઉભયપદી ધાતુ પણ થોડાજ છે. એટલે ઉભયપદી ધાતુઓનાં રૂપ બતાવવામા આવે છે.

‘તનુ’ ( વિસ્તાર કરવો, ફેલાવવું ) ઉભયપદી ધાતુ.

૧ છઠ્ઠ ( પરસ્મૈપદ ) ૧ તનોતિ, તનુત, તન્વન્તિ । ૨ તનોપિ, તનુયઃ, તનુથ । ૩ તનોમિ, તનુવ ( તન્વઃ ), તનુમઃ ( તન્મ ) । ( આત્મનેપદ ) ૧ તનુતે, તન્વાતે, તન્વૈતે । ૨ તનુપે, તન્વાયે, તનુધ્વે । ૩ તન્વે, તનુવહે ( તન્વહે ), તનુમહે ( તન્મહે ) ।

૨ છોડ ( પરસ્મૈપદ ) ૧ તનોતુ, તનુતામ્, તન્વન્તુ । ૨ તનુ, તનુતમ્, તનુત । ૩ તનવાનિ, તનવાવ, તનવામ ॥

( આત્મનેપદ ) ૧ તનુતામ્, તન્વાતામ્, તન્વતામ્ । ૨ તનુષ્વ, તન્વાધામ્, તનુધ્વમ્ । ૩ તનૈવ, તનવાવહે, તનવામહે ॥

૩ છઠ્ઠ ( પરસ્મૈપદ ) ૧ અતનોત, અતનુતામ્, અતન્વન્ । ૨ અતનો, અતનુતમ્, અતનુત । ૩ અતનવમ્, અતનુવ ( અતન્વ ), અતનુમ ( અતન્મ ) ॥



( આત્મનેપદ ) ૧ અતનુત, અતન્વાતામ્, અતન્વત । ૨ અતનુથાઃ, અતન્વાથામ્, અતનુધ્વમ્ । ૩ અતન્વિ, અતનુવહિ ( અતન્વહિ ), અતનુમહિ ( અતન્મહિ ) ॥

૪ વિધિલિઙ્ ( પરસ્મૈપદ ) ૧ તનુયાત્, તનુયાતામ્, તનુયુઃ । ૨ તનુયાઃ; તનુયાતમ્, તનુયાત । ૩ તનુયામ્, તનુયાય, તનુયામ ॥

( આત્મનેપદ ) ૧ તન્વીત, તન્વીયાતામ્, તન્વીરન્ । ૨ તન્વીયાઃ, તન્વીયાથામ્, તન્વીધ્વમ્ । ૩ તન્વીય, તન્વીવહિ, તન્વીમહિ ॥

એ પ્રમાણે ખીજા ધાતુઓનાં ૩૫ બનાવી શકાય છે. કેટલાંક વચનોમાં એ ૩૫ બને છે. જે ઉપર બતવિલાં છે. એ પાઠકોના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

હવે અષ્ટમ ગણના ઉભયપદના ધાતુ જુઓ—

અષ્ટમ ગણ ઉભયપદના ધાતુ.

ઋણ્ ( ગતિ કરવી ) ઋણોતિ, ઋણુતે । આનર્ણ, આનૃણે । અર્ણિતા । અર્ણિપ્યતિ-તે ।

કૃ ( કરવું ) કરોતિ, કુરુતે । ચકાર, ચક્રે । કર્તા । કરિપ્યતિ-તે । ક્ષિણ્ ( હિંસા કરવી ) ક્ષિણોતિ, ક્ષિણુતે । ચિક્ષેણ, ચિક્ષિણે । ક્ષેણિતા । ક્ષેણિપ્યતિ-તે ।

તન્ ( વિસ્તાર કરવો ) તનોતિ, તનુતે । તતાન, તેને । તનિતા, તનિપ્યતિ તે ।

ત્વ્ણ્ ( ખાવું ) ત્વ્ણોતિ, ત્વ્ણુતે । તર્તણ । તર્ણિતા । તર્ણિપ્યતિ-તે ।

સન્ ( આપવું ) સનોતિ, સનુતે । સસાન, સેને । સનિતા । સનિપ્યતિ-તે ।

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स यज्ञं तनुते । शर्माप्यक्षौ शर्म तन्वाते । बालकाः  
उपवनक्रीडां तन्वन्ति ।

२ अहं पठनं करोमि । त्वं किं करोषि ? सः करोतु । त्वं  
कुरु । सः मा करोतु ॥

३ सिंहः वने हस्तिनः क्षिणोति । त्वं किमर्थं क्षिणोषि ?  
बालः क्षिणोतु परंतु प्राज्ञः मा क्षिणोतु ।

आ प्रभाषे पाठ्य कनापी शशाय छे. हुवे आत्मनेपदना धातु  
शुभे—

अष्टम गण्य आत्मनेपद धातु.

मन् ( लक्ष्यं, विशार श्रयो ) मनुते । मने । मनिता, मनिष्यते ।  
वन् ( याथना श्रयी ) वनुते । ववने । वनिता । वनिष्यते ।

१ लट् = १ मनुते, मन्वाते, मन्वते । २ मनुषे, मन्वाये, मनुध्वे ।  
३ मन्वे, मनुवहे, मनुमहे ॥

२ लोट् = १ मनुताम्, मन्वाताम्, मन्वताम् । २ मनुष्व,  
मन्वायाम्, मनुध्वम् । ३ मनवै, मनवावहे, मनवामहे ॥

३ लृट् = १ अमनुत, अमन्वाताम्, अमन्वत । २ अमनुया,  
अमन्वायाम्, अमनुध्वम् । ३ अमन्वि, अमनुवहि,  
अमनुमहि ॥

४ विधिलिट् = १ मन्वीत, मन्वीयाताम्, मन्वीरन् । २ मन्वीया,  
मन्वीयायाम्, मन्वीध्वम् । ३ मन्वीय, मन्वीवहि,  
मन्वीमहि ॥

આ પ્રમાણે 'વન્' ધાતુના પશુ રૂપ બનાવી શકાય છે, અને એનો વાક્યોમાં ઉપયોગ કરી શકાય છે.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

૧ વયં सर्वेऽपि मानवाः मनुमहे । मूढः मनुष्यः अपि मनुते, प्राङ्गस्तु मनुत एव ।

૨ याचकः अन्नं वनुते । कः एवं अवनुत । समिक्षुः वनताम्, परंतु त्वं मा वनुष्व ।

—:—

### પાઠ ૨૪

નવમ ગણ્ણના ધાતુ.

નવમ ગણ્ણ 'ચિન્હ' 'ના' છે અને તે પ્રત્યયની પૂર્વમાં લાગે છે. શુઓ—

અર્ + ના + તિ = અસ્નાતિ ।

પુષ્ + ના + તિ = પુષ્ણાતિ ।

સ્તમ્ + ના + તિ = સ્તમ્નાતિ ।

આ પ્રમાણે આ ધાતુઓનાં રૂપ થાય છે. એના રૂપ બનાવવા ધણાં સહેલાં છે.

'વન્' ( બાંધણુ )

૧ લટ્ = ૧ વ્ઘ્નાતિ, વ્ઘ્નીતઃ, વ્ઘ્નન્તિ । ૨ વ્ઘ્નાસિ, વ્ઘ્નીયઃ, વ્ઘ્નીય । ૩ વ્ઘ્નામિ, વ્ઘ્નીવઃ, વ્ઘ્નીમઃ ॥

२ लड् = १ वध्नात्, वध्नीताम्, वधन्तु । २ वधान, वध्नीतम्, वध्नीत । ३ वध्नानि, वध्नाव, वध्नाम ॥

३ लड् = १ अवध्नात्, अवध्नीताम्, अवधन् । २ अवध्नाः, अवध्नीतम्, अवध्नीत । ३ अवध्नाम्, अवध्नीव, अवध्नीम ॥

४ विधिलिङ् = १ वध्नीयान्, वध्नीयाताम्, वध्नीयुः ।  
२ वध्नीया, वध्नीयाताम्, वध्नीयात । ३ वध्नीयाम्, वध्नीयाव, वध्नीयाम ॥

आ रीते पा३५ नीचे लपेदा नवम गणुना, परस्मैपदी धातुओंनां ३५ अनावी शक्ये—

नवम गणु परस्मैपदना धातु.

अश् ( षोडश ३२५ ) अश्नाति । अशान । अशिता । अशिष्यति ।  
ऋ ( १५ ) ऋणाति । अरांचकार । अरिता । अरिष्यति ।  
कुंश् ( दुःषी ३५ ) कुंश्नाति । कुंश्थ । कुंश्चिता । कुंश्चिष्यति ।  
क्लिंश् ( ६ अ लोप ५५ ) क्लिंश्नाति । क्लिंश्श । क्लेशिता, क्लेशा, क्लेशिष्यति ।

क्षुम् ( अणभण्युं ) क्षुम्नाति । क्षुक्षोभ । क्षोभिता । क्षोभिष्यति ।  
गृ ( शण्ड ३२५ ) गृणाति । जगार । गरिता । गरिष्यति ।  
ग्रन्थ् ( शुथ्युं, नोऽयुं ) ग्रन्थति । जग्रन्थ । ग्रंथिता । ग्रंथिष्यति ।  
जृ ( धन्थ ३५ ) जृणाति । जजार । जरिता, जरीता । जरिष्यति, जरीष्यति ।

दृ ( ३१५ ) दृणाति । ददार । दरिता । दारिष्यति ।

नम् ( हिंसा करवी ) नन्नाति । ननाभ । नभिता । नभिप्यति ।

नृ ( लघु वृत्तं ) नृणाति । ननार । नरिता । नरिप्यति ।

पुप् ( युष्ट थुं ) पुष्णाति । पुपोप । पोष्टा । पोक्ष्यति ।

पृ ( पालन करुं ) पृणाति । पपार । परिता । परिप्यति ।

वन्ध् ( आधुं ) वध्नाति । ववन्ध । वन्धा । भन्त्स्यति ।

भृ ( निन्दा करवी, पोषण करुं ) भृणाति । वभार । भरिता ।  
भरिप्यति ।

मन्थ् ( वलोवुं ) मथ्नाति । ममन्थ । मन्थिता । मन्थिप्यति ।

मुप् ( योनी करवी ) मुष्णाति । मुमोप । मोपिता । मोपिप्यति ।

मृद् ( दधावुं ) मृद्नाति । ममर्द । मर्दिता । मर्दिप्यति ।

मृ ( हिंसा करवी ) मृणाति । ममार । मरिता । मरिप्यति ।

शृ ( ,, ,, ) शृणाति । शशार । शरिता । शरिप्यति ।

श्रन्ध् ( दीप्तुं करुं, आनदित थुं ) श्रन्नाति । शश्रन्ध ।  
श्रन्थिता । श्रन्थिप्यति ।

स्तम्भ् ( धारण करुं ) स्तम्नाति । तस्तम्भ । स्तम्भिता ।  
स्तम्भिप्यति ।

### संस्कृत-वाक्यानि ।

१ जनाः मधुरं अन्नं अश्नन्ति । सर्वे प्राणिनः अन्नं  
अश्नन्तु । बालकाः प्रथमं अश्नन्तु ।

२ भृत्यः तत्र किमर्थं क्लिश्नाति ? शिष्यः मा क्लिश्नातु ।  
स्त्रियः न क्लिश्नीयुः ।

- ३ मालाकरः पुष्पाणां मालाः ग्रथ्नाति । त्वं किं  
ग्रथ्नासि ? यदा स ग्रथ्नाति तदा त्वमपि ग्रथान ।
- ४ दुर्घनं बालः पुष्पाति । त्वं कन अत्रेण पुष्पासि ?  
सर्वे मनुष्याः पुष्णन्तु ।
- ५ चौराः गृहं मित्रा घनं मुष्पान्ति । कः अपि मनुष्यः  
कदापि कस्यापि घने मा मुष्पातु ।
- ६ वाधुः मैघं उदकं स्तम्नाति । द्वियकालः तडागे  
उदकं स्तम्नाति । त्वं नदीजलं स्तमान ।

नवम गणु आत्मनेपदना धातुः

वृ ( सेवन करुं, पशुं ) वृणीते । वृत्रे । वरिता । वरिष्यति ।  
आत्मनेपद ।

१ लट् = १ वृणीते, वृणाते, वृणते । २ वृणीषे, वृणाथे, वृणीध्वे ।  
३ वृणे, वृणीवहे, वृणीमहे ॥

२ लोट् = १ वृणीताम्, वृणाताम्, वृणताम् । २ वृणीष्व,  
वृणायाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणै, वृणावहे, वृणामहे ॥

३ लृट् = १ अवृणीत, अवृणाताम्, अवृणत । २ अवृणीथा,  
अवृणायाम्, अवृणीध्वम् । ३ अवृणि, अवृणीवहि,  
अवृणीमहि ॥

४ विधिलिट् = १ वृणीत, वृणीयाताम्, वृणीरन् । २ वृणीथा,  
वृणीयायाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणीय, वृणीवहि, वृणीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

- १ पुरुषः विधां अधीत्य ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहाश्रमाय  
स्त्रियं वृणीते धर्मेण विधिना ।  
२ हे शिष्य ! त्वं इदानीं विद्याव्रतस्नातकोऽसि अतः  
अनुरूपां स्त्रियं वृणीष्व ।  
३ सर्वाः प्रजाः राज्यशासनाय सुयोग्यं राजानं वृणते ।

नवम गणुना उभयपदी धातु.

- कृ ( द्विस्रा ३२वी ) कृणाति, कृणीते ।  
क्री ( अरीद्वुं ) क्रीणाति, क्रीणीते । चिक्राय, चिक्रिये ।  
क्रेता । क्रेप्यति-ते ।  
ग्रह् ( द्वेषुं ) गृह्णाति, गृह्णीते । जग्राह, जगृहे । ग्रहीता ।  
ग्रहीप्यति-ते ।  
ज्ञा ( ञ्शुयुं ) जनाति, जानीते । जज्ञौ, जज्ञे । ज्ञाता । ज्ञास्यति-ते ।  
घृ ( ङ'पुं ) घुनाति, घुनीते । दुधाव, द्धुवे । घोता, घविता ।  
घोप्यति-ते ।  
पू ( पवित्र ३२युं ) पुनाति, पुनीते । पुपाव, पुपुवे । पविता ।  
पविप्यति-ते ।  
प्री ( सं'तुष्ट थुं ) प्रीणाति, प्रीणीते । पिप्राय, पिप्रिये । प्रेता ।  
प्रेप्यति-ते ।  
मी ( द्विस्रा ३२वी ) मीनाति, मीनीते । ममी, मिम्ये । माता ।  
मास्यति-ते ।

यु ( अ०ध० ४२५ ) युनाति, युनीते । युंयाव, युयुवे । योता ।  
योप्यति-ते ।

लृ ( ५१५ ) लुनाति, लुनीते । लुलाव, लुलुवे । लविता ।  
लविप्यति-ते ।

वृ ( ५२५ ) वृणाति, वृणीते । ववार, ववे । वरिता । वरिप्यति-ते ।  
श्री ( शं०ध० ) श्रीणाति, श्रीणीते । शिश्राय, शिश्रिये । श्रेता ।  
श्रेप्यति-ते ।

सि ( आ०ध० ) सिनाति, सिनीते । सिपाय, सिप्ये । सेता ।  
सेप्यति-ते ।

स्तृ ( ६१५ ) स्तृणाति, स्तृणीते । तस्ताद, तस्तर । स्तरिता ।  
स्तरिप्यति-ते ।

उत्स्यपदी धातुश्रेणी ३५.

१ लट् ( परस्मैपद ) = १ क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति ।  
२ क्रीणासि, क्रीणीथः, क्रीणीथ । ३ क्रीणामि, क्रीणीवः,  
क्रीणीम ॥

( आत्मनेपद ) = १ क्रीणीते, क्रीणते, क्रीणते । २ क्रीणीषे,  
क्रीणाथे, क्रीणीध्वे । ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे ॥

२ लोट् ( परस्मैपद ) = १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु ।  
२ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत । ३ क्रीणानि, क्रीणाव,  
क्रीणाम ॥

( आत्मनेपद ) = १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम् ।  
२ क्रीणीष्व, क्रीणायाम्, क्रीणीध्वम् । ३ क्रीणे, क्रीणावहे,  
क्रीणामहे ॥



- ३ लङ् ( परस्मैपद ) = १ अक्रीणात्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन् ।  
२ अक्रीणाः, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत । ३ अक्रीणाम्,  
अक्रीणीव, अक्रीणीम ॥
- ( आत्मनेपद ) = १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत ।  
२ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम् । ३ अक्रीणि,  
अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि ॥
- ४ विधिलिङ् ( परस्मैपद ) = १ क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्,  
क्रीणीयुः । २ क्रीणीयाः, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयात ।  
३ क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयाम ॥
- ( आत्मनेपद ) = १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् ।  
२ क्रीणीथाः, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम् । ३ क्रीणीय,  
क्रीणीवहि, क्रीणीमहि ॥

### संस्कृत-वाक्यानि

- १ अहं घान्द्यं क्रीणामि, त्वं किं क्रीणीषे ? त्वं किं श्वः  
क्रेष्यसि ? न ह्यहं घृतं अक्रीणम् ।
- २ अहं जानामि, त्वं जानासि, स जानातु । अहं न  
अजानम्, यत् त्वं तत्र पुस्तकं अपठः ।
- ३ अहं ते सौभगत्वाय हस्तं गृह्णामि । ते अन्नं गृह्णन्तु ।  
त्वं किं ग्रहीष्यसि ?
- ४ वायुः चंपकवनानि धुनाति । त्वं वस्त्रं किं न घोष्यसि ?  
ते सर्वे काष्ठानि धुनन्ति ।

५ स तां मृषिं ब्रलेन पुनाति । त्वं किं पुनासि ? स  
मंत्रैः कर्णो पुनीते । महारमा आशीर्वादैः सर्वान् पुनातु ।

आ प्रभाण्ये वाक्ये, अनाववां हुवे पाठकोने घषां सुगम थर्ध, ५३थे-  
अर्द्धा हुवे संपूर्ण धातुओनो विशार थर्ध गये छे. धातुओना  
इथ अनाववाणी अतिसुगम रीति आगणना लागभां आपवाभां  
आवथे, पाठक तेने अवश्य लुअे अने तेभांथी अधिक लाल प्राप्त करे-

-०-:-०-

## पाठ २५

( महाभारत उद्योगपर्व०, अ० ३९ )

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भापसे प्राज्ञसंमतम् ।

न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥

विदुर उवाच ।

अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।

सुसूक्ष्ममपि भूतानामप्यमर्दमपेक्षते ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच = त्वं सर्वे प्राज्ञसंमतं सूक्ष्मसंमतं आयती-  
युक्तं हितकरं भापसे, तथापि सुतं पुत्रं त्यक्तुं न उत्सहे  
उत्साहं न धारयामि । अतः सत्यमेव एतत्, यतः धर्मः  
ततो जयः ॥ ९ ॥ विदुरः उवाच = यः अतीव गुणसंपन्नः  
गुणैः युक्तः विनयान्वितश्च अस्ति सः भूतानां प्राणिनां

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।

परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥

सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।

अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥

ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥

युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ।

निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नाचि प्रणश्यति ॥ १४ ॥

या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ।

सुसूक्ष्मं अत्यल्पमपि उपमर्दं नाशं न अपेक्षते न इच्छति ॥ १० ॥

परापवादनिरताः परनिन्दारताः दुष्टाः सततोत्थिता सतत-

जागरुका भूत्वा परस्परविरोधे परस्परकलहे यतन्ते प्रयतन्ते

तथा च परदुःखोदयेषु कर्मसु च प्रयतन्ते ॥ ११ ॥ येषां

दर्शनं सदोषं दोषयुक्तं, येषां संवासे च महद्भयं वर्तते, येषां

अर्थादाने धनग्रहणे महान् दोषः, येषां धनस्य प्रदाने च

महद्भयं वर्तते ते महादुष्टाः सन्ति ॥ १२ ॥ ये वै शठाः

खलाः, निस्त्रपाः निर्लज्जाः, सकामाः कामेन सहिताः, तथा

भेदनशीलाः विरोधकारकस्वभावाः, ये च पापा इति विख्याताः

ते संवासे सहवासे परिगर्हिताः निन्दिताः सन्ति । तेः सह मैत्री

कदापि न कर्तव्या ॥ १३ ॥ ये अन्यैः महादोषैः युक्ताः

यतते चापवादाय यत्नमारमते क्षये ॥ १५ ॥

अल्पेऽप्यपकृते मोहात् शान्तिमधिगच्छति ।

तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ १६ ॥

निश्चयं निपुणं बुद्ध्या विद्वान्द्राद्विवर्जयेत् ।

यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥

स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानंत्यमश्नुते ।

ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्गृह्णन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥

तान् नरान् सौहृदर्थं विवर्जयेत् । सौहार्दे निवर्तमाने नाशमाने

नीचे जने प्रीतिः प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या च एव फलनिर्वृत्तिः

सौहृदे मित्रत्वे च एव यत्सुखं वर्तते, तत्तु नीचसंगत्या नैव

प्राप्नोति । यः अपवादाय निंदाकरणार्थं एव यतते यत्नवान्

भवति, क्षये नाशाय एव यत्नं आरमते ॥ १५ ॥ यः च

अल्पे अपि अपकृते अपकारे कृते मोहात् कदापि शान्तिं न

अधिगच्छति प्राप्नोति, तादृशैः नीचैः नृशंसैः दुष्टैः

अकृतात्मभिः हीनात्मभिः सह संगतं मित्रत्वम् ॥ १६ ॥

बुद्ध्या विचारशक्त्या निपुणं निश्चयं पूर्णं विचार्यं विद्वान्

पुरुषः द्राक् विवर्जयेत् । तैः दुष्टैः सह मैत्री न कर्तव्या । यः

दरिद्रं, दीनं, आतुरं रोगिणं ज्ञातिं अनुगृह्णाति ॥ १७ ॥

स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयः कल्याणस्य आनन्त्यं अनंतत्वं च

अश्नुते प्राप्नोति, य आत्मनः शुभं इच्छति, तैः ज्ञातयः

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।  
 श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥  
 विगुणा ह्यपि संरक्षया ज्ञातयो भरतर्षभ ।  
 किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥  
 प्रसादं कुरु धीराणां पाण्डवानां विशांपते ।  
 दीयतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥  
 एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।  
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥

वर्धनीयाः संवर्धनीयाः ॥ १८ ॥ यः कुलवृद्धिं च इच्छति  
 तेन अपि तथैव कर्तव्यम् । हे राजेन्द्र राजश्रेष्ठ ! तस्मात्  
 साधु यथा स्यात् तथा समाचर शोभनं आचरणं कुरु ।  
 हे राजन् ! ज्ञातिसत्क्रियां कुर्वाणः श्रेयसा योक्ष्यते कल्याणेन  
 युक्तो भवति ॥ १९ ॥ हे भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ ! विगुणाः  
 गुणहीना अपि ज्ञातयः स्वजातिपुरुषाः संरक्षयाः । किं पुनः  
 त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः तव प्रसादं एव इच्छन्तः ते गुणवन्तः  
 ज्ञातयः रक्षणीया इति चक्तव्यम् ? ॥ २० ॥ हे विशांपते  
 प्रजानां पालक ! धीराणां पाण्डवानां उपरि प्रसादं कुरु ।  
 हे ईश्वर ! राजन् ! तेषां वृत्त्यर्थं केचित् ग्रामकाः ग्रामाः  
 दीयन्ताम् ॥ २१ ॥ हे नराधिप ! एवं लोके यशः प्राप्तं  
 भविष्यति । हे तात ! त्वया वृद्धेन हि पुत्राणां शासनं कार्यम्

मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मा त्वद्विदितेषिणम् ।

ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुमार्थिना ।

सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्पम ॥ २३ ॥

॥ २२ ॥ मया च अपि हितं वाच्यम् । मां त्वद्विदितेषिणं तव हितं एव इच्छन्तं मां विद्धि जानीहि । हे तात ! शुमार्थिना शुभं इच्छता पुरुषेण ज्ञातिभिः विग्रहः कलहः न कर्तव्यः । हे भरतर्पम ! ज्ञातिभिः सह भोज्यानि सह भोजनानि सुखानि सुखकारकानि भवन्ति ॥ २३ ॥

—:०-०:—

पाठे २६

रामायणम् ।

( ३ )

एवं विलपन्ती सीता तदा वृधगतं गृध्रं ददर्श । सा सीता तदा तं गृध्रमुक्षीक्ष्य समाक्रन्दच्च महता शब्देन ।

“ पश्य माम्, राक्षस्य घर्षे गताऽस्मि, पश्य मां, अनाथवद् दृश्यमाणाम् । ”

जटापुस्तु तं शब्दं श्रुत्वा, दृष्ट्वा च तं राक्षसेन दृश्यमाणां, व्याजहार “ राक्षसायम ! नार्हसि निन्दितं कर्म

कर्तुम् । धीरो नैव कर्म समाचरेत् येन तं परो विगर्हयेत् ।  
 यथाऽऽत्मनः दारास्तथा परेषामपि रक्षया एव । अहं तु  
 वृद्धः । त्वं तु युवा कवची सशस्त्रश्च, किंतु सीतामादाय  
 कुशली नैव गमिष्यसि । ” इति ।

एवमुक्तो रावणो अमर्षणशीलः पतगेन्द्रं गृध्रं जटायुं  
 अभिदुद्राव । वातोद्भूतयोर्भेद्योरिव तयोस्तत्र तुमुलः संप्रहारो  
 बभूव । जटायुस्तु तदा तुण्डेन रावणस्य दश बाहूनतिक्रम्य  
 तं अदशत् । दशग्रीवोऽपि सीतां तत्रोत्सृज्य क्रोधाद् मुष्टिभ्यां  
 चरणाभ्यां गृध्रराजमपोथयत्, खड्गेन तस्य पक्षौ पादौ  
 चाच्छिनत् । तदाऽसौ जटायुः धरण्यां पपात ।

रावणेन निहतं गृध्रराजं निरीक्ष्य सीता भृशं विललाप ।  
 रावणस्तु तां क्रोशन्तीं केशेषु जग्राह । तदा सर्वं जगत्  
 अंधेन तमसा व्याप्तम् । भक्तगज इव स दशाननस्तामादाय  
 सत्वरं प्रस्थितः । तदा तस्याः शरीरात् पुष्पमाला च्युता  
 घरणीतले पपात । तस्याश्चरणाञ्च रत्नभूषितं नूपुरं,  
 कंठाद्धारवलयं च अष्टम् । एवं रावणेन हियमाणायां सीतायां  
 दिवाकरः प्रभारहितो बभूव । यत्र रावणः सीतां पतिव्रतां  
 हरति तत्र धर्मः नास्ति, कुतः सत्यं, आर्जवं अपि च न,  
 इति मर्वाण्यपि भूतानि पर्यदेवयन् ।

सीता रावणेनैवं हियमाणा पंच वानरश्रेष्ठान् गिरिशृंगस्थान्  
ददर्श । तेषां मध्ये सा कौशेयमुचरीयं शुमानि चाभरणानि  
मृमोच इमे शंसेयू रामायेति । रावणस्तु संभ्रमात्तत्र बुबोध ।  
चापाच्च्युतः शर इव स तामादाय लंकामेव जगाम ।

( २ )

रामस्तु मारीचं राक्षसं निहत्य पृष्ठतो निवर्तमानः दीनं  
शून्यं लक्ष्मणं दृष्ट्वा पर्यपृच्छत् । “ हे लक्ष्मण ! कथं  
वैदेहीं तत्र त्यक्त्वाऽत्रागतोऽसि । ” इति ।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं यथावृत्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वा  
रामस्त्वरमाणस्ततः स्थानाद् स्वाश्रममागत्य तं शून्यं दृष्ट्वा  
उद्विग्नमानसो बभूव, बहु विललाप च ।

शोकार्णवे निमग्नो रामो वृक्षाद्बृक्षं प्रधावन् नदीनदं  
गिरींश्च बभ्राम । “ हा सीते ! क्व गताऽसि ” इति कृत्वा  
पुनः पुनर्बहु विललाप च । शोकेन विह्वलधामवत् ।

लक्ष्मणस्तं प्रथितो बहुप्रकार सान्त्वयामास । तमनाहत्य  
योऽपि पुनः पुनः प्राक्रोशत् । “ लक्ष्मण ! गच्छाद्यायोष्याम्,  
मद्वचनाद्भरतो वाच्यः । अनुज्ञातोऽसि रामेण, पालय  
चसुंघराम् । अभ्याथ सर्वा अपि रक्षणीया इति । ”

रामस्य महता शोककरणेन च लक्ष्मणोऽपि दीनो



व्यथितमनाश्च बभूव । उवाच च रामं-- ' हे राम ! यदि त्वं काकुत्स्थो भूत्वाऽपि दुःखं न सहिष्यसे तर्हि कः इतरः प्राकृतोऽल्पसत्वः सहिष्यति ? कस्योपरि आपदो नागच्छन्ति ?'

इति लक्ष्मणवचनं श्रुत्वा रामश्चेतनां प्राप्तः उवाच च लक्ष्मणं " भद्र ! चिन्तयेह केनोपायेन सीतां पश्याव इति । "

तौ रामलक्ष्मणौ वनमन्विष्यन्तौ मृतप्रायं भूमौ पतितं तं जटाघुं ददृशतुः । तं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । " अनेनैव सीता भक्षिता भवेत् । एष राक्षस एव भवेत् । एनं चधिष्ये । " इति ।

गृध्रस्तु रुधिरं वमन्नुवाच-- " यां देवीं त्वं अन्वेषसि सा देवी रावणेन हता । मम प्राणा अपि तेनैव हताः । इदमस्य घनुर्भगम् । एते शरास्तस्य । एष भग्नो रथः । भवतः शत्रुः मे पक्षी छित्वा सीतामादाय इत एव लंका प्रस्थितः । " इति ।

इति तस्य भाषणं श्रुत्वा तं गृध्रं परिष्यज्य सलक्ष्मणो रामो बहु रुरोद । उवाच च-- " राज्यं भ्रष्टं, वने वासः, सीताऽपि रावणेन हता, त्वं अपि मृतः । ईदृशी ममेयं स्थितिः विलपत् । "

तदा गृध्रं मृतं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्-- " आहर काष्ठानि, दहाव एनमिति "

एवमुक्त्वा धर्मात्मानौ तं गृध्रशरीरं दीप्तां चितामारोप्य  
देहतुः । गोदाचरीं नदीं गत्वा तस्मै उदकमपि चक्रतुः ।

तदा दक्षिणां दिशं प्रस्थितौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ किञ्चिद्  
दूरं गत्वा तौ कयन्धं नाम राक्षसं आसेदतुः । तं खड्गेन  
हत्वा किञ्चिद् दूरमग्रे गत्वा शवर्या आश्रमं तौ अपश्यताम् ।  
सा शनर्यपि रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा तयोः पादौ जग्राह ।

तस्या आतिथ्यं वन्यफलमूलादिकं गृहीत्वा तत्र कञ्चित्कालं  
स्थित्वा रामलक्ष्मणौ अग्रे जग्मतुः । केनचित्स्वथ कालेन तौ  
पम्पासरोवरं प्राप्तौ । पम्पायाः सौन्दर्ये रमणीयतां च दृष्ट्वा  
रामस्तेन्द्रियाणि चकम्पिरे । तत्रत्यां वन्यां शोभां दृष्ट्वा  
रामः सीताधिरहं स्मृत्वा विह्वलोऽभूत् । “ हे लक्ष्मण !  
सीतया विहीनोऽहं दीनः कथं प्राणान् धारये ” इति भृशं  
रुरोद ।

एवं विलपन्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् । “ क एष शोकः ?  
संस्तम्भ राम ! सर्वथा न भविष्यति रावणः पातालमपि  
गच्छन् । स्थानं तावल्लभ्यते पापस्य । सीतां ततो हास्यति-  
निधनं वा गमिष्यति । आर्यपुत्र ! उत्साहं वर्धय ।  
नास्त्युत्साहात्परमं चलम् । सोत्साहस्य हि लोकेषु न  
किञ्चिदपि दुर्लभं वर्तते ” इति ।

एवं लक्ष्मणेन संबोधितो रामस्त्यक्त्वा शोकं धैर्यमुपागमत् ।  
अतिक्रम्य ततः पम्पां ऋष्यमूकपर्वतस्य समीपं रामलक्ष्मणौ  
प्राप्तौ वानराणां तत्रत्यानां अधिपेन च दृष्टौ ।

सुग्रीवस्तु तौ दृष्ट्वा शंकितोऽभवत् । शंकितं च तं  
वाक्यकोविदो हनुमानुवाच । “ त्यजतामेष संभ्रमः ।  
मलयोऽयं गिरिवरः । नेह भयं वालिनः ” इति । सुग्रीव-  
स्तुवाच “ कस्य न स्याद्भयमेतौ पुरुषोत्तमौ दीर्घबाहू धीर्यव-  
त्तरौ वीरौ दृष्ट्वा । शंके वालिप्रहितावेवैतौ भवतः । नात्र  
विश्वासः संशयश्च । जानीहि भद्र ! एतौ शुद्धात्मानौ वा  
अन्यथेति । ”

एवं समादिष्टो हनुमान् ऋष्यमूकात्पुल्लवे यत्र राम-  
लक्ष्मणौ आस्ताम् । हनुमान् भिक्षुरूपेण तत्र गतो विनीत-  
वदुपागम्य प्रणिपत्य च तौ वाक्यमुवाच ॥ “ राजर्षिप्रतिमौ  
तापसौ कथं प्राप्तौ अमुं देशम् ? सुग्रीवनामको हि वानरराजो  
धर्मात्मा विनिकृतो भ्रात्रा दुःखितोऽत्र तिष्ठति । तेन  
महात्मनाऽहं प्रेषितो हनुमान्नाम वानरोऽस्मि । स हि  
युवाभ्यां सख्यमिच्छति । अस्य सुग्रीवस्य मां सचिवं जानीतम् ।  
कामंगः कामचारी चास्मि । केवलं सुग्रीवप्रियकरणात् ऋष्य-  
मूकपर्वतादिह प्राप्तोऽस्मि । नान्यत् किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । ”

इत्येतच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । “ सचिवोऽयं

वानरेन्द्रस्य, ममान्तिकमागतोऽस्ति । अनेन कृत्स्नं व्याकरण-  
मपि पठितामिति, दृश्यते; यतः व्याहरतानेन किञ्चिदपि  
नापशब्दितम् । ” एवमुक्तो लक्ष्मणो हनुमन्तमब्रवीत्—  
“ विदिता हि गुणाः सुग्रीवस्य, तमेव वयं मार्गावः । यत्सुग्रीव-  
वचनाद् ब्रवीषि तत्कारिष्यावः इति । ”

तच्छ्रुत्वा हनूमान्प्रच्छ “ किमर्थं रामः सानुजो घोरं  
वन्मागतः ? ” इति हनूमत्प्रश्नं श्रुत्वा लक्ष्मणेन सर्वोऽपि  
घृत्तान्तः तस्मै निवेदितः । उवाच च— “ यस्य प्रसादेन सर्वा  
इमाः प्रजाः प्रसादयेयुः स एष रामः शरण्यस्य वानरेन्द्रस्य  
सुग्रीवस्य प्रसादमभिकांक्षते । ” इति । करुणमेवं ब्रुवाणं  
सौमित्रिं हनूमान्प्रत्युवाच । “ दिष्ट्या वानरेन्द्रेणेदृशा द्रष्टव्या  
जितक्रोधा बुद्धिमन्तो जितेन्द्रिया वीराश्च दर्शनमागताः ।  
सोऽपि सुग्रीवो बालिन राज्याद्विभ्रष्टः कृतवैरश्च । हतदारश्च  
भ्रात्रा वने त्रस्तो विनिकृतश्च मृशं युवयोः साहाय्यं करिष्यति  
इति । ’

हनूमांस्ततो रामलक्ष्मणौ स्वकीयं पृष्ठं आरोपयामास,  
ऋष्यभृकपर्वतान्मलयागिरिं गत्वा कपिराजाय सुग्रीवाय राम-  
लक्ष्मणावागतौ इति निवेदयामास ।

सुग्रीवस्तु प्रीत्या राघवमुवाच— “ एष प्रसारितो बाहुर्यदि  
रोचते मे सग्न्यम् । बध्यतां ध्रुवा मर्यादा । इति । ” उभौ

ततो हस्तौ संपीड्य दीप्यमामनभग्निं प्रदक्षिणीचक्रतुः वयस्यत्वं  
 चोपाजग्मतुः । सुग्रीतमनसौ च कपिराधवौ तदाऽन्योन्य-  
 मभिवीक्षन्तौ तृप्तिं नाभिगतौ । सुग्रीवस्तदा प्रहृष्टवदनो  
 राममुवाच-- “ हृद्यो मे त्वं वयस्यः । एकं नौ सुखं दुःखं  
 च ; विदितो हि मे वृत्तान्तः सर्वस्तवास्माद्धनूमतो मन्त्रि-  
 चरात् । हे राम ! अहं तव भार्या अचिरादेवानयिष्यामि ।  
 तेन दुःखाद्वियोगजान्मुक्तो भविष्यसि । अनुमतो जानामि  
 च हियमाणा सीता मया दृष्टेति । तयैव स्वकीयं उत्तरीयं  
 शोभनान्याभरणानि अत्र त्यक्तानि इति मन्ये । अर्हसीदानीं  
 तानि प्रत्यक्षीकर्तुमिति । ”

ततो दृष्ट्वा तु तान्याभरणानि वासांसि च रामश्चन्द्रमा  
 इव नीहारेण वाष्पैः संरुद्धोऽभवत् । “ हा प्रिये ” इति  
 रुदन् क्षितौ च न्यपतत् । हृदि कृत्वाऽलंकारान् सर्पबद्धशं  
 निशश्नास । लक्ष्मणं चादर्शयत् पुनः पुनर्भूषणानि । तानि  
 दृष्ट्वा लक्ष्मण उवाच-

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले ।

नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात् ॥ इति ॥

तदनंतरं दुःखितेन रामेण पृष्टोऽपि राक्षससंबन्धिनं वृत्तान्तं  
 सुग्रीवः किञ्चिदापि नाशकद्वक्तुम् । परंतु तदैव स प्रत्य-

जानात् यत् " तथा यत्नं करिष्यामि यथा मैथिलीं त्वं शीघ्रं प्राप्स्यसि । "

इत्युक्त्वा सांत्वयामास, च तं- 'अलमिदानीं दुःखेन, धैर्यं धारय, मामपि भार्याव्यसनजं दुःखं प्राप्तम् । तथाऽपि न परित्यजे धैर्यम्, न तेषां सुखं भवति ये शोकमनुवर्तन्ते । अतो नैवासि योग्यः शोचित्तुमिति । '

—:०-०:—

पाठ २७

॥ श्रीशिवराज्याभिषेकः ॥

एष पुण्यदर्शनस्मरणो ' रायगढः ' । अत्रैव किल भरत भू-स्व-राज्यसंस्थापकस्य सुगृहीतनाम्नः श्रीशिवरायस्य राज्याभिषेक-महोत्सवः समजनि ।

गागामद्वेन क्षेत्रभूमौ महाराजस्य व्रतबन्धो विहितः । अभिषेकमहोत्सवश्च १५९६ मित आलिवाहनशकस्य ज्येष्ठ-मासे शुद्ध-त्रयोदश्यां ( ६ जून १६७४ ) दुर्गराजे राजदुर्गे निर्वर्तनीय इति निर्धारितमभूत् ।

अथ समुपागते तस्मिन् प्रशस्तेऽहनि सुमहत् खलु महोत्सव-संविधानमुत्पत्ताके तस्मिन् राजदुर्गे बभूव । असङ्ख्याः खलु

जना महोत्सवादिदृक्षवः प्रतिदिनं राजदुर्गमापुः । वैदेशिका  
 अप्येतस्मिन्नवसरे समुपतस्थुरिति श्रूयते । त्रयोदश सुवर्ण-  
 मारनिर्मितं महाराजस्य सिंहासनमासीत् । तस्य नातिदूरमेव  
 हैमदण्डोच्छ्रिता वृत्तिसाम्यमुपलक्षयन्ती सुवर्णमयी तुला  
 संस्थापिताऽऽसीत् । अभिषेक-पात्राणि कलशाश्च सर्वे सुवर्ण-  
 मया आसन् । राजदुर्गस्य महाद्वारं मङ्गलतोरणेन महार्हेण  
 समलङ्कृतमभूत् । महाद्वारस्योभयतः पार्श्वं कलभद्वयं धौत-  
 तुरगद्वयं च स्थापितमासीत् । तत्र विशेषतः कलभयुगं वीक्ष्य  
 'समुच्छ्रिततमेऽस्मिन् दुर्गपृष्ठे कथङ्कारमिदमानीतं' इति  
 सर्वे कुतूहलं सविस्मयमावहन्ति स्म । अथ घटिकाद्वयमात्रा-  
 वशिष्टायां रजन्यां, यथा स्थानस्थितेषु, कलशपाणिष्वष्टा-  
 मात्येषु, महाराजः सह महिष्या. मुक्तामणिमयोपान्त  
 शुभ्रछत्रवितानं हैमं सिंहासनमारूरोह । ततश्च मोरोपन्त-  
 प्रभृतिभिरष्टामात्यैर्गार्गाभट्टप्रभृतिभिश्च विप्रवरैर्वेदमन्त्रोच्चारण-  
 पूर्वकं सकलसरितां सरित्पतेश्च पात्रनेनाम्भसा श्री शिवरायः  
 स्वराज्यसिंहासनेऽभिषिक्तः । तत्क्षण एव 'विजयतां क्षत्रिय-  
 कुलावतंसः श्री शिवछत्रपतिमहाराजः सिंहासनाधीश्वरः'  
 इति जय-श्लोकमिथितो मङ्गलवाद्यव्यातिकरः सुदूरं दिशो  
 व्याप्यात्थातिष्ठत् ।

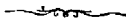
अभिषेकादिनादारभ्य 'स्वस्ति- श्रीराज्याभिषेकशक'

इत्यभिधानेन संवत्सरगणनाऽभिनवा प्रवर्तिता । तस्य साम्प्रतं  
 २७५ तमं वत्सरं विद्यते । सा च ' शिवशक ' इत्यभिधानेन  
 सम्प्रत्युपलक्ष्यते । एतत्प्रसङ्गेन महाराजेन राज्यव्यवहार-  
 कोशं कारयित्वा सर्वा यावनीः पदसंज्ञा निःसारिताः  
 संस्कृताश्च तत्स्थले प्रवर्तिताः । महोत्सवप्रसङ्गेऽस्मिन्  
 द्वात्रिंशल्लक्षाधिक-कोटि- ' होन ' प्रमितो व्ययोऽभूदिति प्राहुः ।

अस्मादाभिपेकदिनादारम्य ' नासौ कौऽपि तस्करनृपः,  
 किन्तु मूर्धाभिपिक्तः सिंहासनाधीश्वरोऽयं सार्वभौमः ' इति  
 सर्वत्र प्रथितं महाराजस्य शासनम् । मुद्रा चास्य प्रणत-  
 सामन्त-चूडामणि-रञ्जिता विराजमाना सर्वैराद्रियतेस्म—

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।

ग्राहामुतस्य मुद्रेयं शिवराजस्य राजते ॥ इति ।





## પાઠ ૨૮

આર્યચાળક્યસ્ય સંસ્મરણીયાનિ સૂત્રાણિ ।

- ૧ સુખસ્ય મૂલં ધર્મઃ = સુખનું મૂલ કારણ ધર્મ છે.
- ૨ ધર્મસ્ય મૂલં અર્થઃ = ધર્મનું મૂલ ધન છે.
- ૩ અર્થસ્ય મૂલં રાજ્યમ્ = ધનનું મૂલ રાજ્ય છે.
- ૪ રાજ્યસ્ય મૂલં ઇન્દ્રિયજયઃ = રાજ્યનું મૂલ ઇન્દ્રિયજય છે.
- ૫ ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં વિનયઃ = ઇન્દ્રિયોના વિજયનું મૂલ  
સુશિક્ષા છે.
- ૬ વિનયસ્ય મૂલં વૃદ્ધોપસેવા = સુશિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું  
સાધન વૃદ્ધોની સેવા છે
- ૭ વૃદ્ધસેવાયા વિજ્ઞાનં = વૃદ્ધોની સેવા કરવાથી અનુભવ  
જ્ઞાન મળે છે.
- ૮ વિજ્ઞાનેન આત્માનં સંપાદયેત્ = આ અનુભવ જ્ઞાનથી પોતે  
યુક્ત થવું જોઈએ.
- ૯ સંપાદિતાત્મા જિતાત્મા ભવતિ = અનુભવ જ્ઞાનથી યુક્ત  
થયેલો પુરુષ મનોનિગ્રહી બને છે.
- ૧૦ જિતાત્મા સર્વાર્થેઃ સંયુજ્યતે = મનોનિગ્રહી પુરુષ બધા  
અર્થોને પ્રાપ્ત કરે છે.
- ૧૧ અર્થસંપત્ પ્રકૃતિસંપદં કરોતિ = અર્થપ્રાપ્તિ જનપદ  
સંપત્તિને બનાવે છે.

( પ્રકૃતિ-સંપદ્ = જનપદશાસ્ત્ર-અધિકારોનું સ્થાન )

૧૨ પ્રકૃતિસંપદા હિ અનાયકમપિ રાજ્યં નીયતે = આમાત્ય

અધિકારીથી મુખ્ય શાંસક ન હોય તોપણ રાજ્ય ચલાવી શકાય છે.

૧૩ પ્રકૃતિકોપઃ સર્વજોપેભ્યો ગરીયાન્ = પ્રભના કોષ બધા કોષોથી ભયંકર હોય છે.

૧૪ અ-વિનીત સ્વામિ-લામાત્ અસ્વામિલામઃ શ્રેયાન્ = અશિક્ષિત દુઃશીલ રાજા હોય એના કરતાં રાજા ન હોય એ સાડું છે.

૧૫ સપાઘ આત્માનં, ઇચ્છેત્ સહાયવાન્ = પોતે જ્ઞાનાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સહાયકોની અનુકૂલતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

૧૬ નાસહાયસ્ય મન્ત્રનિશ્ચય. = જેની પાસે સહાયક નથી તે કંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી.

૧૭ નૈકં ચક્રં પરિભ્રમતિ = એક ચક્ર ફરતું નથી.

૧૮ સહાય્યઃ સમસુખદુઃખઃ = જે સુખદુઃખમાં સાથે રહે છે તેને સહાયક કહે છે.

૧૯ માની, પ્રતિમાનિનં આત્મનિ, દ્વિતીયં મન્ત્રં ઉત્પાદયેત્ = એક માની પુરુષ, બીજા માની પુરુષની સાથે સ્પર્ધામાં બીજું જ પડ્યું ત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

૨૦ અવિનીતં સ્નેહમાત્રેણ ન મન્ત્રે કુર્વાતિ = કેવલ પરિચિત છે એ હેતુથી અસરકારી મનુષ્યને પોતાની આયોજનામાં લેવો યોગ્ય નથી.

## रामायणं सुन्दरकाण्डम्

अथ हनूमान् मनसा रामं प्रणम्य, सहसा समुद्रस्य सन्तरणार्थं उत्पपात । अत्रान्तरे सागरः रामस्य तं दूतं दूरं गन्तुं उद्यतं ज्ञात्वा, तस्य विश्रान्तिं चिन्तयामास । स सागरः मैनाकं पर्वतं सत्वरं समुपेत्य प्रोवाच । हे गिरिश्रेष्ठ ! रामकार्यार्थं मारुतिः आकाशमार्गेण गच्छति, अतोऽस्य विश्रान्त्यै त्वं स्वशिखराणि दर्शयितुं अर्हसि । स मैनाकः पर्वतः तथा कृतवान् । मैनाकेन स्वशिखराणि ऊर्ध्वभागे प्रसारितानि ।

तानि मार्गे समुन्नतानि शिखराणि दृष्ट्वा, हनूमान् तत् विघ्नं अस्तीति मत्वा, तानि शिखराणि ताडितुं आरब्धवान् । तदा स पर्वतः तं अवदत् । हे कपिश्रेष्ठ ! सागरः तव विश्रान्त्यै मां विसृज्य तव प्रीतिं अभिलषति । अतः मम शिरसि किञ्चित्कालं विश्रामाय स्थातुं अर्हसि ।

श्रुत्वा एतत् पर्वतभाषणं हनूमान् प्रत्यभाषत् । आतः ! मया सागरस्य तव च इयं पूजा गृहीता । मम शरीरे कश्चिदपि परिश्रमः नास्ति । अतः मिथ्या कालक्षेपेण किं कार्यम् ? इति उक्त्वा मैनाकं पर्वतं अंगुल्या स्पृष्ट्वा सत्वरं अग्रे जगाम ।

अथानेन कर्मणा परितुष्ट इन्द्रः मैनाकस्य वरं प्रादात् । येन  
तस्य सर्वं वञ्चमयं संपूर्णतया विनष्टम् ।

अनन्तरं सुरगणप्रेषिता सुरसा करालरूपं धृत्वा हनूमतः  
पलं ज्ञातुं सहसा तत्र आगता । सा स्वकीयं मुखं विवृत्य  
मारुतिं प्रोवाच । दिष्ट्या अद्याहं भोजनं पश्यामि । एतदा-  
कर्ण्य हनूमान् तां प्रत्यवदत् । भद्रे ! किञ्चित्कालं प्रतीक्षस्व ।  
रामकार्ये कृते स्वयमेव अहं त्वां अभ्येत्य तव मुखे प्रवेक्ष्यामि ।  
तच्छ्रुत्वा साऽन्नवीत् । हे मारुते ! नाहं त्वां अद्य प्राप्तं  
त्यक्ष्यामि । एतदाकर्ण्य हनूमान् विहस्य प्रोवाच । मुखं  
प्रसारय । अहं तव आननं प्रविशामि । एवं तेन उक्ता सा  
दशयोजनं स्वमुखं चकार । एतदवलोच्य हनूमान् क्षणेनैव  
अंगुष्ठमात्रो भूत्वा तस्या आननं प्रविवेश ।

ततो मनोजवः स हनूमान् तस्या मुखात् बहिः निर्गत्य  
तां प्रोवाच । हे सुरमे ! मया त्वद्वचः सत्यं कृतम् । सांप्रतं  
गमनाय अनुमतिं देहि । तत् श्रुत्वा सा देवी स्वेन रूपेण  
वानरं प्रोवाच । हे वानरश्रेष्ठ ! कार्यसिद्धयर्थं यथासुखं  
गच्छ । एवं हनूमतः सुदुष्करं कर्म दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि  
“ साधु साधु इति ” तं प्रशंसन्तुः ।

ततो मारुतिः रावणस्य लंकां गन्तुं प्रस्थितः । किञ्चित्

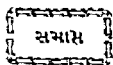
कालात् ऊर्ध्वं स लंकाया उत्तरं द्वारं प्राप्तः । तदा सूर्यः  
अस्तं गतः ।

ततो लंकानगर्याः संरक्षणकर्मणि नियुक्तां राक्षसीं  
विजित्य लंकां प्रविवेश । निशायां उदिते चन्द्रमासि स कापिः  
राक्षसानां भवनानि प्रविवेश । रावणस्य अन्तःपुरे प्रविश्य  
तत्सर्वं दृष्टवान् । तत्र सः सीतां न दृष्ट्वा चिन्तितवान् ।  
इयं सकला लंकापुरी मया दृष्टा, अत्र अपि सीता न दृश्यते,  
अतः सागरलंघनं वृथैव जातमिति मन्ये ।

मया जानकी न दृष्टा इति विषयत् घचनं श्रुत्वा रामो  
जीवितं त्यक्ष्यति इति व्यक्तम् । अतोऽहं सीतार्थे पुनर्यत्नं  
करोमि । यदि सा न लब्धा तर्हि रावणस्य वधं करिष्यामि ।  
इति निश्चित्य तस्मात् स्थानात् अशोकवाटिकां जगाम ।  
तस्यां वाटिकायां राक्षसीभिः परिवेष्टितां पीतवसनघारिणीं  
निर्मलां क्षीणां तपस्विनीं सीतां ददर्श । सैव सीतेति तर्कया-  
मास । स तां दृष्ट्वा आह । नूनं रामो भाग्यवान् यस्य इयं  
भार्या । एषा अपि भाग्यशालिनी यस्या मर्ता रामचन्द्रः ।  
मयापि अस्या दर्शनेन भाग्यवत्त्वं प्राप्तम् । ततः सोऽचिन्तयत्  
अस्याः सीताया हेतुः चाली हतः । अस्या एव कारणेन  
सरदूपणादयो राक्षसा निहताः ।

हनूमान मनसि अचित्तयत् । हे सीते ! त्वं घन्या ।  
या सर्वान् भोगान् परित्यज्य निर्जनं वनं प्रविष्टासि । भर्ता  
हि नार्या भूषणम् ।

अथ प्रभाते ब्रह्मरक्षसा नं वेदघोषं शुश्राव ।



भाग ६ उ०

# संस्कृत-स्वयं-शिक्षक

(संस्कृत-भाषानो अभ्यास करवानो सहेलो, विद्यार्थी)

भाग नवमो



लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवणेकर

स्वाध्याय-मंडल, पारडी (जि. सूरत)

विक्रम संवत् २००६, ध. न. १६५२

# સરકૃત ભાષાના ક્રિયાપદોનો વિશેષ વિચાર

આગળના ભાગોમાં સરકૃત ભાષાના ક્રિયાપદોનો વિચાર સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ આ ક્રિયાપદ વિચાર બીજા વિચારો કુળા કઈક કઠણ હોવાથી સક્ષિપ્ત રીતિથી પરંતુ અતિસુબોધ રીતિમાં આ ભાગમાં એ ક્રિયાપદ વિચાર કૃત્રીથી બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે, જેથી પાઠકોને આ ક્રિયાપદ વિચાર સારી રીતે સમજાઈ શકે

આશા છે કે પાઠકગણ એનો લાભ ઉઠાવશે

સ્વાધ્યાય-મંડળ 'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)	}	લેખક શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર
---	---	---------------------------------

---

સુદ્રક અને પ્રકાશક— વસંત શ્રીપાદ સાતવળેકર  
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ભારત સુદ્રણાલય,  
'આનંદાશ્રમ' પારડી (જિ. સુરત)



# સંસ્કૃત-સ્વયં-શિક્ષક

ભાગ નવમો

પાઠ ૧

વર્તમાનકાલ ( લટ )

અત્યાર સુધીના અભ્યાસથી પાઠક ધાતુઓન વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય વિગેરેના રૂપ બનાવી શકે છે. તથાપિ અહીં એજ રૂપોને સુગમતા પૂર્વાક બનાવવાનો વિધિ દ્રશી બતાવવાને છે. પાઠક જાણે છે કે ધાતુઓના દશ ગણ છે અને પ્રત્યેક ધાતુના વર્તમાન ( લટ ) વિગેરે દશ રૂપ થાય છે. આ દશ લટ વિગેરે લક્ષરોમાં ગણુ ચિહ્નોવાળા લક્ષર આ પ્રમાણે છે—

- |                              |        |          |
|------------------------------|--------|----------|
| ૧ લટ ( વર્તમાન )             | .....  | ઘોઘતિ ।  |
| ૨ લોટ ( આહાર્ય )             | .....  | વોઘતુ ।  |
| ૩ લટ્ ( અનઘતન ભૂતકાલ )       | ... .. | અવોઘન્ । |
| ૪ ( વિવિ ) લિટ્ ( વિવ્યર્થ ) | .....  | વોઘેત્ । |

બીજા છ લક્ષરોને ગણુની સાથે વિશેષ સંબંધ નથી. અર્થાત્ ઘણું કરીને બીજા બધા લક્ષરોના રૂપ બધા ગણુના ધાતુઓના એક સમાન જ હોય છે. જુઓ—

- ૫ લિટ્ (અનઘતન પરોક્ષભૂત)..... વુવોઘ ।  
 ૬ લટ્ (અનઘતન-ભવિષ્ય) ..... વોઘિતા ।  
 ૭ લટ્ (ભવિષ્યકાલ) ... .. વોઘિષ્યતિ ।  
 ૮ લૈટ્ (વૈદિક)

- આશીલિટ્ (આશીર્વાદાર્થ)..... વુવ્યાત્ ।  
 ૯ લુટ્ (ભૂતકાલ) ..... અવુઘત્ ।  
 ૧૦ લટ્ (હેતુહેતુમદ્ધાવાર્થ) ..... અવોઘિષ્યત્ ।

આશીલિટ્ ને પૂર્વોક્ત વિધિલિટ્ સાથે સંબંધ છે. અને લૈટ્ કેવલ વેદમાં જ આવે છે, એટલે એના રૂપ બનાવવાના નથી. વેદમાં એના રૂપ છે તે જ જોવાના છે. એટલે એના રૂપ બનાવવાની વિધિ જાણવાની આવશ્યકતા નથી.

પાઠકે અહીં એ વાત યાદ રાખવાની છે કે (૧) લટ્, (૨) લોટ્, (૩) લુટ્ અને (૪) વિધિલિટ્ આ ચાર લકારોમાં જ ગણના સિદ્ધ લાગે છે, આડી છ લકારોના રૂપોને ગણસિદ્ધ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આટલું યાદ રાખવાથી રૂપ બનાવવામાં ઘણી મહેનત ઓછી થઈ જશે. હવે વર્તમાન કાલના પ્રત્યય જુઓ—

વર્તમાન કાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્રથમ પુરુષ ...	તિ	.... તઃ	.... અન્તિ
૨ મધ્યમ ,, ...	સિ	.... થઃ	.... ય
૩ ઉત્તમ ,, ...	આમિ	.... આઘઃ	.... આમઃ

આ પ્રત્યય બધા ગણોના પરસ્મૈપદી વર્તમાનકાલ માટે સરખાજ છે. જુઓ. —

'બુઘ્' ધાતુ =	વોઘ-તિ	વોઘ તઃ	વોઘન્તિ ।
	વોઘ-સિ	વોઘ-થઃ	વોઘ-થ ।
	વોઘામિ	વોઘાવઃ	વોઘામઃ ।

આ પ્રમાણે દરેક ગણના ધાતુઓને ગણચિહ્ન લગાવીને આ પ્રત્યયો લગાડો તો તેના વર્તમાન કાલના રૂપ બને છે. આ નિયમને ધ્યાનમાં રાખવાથી પાઠક દરેક ધાતુના વર્તમાન કાલના રૂપ સહેલાઈથી બનાવી શકશે. બુઘો—

૧ પ્રથમગણ- ( ચિહ્ન ' અ ' ) = મૂ = ( ભવ્ ) થવું.

૧ ભવતિ, ભવતઃ, ભવન્તિ । ૨ ભવાસિ, ભવથઃ, ભવથ । ૩ ભવામિ, ભવાવઃ, ભવામઃ ॥

૨ દ્વિતીયગણ- ( ચિહ્ન નથી ) = પા = રક્ષણ કરવું.

૧ પાતિ, પાતઃ, પાન્તિ । ૨ પાસિ, પાથઃ, પાથ ।  
૩ પામિ, પાવઃ, પામઃ ॥

૩ તૃતીયગણ- ( ચિહ્ન નથી, પરંતુ ધાતુનો પ્રથમ અક્ષર એવડાવવામાં આવે છે ) દા = આપવું

૧ દદાતિ, દદતઃ, દદાન્તિ । ૨ દદાસિ, દદથઃ, દદથ ।  
૩ દદામિ, દદઃ, દદઃ ॥

૪ ચતુર્થગણ- ( ચિહ્ન ' ય ' ) = ક્રુઘ્ = ક્રોધ કરવો.

૧ કરુઘ્યતિ, કરુઘ્યતઃ, કરુઘ્યન્તિ । ૨ કરુઘ્યાસિ, કરુઘ્યથઃ, કરુઘ્યથ । ૩ કરુઘ્યામિ, કરુઘ્યાવઃ, કરુઘ્યામઃ ॥

૫ પંચમગણ- ( ચિહ્ન ' નુ ' ) = સુ = રસ કાઢવો.

૧ સુનોતિ, સુનુતઃ, સુન્વાન્તિ । ૨ સુનોપિ, સુનુથઃ,

सुनुय । ३ सुनोमि, सुनुवः, सुनुमः ॥

६ षष्ठमगण- ( चिन्ह ' अ ' ) = चल् = आक्षुप्तं.

१ चलति, चलतः, चलन्ति । २ चलासि, चलथः,  
चलथ । ३ चलामि, चलावः, चलामः ॥

७ सप्तमगण- ( चिन्ह ' न ' ) आ चिन्ह धातुनी वथभां आवे

८ . छे. हिंस् = हिंसा करणी.

१ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिनस्सि, हिंस्यः,  
हिंस्य । ३ हिनस्मि, हिंसवः, हिंसमः ॥

८ अष्टमगण- ( चिन्ह ' उ ' ) तन् = विस्तार करणे.

१ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति । २ तनोषि, तनुयः,  
तनुय । ३ तनोमि, तनुवः, तनुमः ॥

९ नवमगण- ( चिन्ह ' ना ' ) वध् = आंध्यं.

१ वध्नाति, वध्नीतः, वध्नन्ति । २ वध्नासि,  
वध्नीयः, वध्नीय । ३ वध्नामि, वध्नीवः, वध्नीमः ॥

१० दशमगण- ( चिन्ह ' अय ' ) चुर् = चोर्युं.

१ चोरयति, चोरयतः, चोरयन्ति । २ चोरयसि,  
चोरयथः, चोरयथ । ३ चोरयामि, चोरयावः,  
चोरयाम ॥

लुओ, आ युक्तिथी पाठक णधा गणुना धातुओना वर्तमान-  
अवना परस्मैपदी इय अनावी शकथे. णधा धातुओने भाटे ओकव  
प्रत्यथ छे केवल गणचिन्ह लुहां छे. आ अभावे सहेत्तार्थकी  
धातुओना इय अनाये.

## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

સ યત્કથયતિ તદહં બોધામિ । યદ્ભવતિ તદ્ભવતુ । ईश्वरः  
 सकलं जगत्पाति । देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति ।  
 यः पुरुषः ऋष्यति स कथं मनसः शान्तिं लभेत ? ऋत्विजः  
 यज्ञे सोमं सुन्वन्ति । त्वं कुत्र चलसि ? व्याघ्रः अजं हिनस्ति ।  
 ते तत्र किं तनोपि ? रश्मिना तमहं बध्नामि । चोरः धनं  
 चोरयति ।

## પાઠ ૨

વર્તમાનકાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય.

આગળના પાઠમાં વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે. હવે આ પાઠમાં વર્તમાન કાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે.

વર્તમાનકાલ અને આત્મનેપદ.

( પ્રથમ, ચતુર્થ, પઠ અને દશમ ગણને માટે )

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્રથમ પુરુષ ....	તે	... इते	... अन्ते
૨ મધ્યમ ,, ...	સે	.. इथे	... ध्वे
૩ ઉત્તમ ,, ....	ઈ	.... आवहे	...आमहे

આ પ્રત્યય આગળ કહ્યા પ્રમાણે ધાતુઓને લગાડવાથી આત્મનેપદી રૂપ બને છે. પ્રથમ ધાતુ, એના પછી ગણચિહ્ન અને

સુનુય । ૩ સુનોમિ, સુનુવઃ, સુનુમઃ ॥

૬ પટ્ટગણ- ( ચિન્હ ' અ ' ) = ચ્લ = ચ્લાધવું.

૧ ચલતિ, ચલતઃ, ચલન્તિ । ૨ ચલસિ, ચલથઃ,  
ચલથ । ૩ ચલામિ, ચલાવઃ, ચલામઃ ॥

૭ સપ્તમગણ- ( ચિન્હ ' જ ' ) આ ચિન્હ ધાતુની વચમાં આવે  
છે. હિંસ્ = હિંઆ કરવી.

૧ હિનસ્તિ, હિંસ્તઃ, હિંસન્તિ । ૨ હિનસ્સિ, હિંસ્થઃ,  
હિંસ્થ । ૩ હિનામિ, હિંસ્વઃ, હિંસ્મઃ ॥

૮ અષ્ટમગણ ( ચિન્હ ' ઝ ' ) તન્ = વિસ્તાર કરવો.

૧ તનોતિ, તનુતઃ, તન્વન્તિ । ૨ તનોપિ, તનુથઃ,  
તનુથ । ૩ તનોમિ, તનુવઃ, તનુમઃ ॥

૯ નવમગણ- ( ચિન્હ ' ના ' ) વંચ્ = વાંધવું.

૧ વઘ્નાતિ, વઘ્નીતઃ, વઘ્નન્તિ । ૨ વઘ્નાસિ,  
વઘ્નીથઃ, વઘ્નીથ । ૩ વઘ્નામિ, વઘ્નીવઃ, વઘ્નીમઃ ॥

૧૦ દશમગણ- ( ચિન્હ ' અય ' ) ચુર્ = ચોરવું.

૧ ચોરયતિ, ચોરયતઃ, ચોરયન્તિ । ૨ ચોરયસિ,  
ચોરયથઃ, ચોરયથ । ૩ ચોરયામિ, ચોરયાવઃ,  
ચોરયામ ॥

જુઓ, આ ચુકિતથી પાડક બધા ગણના ધાતુઓના વર્તમાન-  
કાલના પરસ્મૈપદી રૂપ બનાવી શકશે. બધા ધાતુઓને માટે એકજ  
પ્રત્યય છે કેવલ ગણચિન્હ જુદાં છે. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી  
ધાતુઓના રૂપ બનાવો.

## સંસ્કૃત--વાક્યાનિ ।

સ યત્કથયતિ તદહં વોધામિ । યદ્ભવતિ તદ્ભવતુ । ईश्वरः  
 सकलं जगत्पाति । देवदत्तः यज्ञेश्वराय प्रभूतं धनं ददाति ।  
 यः पुरुषः कुरुष्यति स कथं मनसः शान्तिं लभेत ? ऋत्विजः  
 यज्ञे सोमं सुन्वन्ति । त्वं कुत्र चलसि ? व्याघ्रः अजं हिनस्ति ।  
 तं तत्र किं तनोषि ? रश्मिना तमहं बध्नामि । चोरः धनं  
 चोरयति ।

## પાઠ ૨

વર્તમાનકાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય.

આગળના પાઠમાં વર્તમાનકાલના પરસ્મૈપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે. હવે આ પાઠમાં વર્તમાન કાલના આત્મનેપદી પ્રત્યય બતાવ્યા છે.

વર્તમાનકાલ અને આત્મનેપદ.

( પ્રથમ, ચતુર્થ, પષ્ટ અને દશમ ગણને માટે )

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્રથમ પુરુષ ....	તે	... इते	... अन्ते
૨ મધ્યમ , , ....	સે	... इथे	... श्वे
૩ ઉત્તમ , , ....	હૈ	... आवहे	... आम्हे

આ પ્રત્યય આગળ કહ્યા પ્રમાણે ધાતુઓને લગાડવાથી આત્મનેપદી રૂપ બને છે. પ્રથમ ધાતુ, એના પછી ગણચિહ્ન અને

પછી આ પ્રત્યયો લગાડવાથી બધા ગણના ધાતુઓના આત્મનેપદો  
૩૫ બને છે, જેમકે—

પ્રથમગણ ( ચિન્હ ' અ ' )

ની ( નય ) ( લઘ્ જહુ ) ૧ નય-તે, નયે-તે, નયન્તે । ૨ નય-સે,  
નયે-યે, નય-ધ્વે । ૩ નયે, નયાવહે, નયામહે ॥

ચતુર્થગણ ( ચિન્હ ' ય ' )

યુઙ્ ( લઘ્ જહુ ) ૧ યુઙ્યતે, યુઙ્યેતે, યુઙ્યન્તે । ૨ યુઙ્યસે, યુઙ્યેયે,  
યુઙ્યધ્વે । ૩ યુઙ્યે, યુઙ્યાવહે, યુઙ્યામહે ॥

પટ્ટગણ ( ચિન્હ ' ઝ ' )

ક્ષિપ્ ( ર્ઙ્ઙુ ) ૧ ક્ષિપતે, ક્ષિપેતે, ક્ષિપન્તે । ૨ ક્ષિપસે, ક્ષિપેયે,  
ક્ષિપધ્વે । ૩ ક્ષિપે, ક્ષિપાવહે, ક્ષિપામહે ॥

દશમગણ ( ચિન્હ ' ઝય ' )

ચૂર્ણ ( ચૂર્ણ કર્ણુ ) ૧ ચૂર્ણયતે, ચૂર્ણયેતે, ચૂર્ણયન્તે । ૨ ચૂર્ણયસે,  
ચૂર્ણયેયે, ચૂર્ણયધ્વે । ૩ ચૂર્ણયે, ચૂર્ણયાવહે, ચૂર્ણયામહે ॥

આ પ્રમાણે આ ચારગણના ધાતુઓના ૩૫ યાચ છે. બાકીના છ  
ગણના અર્ધાત્ દ્વિતીય, તૃતીય, પચ્ચમ, સપ્તમ, અષ્ટમ. અને  
નવમ ગણના ધાતુઓને માટે નીચે લખેલા પ્રત્યયો છે.

વર્તમાનકાલ, આત્મનેપદી પ્રત્યય.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્ર૦ પુ૦	.... તે	.... આતે	.... અતે
૨ મ૦ પુ૦	... સે	... આથે	... ધ્વે
૩ ડ૦ પુ૦	.... ણ	.... વહે	.... મહે



પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોમાં અને આ પ્રત્યયોમાં થોડો જ ફેર છે. પૂર્વ પ્રત્યયના ' ઇ ' ને ઠેકાણે અહીં ' આ ' છે, અને ખીજો પણ થોડો ભેદ છે. આ પ્રત્યયો દ્વિતીયગણ પછીના બધા ગણો માટે ઘણા ઉપયોગી છે. જેમકે—

### દ્વિતીયગણ ( ચિન્હ નથી )

આસ્ ( બેસવું ) ૧ આસ્તે, આસાતે, આસતે । ૨ આસ્તે, આસાયે, આસ્વે । ૩ આસે, આસ્વહે, આસ્મહે ॥

### તૃતીયગણ ( ચિન્હ-ધાતુના પ્રથમાક્ષરનું દ્વિત્વ )

ઘા ( ધારણ કરવું ) ૧ ઘત્તે, ઘઘાતે, ઘઘતે । ૨ ઘત્તે, ઘઘાયે, ઘઘ્વે । ૩ ઘઘે, ઘઘ્વહે, ઘઘ્મહે ॥

### પંચમગણ ( ચિન્હ ' નુ ' )

અશ્ ( વ્યાસ થવું ) ૧ અશ્નુતે, અશ્નુવાતે, અશ્નુવતે । ૨ અશ્નુપે, અશ્નુવાયે, અશ્નુધ્વે । ૩ અશ્નુવે, અશ્નુવહે, અશ્નુમહે ॥

### સપ્તમગણ ( ચિન્હ ' ન ' )

યુજ્ ( ભેડવું ) ૧ યુજ્ક્તે, યુજ્જાતે, યુજ્જતે । યુજ્ક્તે, યુજ્જાયે, યુજ્જ્વે । ૩ યુજ્જે, યુજ્જ્વહે, યુજ્જ્મહે ॥

### અષ્ટમગણ ( ચિન્હ ' ડ ' )

કૃ ( કરવું ) ૧ કુરુતે, કુર્વાતે, કુર્વતે । ૨ કુરુપે, કુર્વાયે, કુરુધ્વે । ૩ કુર્વે, કુર્વહે, કુર્મહે ॥

### નવમગણ ( ચિન્હ ' ના ' )

ક્રી ( ખરીદ કરવું ) ૧ ક્રીણીતે, ક્રીણાતે, ક્રીણતે । ૨ ક્રીણીપે, ક્રીણાયે, ક્રીણીધ્વે । ૩ ક્રીણે, ક્રીણીવહે, ક્રીણીમહે ॥

પાઠક અહીં ધ્યાનથી જુઓ કે પ્રથમ, ચતુર્થ, પદ્મ, અને દશમ

गणुना धातुओना प्रत्ययोभां परस्पर कयां समानता छे अने छ  
 गणुना प्रत्ययोभां कयां समानता छे, जे पाठक आ वात सारी  
 रीते ध्यानभां राख्ये तो वर्तमानकालना परस्मैपदी अने  
 आत्मनेपदी धातुओना रूप अनाववा ओभने सहेलां यद्य पश्ये.

### संस्कृत-वाक्यानि ।

सैनिकाः समरभूम्यां शस्त्राणि नयन्ते । वयं तत्र जलं  
 नयामहे । राजा किमर्थमेवं क्रुष्यते ? अहं कदापि न क्रुष्ये ।  
 स जले प्रस्तरान् क्षिपते । त्वं भूमौ किं क्षिपसे ? स वैद्यः  
 काष्ठानि भेषजार्थं चूर्णयते । स तत्राऽऽस्ते । वयं अत्राऽऽस्महे ।  
 त्वं बहुमूल्यं ऊर्णविस्त्रं धत्से । आन्मा शरीरं धत्से । ईशः  
 सर्वत्राऽऽनुते । योगी मनः युङ्क्ते । अहं मनः युञ्जे । कर्मकारः  
 कर्म कुरुते । इदानीमहं न किमपि कुर्ये । स धनेन धान्यं क्रीणीते ।

## પાઠ ૩

( લોટ ) આજ્ઞાર્ય

પ્રથમ, ચતુર્થ, પષ્ટ, અને દશમગણ ના પરસ્મૈપદી ધાતુઓને  
નોંટે ( લોટ ) આજ્ઞાર્યના પ્રત્યય આ પ્રમાણે છે—

	એકવચન	દ્વિવચન	વહુવચન
૧ પ્ર૦ પુ૦	.... તુ	.... તામ્	.... અન્તુ
૨ મ૦ પુ૦	.... ં	.... તમ્	.... ત
૩ ઠ૦ પુ૦	.... આનિ	.... આવ	.... આમ

ધાતુ, ગણચિહ્ન અને આ પ્રત્યય મળીને ઉક્ત ચાર ગણોના  
આજ્ઞાર્યના પરસ્મૈપદી રૂપ થાય છે જુઓ—

પ્રથમગણ ( ચિન્હ ' અ ' )

ની ( નય્ ) ( લઙ્ ંયુ ) ૧ નયતુ, નયતામ્, નયન્તુ । ૨ નય,  
નયતમ્, નયત । ૩ નયાનિ, નયાવ, નયામ ॥ .

ચતુર્થગણ ( ચિન્હ ' ષ ' )

નુપ્ ( અંતુષ્ ંયુ ) ૧ તુપ્યતુ, તુપ્યતામ્, તુપ્યન્તુ । ૨ તુપ્ય,  
તુપ્યતમ્, તુપ્યત । ૩ તુપ્યાણિ, તુપ્યાવ, તુપ્યામ ॥

પષ્ટગણ ( ચિન્હ ' અ ' )

ચલ્ ( ચાલુ ) ૧ ચલતુ, ચલતામ્, ચલન્તુ । ૨ ચલ, ચલતમ્ .  
ચલત । ૩ ચલાનિ, ચલાવ, ચલામ ॥

દશમગણ ( ચિન્હ ' અય ' )

તડ્ ( તાડન ક્ષયુ ) ૧ તાડયતુ, તાડયતામ્, તાડયન્તુ । ૨  
તાડય, તાડયતમ્, તાડયત । ૩ તાડયાનિ, તાડયાવ,  
તાડયામ ॥

આ પ્રમાણે પ્રથમ, ચતુર્થ, વષ્ટ, અને દશમ ગણના પરસ્પૃષ્ટી આસાર્થના રૂપ થાય છે. હવે ધીળ છ ગણના આસાર્થના પ્રત્યય જુઓ—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્ર૦ પુ૦	... તુ	.... તામ્	.... અન્તુ
૨ મ૦ પુ	.... હિ	.... તમ્	.... ત
૩ ઊ૦ પુ	... આનિ	... આવં	... આમ

કેવલ દ્વિતીયપુરુષ એકવચનમાં ન્યાં કંઈ પ્રત્યય ન હોતો ત્યાં 'હિ' પ્રત્યય અહીં છે. આટલો જ ફેર છે. ધીળ પ્રત્યય પહેલાંની માફક જ છે. જુઓ એના રૂપ—

### द्वितीयगण (ચિન્હ નથી)

અદ (પાપુ) ૧ અન્તુ, અન્તામ્, અદન્તુ । ૨ અદ્ધિ, અન્તમ્, અન્ત । ૩ અદાનિ, અદાવ, અદામ ॥

### તૃતીયગણ (પ્રથમાક્ષરનું દ્વિત્વ)

દા (આપુ) ૧ દદાતુ, દન્તામ્, દદતુ । ૨ દેહિ, દન્તમ્, દન્ત । દદાનિ, દદાવ, દદામ ॥

### પંચમગણ (ચિન્હ 'નુ')

સાધ્ (સિદ્ધ કર્ણુ) ૧ સાધ્નોતુ, સાધ્નોતામ્, સાધ્નોવન્તુ । ૨ સાધ્નુહિ, સાધ્નુતમ્, સાધ્નુત । ૩ સાધ્નવાનિ, સાધ્નવાવ, સાધ્નવામ ॥

### સપ્તમગણ (ચિન્હ 'ન')

યુજ્ (સંયુક્ત થપુ) ૧ યુન્કતુ, યુન્કતામ્, યુન્કન્તુ । ૨ યુઙ્ઘિ, યુઙ્ઘતમ્, યુઙ્ઘત । ૩ યુન્જાનિ, યુન્જાવ, યુન્જામ ॥

## અષ્ટમગણ ( ચિન્હ ' ઊ ' )

કૃ ( કર્ણુ ) ૧ કરોતુ, કુરુતામ્, કુર્વન્તુ । ૨ કુરુ, કુરુતામ્, કુરુત । ૩ કરવાણિ, કરવાવ, કરવામ ॥

[ નિયમ- ' ઊ ' કાર પછી આવનાર ' હિ ' પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે ' કુરુહિ ' ન બન્યું, પરંતુ ! કુરુ ' એજ પ્રમાણે રૂપ થયું. ]

## નવમગણ ( ચિન્હ ના )

ક્રી ( ખરીદ્વું ) ૧ ક્રીણાતુ, ક્રીણીતામ્, ક્રીણન્તુ । ૨ ક્રીણીહિ, ક્રીણીતામ્, ક્રીણોત । ૩ ક્રીણાણિ, ક્રીણાવ, ક્રીણામ ॥

આ પ્રમાણે દશમગણના ધાતુઓના પરસ્મૈપદી રૂપ બને છે હ્રસ્વે આત્મનેપદી રૂપ બનાવવાની રીતિ જુઓ—

આજ્ઞાથના આત્મનેપદ પ્રત્યય.

૧ પ્ર૦ પુ૦ .... તામ્ '.... ઇતામ્ .... અન્તામ્

૨ મ૦ પુ૦ .... સ્વ .... ઇયામ્ .... ધ્વમ્

૩ ઊ૦ પુ૦ .... એ .... આવહૈ .... આમહૈ

પ્રથમ, ચતુર્થ, પૃથ અને દશમગણ ના આત્મનેપદી ધાતુઓને માટે આ પ્રત્યયો છે. જુઓ—

## પ્રથમગણ ( ચિન્હ ' અ ' )

ચુઘ્ ( બાણુઘું ) ૧ વોઘતામ્, વોઘેતામ્, વોઘન્તામ્ । ૨ વોઘસ્વ, વોઘેયામ્, વોઘધ્વમ્ । ૩ વોઘૈ, વોઘાવહૈ, વોઘામહૈ ॥

## ચતુર્થગણ ( ચિન્હ ' ય ' )

શુચ્ ( શુઠ્ઠ ધ્વું ) ૧ શુચ્યતામ્, શુચ્યેતામ્, શુચ્યન્તામ્ । ૨ શુચ્યસ્વ, શુચ્યયામ્, શુચ્યધ્વમ્, । ૩ શુચ્યૈ, શુચ્યાવહૈ, શુચ્યામહૈ ॥

પષ્ટગણ ( ચિન્હ ' અ ' )

ક્ષિપ્ ( ક્ષે'કષુ' ) ૧ ક્ષિપતામ્, ક્ષિપેતામ્, ક્ષિપન્તામ્ । ૨ ક્ષિપસ્વ.  
ક્ષિપેયામ્, ક્ષિપધ્વમ્ । ૩ ક્ષિપૈ, ક્ષિપાવહૈ, ક્ષિપામહૈ ॥

બીજા ગણના આત્મનેપદી આનાર્થના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે  
ધાય છે—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
૧ પ્ર૦ પુ૦	.... તામ્	.... આતામ્	.... અતામ્ ।
૨ મ૦ પુ૦	.... સ્વ	.... આયામ્	.... ધ્વમ્ ।
૩ ઉ૦ પુ૦	.... એ	.... આવહૈ	.... આમહૈ ।

પૂર્વોક્ત પ્રત્યયોમાં અને આ પ્રત્યયોમાં આટલો જ ફરક છે કે  
પૂર્વ પ્રત્યયોના ' ડ ' ને ઠેકાણે અહીં ' આ ' થયો છે અને  
' અન્તામ્ ' પ્રત્યયને ઠેકાણે અહીં કેવલ ' અતામ્ ' થયો છે.  
બુઓ એનાં ૩૫—

દ્વિતીયગણ ( ચિન્હ નથી )

ઈદ્ ( સ્તુતિ કરવી ) ૧ ઈદ્તામ્, ઈદાતામ્, ઈદતામ્ । ૨ ઈદિપ્વ.  
ઈદાથામ્, ઈદિધ્વમ્ । ૩ ઈદૈ, ઈદાવહૈ, ઈદામહૈ ॥

તૃતીયગણ ( પ્રથમાક્ષરનું દ્વિત્વ )

મૃ ( ધારણ કરવું ) ૧ વિમૃતામ્, વિમ્રાતામ્, વિમ્રતામ્ । ૨  
વિમૃષ્વ, વિમ્રાથામ્, વિમૃધ્વમ્ । ૩ વિમૃૈ, વિમ્રાવહૈ,  
વિમ્રામહૈ ॥

પંચમગણ ( ચિન્હ ' નુ ' )

સ્વ ( રસ કાઢવો ) ૧ સુનુતામ્, સુન્વાતામ્, સુન્વતામ્ । ૨  
સુનુષ્વ, સુન્વાથામ્, સુનુધ્વમ્ । ૩ સુનૈ, સુનવાવહૈ,  
સુનવામહૈ ॥

## सप्तमगण ( चिन्हे ' न ' )

इन्ध् = ( अण्वु ) = १ इन्धाम्, इन्धाताम्, इन्धताम् । २ इन्धस्व, इन्धाथाम् । इन्ध्वम् । ३ इन्धै, इन्धावहै, इन्धामहै ॥

## अष्टमगण ( चिन्हे ' उ ' )

कृ = ( क्खुं ) = १ कुरुताम्, कुर्वाताम्, कुर्वताम् । २ कुरुष्व, कुर्वाथाम्, कुरुष्वम् । ३ कर्त्तव्यं, कर्त्वावहै, कर्त्वामहै ॥

## नवमगण ( चिन्हे ' ना ' )

क्री = ( ऋरीधुं ) १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम्, । २ क्रीणीष्व, क्रीणाथाम्, क्रीणीष्वम् । ३ क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै ॥

आ प्रभाषे आशार्थना इप अने छे. केवल प्रत्यय ध्यानमा राभवाथी इप ओणभी शकथे.

## संस्कृत-वाक्यानि ।

पक्षिणः पत्राणि नयन्तु । त्वं अनेनान्नेन तुष्य । सर्वेऽश्वा अद्यैव शीघ्रं चलन्तु । अहं चलानि किम् ? तं विडालं-मा ताडय, परंतु तं श्वानं अधुनैव ताडय ।

अत्रत्याः सर्वेऽपि मानवाः यद्यद्रोचते तत्तदन्नमदन्तु । त्वं किमपि मा अद्धि । यः धनं याचकेभ्यो ददाति स ददातु । त्वं मह्यं वस्त्रं देहि । अहं तुभ्यं किं ददामि ?

योगी मनः तत्र युनक्तु । त्वमपि तथैव स्वकीयं मनः युङ्क्षि । सर्वे छात्राः स्वकीयबलद्वयर्थं न्यायामं कुर्वन्तु ।

त्वे तु सायंप्रातः यथा स व्यायामं करोति तथैव कुरु ।

यदहं वदामि तत्त्वं बोधस्व । सोऽपि बोधताम् । त्वं  
ईश्वरं आत्मशुद्ध्यर्थं ईडिष्व । सर्वे शिष्याः स्वकीयानि  
चस्त्राणि विभ्रताम् । त्वं यज्ञे सोमं सुनुष्व । अग्निं त्वं इन्त्स्व ।

( लट् ) अनद्यतनभूत ( अपूर्ण-भूत )

परस्मैपदाना प्रत्यय.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१	... त्	... ताम्	... अन्
१	... स् ( : )	... तम्	... त
३	... अम्	... व	... म

लट् अनद्यतनभूतकाल ना इय अनावती वभते धातुनी  
पडेलां ' अ ' लागे छे. लुञ्चो—

प्रथमगण ( चिन्हे ' अ ' )

नी ( नद्य ) लृष्ट् अङ् = १ अनयत्, अनयताम्, अनयन् । २  
अनय, अनयतम्, अनयत । ३ अनयम्, अनयाव,  
अनयाम् ॥

चतुर्थगण ( चिन्हे ' य ' )

कुप् = ( डोष ३२३ ) = १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन् । २  
अकुप्य, अकुप्यतम्, अकुप्यत । ३ अकुप्यम्, अकुप्याव,  
अकुप्याम् ॥

पष्ठगण ( चिन्हे ' अ ' )

गुंफ् = ( भाषा ३२३ ) = १ अगुम्फत्, अगुम्फताम्, अगुम्फन् ।  
२ अगुम्फ, अगुम्फतम्, अगुम्फत । ३ अगुम्फम्,  
अगुम्फाव, अगुम्फाम् ॥



## दशमगण ( अय )

चर्व् = ( था०पुं ) = १ अचर्वयत्, अचर्वयताम्, अचर्वयन् । २  
अचर्वयः, अचर्वयत्, अचर्वयत । ३ अचर्वयम्,  
अचर्वयाव, अचर्वयाम् ॥

## द्वितीयगण ( ० )

ख्या = ( कडेपुं ) = १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्यन्,  
(-अख्युः) । २ अख्याः, अख्यातम्, अख्यात । ३  
अख्याम्, अख्याव, अख्याम् ॥

## तृतीयगण ( द्वित्व )

दा = ( आ०पुं ) = १ अददात्, अददात्ताम्, अददुः । २ अददाः,  
अददात्, अददात् । ३ अददाम्, अददत्, अददत् ॥

## पंचमगण ( नु )

साध् = ( मि० क२पुं ) = १ असाध्नुत्, असाध्नुताम्,  
असाध्नुवन् । २ असाध्नाः, असाध्नुतम्, असाध्नुत ।  
३ असाध्नवम्, असाध्नुव, असाध्नुम् ॥

## सप्तमगण ( न )

पिप् = ( शू० क२पुं ) = १ अपिपिद्, अपिपिष्टाम्, अपिपिन् । २  
अपिपिद्, अपिपिष्टम्, अपिपिष्ट । ३ अपिपिपम्, अपिपिष्व,  
अपिपिष्म ॥

## अष्टमगण ( उ )

तन् = ( श्लो०पुं ) = १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । २  
अतनोः, अतनुतम्, अतनुत । ३ अतनवम्, अतनुव,  
अतनुम् ॥

२ ( सं. २५. शि. ला. ६ )

### નવમગણ ( ના )

ક્રી = ( ખરીદવું ) = ૧ અક્રીણાત્, અક્રીણીતામ્, અક્રીણન્ ।  
૨ અક્રીણાઃ, અક્રીણીતમ્, અક્રીણીત । ૩ અક્રીણામ્,  
અક્રીણીવ, અક્રીણીમ ॥

આ પ્રમાણે પરસ્મૈપદી સંપૂર્ણ ધાતુઓના અનદ્યતનમૂત ( લઙ્ )  
ના રૂપ બનાવવા માટે એકજ ભૂતાના પ્રત્યયો છે અને ધાતુ કરીને  
બધા ધાતુઓના રૂપ એકજ નિયમથી બને છે. ધાતુના પૂર્વમા  
' અ ' એના પછી ધાતુ ત્યાર પછી ગણચિહ્ન અને તેના પછી  
લઙ્ ના પ્રત્યયો લાગે છે. બધા ધાતુઓને માટે એકજ પ્રત્યય  
હોવાને લીધે આ રૂપો સરળ છે. હવે લઙ્ ના આત્મનેપદી રૂપ  
બુઓ—

### ( લઙ્ ) અનદ્યતનમૂત આત્મનેપદી પ્રત્યય

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ પ્ર૦ પુ૦	... ત	... ઇતામ્	... અન્ત'
૨ મ૦ પુ૦	... યા.	... ઇયામ્	... ધ્વમ્
૩ ઊ૦ પુ૦	... ઇ	... યહિ	... મહિ

પૂર્વોક્ત રીતિથી ધાતુની પહેલાં ' અ ' પછી ધાતુ, પછી  
ગણચિહ્ન અને છેવટે પ્રત્યય લાગે છે. અ + ધાતુ + ગણચિહ્ન +  
લઙ્ નો પ્રત્યય આ પ્રમાણે રૂપ બને છે. બુઓ—

### પ્રથમગણ

બુઘ્ = ( બાણવું ) = ૧ અવોચત, અવોચેતામ્, અવોચન્ત ।  
૨ અવોચથા, અવોચેયામ્, અવોચધ્વમ્ । ૩ અવોચે,

अबोधावहि, अबोधामहि ॥

चतुर्थगण ( य )

शुच् = ( शुङ् थुं ) = १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त ।  
२ अशुच्यथाः, अशुच्येयाम्, अशुच्यध्वम् । ३ अशुच्ये,  
अशुच्यावहि, अशुच्यामहि ।

पष्ठगण ( अ )

क्षिप् = ( क्षिङ् थुं ) = १ अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त । २  
गक्षिपथाः, अक्षिपेयाम्, अक्षिपध्वम् । ३ अक्षिपे,  
अक्षिपावहि, अक्षिपामहि ॥

दशमगण ( अय )

गण् = ( गण् थुं ) = १ अगणयत, अगणयेताम्, अगणयन्त ।  
२ अगणयथाः, अगणयेयाम्, अगणयध्वम् । ३ अगणये,  
अगणयावहि, अगणयामहि ॥

भीष्म गणोना इषोने माटे पूर्वोक्त प्रत्ययोना ' इताम् ' अने  
' इयाम् ' ने हेक्षणें ' आयाम् ' अने ' आताम् ' समर्थुं. हवे  
अनेना इषोणनावे—

द्वितीयगण ( ० )

आस् = ( आस् थुं ) १ आस्त, आसाताम्, आसत । २ आस्थाः,  
आसायाम्, आध्वम् । ३ आसि, आस्वहि, आस्महि ॥

तृतीयगण ( द्वित्व )

दा = ( दाप् थुं ) १ अदत्त, अददाताम्, अददत । २ अदत्या,  
अददायाम्, अददध्वम् । ३ अददि, अदद्वहि, अदद्वहि ॥

## પચમગણ ( નુ )

સુ = ( રસ કાઢવો ) ૧ અસુનુત, અસુન્વાતામ્, અસુન્વત । ૨  
અસુનુથાઃ, અસુન્વાથામ્, અસુનુધ્વમ્ । ૩ અસુન્વિ,  
અસુનુવહિ, અસુનુમહિ ॥

## , સપ્તમગણ ( ન )

યુજ્ = ( યુક્ત થવું ) ૧ અંયુજ્ક્ત, અયુજ્જાતામ્, અયુજ્જત । ૨  
અયુજ્જ્ઠાઃ, અયુજ્જાથામ્, અયુજ્જ્ઠ્વમ્ । ૩ અયુજ્જિ,  
અયુજ્જવહિ, અયુજ્જમહિ ॥

## અષ્ટમગણ ( ડ )

તન્ = ( ફેલાવવું ) ૧ અતનુત, અતન્વાતામ્, અતન્વત । ૨  
અતનુથા, અતન્વાથામ્, અતનુધ્વમ્ । ૩ અતન્વિ,  
અતનુવહિ, અતનુમહિ ॥

## નવમગણ ( ના )

ક્રી = ( ખરીદવું ) ૧ અક્રીણીત, અક્રીણાતામ્, અક્રીણત । ૨  
અક્રીણીથાઃ, અક્રીણાથામ્, અક્રીણીધ્વમ્ । ૩ અક્રીણિ,  
અક્રીણીવહિ, અક્રીણીમહિ ॥

આ પ્રમાણે અનઘટન ભૂતના રૂપ થાય છે. પરસ્પૃષ્ટી અને આત્મસ્પૃષ્ટી એ બંને રૂપ બનાવવાની રીતિ પાઠક અહીં જુએ અને ધ્યાનમાં રાખે એથી એને આ રૂપ બનાવવા સુગમ થશે કેટલાક ધાતુઓમાં કઈ વિશેષતા હોય છે, પરંતુ અહીં વિશેષતાને ઉલ્લેખ કરવાનો નથી, પરંતુ સર્વ સાધારણ નિયમ જ બનાવવાનો છે

## સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

યદાઽહં તવાશ્ચં તત્રાનયં તદા ત્વં કુત્ર ગતઃ ? યદા સ!

अकुप्यत्तदा त्वं किमकरोः ? यदा तव पुत्री पुष्पाणां माला  
 अगुम्फत् तदा स कुत्र गतः ? यदा त्वमन्नमचर्वयस्तदा त्वं  
 जलं किं नापिबः ? स त्वां तदा किमख्यात् ? त्वं तदा तस्मै  
 किमददाः ? तेन कर्मणा ते सर्वे पुरुषाः किमसाध्नुवन् ?  
 यदाऽहं सुर्वाणि भेषजानि सम्यक्तयाऽपिनपम् तदा त्वया  
 तत्र जलं किं नानीतम् ? युद्धेन स्वकीयं यशः सर्वासु दिक्षु  
 स वीरोऽतनोत् । तदा गाः कोऽक्रीणात् ?

त्वमबोधथाः किं यन्मया कथितम् ? यदा स अशुच्यत  
 तदा त्वया किं कृतम् ? कस्तत्र तदक्षिपत् ? किमर्थं त्वमेवं  
 तदक्षिपः ? त्वमगणयथाः किम् ? अहं नागणये । स तत्रास्त ।  
 अहं छात्राय पुस्तकमददि । स सोममसुनुत् । योगी परमात्मनि  
 मनः अयुङ्क्त । स तत्र वस्त्रं नातनुत् । स वणिक्तत्र नाक्रीणीत् ।

## पाठ ४

## विध्यथ ( विधिलिङ् )

विधिलिङ् ना परस्मैपदी धातुशोना प्रत्यय नीचे प्रभाषे छे—

## विधिलिङ्—परस्मैपदी प्रत्यय

१ प्र. पु.	...ईन्	...ईताम्	...इयुः ।
२ म. पु.	...ई	...ईतम्	...ईत ।
३ उ. पु.	...ईयम्	...ईव	...ईम ।

## प्रथमगण ( अ )

बुध् = ( लृण्वुं ) १ बोधेन्, बोधेताम्, बोधेयुः । २ बोधेः, बोधेतम्, बोधेत । ३ बोधेयम्, बोधेव, बोधेम ॥

## चतुर्थगण ( य )

कृप् = ( क्रीध् कश्वे ) १ कृप्येत्, कृप्येताम्, कृप्येयुः । २ कृप्येः, कृप्येतम्, कृप्येत । ३ कृप्येयम्, कृप्येव, कृप्येम ॥

## षष्ठगण ( अ )

क्षिप् = ( क्श्चुं ) १ क्षिपेन्, क्षिपेताम्, क्षिपेयुः । २ क्षिपेः, क्षिपेतम्, क्षिपेत । ३ क्षिपेयम्, क्षिपेव, क्षिपेम ॥

## दशमगण ( अय )

चुर् = ( चोश्चुं ) १ चोरयेत्, चोरयेताम्, चोरयेयुः । २ चोरयेः, चोरयेतम्, चोरयेत । ३ चोरयेयम्, चोरयेव, चोरयेम ॥

भीष्म गणेशोना विधिलिङ् ना प्रत्यय नीचे प्रभाषे छे—

१ प्र. पु.	...यान्	...याताम्	...युः ।
२ म. पु.	...याः	...यातम्	...यात ।
३ उ. पु.	...याम्	...याव	...याम ।

## દ્વિતીયગણ ( ૦ )

અદ્ = ( ખાપું ) ૧ અઘાત્, અઘાતામ્, અઘ્યઃ । ૨ અઘાઃ,  
અઘાતમ્, અઘાત । ૩ અઘ્યામ્, અઘ્યાવ, અઘ્યામ ॥

## તૃતીયગણ ( દ્વિત્વ )

દા = ( આપું ) ૧ દઘાત્, દઘાતામ્, દઘ્યઃ । ૨ દઘાઃ,  
દઘાતમ્, દઘાત । ૩ દઘ્યામ્, દઘ્યાવ, દઘ્યામ ॥

## પંચમગણ ( નુ )

સાઙ્ = ( સાધન ડર્યું ) ૧ સાઙ્નુયાત્, સાઙ્નુયાતામ્, સાઙ્નુયુઃ ।  
૨ સાઙ્નુયા, સાઙ્નુયાતમ્, સાઙ્નુયાત । ૩ સાઙ્નુયામ્,  
સાઙ્નુયાવ, સાઙ્નુયામ ॥

## સપ્તમગણ ( ન )

પિપ્ = ( ઇળુ ) ૧ પિંપ્યાત્, પિંપ્યાતામ્, પિંપ્યઃ । ૨ પિંપ્યાઃ,  
પિંપ્યાતમ્, પિંપ્યાત । ૩ પિંપ્યામ્, પિંપ્યાવ, પિંપ્યામ ॥

## અષ્ટમગણ ( ડ )

કૃ = ( ડર્યું ) ૧ કુર્યાત્, કુર્યાતામ્, કુર્યુઃ । ૨ કુર્યાઃ,  
કુર્યાતમ્, કુર્યાત । ૩ કુર્યામ્, કુર્યાવ, કુર્યામ ॥

## નવમગણ ( ના )

સ્તમ્ = ( સ્તાલન ડર્યું ) ૧ સ્તમ્નીયાત્, સ્તમ્નીયાતામ્,  
સ્તમ્નીયુઃ । ૨ સ્તમ્નીયા, સ્તમ્નીયાતમ્, સ્તમ્નીયાત ।  
૩ સ્તમ્નીયામ્, સ્તમ્નીયાવ, સ્તમ્નીયામ ॥

## આશીર્લિહ્

વિધિલિહ્નો ઉપયોગ વિધિ બતાવતી વખતે અને આશીર્લિહ્નો  
ઉપયોગ આશીર્વાદના અર્થમાં થાય છે, એટલે આશીર્લિહ્ ના  
પરસ્પૈપદી રૂપ બનાવવાની રીતિ હુવે બનાવવામાં આવે છે—

## आशीलिङ् ना प्रत्यय

१ प्र. पु.	....यान्	....यास्ताम्	...यासुः ।
२ म. पु.	....याः	...यास्तम्	....यास्त ।
३ उ. पु.	....यासम्	....यास्व	....यास्म ।

भू = ( भृषु ) १ भूयान्, भूयास्ताम्, भूयासुः । २ भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त । ३ भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म ।

ध्रु = ( ध्रुषु ) १ ध्रूयान्, ध्रूयास्ताम्, ध्रूयासुः । २ ध्रूयाः, ध्रूयास्तम्, ध्रूयास्त । ३ ध्रूयासम्, ध्रूयास्व, ध्रूयास्म ।

स्मृ = ( स्मृषु कश्चु ) १ स्मर्यान्, स्मर्यास्ताम्, स्मर्यासुः । २ स्मर्याः, स्मर्यास्तम्, स्मर्यास्त । ३ स्मर्यासम्, स्मर्यास्व, स्मर्यास्म ।

दा = ( दाषु ) १ देयान्, देयास्ताम्, देयासुः । २ देयाः, देयास्तम्, देयास्त । ३ देयासम्, देयास्व, देयारम ।

यज् = ( यज् कश्चो ) १ इज्यान्, इज्यास्ताम्, इज्यासुः । २ इज्याः, इज्यास्तम्, इज्यास्त । ३ इज्यासम्, इज्यास्व, इज्यास्म ।

पाठकोशे अर्द्धी लोपुं इति के गण्य लिङ्गतानो अर्द्धी कौण्ड विशेष सन्धि नधी, धलुं कर्त्तुने षधा धातुना इष ओक सगणां थाय छे. इये लिङ् ना आत्मनेपदी इष लुथो—

## विधिलिङ् ( आत्मनेपदी )

१ प्र. पु.	... ईत	... ईयाताम्	... ईरन् ।
२ म. पु.	.. ईथा	... ईयाथाम्	.. ईध्वम् ।
३ उ. पु.	.. ईय	... ईवहि	... ईमहि ।



## प्रथमगण ( अ )

नी = ( लृट् लृष्टुं ) १ नयेत्, नयेयाताम्, नयेरन् । २ नयेथाः,  
नयेयाथाम्, नयेध्वम् । ३ नयेय, नयेवहि, नयेमहि ॥

## चतुर्थगण ( य )

शुच् = ( शुद्ध् थुं ) १ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन् । २  
शुच्येथाः, शुच्येयाथाम्, शुच्येध्वम् । ३ शुच्येय,  
शुच्येवहि, शुच्येमहि ॥

## पष्ठगण ( अ )

क्षिप् = ( क्श्चुं ) १ क्षिपेत्, क्षिपेयाताम्, क्षिपेरन् । २  
क्षिपेथाः, क्षिपेयाथाम्, क्षिपेध्वम्, ३ क्षिपेय, क्षिपेवहि,  
क्षिपेमहि ॥

## दशमगण ( अय )

ताड् = ( भा२थुं ) १ ताडयेत्, ताडयेयाताम्, ताडयेरन् । २  
ताडयेथाः, ताडयेयाथाम्, ताडयेध्वम् । ३ ताडयेय,  
ताडयेवहि, ताडयेमहि ॥

## द्वितीयगण ( ० )

आस् = ( ऐ३थुं ) १ आसीत्, आसीयाताम्, आसीरन् । २  
आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम् । ३ आसीय,  
आसीवहि, आसीमहि ॥

## तृतीयगण ( द्वित्व )

दा = ( आ५थुं ) १ ददीत्, ददीयाताम्, ददीरन् । २ ददोथाः,  
ददीयाथाम्, ददीध्वम् । ३ ददीय, ददीवहि, ददीमहि ॥

## पचमगण ( नु )

सु = ( २स ३लवे ) १ सुन्वीत्, सुन्वीयाताम्, सुन्वीरन् । २

२ सुन्वीथा, सुन्वीयाथाम्, सुन्वीध्वम् । ३ सुन्वीय,  
सुन्वीवहि, सुन्वीमहि ॥

सप्तमगण ( न )

इन्व = ( षण्णु ) १ इन्वीत, इन्वीयाताम्, इन्वीरन् । २ इन्वीथा,  
इन्वीयाथाम्, इन्वीध्वम् । ३ इन्वीय, इन्वीवहि, इन्वीमहि ॥

अष्टमगण ( उ )

कृ = ( क्णु ) १ कुर्वीत, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन् । २ कुर्वीथाः,  
कुर्वीयाथाम्, कुर्वीध्वम् । ३ कुर्वीय, कुर्वीवहि, कुर्वीमहि ॥

नवमगण ( ना )

क्री = ( षरीणु ) १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन् । २  
क्रीणीथा, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम् । ३ क्रीणीय,  
क्रीणीवहि, क्रीणीमहि,

आशीर्लिङ् ( आत्मनेपदी प्रत्यय )

१	प्र	पु	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन् ।
२	म	पु	सीष्टाः	सीयास्याम्	सीध्वम् ।
३	उ	पु	सीय	सीवहि	सीमहि ।

धु = ( ङ्णाणु ) १ धोपीष्ट, धोपीयास्ताम्, धोपीरन् । २  
धोपीष्टा, धोपीयास्याम्, धोपीध्वम्, । ३ धोपीय-  
धोपीवहि, धोपीमहि ॥

जन् = ( उर्यणु क्णु ) जनिपीष्ट, जनिपीयास्ताम्, जनिपीरन् ।  
२ जनिपीष्टा, जनिपीयास्याम्, जनिपीध्वम् । ३ जनिपीय,  
जनिपीवहि, जनिपीमहि ॥

आशीर्लिङ् ना इय षधा धातुभ्योना आ प्रभावे णने छे

## રામાયણમ્ ।

એવં સાન્નિવતો રામો વચ્ચાન્તેનાશ્રૂણિ પ્રમાર્જયત્ । સુગ્રીવ-  
મુવાચ ચ- “ કૃતં કૃતં ત્વયા મિત્રસ્ય કર્તવ્યમ્ । દુર્લભો હિ  
ત્વત્સદૃશો વંધુઃ । વિશેષત એવંવિષેઽસ્મિન્કાલે । કિંતુ  
ત્વયા મહાન્યત્નઃ કાર્યઃ સીતાયાઃ પરિમાર્ગણે । ” ઇતિ ।

તતો મધુરયા ગિરા પ્રજયાત્સુગ્રીવ ઉવાચ- “ ભ્રાત્રા  
હૃતમાર્યોઽહં મયાદિતથરામિ ગિરિં ઋણ્યમૂકમ્ । મમ ભ્રાતુર્વાલિ-  
નો મયાન્માં ત્રાતુમર્હસિ । ” ઇતિ ।

એવમુક્તસ્તુ ધર્મવત્સલો રામઃ સુગ્રીવં પ્રહસન્નિવ પ્રત્યુવાચ-  
“ ઉપકાર-લક્ષણં મિત્રં, અરિલક્ષણં અપકારઃ । અતસ્તવ  
માર્યાપહારિણં ત્વદ્ભ્રાતરમદૈવ હનિષ્યામિ । ” ઇતિ ।

તચ્છ્રુત્વા હૃદ્યઃ સુગ્રીવો રામં પ્રશશંસ ચ । ઉવાચ ચ  
રામમ્- “ રામ ! વાલિનઃ શૌર્યં વીર્યં પૌરુષ્યં ચ શ્રુત્વા  
યદ્યુક્તં તદ્વિષત્સ્વ । શૃણુ તસ્ય વીર્યં -- અનુદિતે સૂર્યે વાલી  
અવિશ્રાન્તઃ પશ્ચિમં સમુદ્રં ક્રામતિ । શૈલશિખરાણ્યપ્યૂર્ધ્વં  
તરસોત્પાતયતિ । એવંવિધં બલિષ્ઠં કથં ત્વં હન્તું શક્ષસે ? ”

લિઙ્ ને ઠેકાણે લેટ્

લિઙ્ લકાર આંગળ ખતાવ્યે છે. જેના વિધિલિઙ્ અને  
આશીલિઙ્ એવા બે લેદ પાઠક બાણે જ છે. વેદમાં આ લિઙ્  
લકારને ઠેકાણે ‘લેટ્’ નો પ્રયોગ થાય છે. અત્યાર સુધી ‘લેટ્’

રૂપ બનાવવાની રીતિ કહી નથી. કારણ કે 'લટ્' નો પ્રયોગ કેવલ વેદમાં જ આવે છે, બીજા કોઈ પણ કૈંકણે આવતો નથી. વેદના શબ્દ નવા બનતા નથી. વેદમાં જે શબ્દો બનાવેલા છે તેને જ જાણવાના છે. એટલા માટે એના રૂપ બનાવવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. 'લિટ્' ના અર્થમાં 'લટ્' થાય છે. એટલું જ પાઠક ધ્યાનમાં રાખે. પાઠક આ પાઠ વાચે અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.

-૦=૦-

## પાઠ ૫

### ભવિષ્યકાલ ( લટ્ )

આ પુસ્તકના પ્રથમ પાઠમાં વર્તમાનકાલના પ્રત્યય આપ્યા છે, ધાતુ અને આ પ્રત્યયોના વચમાં 'સ્ય' લગાડવાથી ભવિષ્યકાલ બને છે. જેમકે—

મૂ = ભવ +                      તિ = ભવતિ ( વર્તમાનકાલ )

મૂ = મૂ + સ્ય +              તિ = ભવિષ્યતિ ( ભવિષ્યકાલ )

જ્યાં ધાતુઓ માટે એ નિયમ સરખા જ છે, પરંતુ વિશેષતા એટલી જ છે કે કેટલાક ધાતુને 'સ્ય' ની પહેલાં 'હ' લાગે છે અને કેટલાકને લાગતી નથી. એના ઉદાહરણ આ છે—

કૃ = ૧ કરિષ્યતિ, કરિષ્યતઃ, કરિષ્યન્તિ । ૨ કરિષ્યસિ, કરિષ્યથઃ, કરિષ્યથ । ૩ કરિષ્યામિ, કરિષ્યાવ, કરિષ્યામ. ॥

શૂચના— આત્મનેપદના પ્રત્યય લગાડવાથી ઉક્ત પ્રકારે આત્મનેપદી ધાતુઓના રૂપ બને છે જેમકે—

ક્રૂ = ૧ કરિષ્યતે, કરિષ્યેતે, કરિષ્યન્તે । ૨ કરિષ્યસે, કરિષ્યેથે, કરિષ્યધ્વે । ૩ કરિષ્યે, કરિષ્યાવહે, કરિષ્યામહે ॥

જે ધાતુઓને ' ઇ ' કાર લાગતો નથી તેના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

દ્રઙ્ = ૨ દ્રક્ષ્યતિ, દ્રક્ષ્યતઃ, દ્રક્ષ્યન્તિ । ૨ દ્રક્ષ્યસિ, દ્રક્ષ્યથઃ, દ્રક્ષ્યથ । ૩ દ્રક્ષ્યામિ, દ્રક્ષ્યાવ, દ્રક્ષ્યામઃ ॥

સ્રઙ્ = ૧ સ્રક્ષ્યતિ, સ્રક્ષ્યતઃ, સ્રક્ષ્યન્તિ । ૨ સ્રક્ષ્યસિ, સ્રક્ષ્યથઃ, સ્રક્ષ્યથ । ૩ સ્રક્ષ્યામિ, સ્રક્ષ્યાવ, સ્રક્ષ્યામઃ ॥

આ ઉદાહરણો જેવાથી પાઠકોને વિશ્વાસ થયો હશે કે આ ભવિષ્યકાળના રૂપ બનાવવાં સહેલાં છે. કારણ કે સંપૂર્ણ ધાતુઓને માટે પ્રત્યય એકજ છે. તથાપિ પાઠકોની સરજતાને માટે અહીં પ્રત્યય આપું છું.

ભવિષ્યકાલ ( લટ ) ના પ્રત્યય

પરસ્મૈપદ

૧	....સ્યતિ	...સ્યતઃ	....સ્યન્તિ
૨	....સ્યાસિ	.. સ્યથઃ	..સ્યથ
૩	... સ્યામિ	... સ્યાવઃ	... સ્યામઃ

આત્મનેપદ

૧	...સ્યતે	...સ્યેતે	...સ્યન્તે
૨	... સ્યસે	.. સ્યેથે	....સ્યધ્વે
૩	...સ્યે	...સ્યાવહે	...સ્યામહે

હકાર ના ' સ્ય ' નો, ' વ્ય ' ધાય છે અને ' સવિષ્યતિ ' વિગેરે  
૩૫ થાય છે.

### હેતુહેતુમદ્ગાવાચ્યં । (લઙ્)

ચતુર્થ પાઠના પ્રારંભમાં આજ પુસ્તકમાં અનઘતનભૂત (લઙ્) ના પ્રત્યય આપ્યા છે. એની આગળ ' સ્ય ' લગાડવાથી આ લઙ્ લક્ષરના ૩૫ બને છે. સરળતાને માટે એના પ્રત્યય અહીં આપું છું. એમાં પશુ લઙ્ (અનઘતનભૂતની માફક) ધાતુની આગળ ' અ ' લાગે છે. હવે એના પ્રત્યય બુઓ—

#### હેતુહેતુમદ્ગાવાચ્યં

##### પરસ્મૈપદી પ્રત્યય

૧	....સ્યત્	... સ્યતામ્	... સ્યન્
૨	... સ્યઃ	... સ્યતમ્	... સ્યત
૩	... સ્યમ્	....સ્યાવ	....સ્યામ

##### આત્મનેપદી પ્રત્યય

૧	...સ્યત	...સ્યેતામ્	...સ્યન્ત
૨	...સ્યયા	....સ્યેયામ્	....સ્યધ્વમ્
૩	....સ્યે	....સ્યાવહિ	....સ્યામહિ

હવે એનાં ઉદાહરણ બુઓ—

##### પરસ્મૈપદી ધાતુ

ચુષ્ = ૧ અવોધિષ્યત્, અવોધિષ્યતામ્, અવોધિષ્યન્ । ૨  
અવોધિષ્ય, અવોધિષ્યતમ્, અવોધિષ્યત, । ૩ અવોધિષ્યમ્,  
અવોધિષ્યાવ, અવોધિષ્યામ્ ॥

ની = ૧ અનેષ્યત્, અનેષ્યતામ્, અનેષ્યન્ । ૨ અનેષ્યઃ,

अनेप्यतम्, अनेप्यन् । ३ अनेप्यम्, अनेप्यात्, अनेप्याम् ॥  
आत्मनेपदी धातु.

वृष् = १ अवर्षिष्यत्, अवर्षिष्येताम्, अवर्षिष्यन्त ।  
२ अवर्षिष्यथाः, अवर्षिष्येथाम्, अवर्षिष्यध्वम् ।  
३ अवर्षिष्ये, अवर्षिष्यावहि, अवर्षिष्यामहि ॥

नी = १ अनेप्यत, अनेप्येताम्, अनेप्यन्त । २ अनेप्यथाः,  
अनेप्येथाम्, अनेप्यध्वम् । ३ अनेप्ये, अनेप्यावहि,  
अनेप्यामहि ॥

हेतुहेतुमद्भावार्थं ना इथेनो ઉપયોગ હેતુ યતાવનાર વાક્યોમાં  
થાય છે. જેમકે— “યદિ સ તત્રાગમિષ્યત્ તર્હિ એવં નાભવિષ્યત્ ।”  
( જો તે ત્યાં ગયો હોત તો આમ ન બનત ) આવી રીતના વાક્યોમાં  
હેતુહેતુમદ્ભાવનો પ્રયોગ થાય છે, હવે અનઘતન-ભવિષ્ય ના રૂપ  
બનાવવાનો વિધિ જુઓ—

अनघतन-भविष्य ( लृट् )

अनघतन-भविष्य ( लृट् ) ના પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે છે. બધા  
ધાતુઓને માટે આજ પ્રત્યય છે.

परस्मैपदी

१	....ता	...तारौ	....तारः
२	....तासि	...तास्यः	....तास्य
३	....तास्मि	... तास्वः	....तास्मः

दा = ( आपु ) १ दाता, दातारौ, दातारः । २ दातासि,  
दातास्यः, दातास्य । ३ दातास्मि, दातास्वः, दातास्मः ॥

अम् = ( अमणु કરવું ) १ અમિતા, અમિતારૌ, અમિતારઃ । ૨  
અમિતાસિ, અમિતાસ્યઃ, અમિતાસ્ય । ૩ અમિતાસ્મિ,  
અમિતાસ્વઃ, અમિતાસ્મઃ ॥

## આત્મનેપદી

૧	....તા	....તારો	... તાર
૨	....તાસે	... તાસાથે	...તાધ્વે
૩	..તાહે	....તાસ્વહે	... તાસ્મહે

આત્મને પદી ધાતુઓના આ પ્રત્યય લાંગે છે, અને અન્યતન-  
મવિષ્યકાલ ના રૂપ બની જાય છે—

દા = ( આપવું ) ૧ દાતા, દાતારો, દાતારઃ । ૨ દાતાસે,  
દાતાસાથે. દાતાધ્વે । ૩ દાતાહે, દાતાસ્વહે, દાતાસ્મહે ॥

આ પ્રત્યય લાગવા પહેલાં કેટલાક ધાતુઓને ' ઈ ' લાગે છે  
અને કેટલાક ધાતુને લાગતી નથી, અને કેટલાક ધાતુઓને વિકલ્પે  
' ઈ ' લાગે છે.

## લુભ્ ( લોભ કરવો )

હ્રસ્વ યે ં = ૧ લોભિતા, લોભિતારો, લોભિતાર । ૨ લોભિ  
તાસિ, લોભિતાસ્ય, લોભિતાસ્ય । ૩ લોભિતાસ્મિ,  
લોભિતાસ્વઃ, લોભિતાસ્મ ॥

હ્રસ્વ વિનાના = ૧ લોભ્યા, લોભ્યારો, લોભ્યારઃ ૨ લોભ્યાસિ,  
લોભ્યાસ્ય, લોભ્યાસ્ય । ૩ લોભ્યાસ્મિ, લોભ્યાસ્વઃ,  
લોભ્યાસ્મ ॥

જે ધાતુઓને હ્રસ્વ (હ્ર) લાગે છે. તેમને ' સેટ્ ' ( સ + હ્ર =  
હ્રસ્વસહિત ) કહે છે, જેમને નથી લાગતો તે ધાતુઓને ' અનિટ્  
( અન્ + હ્ર = હ્રસ્વરહિત ) કહે છે, અને જે ધાતુઓને વિકલ્પે  
હ્રસ્વ લાગે તેમને ' વેટ્ ' ( વા + હ્ર = વિકલ્પે હ્ર થવાવાળો )  
કહે છે. ધાતુ-સેટ્ અનિટ્ અને વેટ્ પહેલેથી જ નિશ્ચિન છે, અને  
જે ધાતુ જેવા હોય તેવા તેના રૂપ બને છે.



## પાઠ ૬

## પૂર્ણભૂતકાલ ( લિટ્ )

અનઘતન-પરોક્ષ-ભૂતકાલ ને ' લિટ્ ' કહે છે. જે ક્રિયા આજે નથી થઈ અને જે ક્રિયા, ભોધ પણ નથી તેને માટે આ લિટ્ લકારના રૂપનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે- ' રામો રાજા વભૂવ ' - ( રામ રાજ થયા હતા. ) અર્થાત્ બોલનારાની નજર આગળ રામ રાજ થયા નથી, તે ઘણા વખત પહેલા થયા હતા. એ ' લિટ્ ' ના પ્રત્યય આ પ્રમાણે છે—

## પરસ્મૈપદી ( લિટ્ )

૧	...અ	...અતુઃ	...ઠઃ
૨	...ય	. અયુઃ	...ઞ
૩	...અ	. વ	...મ

મૂ = ( ધવુ', હોવુ' ) ૧ વમૂવ, વમવતુ, વમૂવુ । ૨ વમૂવિય, વમૂવથુઃ, વમૂવ । ૩ વમૂવ, વમૂવિવ, વમૂવિમ ॥

આ રૂપોમાં ધાતુના પ્રથમ અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય છે અને તે અક્ષરનું મૃદુત્વ પણ થાય છે. જેમકે- ' મૂ+અ ' = ' મ્ મૂ+અ ' = ' વુમૂ+અ ' = વમૂ+અ = વમૂવ । આ પ્રમાણે રૂપ બને છે. ખીલ ઉદાહરણો જુઓ—

યુ = ( મિશ્રણ કરવું ) - ૧ યુયાવ, યુયવતુઃ, યુયવુ । ૨ યુયુવિય, યુયુવથુઃ, યુયુવ । ૩ યુયાવ, યુયુવિવ, યુયુવિમ ॥

રુ = ( શબ્દ કરવો ) - ૧ રુરાવ, રુરુવતુઃ, રુરુવુ । ૨ રુરુવિય, રુરુવથુઃ, રુરુવ । ૩ રુરાવ, રુરુવિવ, રુરુવિમ ॥

૩ ( સં. સ્વ. શિ ભા. ૯ )

वृ = ( पसं६ ३२३ ) - १ ववार, वव्रतुः, ववुः । २ ववरिष्य, वव्रथुः, वव्र । ३ ववार, ववृव, ववृम ॥

मुच् = ( मुक६ ३२३ ) - १ मुमोच, मुमुचतुः, मुमुचुः । २ मुमोचिष्य, मुमुचथुः, मुमुच । ३ मुमोच, मुमुचिव, मुमुचिम ॥

वच् = ( ओल३ ) - १ उवाच, ऊचतुः, ऊचुः । २ उवचिष्य, ऊचथुः, ऊच । ३ उवाच, ऊचिव, ऊचिम ॥

प्रच्छ = ( पू७३ ) - १ पप्रच्छ, पप्रच्छतुः, पप्रच्छुः । २ पप्रच्छिष्य, पप्रच्छथुः, पप्रच्छ । ३ पप्रच्छ, पप्रच्छिव, पप्रच्छिम ॥

त्यज् = ( छे३३ ) - १ तत्याज, तत्यजतुः, तत्यजुः । २ तत्यजिष्य, तत्यजथुः, तत्यज । ३ तत्याज, तत्यजिव, तत्यजिम ॥

भुज् = ( ओ००० ३२३ ) - १ बुभोज, बुभुजतुः, बुभुजुः । २ बुभोजिष्य, बुभुजथुः, बुभुज । ३ बुभोज, बुभुजिव, बुभुजिम ॥

युज् = ( ने३३ ) - १ युयोज, युयुजतुः, युयुजुः । २ युयोजिष्य, युयुजथुः, युयुज । ३ युयोज, युयुजिव, युयुजिम ॥

तप् = ( त५ ३२३ ) - १ तताप, तेषतुः, तेषुः । २ ततपिष्य, ततपिथुः, तेष । ३ तताप, तेषिव, तेषिम ॥

आ प्रभाषे परस्मैपदी धातुव्योना इ५ वने छे । इवे आत्मनेपदी धातुव्योना इ५ लुव्ये—

भूतकाल ( लिट् ) आत्मनेपदी

लिट् ना आत्मनेपदी प्रत्यय नीचे प्रभाषे छे—

१	....ए	...भाते	...हरे
२	....से	...आधे	...ध्वे
३	....ए	...वहे	...महे

आ प्रत्यये द्वारा आत्मनेपदी धातुओंना ३५ आ प्रभाषे भने छे.

रु = ( रु० ३२० ) - १ रुरुवे, रुरुवाते, रुरुविरे । २ रुरुविपे, रुरुवाये, रुरुविध्वे । ३ रुरुवे, रुरुविवहे, रुरुविमहे ॥

शी = ( शु० ) - १ शिशये शिशयाते, शिशियरे । २ शिशियपे, शिशयाये, शिशियध्वे । ३ शिशये, शिशिवहे, शिशियमहे ॥

वृ = ( पस० ३२० ) - १ वव्रे, ववाते, वव्रिरे । २ ववृपे, ववाये, ववृइध्वे । ३ वव्रे, ववृवहे, ववृमहे ॥

पच् = ( शध० ) - १ पेचे, पेचाते, पेचिरे । २ पेचिपे, पेचाये, पेचिध्वे । ३ पेचे, पेचिवहे, पेचिमहे ॥

भज् = ( सेवा ३२० ) - १ भेजे, भेजाते, भेजिरे । २ भेजिपे, भेजाये, भेजिध्वे । ३ भेजे, भेजिवहे, भेजिमहे ॥

यज् = ( यज्ञ ३२० ) - १ ईजे, ईजाते, ईजिरे । २ ईजिपे, ईजाये, ईजिध्वे । ३ ईजे, ईजिवहे, ईजिमहे ॥

विद् = ( विचार ३२० ) - १ विविदे विविदाते, विविदिरे । २ विविदिपे, विविदाये, विविदिध्वे । ३ विविदे, विविदिवहे, विविदिमहे ॥

बुध् = ( लघु० ) - १ बुबुधे, बुबुधाते, बुबुधिरे । २ बुबुधिपे, बुबुधाये, बुबुधिध्वे । ३ बुबुधे, बुबुधिवहे, बुबुधिमहे ॥

मन् = ( विचार ३२० ) - १ मेने, मेनाते, मेनिरे । २ मेनिपे, मेनाये, मेनिध्वे । ३ मेने, मेनिवहे, मेनिमहे ॥

लम् = ( लाल ३२० ) - १ लेभे, लेभाते, लेभिरे । २ लेभिपे, लेभाये, लेभिध्वे । ३ लेभे, लेभिवहे, लेभिमहे ॥

कृप् = ( दुष् २०० ) - १ चकृपे, चकृपाते, चकृपिरे । २ चकृपिपे,

ચક્રપાયે, ચક્રપિધ્વે । ૩ ચક્રપે, ચક્રપિવહે, ચક્રપિમહે ॥  
 ઘુ = ( હલાવર્ણ ) - ૧ દુઘુવે, દુઘુવાતે, દુઘુવિરે । ૨ દુઘુવિષે,  
 દુઘુવાયે, દુઘુવિધ્વે । ૩ દુઘુવે, દુઘુવિવહે, દુઘુવિમહે ॥

ક્ર-મૂ-અસ્ ધાતુઓનો પ્રયોગ.

ધાતુને ' આમ્ ' પ્રત્યય લગાડી તેની સાથે ' ક્ર, મૂ, અસ્ ' આ ત્રણ ધાતુઓના લિટ્ ના ૩૫ લગાડવાથી પણ લિટ્ ના ૩૫ બનાવવાની એક રીતિ છે. ક્ર, મૂ, અસ્ ધાતુના પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી ૩૫ નીચે પ્રમાણે ધાય છે—

ક્ર = ( પરસ્મૈ૦ ) - ૧ ચકાર, ચક્રતુઃ, ચક્રુઃ । ૨ ચકર્ય, ચક્રયુઃ, ચક્ર । ૩ ચકાર, ચક્રવ, ચક્રમ ।

ક્રુ = ( આત્મને૦ ) - ૧ ચક્રે, ચક્રાતે, ચક્રિરે । ૨ ચક્રપે, ચક્રાયે, ચક્રુદ્ધ્વે । ૩ ચક્રે, ચક્રવહે, ચક્રમહે ॥

મૂ = ( પરસ્મૈ૦ ) - ૧ વમૂવ, વમૂવતુઃ, વમૂવુઃ । ૨ વમૂવિષ, વમૂવયુઃ, વમૂવ । ૩ વમૂવ, વમૂવિષ, વમૂવિમ ॥

અસ્ = ( પરસ્મૈ૦ ) - ૧ આસ, આસતુઃ, આસુઃ । ૨ આસિષ, આસયુઃ, આસ । ૩ આસ, આસિવ, આસિમ ॥

આ ૩૫ નીચે પ્રમાણે ધાતુઓની સાથે લગાડવાથી લિટ્ ના ૩૫ બને છે—

કાસ્ ( ખાંસી કરવી )

૧ કાસાન્ચક્રે, કાસાન્ચક્રાતે, કાસાન્ચક્રિરે ।

૧ કાસામાસ, કાસામાસતુ, કાસામાસુ ।

૧ કાસાન્ચમૂવ, કાસાન્ચમૂવતુઃ, કાસાન્ચમૂવુઃ ।

## કચ્ ( કહેણું )

- ૧ કથયાંચકાર, કથયાંચક્રતુઃ, કથયાંચક્રુઃ ।  
 ૨ કથયાંચક્રે, કથયાંચક્રાતે, કથયાંચક્રિરે ।  
 ૩ કથયામાસ, કથયામાસતુઃ, કથયામાસુઃ ।  
 ૪ કથયાંવમૂવ, કથયાંવમૂવતુઃ, કથયાંવમૂવુઃ ।

અહીં પ્રથમ પુરુષના ૩૫ બતાવ્યાં છે, બીજાં મધ્યમ અને  
 દ્વિતીય પુરુષનાં ૩૫ આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ૩૫ લગાડીને પાઠક બનાવી  
 શકે છે.

## પાઠ ૭

## ભૂતકાલ ( લુઙ્ )

આ ભૂતકાલના પ્રત્યય ઘણાં પ્રકારના છે, તેમાં પ્રથમ વિભાગના  
 પ્રત્યય આ છે.

## પરસ્મૈપદી ।

૧	.... ત્	... તામ્	, .... ઉસ્
૨	... સ્ ( : )	... તમ્	... ત
૩	... અમ્	.... વ	.... મ

આ પ્રત્યય ઘણું કરીને અનઘટનભૂત લુઙ્ ના પ્રત્યય સમાન જ  
 છે ક્રકત ભેદ એટલો છે કે ' અન્ ' પ્રત્યયની જગ્યાએ અહીં ' ઉસ્ '   
 પ્રત્યય થાય છે, એના ૩૫ આ પ્રમાણે છે—

સ્યા=(ઉભા રહેવું)-૧ અસ્યાત્, અસ્યાતામ્, અસ્યુઃ । ૨ અસ્યાઃ, અસ્યાતમ્, અસ્યાત । ૩ અસ્યામ્, અસ્યાવ, અસ્યામ ॥  
 દા=(આપવું) ૧ અદાત્, અદાતામ્, અદુઃ । ૨ અદાઃ, અદાતમ્, અદાત । ૩ અદામ્, અદાવ, અદામ ॥

પા = ( પીવું ) - ૧ અપાત્, અપાતામ્, અપુઃ । ૨ અપાઃ, અપા-  
 તમ્, અપાત । ૩ અપામ્, અપાવ, અપામ ॥ .

જે ધાતુઓના અંતમાં આ ન હોય એ ધાતુઓના રૂપમાં 'લઙ્' ની ભાક્ષક 'અન્' પ્રત્યય 'ઉસ્' ને ઠેકાણે ધાય છે—

મૂ = ( થવું, હોવું ) - ૧ અમૂત્, અમૂતામ્, અમૂવન્ । ૨ અમૂઃ, અમૂતમ્, અમૂત । ૩ અમૂવમ્, અમૂવ, અમૂમ ॥

પાઠકોને આ વાત ધ્યાનમાં આવી હશે કે, આ ભૂતકાલમાં 'મૂ' નો 'મવ્' થતો નથી અને શુભ પલ્લુ થતો નથી. તેથી 'અમૂત્' રૂપ બન્યું છે. જ્યારે પૂર્વોક્ત 'લઙ્' નું રૂપ 'અમવત્' થાય છે. 'લઙ્' અને 'લુઙ્' ના રૂપમાં આ જ ભેદ છે—

પરસ્પૈપટી પ્રત્યય- ૧ ....ત્, ...તામ્, ...ન્ । ૨ ...સ્, ....તમ્, ....ત । ૩ ...,મ્, ....વ, ....મ ।

શક્ ( સમર્થ થવું )

૧ અશકત્, અશકતામ્, અશકન્ । ૨ અશકઃ, અશકતમ્, અશકત । ૩ અશકમ્, અશકાવ, અશકામ ॥

વચ્ ( બોલવું )

૧ અવોચત્, અવોચતામ્, અવોચન્ । ૨ અવોચઃ, અવોચતમ્, અવોચત । ૩ અવોચમ્, અવોચાવ, અવોચામ ॥

## સિચ્ ( ણિંટ્વુ' )

૧ અસિચત્, અસિચતામ્, અસિચન્ । ૨ 'અસિચઃ,  
અસિચતમ્, અસિચતઃ । ૩ અસિચમ્, અસિચાવ,  
અસિચામ ॥

આત્મનેપદી પ્રત્યય- ૧. ....ત, ....હતામ્, ....ન્ત । ૨ ... યાઃ,  
... હયામ્, ... ધ્વમ્ । ૩ ...ઃ, ...વહિ, ...મહિ ॥

## લિપ્ ( લીપ્વુ' )

૧ અલિપત, અલિપેતામ્, અલિપન્ત । ૨ અલિપયાઃ,  
અલિપેયામ્, અલિપધ્વમ્ । ૩ અલિપે, અલિપાવહિ,  
અલિપામહિ ॥

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના પણ રૂપ થાય છે. પાઠક આ રીતે  
બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવી શકશે. એના બીજા પણ કેટલાક  
પ્રકાર છે પરંતુ તે બધાને જાણવાનું કોઈ વિશેષ પ્રયોજન નથી.

## ગિજન્ત ( પ્રયોજક ) ક્રિયા.

ક્રિયાના બે ભેદ છે. એક પોતે કરવાની ક્રિયા અને બીજી બીજા  
પાસે કરાવવાની ક્રિયા. જેમકે-કરવું, કરાવવું. પહેલી ક્રિયા પોતે  
કરવાની છે. અને બીજી બીજા પાસે કરાવવાની છે. પહેલી ક્રિયાના  
રૂપ અત્યારસુધીમાં આપી દીધાં છે. હવે બીજી ક્રિયાના રૂપ  
આપવામાં આવે છે—

ધાતુ      અર્થ      ગિજન્ત ( પ્રયોજક )      રૂપ

૧ સ્ફુર-      ( ફરકવું )      સ્ફારયતિ, સ્ફારયતે ।

૨ પા-      ( રક્ષણ કરવું )      પાલયતિ, પાલયતે ।

૩ દા-      ( આપવું )      દાપયતિ

૪ રૂઢ્	( વધુ )	રોહયતિ	તે
૫ દુપ્	( દૂષિત કરવું )	દૂપયતિ	તે ।
૬ પ્રી	( પ્રીતિ કરવી )	પ્રીણયતિ	તે ।
૭ વ્યથ્	( દુઃખી કરવું )	વ્યથયતિ	તે ।
૮ પ્રથ્	( પ્રસિદ્ધ થવું )	પ્રથયતિ	તે ।
૯ નટ્	( નાચવું )	નટયતિ, નાટયતિ	તે ।
૧૦ જ્વલ્	( બળવું )	જ્વલયતિ, જ્વાલયતિ	તે ।
૧૧ ચલ્	( ચાલવું )	ચલયતિ, ચાલયતિ	તે ।
૧૨ ધ્વન્	( શબ્દ કરવો )	ધ્વનયતિ, ધ્વાનયતિ	તે ।
૧૩ ક્રમ્	( આક્રમણ કરવું )	ક્રમયતિ ।	તે ।
૧૪ નમ્	( નમ્ર થવું )	નમયતિ, નામયતિ	તે ।
૧૫ સ્ના-	( સ્નાન કરવું )	સ્નપયતિ, સ્નાપયતિ	તે ।
૧૬ કમ્	( ઇચ્છા કરવી )	કામયતિ	તે ।
૧૭ શમ્	( શાન્ત કરવું )	શામયતિ	તે ।
૧૮ યમ્	( કાબુમાં રાખવું )	યામયતિ	તે ।

આ રૂપ પ્રયોજક ક્રિયાના વર્તમાન કાલના છે. એના બીજા લક્ષણોના રૂપ પૂર્વના પાઠોમાં બતાવેલી રીતિ પ્રમાણે જ થાય છે- એના અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

દા-	દદાતિ	( આપે છે )
	દાપયતિ	( આપાવે છે )
વ્યથ્-	વ્યથતે	( દુઃખી થાય છે )
	વ્યથયતિ	( દુઃખ દે છે )
નટ્-	નટતિ	( નાચે છે )
	નટયતિ	( નચાવે છે )



ચલ	ચલતિ	( ચાલે છે )
	ચલયતિ	( ચલાવે છે )
નમ્-	નમતિ	( નમ્ર થાય છે )
	નમયતિ	( નમાવે છે )
સ્ના-	સ્નાતિ	( સ્નાન કરે છે )
	સ્નાપયતિ	( સ્નાન કરાવે છે )

આ પ્રમાણે એમના અર્થ થાય છે આ પ્રયોજક ક્રિયા ઘણી ઉપયોગી છે—

### શ્લોકપાઠઃ ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृपः ।

नाश्रद्दघच्छाल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ ॥ २० ॥

ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।

अब्रवीत्साऽश्रुनयना वाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २१ ॥

( મં માં ઉદ્યોગં અં ૧૭૫ )

‘ હે મરતર્ષભ ! એવં તયા બહુવિધૈઃ વાક્યૈઃ યાચ્યમાનઃ  
 નૃપઃ શાલ્વપતિઃ તસ્યાં કન્યાયાં ન અશ્રદ્ધત્ ॥ તતઃ સા  
 કાશિપતેઃ જ્યેષ્ઠા સુતા મન્યુના આવિષ્ટા સાશ્રુનયના  
 વાષ્પવિપ્લુતયા ગિરા અબ્રવીત્ ॥

## પાઠ ૮

## સન્નન્ત-ક્રિયા ।

ગમ્ ( જવુ' ) = ગચ્છતિ . ( જાય છે ) .

જિગમિપતિ ( જવાની ઇચ્છા કરે છે ) . આ સન્નન્તક્રિયા છે .

પઠ્ ( ભણવું ) = પઠતિ ( ભણે છે ) .

પિપઠિપતિ ( ભણવાની ઇચ્છા કરે છે ) . આ સન્નન્ત ક્રિયા છે .

આ સન્નન્ત-ક્રિયા ના ઉદાહરણ છે. કેાઈ કામ કરવાની ઇચ્છા કરવાનો ભાવ બતાવવા માટે આ ક્રિયાનો પ્રયોગ થાય છે. આ ક્રિયામાં ધ્રુવાતુનું દ્વિત્વ થાય છે, અને પછી ' સ ' પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—

મૂ = મુ મૂ = બુમૂ + સ બુમૂપ + તિ = બુમૂપતિ-- ( થવાની ઇચ્છા કરે છે ) આ પ્રમાણે આ ક્રિયાના ૩૫ બને છે.

૧ મૂ	( થવું )	..	બુમૂપતિ ।
૨ પઠ્	( ભણવું )	..	પિપઠિપતિ ।
૩ મુપ્	( ચોરવું )	...	મુમુપિપતિ ।
૪ મિદ્	( ભેદ કરવો )	..	વિમિત્સતિ ।
૫ હન્	( ખાંચવું )	...	જિઘાંસતિ ।
૬ ગમ્	( જવું )	.	જિગમિપતિ ।
૭ લિખ્	( લખવું )	...	લિલિખિપતિ ।
૮ જ્ઞા	( જાણવું )	...	જિજ્ઞાસતે ।
૯ માન્	( માનવું )	...	મીમાંસતે ।
૧૦ સ્થા	( ઉભા રહેવું ) .		તિથાસતિ ।
૧૧ રક્ષ્	( રક્ષણ કરવું ) ..		રિરક્ષિપતિ ।

૧૨ કૃ	( કરવું )	...	ચિકીર્ષતિ ।
૧૩ લ્	( ઇચ્છા કરવી )	....	લિલાયિપતિ । .
૧૪ વ્	( બોલવું )	...	વિવદિપતિ ।

એના અર્થ કેવા થાય છે, એ વાત પહેલાં બતાવીજ છે. એટલે તે ફરી કહેવું જરૂરનું નથી. અહીં ક્રિયાપદ વિચાર સમાપ્ત થાય છે. હવે ઉપસર્ગની સાથે ધાતુઓનો ત્રયોગ કરવાની વિધિ બતાવવાની છે—

### ઉપસર્ગ અને ધાતુ.

ઉપસર્ગ ધાતુની પહેલાં લાગે છે, અને ધાતુનો અર્થ, પણ બદલાઈ જાય છે. જેમકે—

ગમ્— ( જવું ) ગચ્છતિ, અગચ્છત્, ગમિપ્યતિ, જગામ ।

એને ઉપસર્ગ લગાડવાથી નીચે પ્રમાણે ક્રિયાપદ થાય છે.—

૧ પ્રગચ્છતિ, સંગચ્છતિ, ઉદ્ગચ્છતિ, અનુગચ્છતિ ।

૨ પ્રાગચ્છત્, સમગચ્છત્, ઉદગચ્છત્, અન્વગચ્છત્ ।

( પ્ર+અગચ્છત્, સમ્+અગચ્છત્, ઉત્+અગચ્છત્, અનુ+અગચ્છત્ । )

૩ પ્રગમિપ્યતિ, સંગમિપ્યતિ, ઉદ્ગમિપ્યતિ, અનુગમિપ્યતિ । .

૪ પ્રજગામ, સંજગામ, ઉજગામ, અનુજગામ ।

દરેક લકારના રૂપ બનાવ્યા પછી તેને યોગ્ય ઉપસર્ગ પછી મૂકવામાં આવે છે. અર્થાત્ 'સંગમ્' ધાતુનું લઙ્ નું રૂપ 'સમગચ્છત્' થાય છે કારણ કે લઙ્ નું રૂપ 'અગચ્છત્' છે અને એની પહેલાં 'સમ્' ઉપસર્ગ મૂકવાથી 'સમ્ + અગચ્છત્ = સમગચ્છત્' બને છે. આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના રૂપ બનાવવાનો પ્રયત્ન

કરવે ભેદએ. પાઠકોની સુગમતાને માટે અહીં થોડાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે—

૧ ગમ્ (જવું)

૧ અધિ+ગમ્ = (પ્રાપ્ત કરવું) = અધિગચ્છતિ, અધ્યગચ્છત્, અધિગમિષ્યતિ ।

૨ અનુ+ગમ્ = (પાછળ જવું) = અનુગચ્છતિ, અન્વગચ્છત્, અનુગમિષ્યતિ ।

૩ અવ+ગમ્ = (જાણવું) = અવગચ્છતિ, અવાગચ્છત્, અવગમિષ્યતિ ।

૪ આ+ગમ્ = (આવવું) = આગચ્છતિ, આગચ્છત્, આગમિષ્યતિ ।

૫ ઉપ+ગમ્ = (પાસે જવું) = ઉપગચ્છતિ, ઉપાગચ્છત્, ઉપગમિષ્યતિ ।

૬ નિ ગમ્ = (જવું) = નિગચ્છતિ, ન્યગચ્છત્, નિગમિષ્યતિ ।

૭ નિર્ગમ્ = (બહાર જવું) = નિર્ગચ્છતિ, નિર્ગચ્છત્, નિર્ગમિષ્યતિ ।

૮ વિગમ્ = [(ચાલી જવું) = વિગચ્છતિ, વ્યગચ્છત્, વિગમિષ્યતિ ।

૯ સંગમ્ = (મળવું) = સંગચ્છતિ, સમગચ્છત્, સંગમિષ્યતિ ।

આ પ્રમાણે ધાતુઓને જુદા જુદા ઉપસર્ગ લગાડવાથી જુદાજુદા ધાતુઓ બને છે. કોઈ કોઈ વાર એકથી વધારે ઉપસર્ગ પણ લાગે છે. હવે બીજા ધાતુના ઉદાહરણ જુઓ—

ઉપવસ્ = (ઉપવાસ કરવો) = ઉપવસતિ, ઉપવસત્, ઉપવસિષ્યતિ ।

નિર્મુચ્ = ( છોડવું ) = નિર્મુચ્ચતિ, નિર્મુચ્ચત્, નિર્મોક્ષ્યતિ ।  
 નિર્યા = ( જવું ) = નિર્યાતિ, નિર્યાત્, નિર્યાસ્યતિ ।  
 પ્રદહ = ( બાળવું ) પ્રદહતિ, પ્રાદહત્, પ્રઘક્ષ્યતિ ।  
 પ્રદુષ્ = ( દોષયુક્ત બનવું ) = પ્રદુષ્યતિ, પ્રાદુષ્યત્, પ્રદોક્ષ્યતિ ।  
 વિક્રમ્ = ( પરાક્રમ કરવું ) = વિક્રમતિ, વ્યક્રમત્, વિક્રમિષ્યતિ ।  
 વિગર્હ = ( નિંદા કરવી ) = વિગર્હતિ, વ્યગર્હત્, વિગર્હિષ્યતિ ।  
 વિચલ્ = ( હાલવું ) = વિચલતિ, વ્યચલત્, વિચલિષ્યતિ ।  
 વિત્ = ( પાર થવું, આપવું ) = વિતરતિ, વ્યતરત્, વિતરિષ્યતિ ।  
 સંભૂ = ( જન્મ લેવો ) = સંભવતિ, સમભવત્, સંભવિષ્યતિ ।  
 સંભાપ્ = ( સંભાષણ કરવું ) = સંભાપતે, સમભાપત, સંભાપિષ્યતે ।

આ પ્રમાણે ઊંજા ધાતુઓના ઉપસર્ગપૂર્વક રૂપ બને છે તે જણવા યોગ્ય છે. એના પ્રયોગ સંસ્કૃતભાષામાં અનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. એટલે ઉપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓનાં રૂપનું મહત્ત્વ વાચક પોતે જાણી શકશે. ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલા શ્લોક જુઓ—

• આત્મવીર્યં સમાશ્રિત્ય મૃત્યવીર્યં ચ કૌરવ ।

આહ્વયસ્વ રણે પાર્થાન્સવૈયા ક્ષત્રિયો મવ ॥ ૫૪ ॥

પરવીર્યં સમાશ્રિત્ય યઃ સમાહ્વયતે પરાન્ ।

અશક્તઃ સ્વયમાદાતુમેતદેવ નપુંસકમ્ ॥ ૫૫ ॥

( મૃં માં ઉઘોગં અં ૧૬૨ )

“ પોતાના વીર્યને અને નોકરોના પરાક્રમને આશ્રય કરીને હે કૌરવ ! યુદ્ધમાં (પાર્થાન) પાંડવોને આહ્વાન કર, બધી રીતે ક્ષત્રિય બન.

બીજાની શક્તિનો આશ્રય કરીને તે શત્રુઓને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કરે છે અને પોતે યુદ્ધનો ભાર ઉઠાવવામાં અશક્ત હોય તે નપુંસક છે.

આ શ્લોકોમાં—

સમાશ્રિત્ય- ( સમ્+આ+શ્રિ ),

આહ્વાયમ્વ- ( આ+હ્વે ),

સમાહ્વાયતે- ( સં+આ+હ્વે ),

આદાતું - ( આ+દા ),

આ બધા ૩૫ ઉપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓનાં છે. વાચક આ પ્રમાણે બાણી લે.

## પાઠ ૯

### ઘાતુસાધિત રૂપ ।

ધાતુની સાથે પ્રત્યય જોડવાથી કેટલાક આવશ્યક રૂપ તૈયાર થાય છે અને એનો વારંવાર ઉપયોગ થાય છે, માટે આ પાઠમાં એ પ્રત્યયોનો વિચાર કરવાનો છે.

#### ‘ તુમ્ ’ પ્રત્યય

ક્રિયા ‘ કરવા માટે ’ એ અર્થમાં આ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—

કૃ ( કર્ણુ )	- કર્તુમ્ ।	( કરવા માટે )
ગમ્ ( જવું )	- ગન્તુમ્ ।	( જવા માટે )
લિખ્ ( લખવું )	- લેખિતુમ્ ।	( લખવા માટે )
સેવ્ ( સેવા કરવી )	- સેવિતુમ્ ।	( સેવા કરવા માટે )

વારંવાર સંસ્કૃત ભાષામાં એ રૂપોનો પ્રયોગ થાય છે, અને એ રૂપ બનાવવાં ઘણાં સહેલાં છે. એ માટે અહીં કેટલાંક રૂપ આપવામાં આવે છે—

અંક્ (ચિન્હ કરવું) = અંકયિતુમ્	અશ્ (ભોજન કરવું) = અશિતુમ્
અત્ (જવું) = અતિતુમ્	આપ્ (વ્યાપ્ત થવું) = આપ્તુમ્
અદ્ (ખાવું) = અત્તુમ્	કપ્ (કહેવું) = કથયિતુમ્
અન્ (જીવન ધારણ કરવું) = અનિતુમ્	કમ્પ (હલાવું) = કમ્પિતુમ્
અર્ચ્ (પૂજા કરવી) = અર્ચિતુમ્ ( ૧ ગણ )	કૃપ્ (ખેડવું) = કૃપ્તુમ્
અર્ચયિતુમ્ ( ૧૦ ગણ )	કમ્ (ચાલવું) = ક્રમિતુમ્
અર્થ્ (માંગવું) = અર્થયિતુમ્	ગણ્ (ગણવું) = ગણયિતુમ્
અવ્ ( રક્ષણ કરવું ) = અવિતુમ્	છિદ્ (કાટવું) = છેતુમ્
	જી (જ્ય મેળવવો) = જેતુમ્
	તદ્ (તાડન કરવું, મારવું) = તાડયિતુમ્

આ પ્રમાણે બીજા ધાતુઓના 'તુમ્' પ્રત્યયાન્ત ધાતુસાધિત રૂપ બને છે. હવે વાંચક એને ઓળખી શકશે.

### 'ત્વા' પ્રત્યય

'....કરીને' એ અર્થમાં સંસ્કૃત ધાતુઓને 'ત્વા' પ્રત્યય લગાડી રૂપ બને છે, જેમકે—

ગમ્ = ગત્વા = (જઈને)
પા = પીત્વા = (પીને)
મુજ્ = મુક્ત્વા = (ભોજન કરીને)
નમ્ = નત્વા = (નમીને)
તૃપ્ = તૃપિત્વા = (તૃપિત થઈને)

આ રીતે આ પ્રત્યય લગાડવાથી રૂપ બને છે. એનો પણ સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. હવે એના કેટલાંક ઉદાહરણ જુઓ-

જુહ્ ( જુહવું ) - જુહૈત્વા	ધૃ ( ધારણ કરવું ) - ધૃત્વા
ત્વ્ ( ઉતાવળ કરવી ) - ત્વૈરિત્વા	નટ્ ( નાચવું ) - નટિત્વા
દણ્ ( શિક્ષા કરવી ) - દણ્ડયિત્વા	નશ્ ( નાશ થવું ) - નાશિત્વા
દમ્ ( દમન કરવું ) - દમિત્વા	નણ્ ( નણવું ) - નણિત્વા
દંશ્ ( કરડવું ) - દર્શૈવા	નિન્દ્ ( નિંદા કરવી ) - નિન્દિત્વા
દા ( આપવું ) - દત્વા	નૃત્ ( નાચવું ) - નૃતિત્વા
દુહ્ ( દોહવું ) - દુગ્ધ્વા	પચ્ ( રાંધવું ) - પચત્વા
દિપ્ ( દેશ કરવો ) - દિપ્ત્વા	પદ્ ( ભણવું ) - પદિત્વા
ધાવ્ ( દોડવું ) - ધાવિત્વા	પા ( રક્ષણ કરવું ) - પાત્વા
ઘા ( ધારણ કરવું ) - ઘિત્વા	પુપ્ ( પુષ્ટ કરવું ) - પુષ્ટ્વા
ઘુ ( હાલવું ) - ઘૃત્વા	પૂજ્ ( પૂજા કરવી ) - પૂજાયિત્વા

આ પ્રમાણે ' ત્વા ' પ્રત્યય લગાડીને રૂપ બનાવવામાં આવે છે.

### ' ય ' પ્રત્યય

ધાતુની પહેલાં ઉપસર્ગ હોય તો ' ત્વા ' પ્રત્યયને ઠેકાણે ' ય ' પ્રત્યય લાગે છે, એનો પણ એજ અર્થ છે. એના ઉદાહરણ જુઓ-

અધિ - ઈ	=	અધીત્ય	( અભ્યાસ કરીને )
નિ - યમ્	=	નિયમ્ય	( નિયમન કરીને )
પ્ર - ણમ્	=	પ્રણમ્ય	( પ્રણામ કરીને )
વિ - તન્	=	વિતન્ય	( શ્રેલાવીને )
સા - દા	=	આદાય	( લઇને )



વિ - ધા	=	વિધાય	( કરીને )
પ્ર - હા	=	પ્રહાય	( છોડીને )
આ - ક્રમ્	=	આક્રમ્ય	( આક્રમણ કરીને )
સં - આ-ભાષ્	=	સમાભાષ્ય	( સંભાષણ કરીને )
સં - ચિ	=	સંચિત્ય	( એકઠું કરીને )
સ - ચિન્ત્	=	સંચિન્ત્ય	( વિચાર કરીને )
પ્ર - જલ્પ્	=	પ્રજલ્પ્ય	( બડબડ કરીને )
વિ - જિ	=	વિજિત્ય	( વિજય કરીને )
વિ - જ્ઞા	=	વિજ્ઞાય	( જાણીને )

આ પ્રમાણે ક્રિપસર્ગ પૂર્વક ધાતુઓના રૂપ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એનો ઘણો પ્રયોગ થાય છે. માટે પાઠક એનો ઠીક અભ્યાસ કરે.

### કૃત્ય-પ્રક્રિયા

“ તવ્ય ” અને “ અનીય ” એ બે પ્રત્યય ધાતુઓને લાગે ત્યારે ‘ યોગ્ય ’ અર્થ બતાવે છે જેમકે—

કૃ-કર્તવ્યમ્, કરણીયમ્	( કરવા યોગ્ય )
ભિદ્-ભેદવ્યમ્, ભેદનીયમ્	( ભેદવા યોગ્ય )
પચ્-પક્તવ્યમ્, પચનીયમ્	( રાધવા યોગ્ય )
નિન્દ્-નિન્દિતવ્યમ્, નિન્દનીયમ્	( નિંદા કરવા યોગ્ય )
કથ્-કથયિતવ્યમ્, કથનીયમ્	( કહેવા યોગ્ય )
ચિ-ચેતવ્યમ્, ચયનીમ્	( એકઠું કરવા યોગ્ય )
મૃજ્-માર્ષવ્યમ્, માર્જનીયમ્	( શુદ્ધ કરવા યોગ્ય )

જે ધાતુઓને છેવટે સ્વર હોય છે તેમને ‘ ય ’ પ્રત્યય આજ અર્થમાં લાગે છે. જેમકે—

- सि -जेयं ( छतवा योऽय्य )  
 चि -चेयं ( अँकडु' करवा योऽय्य )  
 दा -देयं ( आपवा योऽय्य- )  
 धा -धेयं ( धारणु करवा योऽय्य )  
 गै -गेयं ( गावा योऽय्य )

डेटलाड व्यंजतान्त धातुओने पणु आ ' य ' प्रत्यय लागे छे.

लेभके—

- जन् -जन्यं ( जन्म आपवा योऽय्य )  
 आलभ् -आलभ्यं ( प्राप्त करवा योऽय्य )  
 चर् -चर्यं ( करवा योऽय्य )  
 नियम -नियम्यं ( नियमभां राधवा योऽय्य )  
 आ प्रभाषे भीज धातुओने पणु आ प्रत्ययो लागे छे.

—:४.—

पाठ १०

रामायणम् ।

तथा भ्रुवाणं सुग्रीवं लक्ष्मणः प्रहसन्निवात्रवीत्-- “कस्मिन् कर्मणि कृते सति बालिनो वधं श्रद्दष्याः ? ”

सुग्रीव उवाच-- “ इमान् सप्त बालवृक्षान् पुरा बाली विष्पाद्य । एवं यः कर्तुं शक्नोति स एवं बालिनो वधं कर्तुं समर्थो भविष्यति । ”

एतत्सुग्रीवस्य भाषणं श्रुत्वा महातेजा रामस्तस्य प्रत्य-  
यार्थमेकमेव शरं चिक्षेप, स शरः सप्त तालान् भित्त्वा भूमिं  
प्रविवेश । रामस्य शरवेगेन सुग्रीवः परं विस्मयं गतः  
कृताञ्जली रामायोवाच-- “ पुरुषर्षभ ! समरे सर्वानपि  
सुरान्हन्तुं त्वं समर्थोऽसि किंपुनर्वालिनम् ? येन त्वया सप्त  
तालवृक्षा गिरिर्भूमिश्च एकेनैव चाणेन विदारितास्तेन त्वया  
सह को रणे स्थाता ? अतस्त्वं वालिनं जहीति । ”

ततः सुग्रीवं रामः प्रत्युवाच-- “ गच्छामेदानीं किष्किं-  
घाम् । अग्रतो गत्वा वालिनं युद्धायाह्वाय ” इति ।

ते सर्वे ततो वालिनः पुरीं किष्किंघां गत्वा वृक्षैरावृत्यातिष्ठन् ।  
सुग्रीवोऽपि वालिन आह्वनकारणात् घोरमनदत् । आतुराह्वानं  
श्रुत्वा वाली गृहान्निष्पपात । ततो वालिसुग्रीवयोस्तुंमुलं  
युद्धमभूत् । रामस्तु तावत्यन्तसदृशौ दृष्ट्वा नावगच्छ-  
त्सुग्रीवतो वालिनम् । अतोऽन्तकरं शरं मोक्तुं बुद्धिं न  
कृतवान् । भग्नस्तदा वालिना सुग्रीवोऽपश्यंश्च रामं प्रदुद्रुवे  
पर्वतमृष्यमूकम् । “ शापभयान्मुक्तोऽसि ” इति वाली  
तमुक्त्वा स्वगृहं निवृत्तः । रामस्तु तदेव वनं जगाम यत्र  
सुग्रीवो गतः ।

रामं दृष्ट्वा सुग्रीवोऽब्रवीत् किमिदानीं त्वया लब्धं

वैरिणा मां घातयित्वा, आदौ च तमाह्वयस्वेत्युक्त्वा, विक्रमं च दर्शयित्वा ? इति ।

रामोऽपि तं सान्त्वयन्निव पुनरब्रवीत्— “ त्वं च वाली च वाचा, वर्चसा स्वरेणातिसदृशौ । अतो नावगच्छं कः क इति । अत एव नोत्सृष्टो मया शरः । मित्रस्यैव विघातो भ्रमान्मा भूदिति । दत्ताभयस्य मित्रस्य विनाशस्तु महत्पातकम् । भद्रास्तु वने शरणमस्माकं सर्वेषाम् । तस्मात्पुनर्युद्धयस्व, मा शंकीः । एकैर्नैवेपुणा वालिनमद्य मृतं पश्य । त्वमात्मनोऽभिज्ञानार्थं किञ्चिच्चिह्नं कुरु । लक्ष्मण ! अस्य सुग्रीवस्य कण्ठे पुष्पमालां स्थापय । ” इति ।

लक्ष्मणेन धारितया मालया स सुग्रीवोऽतीव शुशुभे । पुनश्च गत्वा किष्किंघां वालिनं अतिघोरस्वरेणाह्वयत् । शब्दं श्रुत्वा वाली वेगेन रोषाद्गृह्णान्निष्पयात् । सुग्रीवं च दृष्ट्वा-  
ऽब्रवीत् “ एष मम बद्धो मुष्टिस्तव प्राणानादाय एव यास्यति । ” इति ।

तेन वालिना रोषादेव ताडितः सुग्रीवो रुधिरं वमन् किञ्चिन्मूर्च्छित इवामवत् । सोऽपि सत्वरं संज्ञां प्राप्य मालवृक्षमुत्पाट्य वालिनं सकोपं ताडितवान् । शोणितान्कौर्त्तौ परस्परं तर्जयानौ अपृष्येताम् । रामस्ततो घनुः संधाय एकैर्नैव शरेण वालिनं गतसत्त्वं विचेतनं अरुरोत् ।

તં મૂર્ચ્છિતં ગતસત્ત્વં દૃષ્ટ્વા મહાવીર્યૌં આતરૌં રામલક્ષ્મણૌં  
 बहुमान्यं वीरं सुग्रीवमुपयातौ । वाली तु रामं दृष्ट्वा परुषम-  
 ब्रवीत् । “ मम पराङ्मुखवधं कृत्वा त्वया किं यशः  
 प्राप्तम् ? रामः कुलीनस्तेजस्वी दृढव्रतश्चेति सर्वे कथयन्ति ।  
 परंतु पापाचारमेवाहं त्वां पश्यामि । अहं तु तव विषये पुरे  
 वा न करोमि किञ्चिदपि पापम् । नापि त्वामवजाने ।  
 कस्मात्त्वमकिल्बिषं मां हंसि ? त्वयाद्य तु धर्मं त्यक्त्वैवाऽहं  
 रणे निहतः । किमर्थमेवमधर्माचरणं भवताचरितम् ? ”

—o—o—

## પાઠ ૧૧

ધાતુને પ્રત્યય લાગ્યા પછી જે શબ્દ બને છે, તેની વિધિ હવે  
 બતાવવામાં આવે છે. આગળના પાઠોમાં કેટલાક પ્રત્યય બતાવી  
 દીધા છે, અહીં સંક્ષેપમાં તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે—

( ૧ ) તવ્ય ।

સંસ્કૃતમાં ‘ તવ્ય ’ પ્રત્યય ઘણો ઉપયોગી છે અને એ લાગવાથી  
 ઘણી સહેલી રીતે શબ્દ બને છે જુઓ ‘ ગમ્ ’ ધાતુથી ‘ ગન્તવ્યમ્ ’  
 બને છે, ‘ કૃ ’ ધાતુથી ‘ કર્તવ્યમ્ ’ બને છે. આ પ્રમાણેજ બીજા  
 ધાતુઓથી પણ શબ્દ તૈયાર થાય છે. એનો ઉપયોગ નીચે કરી  
 બતાવ્યો છે—

- મયા ગન્તવ્યમ્ = મારે જવું જોઈએ.  
 મયા કર્મ કર્તવ્યમ્ = મારે કર્મ કરવું જોઈએ.  
 મયા પુસ્તકં પઠિતવ્યમ્ = મારે પુસ્તક ભણવું જોઈએ.  
 ત્વયા હૃદાનીં ન ક્રીડિતવ્યમ્ = તારે હૃદયમાં રમવું ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે એ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. તે આ શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાય તો એના લિંગ, વચન, વિભક્તિ વિશેષ્યના લિંગ, વચન, વિભક્તિ પ્રમાણે થાય છે જેમકે—

- एषा बाला त्वया रक्षितव्या = આ બાળા તારા વડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.  
 एष प्रासादस्त्वया रक्षितव्य. = આ પ્રાસાદસ્ત્વયા તારાવડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.  
 एतत् क्षेत्रं त्वया रक्षितव्यम् = આ ખેતર તારાવડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે.

પાઠક આ ઉદાહરણોમાં જોઈ શકે છે કે એકજ ' રક્ષિતવ્ય ' શબ્દ વિશેષ્યને અનુસરીને કેવી રીતે બદલાયો છે. એવાં વાક્યોમાં ઘણું કરીને ' અસ્તિ ' ક્રિયાને અધ્યાહાર રાખીને જ અર્થ કરવો પડે છે. જેમકે—

एतन् पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् अस्ति ।

एतत्पुस्तकं त्वया तत्र रक्षितव्यम् ।

આ બંને વાક્યોનું તાત્પર્ય એકજ છે. જે વખતે ક્રિયાપદનું રૂપ બનાવવું કઠણ હોય છે તે વખતે એવાં રૂપોના વાક્ય બનાવવાં ઘણા મહેતાં પડે છે. સંસ્કૃતમાં આ મોટી સરળતા છે.

## शब्द ।

स्पर्ध्-	स्पर्धितव्यम् =	स्पर्धा करवा योव्य.
विद्-	वेदितव्यम् =	जान्नुवा योव्य.
मुद्-	मोदितव्यम् =	आनंद करवा योव्य.
खाद्-	खादितव्यम् =	खावा " "
भर्ज्-	भर्जितव्यं =	शेकवा " "
अर्च्-	अर्चितव्यं =	पूजा करवा " "
वाञ्छ्-	वाञ्छितव्यं =	छान्छां करवा " "
वेष्ट्-	वेष्टितव्यं =	पेष्टन " "
चेष्ट्-	चेष्टितव्यं =	येष्टा " "
जल्प्-	जल्पितव्यं =	जोखवा " "
भाप्-	भाषितव्यं =	जोखवा " "
ज्ञा-	ज्ञातव्यं =	जान्नुवा " "
दा-	दातव्यं =	आपवा " "
हन्-	हन्तव्यं =	हुणुवा " "
वस्-	वस्तव्यं =	रडेवा " "
वच्-	वक्तव्यं =	जोखवा " "

आ प्रभाले डेटलाये ; शण्ड जनी शके छे. पाठक पूर्वोक्त धातुओमांथी शण्ड जनावे जने ज्ञ्यां आ प्रत्ययना इप आवे ते त्यां ओज्जणवानो प्रयान करे.

## संस्कृत-वाक्यानि ।

तेन वीरेण किमर्थं तेन सह न स्पर्धितव्यम् ? बालकैः  
रतदन्नं इदानीमेव खादितव्यम् । गम मृत्येन सर्वेऽपि

ચળકાઃ અઘૈવ ભાર્જિતવ્યાઃ । ઈશ્વરસ્ત્વયા નિત્યશોઽર્ચિતવ્યઃ ।  
 ચાલકૈર્વાલિકામિશ્ચ શોમનાનિ પુસ્તકાનિ નિત્યશઃ પઠિત્ત-  
 વ્યાનિ । સર્વેર્મનુષ્યૈઃ સાયં સમયે ક્રીડાંગણં ગત્વાઽવશ્યં  
 ક્રીડિતવ્યમ્ । વીરૈઃ પુરુષૈઃ સ્ત્રીણાં રક્ષા કર્તવ્યા । ઇદાની  
 ણ્ય ગ્રામો વીરૈઃ રક્ષિતવ્યઃ । ત્વયા પૂર્વં સર્વં જ્ઞાતવ્યં પશ્ચાત્  
 સ્વકર્તવ્યં કર્તવ્યમ્ ।

આ પ્રમાણે પાઠક અનેક વાક્ય બનાવી શકે છે. આ 'તવ્ય' પ્રત્યયવાળા શબ્દોને માટે તૃતીયા વિભક્તિ ના કર્તાની આવશ્યકતા રહે છે તેમકે—

મયા વક્તવ્યં । રામેણ શત્રુર્હન્તવ્યઃ । વ્યાઘ્રેણ પુરુષઃ ન  
 હન્તવ્યઃ । અગ્નિના સર્વં વનં દગ્ધવ્યમ્ ।

આ પ્રમાણે અનેક વાક્ય બનાવવા સહેલા છે.

### ( ૨ ) અનીય

ખીજે 'અનીય' પ્રત્યય આવ અર્થમાં થાય છે એને બનાવવાની રીતિ પણ અતિ સુગમ છે. 'કૃ' ધાતુથી 'કરણીય' 'ગમ્' ધાતુથી 'ગમનીય' રૂપ થાય છે જુઓ એના રૂપ—

કૃ-	કરણીયં	= કરવા યોગ્ય
સ્મૃ-	સ્મરણીય	= સ્મરણ કરવા યોગ્ય
મૃ-	મરણીયં	= ભરણ યોગ્ય કરવા ,,
પ્રથ્-	પ્રથનીય	= પ્રસિદ્ધ કરવા ,,
ત્વર્-	ત્વરણીયં	= ઉતાવળ કરવા ,,



વૃધ્-	વર્ધનીયં	=	વધારવા	ચોચ્ચ
રુચ્-	રોચનીય	=	પ્રકાશવા	"
શુભ્-	શોભનીયં	=	શોભાવવા	"
વુધ્-	વોધનીયં	=	બાધવા	"
જ્વલ્-	જ્વલનીયં	=	બાળવા	"
સ્પૃહ્-	સ્પૃહનીયં	=	ઇચ્છા કરવા	"

આ પ્રમાણે મહેલાઈથી બીજા ધાતુઓના રૂપ પણ બનાવી શકાય છે અને એ રૂપવાળા વાક્ય પણ પૂર્વની માફક ઠાંને છે.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

ન્વયા સર્વં કર્મ ઇદાનીમેવ કર્ણીયમ્ । યન્મયા વર્ધનીયં  
અસ્તિ, તદહં વર્ધયામિ । યત્ત્વયા સંવર્ધનીયં ભવેત્તત્ત્વં સંવર્ધય ।  
ત્વયા પુષ્પમાલામિઃ શોભનીય એપ મળ્ડપઃ । અગ્નિના ત્વયા  
જ્વલનીયમેતત્પત્રમ્ । ત્વયા ભરણીય એપ ચાલઃ । તેન કર્ણીય  
એપ યત્નઃ ।

આ પ્રમાણે વાક્ય બનાવી શકાય છે

## रामायणम् ।

रामस्तु वालिनमब्रवीत् “ धर्मं अर्थं कामं चापि लौकिक-  
 व्यवहारमविज्ञाय वाल्यादिव कथं विगर्हमे ? इक्ष्वाकूणां  
 राज्ञां पालितेयं भूमिः भरतभूमिरिति कथ्यते । वयं चात्र  
 धर्मस्य रक्षितारः । तथा चान्येऽपि बहवः पार्थिवाः सन्त्येव ।  
 वयं धर्मरक्षणार्थमेवात्र संचरामः । धर्मस्य रक्षणं, सज्जनानां  
 पालनं, दुष्टानां निर्दलनं चास्माकं कर्म । त्वं तु धर्ममार्गं  
 न स्थितः । सनातनं धर्मं त्यक्त्वा भ्रातृमार्यायां पापमाचरसि ।  
 यस्तु भगिनीमौरसीं भार्यां वाऽनुजस्य कामात्प्रचरेत् स नरो  
 बध्य इति सद्भिः कथितो धर्मः । अतएव त्वं मया हतः ।  
 पापस्य नरस्याशासनाद्राजा किल्बिषमाम्नाति, तस्य शासनादेव  
 राजा धेयः प्राप्नोति । अतस्त्वं वधाय एव योग्यः पापाधारो  
 मया हतः । ”

एतद्रामवचनं श्रुत्वा धर्मेऽधिगतनिश्चयो वाली रामचंद्रे  
 दोषं न दृश्यौ । उवाच तं — “ यत्त्वं आत्थ तत्तथैव, न  
 सशयः । न चारमानं शोचे, न च भार्यां, नापि बान्धवान्  
 यथा तु पुत्रं गुणज्येष्ठमहद शोचे । विघत्स्व सुग्रीवेऽङ्गदे च  
 उत्तमां मतिम् । त्वमेवास्ति गोप्ता शास्ता च इति । ”

एवमुक्त्वा मुमोह, जीवितान्तं जगाम च ।

बालिनो भार्या तु तारा तच्छ्रुत्वोद्विग्ना भूत्वा तत्राग-  
मत् । पतिं पश्चत्वं गतं दृष्ट्वा विललाप च । तारां दीनां  
तथा क्रोशन्तीं दृष्ट्वाऽद्भुतं च विलपन्तमवलोक्य सुग्रीवो-  
ऽपि विषादमगमत् । पतिमुखं समुपजिघ्रन्ती तारा बहु  
विललाप आह च—

‘ किं मदी मत्तोऽपि प्रियतरा तव ? यतस्तां भूमिं परि-  
ष्वज्य शेषे ? नापि मां प्रतिभापसे ? विपश्चिता शूराय खलु  
कन्या न प्रदातव्या । ’ इति ।

ममानशोकः काकुत्स्थो रामस्तां सान्त्वयन्नाह- ‘ मृतः  
पुरुषः शोकपरितापेन पुज्यते श्रेयसा न । अतः अनन्तरं  
कार्यं कर्तुं त्वमर्हसि । अलं शोकेन । नियतिः श्रेष्ठा, तत्प्राप्त-  
कालं कर्म उपास्यताम् । ’ इति ।

ततः सह सुग्रीवेणाद्भुतो रुदन् विधिवत् पितरं अग्निं ददौ,  
चकार च दीर्घमघ्नानं प्रस्थितं पितरमपसव्यं प्रदाक्षिणं सह  
रामेण । ततो हनुमानब्रवीत्— ‘ भवत्प्रसादात्, काकुत्स्थ !  
पितृपैतामहं राज्यं दुष्प्राप्यमपि सुग्रीवेण प्राप्तम् । अत इदानीं  
त्वया समनुज्ञातः सुग्रीवो भवता सह नगरं प्रवेक्ष्यति इति । ’  
तच्छ्रुत्वा राम उवाच- हे हनुमन् ! अहं तु पितुर्निर्दे-

शमनुसरन् चतुर्दशवर्षपर्यन्तं ग्रामे वा नगरं वा न प्रवेक्ष्यामि ।  
सुग्रीवश्च राज्ये अभिषिच्यतां, अङ्गदश्च यौवराज्येऽभिषिक्तो  
भवतु विधिवत् इति । '

रामेणैवं समनुज्ञातः सुग्रीवो स्मर्यां किष्किणां पुरीं प्रवि-  
वेश । साधु इति ब्रुवत्सु वानरेषु यौवराज्येऽङ्गदं चाम्यपेचयत् ।

माल्यवतः पर्वतस्थं पृष्ठे वसन् राम एकदा लक्ष्मणमब्रवीत्  
' पश्यायं जलसमागमे वर्षाकालः संप्राप्तः मेघपटलैरम्बरं-  
' माच्छादितम् । नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरति । '

' पर्जन्यजलधाराभिरभिषिच्यमानाः पर्वताः नवयौवने-  
नैवाधिकतरं विभान्ति । अस्मिन्माद्रपदे मासे मंत्ररतानां  
ब्राह्मणानां अध्ययनकालोऽयमुपस्थितः इति । '

तत ऊर्ध्वं शारदीं रजनीं ज्योस्तनामयीं दृष्ट्वा सुग्रीवं च  
कामवृत्तं दृष्ट्वा रामः परमातुरो भूत्वा मुमोह । सीतां अनु-  
चिन्तयन् कृशेन वदनेन लक्ष्मणमुवाच- ' अधुना मेघाः  
शान्तवेगाः । वार्षिकाश्चत्वारो मासाः वर्षशतोपमाः सीता-  
मपश्यतो मम गताः । हे लक्ष्मण ! सुग्रीवः कृपां न कुरुते ।  
स त्वं किष्किन्वां प्राविश्य ग्राम्यसुखे सक्तं मूर्खं सुग्रीवं ब्रूहि ।  
वीरः सत्यपरः एव भवति । हे सुग्रीव ! त्वं समये तिष्ठ ।  
मा वालिनः मार्गेण गच्छ । इति । '

एवं समादिष्टो लक्ष्मणो रम्यां किष्किन्धां नगरीं प्रविवेश ।  
 नानापुष्पफलशोभितां च तां नगरीं ददर्श । अवार्यमाणश्च  
 लक्ष्मणः प्रविवेश रम्यं सुग्रीवस्य गृहम् । तस्यान्तःपुरे  
 बहुभिः स्त्रीभिः सततं प्रवर्तमानं संगीतं निश्चम्योद्विग्न इवा-  
 भवत् । स्थित्वा च तत्र कंचित्कालं ज्याशब्दं कृतवान् ।  
 तं ज्याशब्दं श्रुत्वा आगतं लक्ष्मणं ज्ञात्वा, तं क्रोधयुक्तं च  
 दृष्ट्वा स तारामुवाच— 'किं नु क्रोधकारणम् ! यत्प्रकृत्या  
 मृदुरपि लक्ष्मण इदानीं सरोप इव दृश्यते ! अतस्त्वमेव अग्रे  
 गत्वा तं प्रसादयेति । '

तथेत्युक्त्वा तारा सलज्जा इव लक्ष्मणसंनिधानं जगाम ।  
 स्त्रीसंनिकर्षाद्वाङ्मुखो निवृत्तक्रोधश्चाभूत्लक्ष्मणः । साऽपि  
 तं प्रार्थयामास किमर्थं क्रोधः ? को न तिष्ठति भवन्निदेशे ?  
 चानरवंशनाथस्य प्रमादमपि सोढुमर्हसि । महाबाहो लक्ष्मण !  
 आगच्छ अन्तः, क्षमस्व सुग्रीवमिति । ततोऽरिन्दमो लक्ष्मणो-  
 ऽभ्यन्तरं प्रविवेश ।

सुग्रीवोऽपि तत्र लक्ष्मणं दृष्ट्वा व्यधितेन्द्रियो बभूव ।  
 रुमाद्वितीयं नारीमध्यगतं सुग्रीवं लक्ष्मणोऽत्रवात्— ' राजा  
 कृतज्ञः सत्यवादी च लोके महीयते । कृतार्थेन त्वया सीताया  
 मार्गणे यत्नो विधेयः । तस्मिन् विषये त्वं किमपि कर्म न  
 करोषि । तस्मिन् वालिनो मार्गेणैव गन्तुमिच्छसि ? न स

संकुचितो मार्गः येन वाली हतो मृतश्च । अतः सुग्रीव !  
समये तिष्ठ, मां वालिपथमन्वगाः ' इति ।

तच्छ्रुत्या सुग्रीवो विमद आसीत् । उवाच च लक्ष्मणम्  
“ सर्वमेव मयेदं ऐश्वर्यं रामप्रसादादेव प्राप्तम् । स एव स्वेनैव  
तेजसा रावणं बधिष्यति सीतां च प्राप्स्यति । तस्यानुयात्रां  
अयमहं करिष्यामि, इति ।”

लक्ष्मणोऽपि प्रीत्योवाच— “ त्वया सनाथेन सनाथो मे  
आता । क्षमस्व मे परुषोक्ति, इति । ”

सुग्रीवोऽपि पार्श्वस्थं हनूमन्तमब्रवीत् । क्षिप्रं तांस्तान्  
वानरानानय, आनुयात्रिकं कल्पय च । श्रुत्वा सद्बचनं वायुपुत्रो  
हनूमान् वानरान् सर्वासु दिक्षु प्रेषयामांस । वानरराजस्याज्ञां  
श्रुत्वा सर्वे वानरा आययुः । तेषां सर्वेषां वानराणां महती  
सेना बभूव । तया सेनया सह सुग्रीवो राघवं आगत्य तस्य  
पादयोः पपात । तं पादयोः पतितं बहुमानाद्दृष्ट्वाप्य राघवः  
सुग्रीवं परिपस्वजे ।

### शब्दार्थ

लौकिकव्यवहारः =	लोकभा	परमातुरः =	अत्यन्त दुःखी
	करणेन व्यवहार	ग्राम्यसुख =	तुच्छ सुख
बाल्यं =	मूढता	अनिवार्यमाणः =	जने प्रतिबन्ध
विगर्ह =	निंदा करवी		नथी धरो ते

संचर् = भ्रमणु करणु	अवाहूमुख = नीचे भुण शभी
निर्दलनं = नाश :	सांहुं = सहन करवा योज्य
औरसी = औरस (पोतानी)	मार्गणं = शोध (शोधणुं)
किह्विपं = पाप	विमदः = जेने गर्व नथी ते
पञ्चत्वं गतः = भरी गये।	पार्श्वस्थः = पडणे उलेवे।
विपश्चित् = शानी	निर्देश = आशा
नियतिः = दैव	

### समासाः ।

- १ लौकिकव्यवहारः = लौकिकश्चासौ व्यवहारश्च ।
- २ धर्मरक्षणार्थः = धर्मस्य रक्षणं धर्मरक्षणं तदर्थम् ।
- ३ पापाचारः = पापं आचरतीति ।
- ४ गुणज्येष्ठं = गुणैः ज्येष्ठं ।
- ५ समानशोकः = समानः शोकः यस्य ।
- ६ भवत्प्रसादः = भवतां प्रसादः ।
- ७ दुष्प्राप्यं = दुःखेन प्राप्यं ।
- ८ जलसमागमः = जलस्य समागमः ।
- ९ मेघपटलं = मेघानां पटलम् ।
- १० नीलमेघाश्रिता = नीलश्चासौ मेघश्च नीलमेघः ।  
नीलमेघे आश्रिता ।

## पाठ १३

( महामारत भीष्मपर्व अ० ५१ )

सञ्जय उवाच ।

क्रौञ्चं दृष्ट्वा ततो व्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।

रक्ष्यमाणं महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १ ॥

आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च पार्थिव ।

सौमदत्तिं विकर्णं च भोऽश्वत्थामानमेव च ॥ २ ॥

दुःशासनादीन्भ्रातृन् सर्वानेव च भारत ।

अन्यांश्च सुबहूञ्छूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३ ॥

प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४ ॥

एकैकशः समर्या हि यूयं सर्वे महारथाः ।

पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५ ॥

ततोऽभेद्यं क्रौञ्चं नाम महाघोरं व्यूहं, सैन्यव्यूहं, अमित-  
तेजसा पार्थेन पृथापुत्रेण रक्ष्यमाणं दृष्ट्वा, तव-तनयः दुर्यो-

धनः ॥१॥ हे पार्थिव ! सः आचार्यं उपसंगम्य सपीर्य गत्वा,  
कृपं शल्यं च, सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानं एव च ॥२॥

हे भारत ! दुःशासनादीन् भ्रातृन् च सर्वान् एव अन्यान्  
सुबहून् युद्धाय समुपागतान् शूरान् च ॥३॥ तव तनयः

सर्वान् हर्षयन् काले इदं वचनं प्राह । ' यूयं सर्वेऽपि महारथाः



अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ ६ ॥

संस्थानाः शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुकरास्तथा ।

आरोचकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७ ॥

शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।

विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८ ॥

चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पारिमद्रकैः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सहसैन्यपुरस्कृताः ॥ ९ ॥

ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्राश्च मारिष ।

अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिवाधकम् ॥ १० ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः नानाशस्त्रप्रहारिणः सर्वेऽपि युद्धविशारदाः

ससैन्यान् पाण्डुपुत्रान् हन्तुमेकैकशः समर्था हि, किमु संहताः

एकीभूताः ॥ ४-५ ॥ भीष्माभिरक्षितं अस्माकं बलं अपर्याप्तं

तैः व्याप्तुं अशक्यम् । भीष्माभिरक्षितं एतेषां इदं बलं सैन्यं

तु पर्याप्तं परितः सर्वतः व्याप्तुं शक्यम् ॥ ६ ॥ संस्थानाः,

शूरसेनाश्च वेत्रिकाः कुकराः तथा शत्रुञ्जयेन तथा दुःशासनेन

सहिता सर्वे वीराः, वीरेण विकर्णेन तथा नन्दोपनन्दकैश्च

सहिताः, चित्रसेनेन सहिताः, पारिमद्रकैः वीरैः सहिताश्च

सहसैन्यपुरस्कृताः सर्वे वीराः भीष्ममेव अभिरक्षन्तु ॥ ७-९ ॥

हे मारिष धृतराष्ट्र ! ततः भीष्मश्च द्रोणश्च तव पुत्रश्च दुर्योधनः

भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।

ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११ ॥

तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।

कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥ १२ ॥

विदर्भैर्मैकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।

सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३ ॥

गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिचयोऽथ वसातयः ।

शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।

अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा चाम्बष्ठकोसलैः ॥ १५ ॥

पांडवानां प्रतिबाधकं महाव्यूहमव्यूहन्त ॥ १० ॥ महता  
सैन्येन समन्तात्परिवारितो भीष्मः सुरराड् इन्द्र इव महतीं  
वाहिनीं प्रकर्षन् ययौ ॥ ११ ॥ तं प्रतापवान् महेष्वासः भार-  
द्वाजः अन्वयात् । हे विशांपते प्रजानां पालक ! कुन्तलैः  
दशार्णैः मागधैः च विदर्भैः मैकलैः च कर्णप्रावरणकैः अपि  
वारैः सहिताः गान्धाराः सिन्धुसौवीराः अथ शिचयः वसातयः  
सर्वसैन्येन सहिताः आहवशोभिनं युद्धशोभिनं वीरं भीष्मं  
अपालयन् । तथा स्वसैन्येन सहितः शकुनिः भारद्वाजं द्रोणं  
अपालयत् ॥ १२-१४ ॥ ततः राजा दुर्योधनः सर्वसोदरैः  
सहितः अश्वातकैः विकर्णैश्च तथा अम्बष्ठकोसलैः दरदैः च

दरदैश्च शकैश्चैव तथा क्षुल्लकमालवैः ।

अभ्यरक्षत संहृष्टः सौचलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६ ॥

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिप ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामपार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥

सौमदात्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदाक्षिणः ।

श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थितः ॥ १९ ॥

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन् नानादेश्या जनैश्चराः ।

केतुमान्सुदानश्च पुत्रः काश्यश्चाभिभूः ॥ २० ॥

शकैः च एव तथा क्षुल्लकमालवैः सहितः अतएव संहृष्टः आनं-  
दितः सौचलेयस्य शकुनेः वाहिनीं सेनां अभ्यरक्षत ॥ १५-१६ ॥  
हे मारिप धृतराष्ट्र भूरिश्रवाः शलः शल्यः भगदत्तः ॥ आ-  
न्त्यौ अवन्तिदेशीयौ विन्दानुविन्दा वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७ ॥  
सौमदात्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदाक्षिणः श्रुतायुः च अन्यु-  
तायुः च दक्षिणं पार्श्वं आस्थिताः स्थिताः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामा,  
कृपः च एव कृतवर्मा च सात्वतः, महत्या सेनया सार्धं सेना-  
पृष्ठे व्यवस्थितः ॥ १९ ॥ नानादेश्याः जनैश्चराः नम्यं श-  
र्माः पृष्ठरक्षका आसन् । केतुमान् वसुदानः च काश्यश्चाभिभूः

ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।

दध्मः शंखान्मुदायुक्ताः सिंहनादांस्तथोन्नदन् ॥ २१ ॥

तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां वृद्धः कुरुपितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः पुरैः ।

आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३ ॥

अभिभूः पुत्रः तस्य पृष्टरक्षका आसन् ॥ २० ॥ हे भारत ! ततः  
ते सर्वे तावकाः युद्धाय हृष्टा भूत्वा मुदा युक्ताः शंखान् दध्मः  
तथा सिंहनादान् उन्नदन् ॥ २१ ॥ तेषां हृष्टानां तु शब्दं  
श्रुत्वा वृद्धः कुरुपितामहः भीष्मः उच्चैः सिंहनादं विनद्य,  
प्रतापवान् शंखं दध्मौ ॥ २२ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च विविधाः  
पेश्यश्च आनकाश्च परैः अभ्यहन्यन्त, स तुमुलः शब्दोऽ-  
भवत् ॥ २३ ॥

### शब्दार्थः ।

अभेद्यं = न बेदी शक्य अर्थे	रक्ष्यमाणः = रक्षणी करतो
उपसंगम्य = पासि जधने	युद्धविशारदः = युद्ध प्रवीण
पर्याप्त = पधे इशायें	वाहिनी = सेना
सोदर = अक पेटथी जन्मेवो	अपर्याप्त = पधे नहुँ इशायें
आवन्त्यौ = अवन्ती देशना लोक	सेनापृष्ठं = सेन्य पीठ
भेरी = नगाई	आनक = डाल
तुमुल = मोहू	विनद्य = शण्ड करीने

સમાસાઃ ।

- ૧ યુદ્ધવિશારદઃ = યુદ્ધે વિશારદઃ ।  
 ૨ પાણ્ડુપુત્રઃ = પાણ્ડોઃ પુત્રઃ ।  
 ૩ સુરરાટ્ = સુરાણાં રાટ્, રાટ્ રાજા ।  
 ૪ સેનાપૃષ્ઠં = સેનાયાઃ પૃષ્ઠં ।  
 ૫ જનેશ્વરઃ = જનાનાં ઈશ્વરઃ ।  
 ૬ કુરુપિતામહઃ = કુરુણાં પિતામહઃ ।

અગિયારમાં પાઠમાં બે પ્રત્યય બતાવ્યાં છે; હવે આ પાઠમાં બીજા કેટલાક પ્રત્યય બતાવાય છે. પાઠક બુદ્ધિ કે કેટલી સુગમતાથી કેવી રીતે શબ્દ બને છે અને એનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે.

( ૩ ) ય ।

આ પ્રત્યય પણ પૂર્વવત્ લાગે છે અને પહેલાંની માફક જ એના રૂપ થાય છે જેમકે— ' જ્ઞા ' ધાતુથી ' જ્ઞેય ' ' પા ' ધાતુથી ' પેય ' વિગેરે રૂપ થાય છે—

શબ્દ

જ્ઞેય	= બહુવા	યેઽચ્ચ	દેય	= આપવા	યેઽચ્ચ
પેય	= પીવા	"	વધ્ય	= વધ કરવા	"
ધ્યેય	= ધ્યાન કરવા	"	જેય	= જીત કરવા	"
જ્ઞસ્ય	= પ્રશંસા કરવા	"	જ્ઞપ્ય	= શાપ આપવા	"
ક્રેય	= ખરીદવા	"	લભ્ય	= પ્રાપ્ત થવા	"
જન્ય	= ઉત્પન્ન થવા	"	સહ્ય	= સહન કરવા	"

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

બ્રહ્મ એવ સર્વેર્જ્યં વસ્તુ, પરંતુ તદેવ ન કેનાપિ જ્ઞાયતે ।  
 શત્રુઃ શૂરૈર્વૈષ્યો ભવતિ । इदं दुःखं त्वया सह्यं इदानीम् ।  
 તત્ કયં સહ્યં ભવેત્ । मिश्राणां मधुरैः सान्त्वपूर्वैर्वचनैर्महदपि  
 दुःखं सह्यं भवति । स ग्रंथस्त्वया मह्यं देयः । इदानीमेव  
 દેયઃ । किं एतज्जलं पेयं अस्ति ? यदि तृषितोऽसि तर्हि  
 ત્વયૈતજ્જલં પેયં નાન્યથા, यत एतत् परिशुद्धं नास्ति । त्वया  
 તસ્ય કર્મ જ્ઞસ્યમ્ । वष्यः पुरुषो वधकैर्वधस्थानं प्रति नीयते ।

એક ' ય ' પ્રત્યય ધીજી જાતિનો છે કે જે જ્યારે લાગે ત્યારે  
 પૂર્વધાતુના સ્વરનો ગુણ થાય છે. એના રૂપ જુઓ—

ધાતુ	પ્રત્યય	રૂપ	અર્થ	
કૃ	ય	કાર્ય	કરવા	યેજ્ય
વૃષ્	"	વર્ષ્ય	વૃષ્ટિકરવા	"
યજ્	"	યાજ્ય	યસ	" "
ત્યાજ્	"	ત્યાજ્યં	ત્યાગ	" "
યુજ્	"	યોજ્યં	સંયોગ	" "
પ્રયુજ્	"	પ્રયોજ્યં	પ્રયોગ	" "
વચ્	"	વાચ્યં	બોલવા	"
પવ્	"	પાચ્યં	રાધવા	"

એને ઉપયોગ વાક્યોમાં ઘણા થાય છે.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

કદાપિ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેव तत् । कर्म नैव त्योञ्चं

ચતઃ તદ્દોષવત્ત્વ ઇતિ મનોપિણો વદન્તિ । ચત્કાર્ય તદ્વચ્યમેયે  
 કાર્યમ્ । ત્વયા હદાર્નો નૈવં, વાચ્યમ્ । ત્વયા સ્તુ એવં વાચ્યઃ ।  
 કાર્યં કર્મ સદૈવ સમાચાર । અકાર્યં કદાપિ ન સમાચર ।  
 યદ્યુક્ત્યા યોજ્યં તત્ત્વં સંયોજય । યત્પ્રયોજ્યં યત્પ્રયોક્તવ્યં  
 ત્વયા । રામસ્ત્વયા વાચ્યઃ । સ્તુત્ત્વં અધુના તત્ત્વં ન ગમિષ્યસીતિ ।

આ પ્રમાણે અનક શબ્દ બનાવી પાઠક એને ઉપયોગ કરી  
 અનેક વાક્ય બનાવી શકે છે.

ત્રીજા પ્રકારનો એક ' ય ' પ્રત્યય છે કે જે લાગે ત્યારે આ  
 પ્રમાણે શુભ થતો નથી. જેના રૂપ નીચે પ્રમાણે બને છે—

સ્તુત્ય	=	સ્તુતિ કરવા યોગ્ય
ગુહ્ય	=	શુભ રાખવા "
મિદ્યં	=	લેઈવા "
કૃત્યં	=	કરવા "
કલ્પ્ય	=	કલ્પના કરવા "
જુપ્ય	=	સેવન કરવા "
આવૃત્યં	=	આવરણ કરવા "
શસ્યં	=	પ્રશંસા કરવા "
શિષ્ય	=	શિખવવા "

પૂર્વોક્ત પ્રકારે આ રીતના શબ્દોને પણ વાક્યોમાં પ્રયોગ કરી  
 અનેક વાક્યો બનાવી શકાય છે.

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

હદં ગુહ્યં વચનં ત્વયા કસ્મૈ અપિ ન કથનીયમ્ । યત્કૃત્યં

ત્વયા કર્તવ્યં તર્ષં અધુનૈવ કુરુષ્વ । સ્તુત્યઃ સંલ્લેષ ત્વ  
પ્રયત્નઃ યં ત્વં કરોષિ ।

આ પ્રમાણે શબ્દ બનાવી પાઠક એનો ઉપયોગ વાક્યમાં કરી શુભે—

### ( ૪ ) અક

‘ અક ’ પ્રત્યય ધૂણોજ ઉપયોગી છે. કેટલાક શબ્દો આ એકજ પ્રત્યયથી બને છે, એ પ્રત્યય લાગતી વખતે ધાતુના સ્વરનો ગુણ અથવા વૃદ્ધિ પણ થાય છે. જેમકે ‘ વચ્ ’ = વાચક, વચ્ = વાચકઃ વિગેરે.

### શબ્દાર્થ ।

ફારક = કરવાવાળો	દાયક = આપવાવાળો
બોધક = જણાવવાવાળો	પાચક = શંકવાવાળો
ઘાતક = મારવાવાળો	વાઘક = પીડવાવાળો
ગાયક = ગાવાવાળો	યાજક = યજ્ઞ કરવાવાળો
ચાલક = ચલાવવાવાળો	વાચક = વાંચવાવાળો
આચ્છાદક = ઢાંકવાવાળો	તોપક = સંતોષ આપવાવાળો
ત્રાસક = ત્રાસ દેવાવાળો	મોદક = આનંદ આપવાવાળો
નર્તક = નાચવાવાળો	વર્ધક = વધાવવાવાળો
પાલક = ખાળવાવાળો	કર્તક = કાપવાવાળો
સંહારક = સંહાર કરવાવાળો	શોધક = શોધવા વાળો
નાશક = નાશ કરવાવાળો	ગ્રાહક = લેવાવાળો

આ શબ્દોમાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો દીર્ઘ, ગુણ અથવા વૃદ્ધિ



થઈ છે. પરંતુ કેટલાક ધાતુઓના સ્વરનો શુભ વિગેરે નથી થતું અને કેટલાક ધાતુઓનો ઉપાન્ત્ય સ્વર હોવા છતાં તે સ્વર જેવો ને તેવોજ રહે છે. એના ઉદાહરણ હવે જુઓ—

જનકઃ	= પિતા,	હિંસકઃ	= હિંસા કરનાર
વધકઃ	= વધ કરનાર	આરંભકઃ	= આરંભ કરવાવાળો
દમકઃ	= દમન કરનાર	વીડકઃ	= શરમાઈ જનાર
નિન્દકઃ	= નિંદા કરનાર	સ્વનકઃ	= ખોદવાવાળો
અર્ચકઃ	= પૂજા કરનાર	જલ્પકઃ	= બંડબંડ કરનાર

પાઠક આ પ્રમાણે હવે શબ્દ બનાવી શકે છે. જે શબ્દો એના પાઠમાં આવી ગયા છે જે તેને પ્રથમ જોશે તે શબ્દ બનાવવાની સમજ પડી જશે. અને અનેક વાક્ય બનાવવાં સહેલાં થઈ પડશે.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

તસ્ય પરમાત્મનો વાચકઃ પ્રણવોઽસ્તિ । અસ્ય પદાર્થસ્ય વાચકઃ કઃ શબ્દોઽસ્તિ ? ત્વં તસ્ય ગમને કિમર્થં વાધકો ભવસિ ? યદા યાજકોઽન્નાગમિષ્યતિ તદા યજ્ઞં સમાપાયિષ્યતિ । તસ્ય રાજ્ઞો ઘાતકાસ્તે મનુષ્યા વધસ્થાનં નીયન્તે રાજપુરુષઃ । અસ્યાઃ પાઠશાલાયાઃ સંચાલકોઽપ્યાપક ઇદાર્ની કુત્ર ગતો— ઽસ્તિ ? અસ્મિન્ વિશાલે મંદિરે કિમર્થં ન કોઽપિ ગાયકો દૃશ્યતે ? પ્રજાનાં પાલકો રાજા ભવતિ તથૈવ ગર્વાં પાલકો ગોપ ઇતિ કથ્યતે । સર્વેભાં પ્રાણિનાં નાશકો મૃત્યુરેવ નિયત- સમયે આગચ્છતિ પ્રાણિનામન્તં કરોત્યેવ । તત્ર દ્વૌ વાચકૌ

स्तः परन्तु न कोऽपि स्वाद्वन्नं पक्तुं शक्नोति । मिष्टान्नं  
बालकाय मोदकं भवति ।

अस्य बालकस्य जनकः कुत्र गत इदानीम् ? माधूनां  
निन्दकः सदैव दुर्जन एव भवति । देवतानामर्चकः साधुरेव  
मन्तव्यः । मनुष्याणां वा प्राणिनां वा हिंसको दुर्जनः स्वल्प  
स्थानादस्माद् दूरं गच्छतु । खनको लोहमयेन दण्डेनैव भूमिं  
खनति ।

भूयना

वाचक आ प्रभाषे वाक्य षणावी लुब्धे. धातुभाषी शब्द षणाववा  
अने तेभने वाक्योभा उपयोग करवानु वाचकोने आ प्रभाषे  
समन्वर्ध शक्ये छे

-०- -०-

५।४ १४

रामायणम् ।

रामं नमस्कृत्य सुग्रीव उवाच-- " एतत्सर्वं मम सेन्यं  
स्वद्वेषे चर्तते । तदिदानीमाज्ञापयितुमर्हसि किं कार्यं मया  
कर्तव्यमिति । उच्यतां यत्प्राप्तकालं मन्यसे । इति ।

राम उवाच-- " ज्ञायतां प्रथमं सीता यदि जीवति वा न ।  
सोऽपि देशो यास्मिन् रावणो वसति । नाहमास्मिन् कार्ये प्रभुः ।

न च लक्ष्मणः एतत्कर्म कर्तुं समर्थः । त्वमेव कार्यस्यास्य हेतुः प्रभुः समर्थश्च इति । ”

एवमुक्तः सुग्रीवो नीलहनुमज्जाम्बवदङ्गदादीन् प्रमुत्तान्वानरवीरान्दाक्षिणां दिशमभिलक्ष्य प्रेषयामास संदिदेश च “ यश्च मासात्पूर्वमेव निवृत्य दृष्टा सीतेति वक्ष्यति स मत्तुल्य-विभवो भूत्वा भौर्गैः सुखं विहरिष्यति इति । ” एवं आज्ञापिताः सर्वे ते वीराः स्वां स्वां दिशं संप्रतस्थिरे ।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं हनुमानपि दाक्षिणं देशं गन्तुं प्रचक्रमे । गुहागहनदुर्गादीन्यन्वेपमाणाः सर्वे धानरा नैव सीतां ददृशुः । नापि रावणम् । पुनः पुनर्विचिन्त्य खिन्ना दीनमानसाः सर्वे ममागत्यैकत्र मिलिता एकान्ते वृक्षमूले निपेदुः । मुहूर्त-समाश्वस्ताश्च पुनरेवोद्यताः । ततस्ते धोरं ददृशुः सागरं वरुणा लयम् । ते सर्वे उपविश्य च विन्ध्यगिरेः पादे चिन्तामापेदिरे ।

तदा युवराजोऽङ्गद उवाच । “ किमकृतार्थानामस्माकं मरणमेव शरणं वा कश्चिदुपायोऽस्ति । मर्तव्यमेव नात्र संशयः । इति । ” तत्र जटायुषो भ्राता संपातिर्गृध्रराजस्तत्रोपचक्रमे । सर्वास्तान् धानरान् संप्रहर्षयन्नकथयत्-“ दुरात्मना रावणेन परिप्रेष्यमाणा तरुणी मया दृष्टा । श्रूयतां तस्य निलयं रक्षसः । कुबेरस्य साक्षाद् भ्राता एव रावणः लङ्कामध्यास्ते । इतः

समुद्रस्य श्वतयोजने संपूर्णे विश्वकर्मेणा निर्मिता रम्या पुरी लंका । तस्यां राक्षसीभिर्निरुद्धा दीना सीता वसति । अस्य समुद्रस्य लंघने कश्चिदुपायो दृश्यताम् । तत्र गत्वा सीतां प्राप्य समुद्रार्थां श्लेष्यथ इति । ”

ततो दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशं प्राप्य ते वीराः संनिवेशं चक्रुः । अंगदस्तु तान् वीरान्संमान्याऽपुञ्छत्-- “ क इदानीं समुद्रं लंघयिष्यति ? कः सुग्रीवं सत्यसन्धं करिष्यति ! ” इति ।

जाम्बवास्तु तान्सर्वान्विषण्णान्दृष्ट्वा हनूमन्तमब्रवीत्-- “ वीर ! किं तूष्णीं स्थितोऽसि ? न किमपि जल्पसि ? त्वमेव तेजोबलाभ्यां समोऽसि रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवस्य च । तदेव यत् वीर्यं च यद्गुरुठस्य । तव विक्रमश्च तेनैव तुल्यः । त्वं तु वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नश्च लंघने प्लवने च समर्थः । स्वच्छन्दतस्तव मरणं । वयं तु अर्घ्यं गतप्राणाः, भवानेवास्मासु दास्यविक्रमसंपन्नः । त्वद्दीपं द्रष्टुकामा हीयं वानरसेना । अत उत्तिष्ठ लंघय महार्णवम् । इति ”

मारुतिस्ततो गिरिं महेन्द्रमारुहत् । आदौ मनश्च समाधाय अर्णवं लिलंघयिषुः बाहुचरणाभ्यां पर्वतं पीठयामास । ततोऽसौ रोमाणि द्रुघुवे अनिल इव चकम्पे । महानादं च निननात् । बाहु स्तंभयामास, आससाद च कट्यां, चरणां च संजुकोच । दूरादाकाशे भार्गमालोकयन्द्दये प्राणान्छरोध । पद्भ्यां दृष्ट-

भवस्थानं च कृत्वोवाच--“ यथा रामप्रेरितो माणो निर्गच्छे-  
त्तथाऽहं लंकां गमिष्यामि ” इति ।

एवमुक्त्वा मारुतिर्वेगेन उत्पपात । यं यं स समुद्रस्य देशं  
जगाम तं तं प्रदेशं स्वकीयांगवेगेन प्रक्षोभयामास । एवं तं  
प्लवमानं सर्वेऽपि तुष्टुवुः । प्राप्तसमुद्रपारस्तु योजनानां  
शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श । तथा च द्वीपमेकम् । मलयो-  
पवनानि नदीमुखानि च । योजनशतानि तीर्त्वाप्यनिःश्वसन्  
कपिर्न ग्लानिमाधिगच्छति । नगाग्रे स्थिता लंकां परिखाभि-  
रलंकृतां कांचनप्राकारावृतां स ददर्श । तस्याश्च महतीं रक्षां  
निरीक्ष्याचिन्तयामास । “ नेयं शक्या प्रवेष्टुमनेनैव रूपेण ।  
चायुरपि अत्र नाज्ञातश्चरेत् । तद्रजन्यामेवाहं राघवस्यार्थासिद्धये  
लंकामभिपतिष्यामि इति । ”

ततो रात्रौ तूर्णं उत्पत्य लंकां प्रविवेश । नन्दितो भवना-  
द्भवनं ददर्श । रावणस्य तु भवनमर्धयोजनाविस्तीर्णं संप्राप्तः ।  
या वैश्रवणे लक्ष्मीस्तामेव रावणगृहे स ददर्श । ततः प्रस्थितो  
रावणनिषेवित्तां शालां ददर्श स तत्र कांचनान् दीपानपश्यत् ।  
तत्रैकतमे देशे दिव्यं शयनासनं छत्रं च ददर्श । तस्मिन्  
शयने सुप्तं राक्षसेन्द्रं मारुतिः प्रेक्षते स्म । तस्य पादमूलगता-  
श्वास्य पत्नीरपि तत्रैव स ददर्श । तासां मध्ये एकान्त-

विन्ध्यस्ते शयने शयानां चारुरूपिणीं मंदोदरीं ददर्श । तां  
दृष्ट्वा वायुसुतो हनूमान् सैव सीतेति तर्कयामास ।

अचिरादेव तां बुद्धिमत्प्रधूय मनस्येव विचारयामास “सीता  
रामेण वियुक्ता नैवालंकुर्यादात्मानम् ? नान्यं नरं सुरं वोप-  
तिष्ठेत् ।” इति विमृश्याऽन्येयमिति-निश्चित्य तत्र भूयश्चचार ।

एवमशेषेण हनूमान् रावणान्तःपुरमपश्यत् । परंतु जानकीं  
नापश्यत् । चिन्तयामास च- “मया रावणस्य सर्वाः स्त्रियो  
दृष्टाः । अत्र वैदेही परिमार्गितुमशक्या । भवतु । अन्यत्र  
पश्यामि । इदानीं दृष्ट्वा वीथ्यंश्च वेदिकाश्च पुष्करिण्यश्च ।  
सर्वं चान्यद् दृष्टम् । परंतु वैदेही नैव दृश्यते । भवतु, विचि-  
नोमि पुनः यावन्न पश्यामि ।”

इत्युक्त्वाऽशोकवनिकां जगाम । तत्र नाना वापीः, पुष्प-  
वाटिकाश्चापश्यत् । तत्रैकं वृक्षमारुह्य व्यचिन्तयत्-“ इतो  
द्रक्ष्यामि वैदेहीम् । इयमत्र रम्या नलिनी, इमां नूनमेप्सति  
सीता-यदि जीवति ।” एवं ब्रुवन् स सर्वत्र नयने प्रेरयामास ।

ततो मलिनवस्त्रां, राक्षसीभिः समावृतां, दीनां, उपवास-  
कृतां, पुनः पुनर्निःश्वसन्तीं, अमलां, तापसीं पुत्रीं समीक्ष्य  
सैव सीतेति स तर्कयामास । दृष्टश्च मनसैव रामं जगाम  
प्रशंसंश्च तं प्रभुम् । तत्र मैथिलीं दृष्ट्वा मारुतिरतुलं हृषं  
लेभे ।

अथ मंगलवादित्रैर्दशग्रीवः प्राचोष्यत । विबुध्य तु सः  
 वैदेहीमेवान्वचिन्तयत् । अशोकवनिकां च प्रविशति स्म ।  
 रावणस्तु कामपराधीनः सीतासक्तमना मन्दगतिरभवत् ।  
 दृष्ट्वैव तं सीता प्रावेपत तत्रैव रुदत्येवोपविष्टा ।

### शब्दार्थः ।

त्वद्वशे = तारे अधीन	अशोकवनिका = अशोकनामने- जगीये
मत्तुल्यविभवः = भारा सरभा वैभववाणे	निपेदुः = जेसी गया.
जटायुः = जे नामनुं जेक पक्षी	समाश्वस्त = विश्रामने प्राप्त.
संनिवेशं = निवास	निलयं = घर.
लिलंघयिषुः = उल्लंघन करवानी धरछावाणे	विपण्ण = भिन्न, दुःखी.
नगाग्रं = पर्वतने अग्रभाग	ग्लानि = थक.
वीथी = गली.	अशेषेण = अधुं.
पुष्करिणी = जलस्थान, तणाव	अमला = मल पगरने
पुष्पवाटिका = जगीये	वेदिका = वेदी.
नलिनी = कमणनुं स्थान.	वापी = कुवा.
प्राप्तकालं = अ. समयने योग्य	विबुध्य = जगीने.

### समासाः ।

१ वृक्षमूलं = वृक्षस्य मूलम् ।

२ वरुणालयं = वरुणस्य आलयम् ।

- ३ अकृतार्थः = कृतः अर्थः येन सः कृतार्थः ।  
 न कृतार्थः अकृतार्थः ।
- ४ दुरात्मा = दुष्टः आत्मा यस्य सः ।
- ५ दक्षिणसमुद्रः = दक्षिणश्चासौ समुद्रश्च ।
- ६ बुद्धिसंपन्नः = बुद्ध्या सम्पन्नः ।
- ७ रावणनिषेविता = रावणेन निषेविता ।
- ८ मलिनरस्त्रा = मलिनं रस्त्रं यस्याः सा ।
- ९ उपवासकृशा = उपवासेन कृशा ।
- १० सीतासक्तमनाः = सीतायां आसक्तं मनः यस्य सः ।
- ११ रावणान्तःपुरं = रावणस्य अन्तःपुरम् ।
- १२ अशक्या = न शक्या ।
- १३ पुष्पवाटिका = पुष्पाणां वाटिका ।
- १४ अमला = न मलिना ।
- १५ कामपराधीनः = कामेन पराधीना ।





## पाठ १५

( महाभारत मीमपर्व अ० ५१ )

ततः श्वनैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४ ॥

पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥

काशिराजाश्च शैब्यश्च शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥

पांचाल्याश्च महेष्वासा द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

सर्वे दध्मुर्महाशंखान्सहनादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥

“ ततः श्वतैः हयैः युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ वीरी

हेमरत्नपरिष्कृतौ शंखवरौ प्रदध्मतुः ॥ २४ ॥ हृषीकेशः

कृष्णः पांचजन्यं, धनंजयोऽर्जुनो देवदत्तं, भीमकर्मा वृकोदरः

पौण्ड्रं महाशंखं दध्मौ ॥ २५ ॥ कुन्तीपुत्रो राजा युधिष्ठिरो-

ऽनन्तविजयं, नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६ ॥

काशिराजः च शैब्यः च महारथः शिखंडी च धृष्टद्युम्नः

विराटश्च महारथः सात्यकिश्च ॥ २७ ॥ महेष्वासाः पांचाल्याः

म घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९ ॥

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ।

पुनर्युद्धाय सञ्जग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३० ॥

( महाभारत भीष्मपर्व अ० ५२ )

धृतराष्ट्र उवाच—

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

संजय उवाच—

समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धरुचिरध्वजम् ।

अपारमिव सन्दृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २ ॥

च दौषद्याः पञ्च आत्मजाश्च सर्वे महाशरान् दध्मुः सिंह-

नादांश्च नेदिरे ॥ २८ ॥ तत्र वीरैः स सुमहान् घोषः समु-

दीरितः स तुमुलः शब्दः नभः पृथिवीं चैव व्यनुनादयत्

॥ २९ ॥ हे महाराज ! एवं एते कुरुपांडवाः प्रहृष्टाः परस्परं

तापयानाः पुनः युद्धाय सञ्जग्मुः ॥ ३० ॥

धृतराष्ट्र उवाच— एवं मामकेषु इतरेषु च अनीकेषु व्यूढेषु

प्रहरतां श्रेष्ठाः कथं प्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥ संजय उवाच—

व्यूढेषु अनीकेषु समं सन्नद्धरुचिरध्वजं सागरप्रतिमं बलं

तेषां मध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ।  
 अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युष्यध्वामिति दंशिताः ॥ ३ ॥  
 ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।  
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४ ॥  
 ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।  
 तावकानां परेषां च व्यतिपक्तरथद्विपम् ॥ ५ ॥  
 मुक्तास्तु रथिभिर्वाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः ।  
 सन्निपेतुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६ ॥  
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।  
 अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥  
 सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।

अपारं संदृश्य ॥ २ ॥ हे राजन् ! तेषां मध्ये स्थितः तव  
 पुत्रः दुर्योधनः तावकान् सर्वान् “ दंशिताः युद्धयध्वं ”  
 इति अब्रवीत् ॥ ३ ॥ ते सर्वे एव उच्छ्रितध्वजाः मनः क्रूरं  
 आधाय समभित्यक्त-जीविताः पाण्डवान् अभ्यवर्तन्त ॥ ४ ॥  
 ततः तावकानां परेषां च व्यतिपक्तरथद्विपं तुमुलं लोमहर्षणं  
 युद्धं समभवत् ॥ ५ ॥ रथिभिः मुक्तः रुक्मपुङ्खाः सुतेजसः  
 वाणाः अकुंठाग्राः नागेषु च हयेषु च सन्निपेतुः ॥ ६ ॥  
 तथा संग्रामे प्रवृत्ते भीमपराक्रमः महाबाहुः दंशितः  
 भीष्मः धनुरुद्यम्य अभिपत्य ॥ ७ ॥ सौभद्रे अभिमन्यौ

कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥

एतेषु नरवीरिषु चेदिमत्स्येषु चाभिभूः ।

ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९ ॥

अभिपद्यत ततो व्यूहस्तास्मिन्वीरसमागमे ।

सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १० ॥

सादिनो ध्वजिनश्चैवं हतप्रवरवाजिनः ।

विप्रद्रुतरधानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११ ॥

अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीमं महारथम् ।

वाष्णोयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२ ॥

एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वाष्णोय मम वाहिनीम् ।

नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३ ॥

मीमसेने च, महारथे सात्यकौ च, कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८ ॥ एतेषु नरवीरिषु चेदिमत्स्येषु च अभिभूः कुरुवृद्धः पितामहः शरवर्षाणि ववर्ष ॥ ९ ॥ ततः तस्मिन् वीरसमागमे व्यूहः अभिपद्यतं सर्वेषामेव सैन्यानां महान् व्यतिकर आसीत् ॥ १० ॥ सादिनः ध्वजिनः चैव हतप्रवरवाजिनः विप्रद्रुतरधानीकाः पाण्डवाः समपद्यन्त ॥ ११ ॥ नरव्याघ्रोऽर्जुनस्तु भीमं महारथं दृष्ट्वा क्रुद्धः वाष्णोयं कृष्णं अब्रवीत् " याहि यत्र पितामहः " ॥ १२ ॥ हे वाष्णोय ! हे कृष्ण ! एष सुसंक्रुद्धो भीष्मः दुर्योधनहिते

एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।  
 धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४ ॥  
 पाञ्चालाभिहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।  
 सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥

रतः सुव्यक्तं मम वाहिनीं नाशयिष्यति ॥ १३ ॥ हे  
 जनार्दन ! एष द्रोणः कृपः शल्यः विकर्णश्च दुर्योधनपुरोगमा  
 धार्तराष्ट्राश्च सहिताः ॥ १४ ॥ दृढधन्वना रक्षिताः पाञ्चालान्  
 निहनिष्यन्ति । हे जनार्दन ! सोऽहं सैन्यहेतोः भीष्मं  
 वधिष्यामि ॥ १५ ॥

शब्दार्थ

स्यन्दनः = रथ	परिष्कृत = सुशालित
व्यूढ = व्यूढां गोठवायला.	अनीक = सैन्य
मामक = भार	इतर = पीला
प्रहरत् = प्रहार करवावाणा	सन्नद्ध = अन्न
दंशितः = कथायला अथवा रक्षायला.	तुमुल = लयानक गर्जनावाणा.
रुक्मं = सुवर्ण	व्यतिपक्त = भणी संपीने
वार्ष्णेयः = कृष्ण	व्यातिकर = विरोध

शंभोना नाम-पांशजन्य, देवदत्त, पांडू, अनंत विजय, सुधोष,  
 भविष्युष्यक.

पितृ	= पिता.	दातृ	= आपवावाणे.
भ्रातृ	= भाई.	घातृ	= धारणु करवावाणे.
द्रष्टृ	= ज्ञेवावाणे.	मातृ	= माता.
नेतृ	= नेता.	दुःखयितृ	= दुःख आपवावाणे.
हन्तृ	= मारवावाणे.	ध्मातृ	= कुडीने शब्द करवावाणे.
धत्तृ	= धारणु करनार.	ध्यातृ	= ध्यान करवावाणे.
रक्षितृ	= रक्षणु करनार.	पक्तृ	= रांधवावाणे.
अर्चितृ	= पूजा करवावाणे.		
तोलयितृ	= तोल करवावाणे.		

### संस्कृत-वाक्यानि ।

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य धर्ता ईश्वरः सर्वं जगद्व्याप्नोति ।  
स्त्रियः भर्ता एव सर्वं भूषणम् । राजा सर्वेषां राष्ट्राणां पाता ।  
सर्वेभ्रातृभिस्तत्र नागन्तव्यम् । हन्तारः सर्वेऽत्रागच्छन्तु ।  
ध्यातारः पुरुषा एकान्तं स्थानं प्राप्य इष्टदेवताध्यानं कुर्वन्तु ।  
पक्तृभिः अन्नं निर्मितं अतस्त्वं आगच्छ भोजनाय ।

### ( ६ ) ' अन '

' अन ' प्रत्यय धातुने लाञ्छा पडी धलु। ३५ ञनी शके छे,  
जेभके- तप् + अन = तपन । दम् + अन = दमन विजेरे.

### शब्दार्थ ।

नन्दनः	= आनंदकारक.	दमनः	= दमन करवावाणे.
दूषणः	= दोषी, दोष.	रमणः	= भुश थवावाणे.
वर्धनः	= वधाववावाणे.	संक्रन्दनः	= कृषु
रोचनः	= प्रकाशयुक्त.	गमनं	= गमन

जननं	= जन्म.	जल्पन	= लडपड करवावाणो.
भजनं	= नाश.	दर्पण	= आरसे.
मदन	= मदन.	दर्शन	= दर्शन.
साधन	= साधन.	कर्पण	= जेती.
शोभन	= शोभावाणो.	वैधन	= धन.
तपन	= तपाववावाणो.	भजनं	= लज्जन, पूजा.

### रुस्कृत-वाक्यानि ।

ईश्वरस्य भजनं मनुष्यैरवश्यमेव प्रतिदिनं कर्तव्यम् । सूर्यस्य दर्शनं कुरु, पदस्य कथं स आकाशे प्रकाशते । दर्पणे मुखं पश्यामि । त्वमापि तं दर्पणमत्रानय । येन साधनेन मनुष्यः अभ्युदयं साधयति तदेव साधनं साधय । स शोभनः पुरुष इदानीमत्रैवागच्छति । त्वमापि तथैव शोभन आचरणं कुरु । संक्रन्दनो यथा राक्षसान् हन्ति तथैव अन्यैर्मनुष्यैः कर्तव्यम् । इदानीं तत्र गमनं कुरु । तस्य जननं कथमभूत् ?

### ( ७ ) ' अ '

' अ ' प्रत्यय लडाडवाधी अनेक रूप अने छे. जेभडे- चुर + अ = चौरः । कुप् + अ = कोपः । मद् + अ = मद ।

### शब्दार्थ ।

चरः	= शुभचर, आलवावाणो.	अंग	= शरीर.
सर्पः	= साप.	अर्क	= सूर्य.
देव	= देव.	गज	= हाथी.
अध	= पाप.	गंधः	= सुवास.

મેઘ:	= મેઘ.	અધ્યાય.	= અધ્યાય.
નદ:	= નદી.	ક્લેશ:	= દુઃખ.
વ્રણ:	= વ્રણ, ઘા.	ગદ:	= રોગ.
ક્રોધ:	= ક્રોધ.	ચાર:	= ચાલવાવાળો, ફૂત.
અંક:	= ચિન્હ.	મદ:	= ગર્વ.

‘ અ ’ પ્રત્યયમાં બે લેટ છે. એક પ્રકારનો ‘ અ ’ પ્રત્યય પૂર્વ સ્વરનો શુભ, વૃદ્ધિ કરે છે, અને બીજા પ્રકારનો ‘ અ ’ પ્રત્યય શુભ-વૃદ્ધિ કરતો નથી. એ કારણથી એકબી ‘ ચર ’ ધાતુથી ‘ ચર ’ અને ‘ ચાર ’ બે શબ્દ બને છે. આ બે પ્રત્યય જુદા છે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાથી કયા ઠેકાણે શુભ થયો અને કયા ઠેકાણે શુભ નથી થયો એનું કારણ ધ્યાનમાં આવશે.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

ચારૈઃ પશ્યન્તિ રાજાનઃ । અતો રાજાનઃ ચારચક્ષુષ્ણુ ઇતિ કથ્યન્તે । અદ્ભઃ ગલિતં, પલિતં મુણ્ડં, દશનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ્ । અર્કઃ આકાશે તપતિ । ગજાઃ યુદ્ધેષુ પ્રયુજ્યન્તે । ગદા આપાદ્ધિ-પ્રયોગેન દૂરીક્રીયન્તે । અર્યં મંત્રઃ યજુર્વેદસ્ય કસ્મિન્નધ્યાયે પઠિતઃ ? હે દેવ ! અત્રાગચ્છ મમ પૂજાં શ્વાણ ચ ।

### ( ૮ ) ‘ માન ’

‘ માન ’ પ્રત્યય ધાતુને લગાડવાથી ઘણા રૂપ બને છે, અને પર્તમાન કાલનો અર્થ બતાવવાવાળા તથા લવિષ્યકાલનો અર્થ બતાવવાવાળા શબ્દ બને છે. જેમકે- ‘ પચ્ + માન ’ = પવમાન-



( ચાલુ વખતમાં સંધવાવાળો ), 'કૃ + સ્ય + માન' = કરિષ્યમાણઃ ( ભવિષ્યમાં કરવાવાળો ) આ પ્રત્યય લગાડતી વખતે ધાતુ જે ગણુનો હોય એ ગણુનો વિકરણ પ્રત્યય વર્તમાનકાલ સૂચક પ્રત્યયની પહેલાં લાગે છે. ભવિષ્યકાલના પ્રત્યયની પહેલાં વિકરણ પ્રત્યયની આવશ્યકતા નથી.

### શબ્દાર્થ ।

વર્તમાનવાચક	ભવિષ્યવાચક
પચમાનઃ = જે હમણાં સંધે છે.	પશ્યમાણઃ = જે ભવિષ્યમાં સંધશે.
ક્રિયમાણઃ = જે હમણાં કરાય છે.	કરિષ્યમાણઃ = જે ભવિષ્યમાં કરશે.
દીયમાનઃ = જે હમણાં આપાય છે.	દાસ્યમાનઃ = જે ભવિષ્યમાં આપશે.

આ પ્રમાણે અનંત રૂપ બને છે. એક રૂપથી બીજા રૂપની રૂપના થઈ શકે છે.

### શબ્દાર્થ ।

જાયમાનઃ = ચવાવાળો.	મક્ષમાણઃ = ખાવાવાળો.
રોચમાનઃ = ચમકવાવાળો.	શોભમાનઃ = શોભવાવાળો.
વર્ધમાનઃ = વંધવાવાળો.	વ્યયમાનઃ = દુઃખ ભોગવવાવાળો.
વર્તમાનઃ = રહેવાવાળો.	ઈક્ષમાણઃ = જોવાવાળો.
માપમાણઃ = ઘોલવાવાળો.	ભાસમાનઃ = દેખાવાવાળો.
શિક્ષમાણઃ = શીખવવાવાળો.	મિક્ષમાણઃ = ભીખ માંગવાવાળો.
ક્ષમમાણઃ = ક્ષમા કરવાવાળો.	ત્વરમાણઃ = ઉતાવળી કરવાવાળો.

## संस्कृत--वाक्यानि ।

जायमानेन तेन सिंहनाद इव शब्दः कृतः । मेघावी स पुरुषो विद्यया शोभमानो जनसमाजेऽतीव विराजते । भूमित्रो दु खेन व्यथमानोऽपि औषधं न पिवति । भिक्षमाणा भिक्षवः आपणे दृश्यन्ते कस्माद् ग्रामात्ते आगता इति न ज्ञायन्ते । त्वं तदीक्षमाणोऽपि न पश्यसि इति चित्रमेव ।

एवं त्वरमाणस्त्वं कुत्र गच्छसि ? भाषमाणा विद्वांसो सभां भूषयन्ति । शुक्लपक्षे वर्धमानश्चन्द्रमा भवति, तथा कृष्णपक्षेऽपक्षीयमाणो भवति । पूर्णिमायां चन्द्रमा अतीव रोचमानः सन्नुदयति । दास्यमानां दक्षिणां तुभ्यमहं ददे । पचमानोऽपि स सूदः स्वयं किमपि न करोति । दीयमानं च अन्नं भिक्षुभ्यः स शोभनेन वचसा न ददाति । कटुवचोभिर्दत्तं दानं न शोभमानं भवितुमर्हति ।

आ प्रभाणु पाठक वाक्य जनावे अने त्यां परिचित शब्द आव्या होय त्यां आ शब्द आ प्रत्ययनो छे अे प्रभाणु परिचय करी लुये.

—:०-०:—

पाठ १७

## रामायणम् ।

रावणस्तु तां सीतां तथा पीनां आतुरां कृशां निरानन्दां दृष्ट्वा मधुरैर्वाक्यैरुवाच— “ सीते ! किं मां दृष्ट्वा भयाददर्शनामिव गन्तुमिच्छसि । प्रिये ! अहं त्वां कामये । मयि विश्वासिहि । अकामां चैव त्वां न स्पृश्यामि । यौवनं तु ते

संजातमतिवर्तते । यद्यद्वात्रं ते पश्यामि तस्मिंस्तस्मिन्निवृध्यते  
 मे चक्षुः । हे विलासिनि ! तव हेतोः पृथिवीमपि विजित्य  
 प्रदास्यामि । रामस्तु जीवति वा न वा शंके । न चापि मम  
 हस्तात्प्राप्तुमर्हति त्वाम् ? इति । ”

रावणस्यैतद्वचने श्रुत्वा तृणमन्तरतः कृत्वा सीता प्रत्युवाच ।  
 “ भक्तो मनो निवर्तयस्व । स्वजन एव प्रीतिं कुरु । नैवाकार्यं  
 मया कार्यम् । निशाचर ! यथा तव तथैवान्येषामपि दाराः  
 खलु रक्ष्याः । अकृतात्मानं अनये रतं राजानमासाद्य  
 समृद्धान्पि राष्ट्राणि विनश्यन्ति । यथा भास्करस्य प्रभा  
 तथैव रामस्याहं पत्नी । तं शरणागतवत्सलं रामचन्द्रमेव  
 प्रसाद्य मां निर्यातयितुमर्हसि । अन्यथा रामशरताडितोऽन्तं  
 गमिष्यसि । ” इति ।

राक्षसेश्वरस्तुवाच— “ यथा यथा स्त्रीणां प्रियं वक्ता नरो  
 भवति तथा तथा परिभूतो भवति । यानि यानि परुषानि  
 वाक्यानि ब्रवीषि तेषु तेषु ते वध एव युक्तः । द्वौ मासौ  
 रक्षितव्यौ य एव ते मयाऽवधिः कृतः । अत्र आरोह मम  
 शयनम् । द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं भर्तारं मामनिच्छन्तीं त्वां  
 खण्डशश्चेत्स्यान्ति मे सुदाः । ” इति ।

सीतोवाच— “ नूनं न कोऽपि ते निःश्रेयसि स्थितोऽत्र

जनो यस्त्वां न निवारयति कर्मणोऽस्माद्विगर्हितान् ।  
 त्वदन्यस्तु मां कस्त्रिषु लोकेषु मनसाऽपि प्रार्थयेद्धर्मपत्नीम् ?  
 अनार्य ! कथं मामेवं व्याहरतस्ते जिह्वाऽपि न शीर्यति !  
 असंदेशाद्रामस्य, तपसोऽनुपालनाच्च केवलं, त्वां न करोमि  
 भस्मसात् । ” इति ।

रावणस्तु जानकीं नयने विवृत्यान्ववैक्षत । भुजंग इव  
 निःश्वसंश्रोवाच— “ अयमहं नाशयामि त्वां सूर्य इव संघ्याम् । ”  
 इति ।

इत्येवं तामुक्त्वा शत्रुरावणो रावणः सर्वां राक्षसीः प्रति  
 समादिदेश— “ यथा सीता मद्रशगा भवति तथा कुरुत ।  
 दण्डस्योद्यमनेनापि वैदेहीमावर्जयत । ” इति ।

घान्यमालिनी राक्षसी ततो दशप्रौवं परिष्वज्योवाच—  
 “ महाराज ! मया सह क्रीड, किं तवानया सीतया सह ?  
 अकामां कामयानस्य चोपतप्यते शरीरम् । ” इति ।

श्रुत्वैतद्रावणो राक्षसीं घान्यमालिनीमुपहसन्न्यवर्तत ।  
 सर्वा एव राक्षस्यस्ततो सीतामभिदुद्रयुः । सा पुनस्ता राक्षसी-  
 रुवाच— “ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं  
 खादत माम् । न तु वो वचः करिष्यामि । दानो वा राज्यहीनो  
 वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तमेवानुरक्ताऽस्मि । सूर्यवर्चसा  
 यथा सूर्य, अरुन्धती वसिष्ठं, रोहिणी शशिनं, लोपामुद्राऽगस्त्यं,

सुकन्या च्यवनं, सावित्री वा सत्यवन्तमिति । ”

राक्षस्यस्तु क्रोधमूर्च्छितास्तामधिकतरं भर्त्सयन्ति स्म ।  
अथ हनुमान् शिशपाद्भुमेऽवलीनः सर्वं तदशृणोत् ।  
विनतानाम्नी राक्षसी तदा सीतामब्रवीत्— “ सीते !  
पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः । भद्रे ! अतिकृतं  
व्यसनायैवोपकल्पते । तद्रावणं भर्तारं भजस्व । नोचेत्सर्वास्त्वां  
भक्षयामहे । ” इति ।

अशोकवृक्षस्य शाखमालम्ब्य तदा सीता नेत्रजलस्रावैः  
स्तनौ स्नापयन्ती शोकस्यान्तं अधिगच्छति । विललाप च  
बहुविषम् । “ हा राम ! हा श्वश्रूः ! हा कौसल्ये ! हा  
सुमित्रे ! इदानीं जीवितं त्यक्तुमिच्छामि । किंतु सत्य एव  
जनप्रवादो भदकाले मृत्युर्दुर्लभ एवेति । धिङ्, मानुष्यं,  
धिवपरवश्यताम्, यन्न शक्यं जीवितमपि परित्यक्तु-  
मात्मच्छन्देन । नूनं मम शोकेन देहं त्यक्त्वा देवलोकं यातो  
भवेत्क्षमणाग्रजः । अथवा नहि तस्य रामस्यार्थो भवेद्भार्यया  
मया इदानीम् । दृश्यमाने च भगति प्रीतिः नादृश्यतः  
सौहार्दे कुतः संभवति ? किंवा मे भाग्यक्षयः संजातः  
चन्द्रारौणापि रामेण त्यक्ताऽहम् ? रावणस्य वशं गता तु  
प्राणानेव त्यक्ष्यामि ” इति ।

तच्छ्रुत्वा तत्सर्वं राक्षस्यो रावणायारूपातुं जग्मुः ।

हनूमांस्ततश्चिन्तयामास-“ कथं नु मम वाक्यं सीता शृणु-  
यान्नोद्विजेत च ।” इति संचिन्त्य मतिं चकार । आङ्कितकर्माणं  
सुबन्धुं रामं अनुकीर्तयन्नेव नोद्वेजयिष्यामि सीताम् । श्रावाये-  
ष्यामि मधुरेण वचसा सर्वं रामवचनान्तम् । तथा सर्वं समादधे  
यथा श्रद्धास्यति इति । एवं विचिन्त्य वैदेह्याः श्रवणे सर्वं  
रामचरितं आमूलान्तं व्याजहार, सुग्रीवसख्यं, अन्वेषणार्थं  
वानरप्रेषणं, अन्वेषणान्तं च ।

श्रुत्वैतज्ज्ञानकी विस्मिता । केशसंबृतं वदनमुन्नम्य सीता  
ऊर्ध्वं अन्ववैक्षत । वानरं मीमसत्त्वं अवलोक्य पुनर्मुमोह च ।

हनूमांस्तु द्रुमादवतीर्य प्राञ्जलिस्तां विनीतवेषो भूत्वाऽ-  
ब्रवीत् “ देवि ! रामस्य संदेशात्तस्यैव दूतोऽहं त्वत्सकाश-  
मागतः । वैदेहि ! रामः कुशली । त्वहं च कौशलमब्रवीत् ।  
लक्ष्मणश्च शिरसाऽभिवादनम् । ”

श्रुत्वा तत्सीताऽवदत्- “ लौकिकीयं गाथा वत मां  
कल्याणीव प्रतिभाति । वर्षशतादपि जीवन्तं नरमानन्दोऽ-  
संशयमेत्येव । ”

ततो यथा यथा हनूमान्समीपमुपमर्षति तथा तथा तु तं  
रावणमेव परिशंकते । सा तु तदाऽशोकशाखां त्यक्त्वा

घरण्यामेवोपाविशत् । उवाच च “ मायां प्रविष्टो यदि त्वं  
रावणो मायावी भूत्वा संतापमुत्पादयसि तन्न शोभनम् ।  
स्वं रूपं परित्यज्य यः परिव्राजको जनस्थाने दृष्टः स एव  
हि त्वं रावणः । तद्दूरं व्रजेति ”

एवं सीताया निश्चयं बुद्ध्वा मारुतात्मज उवाच- “ देवि !  
नाहं तथाऽस्मि यथा मामवगच्छसि । त्वया पातितान्धा-  
भरणानि मयैवोपहृत्य रामाय दत्तानि । स तवादर्शनात्  
आर्ये ! परित्यज्यते राघवः । स रामः समित्रबांधवं हत्वा  
रावणं त्वं क्षिप्रमेव प्राप्स्यति । रामस्य दूतोऽहम् । राव-  
नामाङ्कितं यद्येदमंगुलीयकम् । प्रत्ययार्थं तव दत्तं महात्मना  
रामेण तत् समाश्रसिहि । ” इति ।

समाप्तः ।

- १ निरानंदा = आनन्देन रहिता ।
- २ निशाचरः = निशायां चरतीति ।
- ३ रामशरताडितः = रामस्य शरः रामशरः । तेन ताडितः ।
- ४ राक्षसेश्वरः = राक्षसानां ईश्वरः ।
- ५ राज्यहीनः = राज्येन हीनः ।
- ६ क्रोधमूर्च्छिता = क्रोधेन मूर्च्छिता ।
- ७ विनीतवेषः = विनीतः वेषः यस्य ।
- ८ मारुतात्मजः = मारुतस्य आत्मजः ।

९ समित्रवांधवं = मित्रैः वांधवैश्च सहितम् ।

१० रामनामांकितं = रामनाम्नाअंकितम्

शब्दार्थ ।

आतुरा	= दुःखी	निरानन्दा	= आनन्दरहित
विश्वसिहि	= विश्वास कर	स्पर्क्षयामि	= स्पर्श करीश
गात्रम्	= अवयव	शंके	= सन्देह कर धु
वृणम्	= धास	अकार्य	= अयोग्य अर्थ
दाराः	= स्त्री	परुष	= उठोर
शयनं	= षिष्ट तु	सूद्र	= रसोद्ये
संदेश	= आशा	धान्यमालिनी	= राक्षसीनु नाम
अतिकृत	= अधारे कथु	व्यसनं	= दुःख
अन्वेपणं	= शोधयु	प्रेषणं	= भेकलयुं
उन्नम्य	= उपर लधने	द्रुम	= वृक्ष
कुशली	= आरोग्यपूर्ण	परिव्राजक	= मन्यात्री



## ५१४ १८

( म० भा० भौष्मपर्व प्र० ५२ )

तमग्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय ।

एष त्वा प्रापयिष्यामि पितामहरथ प्रति ॥ १६ ॥

एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।

प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥

चलद्बहुपताकेन बलाकार्णवाजिना ।

समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥

• महता मेघनादेन रथेनामिततेजसः ।

त्रिनिघ्नकौरवानीकं शूरसेनांश्च पांडवः ॥ १९ ॥

प्रायाच्छरणदः शीघ्रं सुहृदा हर्षवर्धनः ।

तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ २० ॥

तं वासुदेवोऽग्रवीत्- “ धनञ्जय ! यत्तो भव । एष त्वां  
पितामहरथं प्रति प्रापयिष्यामि ॥ १६ ॥ हे जनेश्वर ! एव  
उक्त्वा ततः शौरिः कृष्णः तं लोकविश्रुतं रथं भीष्मस्य प्रति  
प्रापयामास ॥ १७ ॥ चलद्बहुपताकेन बलाकार्णवाजिना  
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ १८ ॥ महता मेघनादेन  
अमिततेजसा रथेन पांडवः कौरवानीकं शूरसेनान् च विनिघ्न  
॥ १९ ॥ शरणदः, सुहृदा हर्षवर्धनः शीघ्रं प्रायात् । प्रभिन्न

त्रामयन्तं रणे शूरान्मर्दयन्तं च सायकैः ।  
 सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकपैः ॥ २१ ॥  
 सहसा प्रत्युदीपाय भीष्मः शान्तनवोऽर्जुनम् ।  
 को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ॥ २२ ॥  
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथी संयातुमर्हति ।  
 ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः ॥ २३ ॥  
 अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समाचिनोत् ।  
 द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ॥ २४ ॥  
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ।  
 सैन्धवो नवभिश्चैव शकुनिश्चापि पञ्चभिः ॥ २५ ॥  
 विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विष्वाध पाण्डवम् ।  
 स तैर्विद्धो महेष्वासः ममन्तान्निगितैः शरैः ॥ २६ ॥

चारणं इव तं वेगेन आपतन्तम् ॥ २० ॥ रणे शूरान्  
 त्रामयन्तं, सायकैः मर्दयन्तं च अर्जुनं सहसा शान्तनवो  
 भीष्मः प्रत्युदीपाय ॥ को हि गाण्डीवधन्वानं कुरुपितामहादन्यः  
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा अन्यः रथी अर्जुनं संयातुमर्हति ॥ २१-  
 २३ ॥ महाराज ! ततः सर्वलोकमहारथो भीष्मः नाराचानां  
 सप्तसप्तत्या अर्जुनं समाचिनोत् । द्रोणः पञ्चविंशत्या, कृपः  
 पञ्चाशता शरैः, सैन्धवो नवभिः चैव, शकुनिश्च अपि पञ्चभिः  
 विकर्णो दशभिः भल्लैः हे राजन् ! पाण्डवं विष्वाध ॥ तैः

न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ।

स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ २७ ॥

द्रोणं पष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ।

शल्यं चैव त्रिभिर्बाणै राजानं चैव पञ्चभिः ॥ २८ ॥

प्रत्यविष्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ।

तं सात्यकिर्विराटश्च घृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २९ ॥

द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनञ्जयम् ।

ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ॥ ३० ॥

अभ्यवर्तत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ।

भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो राजन्विव्याध पाण्डकम् ॥ ३१ ॥

समन्तात् निशितैः शरैः विद्धः स महेष्वातः महाबाहुः  
 अर्जुनः भिद्यमानोऽचल इव न विव्यथे । स भीष्मं पञ्चविंशत्या,  
 कृपं च नवभिः शरैः, द्रोणं पष्ट्या, विकर्णं च त्रिभिः शरैः,  
 शल्यं चैव त्रिभिः बाणैः, राजानं दुर्योधनं चैव पञ्चभिः  
 ॥ २४-२८ ॥ हे भरतर्षभ! अमेयात्मा नरव्याघ्रः किरीटी  
 अर्जुनः प्रत्यविष्यत् ॥ सात्यकिः विराटः च पार्षतः घृष्टद्युम्नः  
 च द्रौपदेयाभिमन्युः च धनञ्जयं परिवव्रुः ॥ ततो महेष्वासं  
 द्रोणं गाङ्गेयस्य भीष्मस्य प्रिये रतं पाञ्चाल्यः सोमकैः सह  
 संयुक्तः अभ्यवर्तत ॥ हे राजन् । रथिनां श्रेष्ठो भीष्मः तु

अशीत्या निशितैर्वाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ।  
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा सहितानां प्रहृष्टवत् ॥ ३२ ॥  
 प्रविवेश ततो मध्यं नरसिंहः प्रतापवान् ।  
 तेषां महारथानां स मध्यं प्राप्य धनंजयः ॥ ३३ ॥  
 चिक्रीड धनुषा राजल्लक्षं कृत्वा महारथान् ।  
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ॥ ३४ ॥  
 पीडयमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ।  
 एष पाण्डुसुतस्ताव कृष्णेन सहितो वली ॥ ३५ ॥  
 यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति ।  
 त्वयि जीवति गांगेय द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३६ ॥  
 त्वत्कृते चैव कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो विशांपते ।

निशितैः अशीत्या वाणिः पाण्डवं अर्जुनं विव्याध । ततः  
 तावकाः अक्रोशन्त । तेषां सहितानां तु निनदं शब्दं श्रुत्वा  
 प्रहृष्टवत् प्रतापवान् नरसिंहः मध्यं प्रविवेश ॥ स धनंजयः  
 तेषां महारथानां मध्यं प्राप्य, हे राजन् ! महारथान् लक्ष्यं  
 कृत्वा धनुषा चिक्रीड । ततो राजा दुर्योधनः जनेश्वरः पार्थेन  
 संयुगे युद्धे स्वकं सैन्यं पीडयमानं दृष्ट्वा भीष्मं आह : हे  
 ताव ! एष पाण्डुसुतः कृष्णेन सहितः वली सर्वसैन्यानां  
 यततां हे गांगेय ! त्वयि जीवति, रथिनां वरे द्रोणे च  
 जीवति नः मूलं परिकृन्तति ॥ २९--३६ ॥ विशांपते !

न युध्यति रणे पार्थ हितकामः सदा मम ॥ ३७ ॥

स तथा कुरु गांगेय यथा हन्येत फाल्गुनः ।

एवमुक्तो ततो राजन्पिता देवव्रतस्तत्र ॥ ३८ ॥

धिक्ष्वात्रं धर्ममित्युक्त्वा प्रायात्पार्थरथं प्रति ।

उमौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ प्रेक्ष्य पार्थिवाः ॥ ३९ ॥

सिंहनादान्भृशं चक्रुः शंखान्दध्मुश्च मारिष ॥ ४० ॥

त्वत्कृते चैव कर्णः अपि न्यस्तशस्त्रः सदा मम हितकामः  
रणे पार्थ न युध्यति । हे गांगेय मीढ्म ! स त्वं तथा कुरु  
यथा फाल्गुनः हन्यते । हे राजन् ! ततो तव पिता देवव्रतः  
एवमुक्तः “ धिक् श्वात्रं धर्म ” इत्युक्त्वा पार्थरथं प्रति  
प्रायात् ॥ हे राजन् ! पार्थिवाः उमौ श्वेतहयौ संसक्तौ प्रेक्ष्य  
भृशं सिंहनादान् चक्रुः-हे मारिष ! शंखान् दध्मुः ॥ ३७-४० ॥

शब्दार्थः ।

यत्तः = तैथार  
बलाका = सारस पक्षी  
सैन्यव = सिंधु देशनो वीर  
वैकर्तन = धर्म  
न्यस्तशस्त्र = जेठे शस्त्र  
छापी दीधां छे  
धिक् = धिक्कार

शौरिः = दृश्य  
वानरकेतु = अर्जुनने रथ  
जेना उपर वानरना  
विह्ववाणो ध्वज इतो  
निशित = तीक्ष्ण  
फाल्गुन = अर्जुन  
संसक्त = भणेश

સમાસાઃ ।

- ૧ પિતામહરથઃ = પિતામહસ્ય રથઃ ।  
 ૨ લોકવિશ્રુતઃ = લોકે વિશ્રુતઃ ।  
 ૩ જનેશ્વરઃ = જનાનાં હૈશ્વરઃ ।  
 ૪ હર્ષવર્ધનઃ = હર્ષ વર્ધયતીતિ ।

## પાઠ ૧૯

( ૧ ) ' ઇષ્ણુ '

' ઇષ્ણુ ' પ્રત્યય પછુ ઘણો ઉપયોગી છે. એનો પ્રયોગ વારંવાર આવે છે. ' અલંકારિષ્ણુ ' ( અલંકાર ધારણુ કરવાની ઇચ્છાવાળો ) આ રીતના શબ્દ આ પ્રત્યયથી બને છે. ' ઇષ્ ' ઇચ્છાર્થક ધાતુથી ' નુ ' પ્રત્યય થયેલો માનવાથી પછુ આ પ્રત્યયના અર્થનો ઓધ થઈ શકે છે.

શબ્દાર્થ ।

અલંકારિષ્ણુ = અલંકારની	રોચિષ્ણુ = પ્રકાશવાળો
ઇચ્છા કરવાવાળો	પ્રભવિષ્ણુ = પ્રભાવિત, સમર્થ
વર્ધિષ્ણુ = વધવાની ઇચ્છાવાળો	સંચરિષ્ણુ = સંચાર કરવાવાળો
સહિષ્ણુ = સહન કરવાવાળો	પારયિષ્ણુ = પાર થવાવાળો

સંસ્કૃત-વાક્યાનિ

પ્રભવિષ્ણુના વિષ્ણુના રાક્ષસાન્ સંહત્ય દેવરાજ્યં સંવર્ધનમ્ ।

વર્ષિષ્ણોર્જુનસ્ય વીરસ્ય ભારતીયે યુદ્ધે વિશેષ એવ પ્રભાવઃ પ્રકાશિતઃ । અલંકરિષ્ણુના વાલકેન બહવોઽલંકારાઃ સ્વશરી-  
રસ્યોપરિ ધૃતાઃ । સંચરિષ્ણુના આચાર્યેણ સર્વસિન્નેવ રાષ્ટ્ર-  
સિન્વર્ષે સંચારઃ કૃતઃ । નદીં પારયિષ્ણુના સૈન્યેન બહવો નૌકા  
ગૃહીત્વા પરતીરગમનાય મહાન્યત્નઃ કૃતઃ, પરતુ મહતા જલવેગેન  
વાધિતાસ્તે પારગમનાય અસમર્થા મૃત્વેવ પ્રતિનિવૃત્તાઃ ।

## ( ૧૦ ) ' સ્તુ '

એના રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

જિષ્ણુ = જયશીલ.	મૃષ્ણુ = ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળો.
સ્યાસ્તુ = ઉભો રહેનારો.	ગ્લાસ્તુ = યાદેલો.

## ( ૧૧ ) ' ઝુ '

' ઝુ ' પ્રત્યય લાગવાથી નીચે પ્રમાણે અનેક શબ્દ બને છે—

ગૃઝ્ણુ = લોશી	ધૃઝ્ણુ = ધૈર્યવાળો.
ઘ્ઝ્ણુ = ભીરુ, બીકલુ	ક્ષિઝ્ણુ = ફેંકવાવાળો.

## ( ૧૨ ) ' ત '

ભૂત અર્થે બતાવવાવાળો ' ત ' પ્રત્યય ધાતુની સાથે લાગવાથી  
ઘણા શબ્દ બને છે.

ભૂત = બનેલું	જ્ઞાત = જાણેલું
કૃત = કરેલું	જાત = જન્મેલું
શ્રુત = સાંભળેલું	સ્તુત = પ્રશંસા પામેલું
જિત = જીતેલું	સ્નાત = સ્નાન કરેલું
મુદિત = આનંદવાળું	ગ્રાત = રક્ષણ કરાયેલું

ત્યક્ત	= છોડાયલું	આકૃષ્ટ	= આકર્ષાયલો
હૃષ્ટ	= હુપ્ પામેલું	ગીત	= ગાયેલું
પીત	= પીધેલું	દગ્ધ	= બળેલું
મઘીત	= ભણેલો.	યાત	= ગયેલો
પૂત	= પવિત્ર થયેલો	ક્ષુન્ધ	= દોભ પામેલો
સ્થિત	= ઉભો રહેલો	દત્ત	= આપેલું
ગત	= ગયેલો	પઠિત	= ભણેલું
નીત	= લઈ ગયેલો	આનીત	= લવાયલું
પ્રાપિત	= પહોંચાડેલો	ઉક્ત	= કહેવાયલું

પણું કરીને દરેક ધાતુના ભૂતાર્થક શબ્દ આ પ્રમાણે બને છે. અને ભૂત ક્રિયાના સ્થાન પર એનો પ્રયોગ પણ થાય છે. ક્રિયાના સ્થાન પર એનો પ્રયોગ થાય છે, એટલે એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

### સંસ્કૃત-વાક્યાનિ ।

યઃ પાઠઃ ભવાદ્દિઃ પાઠિતઃ સ મયાઽઘીતઃ । યત્ત્વયા ઉક્તં તન્મયા શ્રુતમ્ । યત્તેનાનીતં તન્મયા ગૃહીતં સ્વગૃહે મ્યાપિતં ચ । યયા ત્વયા જલં પીતં તયા અહં પાતું ન શક્નોમિ । યદિ ત્વ તેન ગીતેન હૃષ્ટોઽસિ તર્હિ તદ્ગીતં પુનઃ શૃણુ । અર્થેવ સ્થિતઃ સન્ ત્વં સર્વં નાટકં પદ્યસિ । યદિ તેન પુસ્તકં અઘ નીતં તર્હિ શોભનં જાતમ્ । સર્વાણિ વસ્ત્રાણિ દગ્ધાનિ ન સન્તિ । ગૃહ્ણુના યત્પ્રશંસિતં તન્ન સાધુ । મૃષ્ણુના વીરેણ યત્કૃતં તદેવ સાધુ । જિષ્ણુના વિજયેન યુદ્ધં કૃતમ્ । મૂષ્ણુના વિશેષઃ પ્રયત્નઃ કર્તવ્યઃ યેન તસ્યામ્બુદયો ભવેન્ ।

(૧૩) 'ન'

'ન' પ્રત્યય પણ ઘણો ઉપયોગી છે, જેના અનેક શબ્દ બને છે.



ભિન્ન = ભુદ્, લેદાયકું

મ્હાન = શીકું થયેલું

મ્હાન = થાકેલો

છિન્ન = છેદાયકું

ભગ્ન = ભાંગેલું

શીર્ણ = સૂકાઈને તૂટી પડેલું

### ( ૧૪ ) 'તવત્'

ધાતુની સાથે આ પ્રત્યય લગાડવાથી ઘણા શબ્દ તૈયાર થાય છે.  
બુઓ—

સ્નાતવત્ = સ્નાન કરેલો

જ્ઞાતવત્ = જાણી લીધેલું

ઉક્તવત્ = કહેનારો

જિતવત્ = જય પામેલો

યોજિતવત્ = બાળનારો

હતવન્ = હરણુ કરેલો

કૃતવત્ = કરનારો

આશ્રિતવત્ = આશરો લેનારો

શ્રુતવત્ = સાંભળનારો

ભક્ષિતવત્ = ખાનારો

સ્વનિતવત્ = ખોદનારો

મર્પિતવત્ = સહન કરનારો

### સંસ્કૃત-ઘાક્યાનિ ।

કિં સ ત્સિન્ નદે સ્નાતવાન્ ? યદા ત્વ તત્કર્મ કૃતવાન્ તદા  
તેન કિમુક્તમ્ ? કદા ત્વં એવં શ્રુતવાન્ ? ક મોદકાન્ અથ  
ભક્ષિતવાન્ ?

આ પ્રમાણે એના પ્રયોગ થાય છે. પાઠક આ શબ્દોને બાણીને  
એને એળખવાનો અભ્યાસ જરૂર કરે.

## ५।४ २०

## रामायणम् ।

स्वयं जानकी भर्तुः करविभूषितं अंगुलीयकं संप्राप्य मुदिताऽ-  
भवत् । वदनं च तस्या हर्षयुक्तं बभूव । भर्तुः संदेशहर्षिता सीता  
रनुमन्तं प्रियं कृत्वा प्रशंसत् । ' विक्रान्तस्त्वम् । एकेनैव येन  
इदं राक्षसस्थानं प्रधर्षितम् । शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयो  
गोष्पदीकृतस्त्वया । न हि त्वां प्राकृतं मन्ये । न ह्यपरीक्षितं  
प्रेषयिष्यति रामचन्द्रः । कश्चिन्न व्यथते रामः ? कश्चिन्न मायि  
विवासाद्विगतस्नेहः ? कश्चिन्नान्यमनाः ? कश्चिद् द्रक्ष्यामि रावणं  
हृतं रामेण ? ' इति ।

' मारुतिस्तु प्राञ्जलिः प्रत्युवाच- ' न त्वामिहस्थां जानीते रामः ।  
श्रुत्वैव तु काकुत्स्थो हतराक्षसां लंकां करिष्यति । अनिद्रो हि  
सततं रामः । सुप्तोऽपि सीतेति व्याहरन्प्रतिबुध्यते । ' इति ।

सीता त्वैतच्छ्रुत्वोवाच- ' अमृतं विषसंपृक्तं भाषितं त्वया ।  
यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायण इति । एंश्चर्ये वा  
सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे कृतान्तो हि पुरुषं रज्ज्वेव बद्ध्वा  
परिकर्षति विधिर्नूनमसंहार्यः । कदा रावणं सूदयित्वा मां द्रक्ष्यति  
पतिः ? वाच्यस्त्वया स संत्वरस्वेति । एतत्संवत्सरान्तं हि मम  
जीवितम् । द्वावेव मासौ शेषा । रावणस्तु प्रयत्नेन भ्रात्रा  
विभीषणेनानुनीतः मां धर्षितुं न प्रयतति । विभीषणमुतया  
कलयतदाख्यातम् । ' इति ।

मारुतिरुवाच- ' सीते ! अद्यैव त्वां राक्षसान्मोचयामि ।

उपारोह मम पृष्ठम् । संतरिष्यामि त्वया सागरम् । ' इति ।

सा प्रत्यवर्षात्- ' अयुक्तं त्वया सह मम गमनम् । भर्तृभक्ता  
चान्यस्य गोत्रमपि स्वेच्छया स्प्रष्टुं नेच्छेयम् । रावणस्य हननमेव  
रामाय योग्यम् । ' इति ।

मारुतिस्ततो रामसंज्ञार्थमभिज्ञानमयाचत । चूडामणिं तस्मै  
दत्त्वोवाच सीता- ' अभिज्ञातोऽयं रामस्य । ' इति ।

सोऽपि वेदेहीमभिवाद्य गमनायोपचक्रमे । चिन्तयामास च-  
' स एवार्थसाधने समर्थो योऽर्थं बहुधा वेद । इदं नृशसस्य  
नन्दनोपमं वनम् । विध्वंसयामि तावत् । भग्नेऽसिन्वने कोपं  
करिष्यति रावणः । ' इति ।

मारुतवच्च ततो द्रुमान्क्षेप्तुमारभत मारुतः । वभञ्ज च  
प्रमदावनम् । रूपं चात्मनः सुमहत्कृत्वाऽदर्शयद्राक्षसीनां  
विगतनिद्राणां पुरतः । सर्वास्तत्रत्या राक्षसी रावणाय न्यवेदिपुः  
सीतासवादवृत्तं चित्तान्निव रावणो जज्वाल । दीप्ताभ्यां तस्य  
नेत्राभ्यां सार्चिषोऽश्रुविंदवः प्रापतन् । किंकरानाम च राक्षसान्  
हनूमतो निग्रहार्थं व्यादिदेश । ते सर्वे सैनिकाः क्रूटमुद्गरपाणयो  
भूत्वा ययुः । हनूमानपि लाङ्गूलं क्षितावाविध्य महाध्वनिं  
निननाद् । तोरणं समवास्थितस्तदाश्रयं भीममायसं परिधमासाद्य  
किंकरराक्षसाञ्जघान । कतिचिद् दूता रावणाय न्यवेदयत् ।  
तदा रावणेन सप्तार्चिवर्षसो मन्त्रिणः सप्त सुताः प्रेरिताः । तेऽपि  
हनूमता व्यापादिताः । तदा सर्वं सैन्यं दशादिशोऽगमत् ।

तद्वा रावणसूनुरिन्द्रजित्स्वयं तत्र संग्रामे प्राप्तः । हनूमानपि  
व्यवधत् । इन्द्राजित्स्वयत्त्वचित्तमवध्यमिति ज्ञात्वाऽखेणाऽति-

जग्राह कालमुष्टिभिर्हन्यमानश्च मारुतिः समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्रापितः । रावणस्तु चिन्तयामास । किमेव भगवान् नन्दी, प्रहसिते मया येन पुरा शप्तोऽस्मि कैलासे उत वाणो वाऽसुरः । इति । अव्य-  
प्रस्तु वानरश्रेष्ठोऽर्थवद्वाक्यमुवाच-- 'हे राक्षसेश ! सुग्रीवसंदे-  
शादत्र प्राप्तोऽहम् । वानरेशस्त्वां भ्राता कुशलमव्रवीत् । भवान्  
कृतदारो दृष्टधर्मार्थश्च, परदारान्नोपरोद्धुमर्हति । त्रैलोक्ये को  
राववस्य व्यलीकं कृत्वा सुखमाप्नुयात् । रामसुग्रीवसख्यमात्मनो  
हितं बुध्यस्व ' इति ।

शुद्धो रावणस्तस्य वधमाज्ञापयामास । विभीषणस्तु नानुमेने  
वचनस्य । विशेषतो दूतस्य । रावणः पुनरादिदेश-- ' अस्य  
लांगूलं जीर्णैः कार्पासपटैः संवेष्ट्य तैलेन परिपिच्य तदग्निना  
संयोजनीयमिति । ' राक्षसास्तथा चक्रुः । मारुतिस्तु समीपं  
तनाग्निना लंकां दाहयामास ।

ततो मारुतिः पाशांश्छित्त्वोत्पपात वेगेन । परिधेण पुनः  
पुरद्वारस्य गृहरक्षणः सूदयामास । सविद्यदिव मेघः प्रदीप्तलांगलां  
हनूमान् लंकाभवनेषु विचचार । विभीषणस्य गृहं वर्जयित्वा  
सर्वान्गहान् ददाह कपिः । वानररूपेणैषोऽग्निर्वायाति इति  
क्रन्दन्त्यः स्त्रियो गृहेभ्यो वह्निर्निष्पेतुः । यथा रुद्रेण त्रिपुरं तथा  
तेन लंकापुरं प्रदग्धं एव वर्जं भङ्क्त्वा, लङ्कां दग्ध्वा, रक्षांसि  
हत्वा, सर्वान्संपीड्य च वानरश्रेष्ठो हनूमान् लांगूलाग्निं समुद्रे  
निर्वापयामास ।

मारुतिस्तु तत ऊर्ध्वमरिष्टगिरिमारुरोह । मारुत इव मारुतात्मज  
उत्तरां दिशं समुद्रस्य प्रपेदे । तस्य वेगं निशम्य हतस्ततः सर्वे  
वानरा हनूमन्तं समुत्पेतुः । दृष्टमानसास्तं । परिवार्योपतास्थिरे च

हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखान् गुरून् अंगदं चावन्दत । संक्षेपेण सर्वं वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत् । सर्वे ततः प्रियाख्यानोन्मुखाः महेन्द्राग्रात् पुण्ड्रवु । सर्वे ते वीरा रावणनिर्दलने निश्चितमतयो युद्धाभिनन्दिनश्च कृतकार्यत्वान् संतुष्टचेतसो भूत्वा, आगत्य प्रस्रवणगिरिं, प्रणम्य रामं ससुग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोचुर्युवराज-पुरस्कृताः । रामाय मणिं दत्त्वा हनूमान्प्राञ्जलिं ब्रवीत् ' राम ! त्वयि सर्वं मनोरथं सन्यस्य सीता जीयति । अघ्न-शायिनी, विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे मर्तव्यकृतनिश्चया सा । शर्मभया विश्वासिता । सा तु सीता संदिदेशमासं जीवितं धारयिष्यामि । ऊर्ध्वं मासान् जीवियम् ' इति ।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो रुरोद । स च सुग्रीवमब्रवीत् ' यथैव वत्सस्य स्नेहाद् वत्सला धेतुस्तथैव ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्यास्य दर्शनात् स्रवति । इदं मणिरत्नं मम श्वशुरेण वैदेह्या विवाहकाले मूर्धनि बद्धम् । हा सीते ! अहं क्षणमपि जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते चोराणां राक्षसीनां मध्ये ' इति ।

हनूमन्तं च रामः प्रशंसत् । चिन्तयामास च ' किमस्य प्रियं कुर्यां प्रियाख्यातु । एष परिष्पंगस्तु महात्मनः सर्वस्वभूतो मे दत्त ' इति । ततस्ते हनूमन्तं रामः परिपस्वजे ।

रामः किञ्चिद्ब्रूयात्वा सुग्रीवं पुनरुवाच- ' सागरमासाद्य नष्टं पुनर्मे मनः । कथं नाम वानरा दुष्पार पार गमिष्यन्ति ? ' इति ।

सुग्रीव उवाच- ' अलमिदानीं शोकेन, क्रोधमालम्ब्य, निश्चेष्टाः-क्षत्रिया मन्दा, अतः सर्वसैन्यसमवेता अद्यैव अभिप्रयासः । सागरं प्राप्य, तस्य लेखनायोपायं च कारिष्यामः ' इति ।

## ५१४ २.१

भगवद्गीता-पाठः ।

संजयः उवाच- तं तथा कृपया आविष्टं, अश्रुभिः संपूरितनेत्रं  
शोकाभिभूतं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! अस्मिन् विपने काले त्वां इदं  
मालिन्यं कुतः समुपस्थितम् ? एतत् अनार्य-सेवितं अ-स्वर्ग्य-  
करं अकीर्ति-करं च अस्ति । हे पार्थ ! क्लृप्त्यं मा स्म गमः । त्वयि  
एतत् न उपयुज्यते । एतत् क्षुद्र हृदयस्य दौर्बल्यं त्यक्त्वा  
युद्धाय उत्तिष्ठ ।

अर्जुन उवाच- हे श्रीकृष्ण ! अहं युद्धे पितामहं भीष्मं कथं  
प्रतियोत्स्यामि ? गुरुं द्रोणाचार्यं च कथं प्रतियोत्स्यामि ? एतां  
हि पूजार्थं योग्यौ । महानुभावान् एतान् गुरुन् अ-हत्वा अस्मिन्  
लोके भैक्ष्यं अपि भोक्तुं श्रेयः । अर्थकामान् गुरुन् हत्वा तु  
रुधिरमयान् राज्य्यादीन् भोगान् भुञ्जीय । यत् वा जयेम,  
यदि वा न जयेयुः एतन् वयं न विद्मः । कतरत् गरीयः एतदपि  
न जानीमः । यान् हत्वा वयं जीवितुं न इच्छामः ते एव एते  
धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अत्र युद्धाय उपस्थिताः ।

हे मधुसूदन ! मूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् श्रेयः स्यात्,  
तत् निश्चितं मे वृद्दि । अहं ते शिष्यः । त्वां शरणं आगतं मां  
गिक्षय । भूमौ शत्रुरहितं समृद्धं च राज्यं, सुपापां अपि च  
आधिपत्यं लब्ध्वा अपि, मम शोकं यत् अपनुद्यात् तत् अहं  
इदानीं न पश्यामि ।

हनूमांस्तु जाम्बवत्प्रमुखान् गुरून् अंगद चावन्दत । संक्षेपेण  
 सर्वे वृत्तान्तं तेभ्यो न्यवेदयत् । सर्वे ततः प्रियाख्यानोन्मुखाः  
 महेन्द्राग्रात् पुप्फुवु । सर्वे ते वीरा रावणनिर्दलेने निश्चितमतयो  
 युद्धाभिनान्दिनश्च कृतकार्यत्वात् संतुष्टचेतसो भूत्वा, आगत्य  
 प्रस्रवणगिरि, प्रणम्य रामं ससुग्रीवं, प्रवृत्तिं सीतायाः प्रोचुर्युवराज-  
 पुरस्कृताः । रामाय मणिं दत्त्वा हनूमान्प्राञ्जलिं प्रवीत् ' राम !  
 त्वयि सर्वं मनोरथं सन्यस्य सीता जीवति । अद्भ्यःशायिनी,  
 विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे भर्तव्यकृतनिश्चया सा । शनैर्मया  
 विश्वासिता । सा तु सीता सदिदेशमासं जीवितं धारयिष्यामि ।  
 ऊर्ध्वं मासात्त जीवेयम् ' इति ।

तं मणिं हृदये कृत्वा रामो रुणेद । स च सुग्रीवमब्रवीत्  
 ' यथैव वत्सरय स्नेहाद् वत्मन्ना घेनुस्तथैव ममापि हृदयं  
 मणिश्रेष्ठस्यास्य दर्शनात् स्रवति । इदं मणिरत्नं मम श्वशुरेण  
 वेदेत्वा विवाहकाले मूर्धनि वद्धम् । हा सीते ! अहं क्षणमपि  
 जीवितुं न शक्नोमि सीतां विहाय । कथं तिष्ठसि सीते घोराणा  
 राक्षसीनां मध्ये ' इति ।

हनूमन्तं च रामः प्रशशस । चिन्तयामास च ' किमन्य प्रियं  
 कुर्यां प्रियाख्यातु । एष परिष्वंगस्तु महात्मनः सर्वस्वभूतो मे  
 दत्त ' इति । ततस्त हनूमन्तं रामः परिपस्वजं ।

रामः किञ्चिद्धयात्वा सुग्रीवं पुनरुवाच- ' सागरमासाद्य नष्टं  
 पुनर्मे मनः । कथं नाम वानरा दुष्पारं पारं गमिष्यन्ति ? ' इति ।

सुग्रीव उवाच- ' अलमिदानीं शोकेन, श्रीघमालम्ब, निश्चेष्टाः  
 क्षत्रिया मन्दा, अतः सर्वसैन्यसमवेता अद्यैव अभिप्रयासः ।  
 सागरं प्राप्य, तस्य लंघनायोपायं च कारिष्यामः ' इति ।

## भगवद्गीता-पाठः ।

सञ्जयः उवाच- तं तथा कृपया आविष्टं, अश्रुभिः संपूरितनेत्रं  
शोकाभिभूतं अर्जुनं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ।

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! अस्मिन् विपमे काले त्वां इदं  
मालिन्यं कुतः समुपस्थितम् ? 'एतत् अनार्य-सेवितं अ-स्वर्ग्य-  
करं अकीर्ति-करं च अस्ति' । हे पार्थ ! क्लेशं मा स्म गम' । त्वयि  
एतन् न उपयुज्यते । एतत् क्षुद्र हृदयस्य दौर्बल्यं त्यक्त्वा  
युद्धाय उत्तिष्ठ ।

अर्जुन उवाच- हे श्रीकृष्ण ! अहं युद्धे पितामहं भीष्मं कथं  
प्रतियोत्स्यामि ? गुरुं द्रोणाचार्यं च कथं प्रतियोत्स्यामि ? एतौ  
हि पूजार्थं योग्यौ । महानुभावान् एतान् गुरुन् अ-हत्वा अस्मिन्  
लोकैर्भक्ष्यं अपि भोक्तुं श्रेयः । अर्थकामान् गुरुन् हत्वा तु  
रुचिरमयान् राज्यादीन् भोगान् भुञ्जीथ । यन् वा जयेम,  
यादि वा न जयेयुः एतन् वयं न विद्मः । कतरन् गरीयः एतदपि  
न जानीमः । यान् हत्वा वयं जीवितुं न इच्छामः ते एव एते  
भृतराष्ट्रस्य पुत्राः अत्र युद्धाय उपस्थिताः ।

हे मधुसूदन ! मूढचेताः अहं त्वां पृच्छामि । यत् श्रेयः रयान्,  
तन् निश्चितं मे वृद्धिः । अहं ते शिष्यः । त्वां शरणं आगतं मां  
गिहय । भूर्मा शत्रुरहितं समृद्धं च राज्यं, सुराणां अपि च  
भाषिपत्यं त्वच्छ्वा अपि, मम शोकं यन् अपनुद्यान् तन् अहं  
इदानीं न पश्यामि ।



संजय उवाच- हृषीकेशं एवं उक्त्वा, अर्जुनः ' न योत्स्ये ' इति उक्त्वा तूष्णीं बभूव । हृषीकेशः प्रहसन् इव, उभयोः सेनयोर्मध्ये विपीदन्तं तं अर्जुन इदं वच उवाच ॥

श्रीभगवान् उवाच- हे अर्जुन ! त्वं अ-शोच्यान् शोचितवान् असि, बहून् बुद्धिवादान् च भाषसे । पण्डिताः गतासून् अगतासून् च न अनुशोचन्ति । अस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं जरा, तथा देहान्तर-प्राप्तिः भवति । ज्ञानी तत्र न मुह्यति । येन इदं सर्वं विस्तारितं तत् तत्त्वं अविनाशि अस्ति इति विद्धि । अस्य अव्ययस्य विनाशं कर्तुं कश्चित् न अर्हति ।

नित्यस्य देहिनः इमे देहाः नश्वराः । एषः आत्मा अजः, नित्यः, शाश्वतः, पुराणः अस्ति । हृन्दमाने शरीरे अपि एष आत्मा न हन्यते । एनं आत्मानं अजं अव्ययं नित्यं अविनाशिनं जानीहि । यथा जीर्णानि वस्त्राणि त्यक्त्वा, नरः नवानि वस्त्राणि गृह्णाति, तथा देहधारी आत्मा जीर्णानि शरीराणि विहाय नवीनानि शरीराणि स्वीकरोति । एनं आत्मानं शस्त्राणि न छिन्दन्ति । अग्निः एनं न दहति । जलं न एनं क्लेदयति । वायुः एनं न शोषयति । अयं आत्मा अच्छेद्यः, अदाह्यः, अक्लेद्यः, अशोष्यः च अस्ति । अयं आत्मा नित्यः सर्वगतः अचलः सनातनः च अस्ति । अयं अव्यक्तः अचिन्त्यः, अविकार्यः च उच्यते । एवं एनं विदित्वा त्वं एनं अनुशोचितुं न अर्हसि । जातस्य हि मृत्युं ध्रुवम् । मृतस्य च जन्म ध्रुवम् ।

स्वधर्मं अपि अवेक्ष्य त्वं एवं विकम्पितुं न अर्हसि । धर्म्यात् सुद्धात् अन्यत् किञ्चित् अपि क्षत्रियस्य श्रेयः न विद्यते । ईदृशं

युद्धं उद्घाटितं स्वर्गद्वारं अस्ति । सुखिनः क्षत्रियाः ईदृशं युद्धं  
 लभन्ते । अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि, तर्हि  
 स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं एव अवाप्स्यसि । सर्वे मानवाः ते  
 अव्ययां अकीर्तिं कथयिष्यन्ति । संभावितस्य तव अकीर्तिः  
 मरणात् अतिरिच्यते । महारथाः त्वां भयात् युद्धात् निवृत्तं  
 मंस्यन्ते । इदानीं येषां त्वं बहुमतः, तेषां एव त्वं लाभवं यास्यसि ।  
 तव शत्रवः बहून् अवाच्यान् निन्दायुक्तान् प्रवादान् सर्वदा  
 कथयिष्यन्ति । तव सामर्थ्यं निन्दयिष्यन्ति । ततः अधिकं  
 दुःखदायकं किं भवेत् ? यदि त्वं अस्मिन् युद्धे हतः तर्हि स्वर्गं  
 प्राप्स्यसि । जित्वा वा राज्यं भोक्ष्यसे । हे कुन्तीपुत्र ! त्वं युद्धाय  
 कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ ! सुखदुःखे लाभालाभा जयाजयां समे कृत्वा  
 युद्धाय युज्यस्व । एवं पापं न अवाप्स्यसि ।

इह अनुष्ठितस्य अस्य योगधर्मस्य नाशो नास्ति । अस्मिन्  
 अनुष्ठाने विघ्नं अपि न भवति । अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं च  
 अनुष्ठानं महत् भयात् त्रायते । अत्र एका एव व्यवसायात्मिका  
 निश्चयात्मिका बुद्धिः आवश्यकी अस्ति । अव्यवसायिनां  
 बुद्धयः अनन्ताः बहुशाखाः च वर्तन्ते ।

हे अर्जुन ! त्वं निर्द्वन्द्वः नित्यसत्त्वस्यः आत्मवान् च भव । ते  
 अधिकारः कर्मणि एव अस्ति । ते अधिकारः फलेषु फदाचन  
 नास्ति । कर्मफलस्य हेतुना त्वं कर्माणि मा कुरु । तव अकर्मणि  
 संगः मा भवतु । योगेन कर्माणि कुरु । हे धनंजय ! फलस्य  
 संगं त्यक्त्वा कर्म कुरु । सिध्यसिद्धयोः समः भूत्वा, यन् समत्वं  
 भवति, तन् समत्वं एव योगः इति ठन्यते ।

बुद्धियुक्त समत्व प्राप्त उभे सुकृत-दुष्कृते ब्रह्माति ।  
योगाय समत्वरूपाय युज्यस्व कर्मसु कौशलं एव योग भवति ।

हे शार्य ! यदा मनोगतान् सर्वान् कामान् त्यजति यदा  
आत्मनि एव आत्मना तुष्ट भवति, तदा स स्थितप्रज्ञ इति  
उच्यते । दुःखेषु प्राप्तेषु निर्विकारचित्ता सुखेषु विगतेन्द्रु,  
त्यक्त-राग-भय-क्रोध य स स्थितधी उच्यते । यः सर्वत्र  
अनाभि-स्नेहं तत् तत् शुभाशुभं फल प्राप्य, शुभं न आभिनन्दति  
अशुभं च न द्वेषति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति । स च स्थितप्रज्ञ,  
इति उच्यते ।

यथा अयं कूर्म सर्वश स्वानि अंगानि संहरते, तथा य  
इन्द्रियाणां अर्थभ्यः स्वकीयानि इन्द्रियाणि सहरते, तदा स  
स्थितप्रज्ञ इति उच्यते । ज्ञानिनः पुरुषस्य अपि प्रमाथीनि  
इन्द्रियाणि मनः बलात् हरन्ति । तानि मनसा सयम्य ईश्वरनिष्ठ  
अतएव योगयुक्त आसीत् यस्य इन्द्रियाणि बशे तिष्ठन्ति सः  
स्थितप्रज्ञ इति कथ्यते ।

विषयान् ध्यायत मनुष्यस्य तेषु विषयेषु सगं अभिजायते ।  
विषयसंगात् कामः सजायते, कामात् क्रोधः भवति । क्रोधान्  
मोहः भवति । मोहान् स्मृतिविभ्रमः भवति । स्मृतिभ्रशात्  
बुद्धिनाशः । बुद्धिनाशात् मनुष्यः नश्यति ।

हे प्रेमरहित इन्द्रियः सर्वान् विषयान् उपभुञ्जन्, पुरुष  
एवं विषयं वश्यः इन्द्रियं वश्यात्मा भूत्वा, मनःप्रसादं प्राप्नोति ।  
एवं मनःप्रसादे प्राप्ते अस्य सर्वेषां दुःखानां हानिः उपजायते ।  
प्रसन्नचेतसः पुरुषस्य अस्य बुद्धिः आशु स्थिरा भवति ।

अपुक्तस्य योगहीनस्य स्थिरा बुद्धि न भवति । तस्य शान्तिः  
भवेत्, अशान्तस्य च सुखं कुत भवेत् ?

विषयेषु चरतां इन्द्रियाणां मनः अपि तान् अनुगच्छति ।

.. अस्य प्रज्ञां हरति, यथा समुद्रे वायुः नौकां नयति तद्वत् ।

हे अर्जुन ! तस्मात् यस्य सर्वेभ्यः विषयेभ्यः इन्द्रियाणि  
निःशेषेण गृहीतानि स स्थितप्रज्ञः भवति । या सर्वेषां भूतानां  
रात्रिः, तस्यां रात्र्यां सयमी पुरुषः जागर्ति । यस्यां सर्वाणि  
भूतानि जाग्रति सा पश्यतः मुने रात्रि एव भवति ।

नदीनदैः नानाजलप्रवाहैः आपूर्यमाणं अचलवत् स्थितं समुद्रं  
पथा जलप्रवाहाः सदा प्रविशन्ति, तद्वत् यं आत्मवशं पुरुषं  
सर्वे कामा स्वयं प्रविशन्ति स एव शांतिं आप्नोति । विषयानां  
भोक्ता कामकामी न कदाचन शान्तिं आप्नोति ॥

• यः पुरुषः सर्वान् विषयकामान् त्यक्त्वा निस्पृहः भूत्वा जगति  
स वरति, सः निर्ममः निरहंकारः एव शांतिं प्राप्नोति ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः अस्ति । हे पार्थ ! एनां ब्राह्मीं अवस्थां  
प्राप्य कदाचित् कश्चित् अपि पुरुष मोहेन न मुह्यते । अस्यां  
ब्राह्मणां अवस्थायां अन्तकाले अपि स्थित्वा, मरणसमये अपि  
अस्यां अवस्थायां प्रविश्य महत् श्रेयः प्राप्नोति । अत्यन्तं  
आनन्दं अश्नुते । परमं स्थानं गच्छति ।



# ભગવદ્ગીતા

## મુરુપાર્થ બેધિની ટીકા

એ ગ્રન્થોમાં ] માર્ગ વ્યય અલગ [ કિ. રૂ. ૧૨

૭લે ૫, અર્થ અને પંડિત સાતવળેકરણની સુપ્રસિ  
ટીકા સાથે લેમા—

વેદસંવિતાના મન્ત્રો સાથે લુગના કરવામ આપી છે  
સામ્યન્યવાદીઓના ઠપટી રાજકારણ, વિપ્રવરૂપદર્શન, પુરુષબો  
ને કે વ્રજુ ? ગીતા અચરણમા કેવી રીતે મૂક્યો ? આધ્યાત્મ  
નાજ્ઞતા તુ વગેરે અનેક આધુનિક બાબતોની સમજણ આ ટીકા  
અહેવાઈથી સમજાય એ રીતે આપવામા અ પી છે

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે ૨  
મુરુપાર્થ બેધિની ટીકા અત્યંત ઉપયોગી છે

પ્રસિ ગ્રન્થ—

(૧) મરુતું આદિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૭૬ ૫ ૧ અમદાવાદ ને કાવલાદેવી રોડ મુંબઈ

(૨) અધ્યાય મહા, આનંદાચમ, પાર્ટી (નિ ગુરવ